

MARKNADENS TID

Marknadens tid

Mellan folkhemskapitalism
och nyliberalism

Jenny Andersson

Nikolas Glover

Orsi Husz

David Larsson Heidenblad (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS

CHECKPOINT

Denna bok har tillkommit inom forskningsprogrammet
”Nyliberalism i Norden: Ett nytt historiskt fält” som finansieras
av Riksbankens Jubileumsfond. Den är utgiven
med bidrag från Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Karin-fonden,
Kungl. Patriotiska sällskapet, Riksbankens Jubileumsfond,
Sten Lindroths fond samt Vilhelm Ekmans fond.

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie
för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer.
Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som
sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom
Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

TEXT

BILDER

© Nordic Academic Press och författarna 2023

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Omslag och sättning: Charlotta Rahm
Omslagsbild: "Spread of Shareholdings Outside the Netherlands 2007",
165×120 cm, olja på duk av Patrik Karlström © Courtesy
of Björkholmen Gallery

Grafik: Nordic Academic Press
Tryck: ScandBook, Falun 2023
ISBN 978-91-89361-75-1
ISBN 978-91-89361-77-5 (epdf)
ISSN 2002-2131 Kriterium (online)
DOI 10.21525/Kriterium.54

Innehåll

1. Bortom vänstervind och högervåg 11
Jenny Andersson, Nikolas Glover, Orsi Husz
& *David Larsson Heidenblad*

DEL I MARKNADENS SPRÅK

2. Krångla lagom! 33
Välfärdsstatskritiken och byråkratiseringsdebatten
Carl Marklund
3. Du har fullständiga rättigheter 55
Frihetsfronten och det radikala frihetsbegreppet
Jenny Andersson
4. Satsa på dig själv! 81
Näringslivets politiska marknadsföring mot ungdomar
Elin Åström Rudberg
5. Positiva Sverige 105
Nationell självhjälp och kampen för en ny Sverigebild
Andreas Mørkved Hellenes
6. Arbetsmarknadens marknadsanpassning 125
Lönebildningen och det gemensamma intresset
Erik Bengtsson

DEL II MARKNADENS MÄNNISKOR

7. ”Kvinnor – ta hand om privatiseringen av offentliga sektorn” 147
Marknaden som lösning på jämställdhetsproblemet
Helena Tolvhed
8. Att frigöra ”mänskliga resurser” 167
Sensitivitetsträningen och den inre marknadsanpassningen
Linnea Tillema

9. Marknadsleken	193
Aktie-SM och populariseringen av aktiesparande	
<i>David Larsson Heidenblad</i>	
10. Kreditkortskriget	215
Kooperativa Förbundet och den finansiellt rationella konsumenten	
<i>Orsi Husz</i>	
11. En marknad för tid	243
Etableringen av time management som industri och ideologi	
<i>Charlotte Nilsson</i>	
DEL III	
MARKNADENS RUM	
12. "Vi skapar en ny marknad! Vill du vara med?"	267
Historien om när börsen blev ekonomins naturliga mittpunkt	
<i>Oskar Broberg</i>	
13. Världsmarknadernas tid	291
De multinationella företagen och den nya internationalismen	
<i>Nikolas Glover</i>	
14. "Allt skall bort"	315
Bekämpningen av Stockholms pornografimarknad	
<i>Klara Arnberg</i>	
15. Delegerad frihet	335
Boinflytande i marknadens skugga	
<i>Helena Mattsson</i>	
16. Mäklaren och det säljbara hemmet	357
<i>Liza Jakobsson</i>	
Tack	377
Litteratur i urval	379
Om författarna	399

- 1938** Saltsjöbadsavtalet tecknas
- 1944** Friedrich Hayeks *Vägen till trälldom* ges ut på svenska av Näringslivets fond
- 1956** Ny banklagstiftning möjliggör för svenska sparbanker att konkurrera med affärsbankerna
- 1957** Sture Eskilsson anställs av SAF som ekonom
- 1958** De första aktiefonderna startas av Stiftelsen Aktietjänst
- 1959** De första kreditkortet introduceras i Sverige
- 1960** Begreppet *multinational company* myntas i USA
- 1964** Ekonomen Gary Becker publicerar sin bok *Human Capital* som etablerar humankapital-begreppet
- 1964** Svensk industri deltar i världsutställningen i New York under parollen "Creative Sweden - land of free enterprise"
- 1965** Tidskriften *Veckans Affärer* grundas
- 1966** Sveriges Aktiesparares Riksförbund bildas
- 1967** Jean-Jacques Servan-Schreiber lanserar begreppet *le modèle suédois*
- 1968** Sveriges riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne instiftas i samband med Riksbankens 300-årsjubileum
- 1969** Vild strejk bryter ut i malmfälten i Kiruna
- 1969** Nordan Åkerman publicerar boken *Apparaten Sverige*
- 1970** Prisstopp på livsmedel införs
- 1970** *Rapport Tensta*, en kritik av miljonprogrammet och den socialdemokratiska bostads-politiken, publiceras
- 1971** SAF, LO och TCO skriver rapporten *Lönebildning och samhällsekonomi*
- 1971** Strafflagens paragraf om "sårande av tukt och redlighet" avskaffas
- 1972** Amerikanska the Merc inleder handel med valutaderivat
- 1973** Efterkrigstidens valutasamarbete, Bretton Woods-systemet, kollapsar
- 1973** Konsumentverket inrättas
- 1974** Sverige stödjer tredje världens krav i FN på "en ny ekonomisk världsordning"
- 1974** Lagen om anställningskydd (LAS) antas
- 1975** En byggnadsinventering av Stockholms city identifierar sexshoppar som oönskade i den framtida stadsbilden
- 1975** LO-kongressen antar Rudolf Meidners förslag till löntagarfonder
- 1976** Svensk skattepolitik under attack i offentligheten när Ingmar Bergman flyttar från Sverige i protest och Astrid Lindgren startar den så kallade i Pomperipossadebatten
- 1976** Milton Friedman får Sveriges riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne
- 1976** Stiftelsen Aktiefrämjandet grundas
- 1976** Lag om medbestämmande i arbetslivet (MBL) antas
- 1976** Gallerian öppnas i Stockholm
- 1978** Kapitalmarknadsutredningen kommer med sitt betänkande *Kapitalmarknaden i svensk ekonomi*
- 1978** Den marknadsliberala tankesmedjan Timbro inrättas
- 1978** Skattefondsparandet introducerar skattesubventionerat sparande i aktiefonder
- 1979** SAF:s kampanj riktad till ungdomar, "Satsa på dig själv"
- 1979** Affärsförlaget introducerar fickkalendrar från det danska företaget Time Manager International
- 1979** Byråkratiutredningen kommer med sitt betänkande *Krångla lagom*
- 1979** Kooperativa Förbundets medlemsantal stagnerar för första gången.
- 1979** Konsum inför sitt egna kreditkort och accepterar vardagsköp på kredit efter att kreditkortsanvändningen har exploderat under det sena 1970-talet
- 1979** Stockholmsbörsen får monopol på börshandel och omsätter 1,9 miljarder kronor
- 1979** Aktie-SM lanseras

- 1980** SAF-kongress under devisen "Skapande eller bevakande Sverige"
- 1980** Ratio ger ut Henri Lepages *I morgon kapitalism* på svenska
- 1981** Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi lanserar en "hästkur" för den offentliga sektorn
- 1981** Lars Gustafsson skriver boken *För liberalismen: En stridsskrift*
- 1982** Stockholmspartisten Agneta Dreber föreslår i Stockholms kommunfullmäktige stängning av alla sexklubbar
- 1982** Ombildningslagen tillåter ombildning från hyresrätt till bostadsrätt
- 1982** Moderata kvinnoförbundet protesterar under parollen "Löntagarfonder – gubbvælde"
- 1983** Tidskriften *Nylliberalen* börjar ges ut
- 1983** Lindfors förlag ger ut Ayn Rands *Hymn* på svenska
- 1983** Demonstration den 4 oktober mot införandet av löntagarfonder
- 1983** Riksdagen beslutar att införa löntagarfonder
- 1983** En ny fastighetsmäklarlag: mäklaryrket beskrivs som samhällsnyttigt
- 1984** Statskontoret kartlägger offentliga utgifter i Sverige i det så kallade Kronprojektet
- 1984** Kampanjen "Positiva Sverige" sjösätts
- 1984** Optionsmäklarna OM bygger en elektronisk börs
- 1984** Allemansfonder, en sparform med skattesubventionerade aktiefonder, introduceras av den socialdemokratiska regeringen
- 1985** Stockholmsbörsen omsätter 100 miljarder kronor
- 1985** Ingvar Carlsson och Lars Anell ger ut *Individens frihet och framtidens välfärdssamhälle*
- 1985** Novemberrevolutionen: taket för bankernas utlåning avskaffas
- 1985** Mont Pelerin Society håller världskonferens i Stockholm
- 1986** Fermentaaffären briserar och leder till krav på ökad insyn i börsnoterade företag
- 1986** Svensk industri beskrivs som "multinationellast" i världen, relativt till sin storlek
- 1987** Begreppet "finansvalp" myntas
- 1990** SVT lanserar ett dagligt nyhetsmagasin, *A-ekonomi*
- 1990** Regeringen Carlsson (S) beslutar att Sverige skall söka medlemskap i EU
- 1990** Sverige är det OECD-land med snabbast växande flöde av utlandsinvesteringar
- 1990** Måndagsrörelsen verkar för de baltiska staternas självständighet från Sovjetunionen
- 1991** Riksdagen beslutar att avveckla löntagarfonderna
- 1992** Riksbanken höjer marginalräntan till 500 % den 16 september
- 1992** Den fasta växelkursen upphävs den 19 november
- 1993** Sveriges Allmännyttiga Bostadsföretag (SABO) lanserar en frihetskampanj
- 1994** Riksdagen fattar beslut om ett nytt pensionssystem med inslag av individuella val av fonder
- 1994** Ölcafé Laissez faire i Stockholm lanseras med hjälp av slogan "Du har fullständiga rättigheter"
- 1995** Sverige går med i EU
- 1997** Industriavtalet mellan SAF och If Metall sätter det så kallade märket för löneförhandlingar inom industrin
- 1998** Bostadssajten Hemnet lanseras
- 1999** Internetmäklaren Avanza grundas
- 2000** Telia börsnoteras och närmare en miljon svenskar köper aktier i bolaget
- 2000** Stockholmsbörsen omsätter 4 455 miljarder kronor

Bortom vänstervind och högervåg

*Jenny Andersson, Nikolas Glover,
Orsi Husz & David Larsson Heidenblad*

Denna bok skildrar förändringar i Sverige under 1970-, 1980- och 1990-talen under etiketten *Marknadens tid*. 15 forskare verksamma inom idéhistoria, ekonomisk historia, politisk historia och arkitekturhistoria utvecklar sina perspektiv på vad vi beskriver som ett genomgripande skifte i det svenska samhället. Titeln *Marknadens tid* har blivit vår sammanfattande beteckning på en period som är mångfasetterad och komplex, men som samtidigt har en klar riktning. Under dessa decennier lyftes marknaden fram inte bara som en ekonomisk modell och övergripande politisk vision, utan även som utgångspunkt för omställningar som ibland presenterades som revolutionära, ibland som naturligt förankrade i välfärdsstatlig praxis. Marknaden förde med sig ett nyspråk, där drömmar om nya former av frihet och social rörlighet parades med föreställningar om att den folkhemsmodell som byggts under efterkrigstiden i själva verket var en tvångströja. Marknaden blev en metafor för en ny förväntningshorisont utifrån vilken nya former av gemenskap kunde skapas.

Man kan självfallet peka på att marknadens tid är resultatet av bakomliggande historiska processer som globalisering, finansialisering och individualisering – varav alla är välstuderade men oftast har betraktats var för sig. De processerna är i högsta grad synliga i vår bok, men det blir också i bidragen tydligt att dessa skeenden inte har en uppenbar form. Snarare tycks marknaden som idé, dröm och förväntan hålla ihop dessa processer, skänka dem legitimitet och ge dem riktning. Marknadsbegreppet blir därmed fundamentalt för en period full av paradoxer och undantag.

Det är intressant att historiker tagit lång tid på sig att samlat greppa marknadens tid. Den svenska samtidshistorien satt länge fast i relationen mellan vänstervind och högervåg.¹ Med den här boken vill vi frånga den dominerande historieskrivningen om svenskt 1900-tal, som utgått från en skarp uppdelning mellan "folkhemmet" (1930- till 1970-tal) och en efterföljande epok (1980-), som – beroende på ideologisk övertygelse – antingen kännetecknats av svek och förfall eller befrielse och framsteg.² Enskilda bidrag i forskningen, exempelvis idéhistorikern Martin Wiklunds studie av olika modernitetsföreställningar under 1900-talet, eller samtidshistorikern Bo Stråths diskussion av hur ett nytt slags "rörlighetsspråk" ersatte problemlösningar bundna till den svenska modellens samförståndsanda, har förvisso pekat på en bredare marknadsmodernism som bröt av mot "socialdemokratins tidsålder".³ Andra discipliner – statsvetenskap, sociologi, företagsekonomi – har gjort sitt för att utforska viktiga delar av de marknadsrevolutioner som kan skönjas inom exempelvis valfrihetsreformerna i välfärdssektorn, förskjutningen från övergripande planering till nya styrmodeller som NPM (*new public management*) och privatiseringar inom omsorg, bostäder och skola.⁴ Som historiker menar vi att marknadens tid inte kan avgränsas till studiet av enskilda reformer eller förvaltningspolitiska skeenden. Som historiskt problem rymmer marknadens tid omfattande spänningar, exempelvis i relationen mellan universalism och stigande ojämlikhet och mellan en nationellt orienterad välfärdsstatlig politisk kultur och internationalisering, globalisering och mångkultur. Många av förändringarna vi skildrar hade det gemensamt att de inbäddades i en övergripande föreställning om marknad som lösning och löfte. Hur kom det sig?

Marknadsvändningen

I denna bok riktar vi sökljuset bakom politiska reformprocesser och ideologiska skiften. Vi är istället intresserade av frågor om marknadens legitimitet och bevekelsegrunder. Vad var det som gjorde föreställningar om marknaden så dominanta under dessa årtionden? Vad betydde marknad för olika människor och grupper i Sverige? Var marknaden okänd eller bekant? Genom att ställa sådana frågor skriver vi in oss i ett

åtminstone delvis nytt och snabbt växande forskningsfält. Internationellt har bland historiker idag begrepp som *the market turn*, *markeds-vendingen* eller *market civilizations* använts för att beskriva just en genomgripande förändring, en form av revolution, som inom sig bär en fundamental dubbelrörelse mellan högtflygande institutionella processer och samhällsorganisation å ena sidan, mentalitetsförändringar, populärkultur och vardagsliv å den andra. En avgörande tanke i detta forskningsfält är att bakom de ideologiska vindkantringarna och den så kallade högergången fanns nyansrika sociala relationer, där marknadsförändringar på ett institutionellt plan på ofta paradoxala sätt hängde samman med marknadens intåg i människors vardags- och känsloliv.

Historikern Quinn Slobodian och statsvetaren Dieter Plehwe har exempelvis i en år 2022 utkommen bok breddat studiet av den så kallade nyliberalismens historia till studiet av vad de kallar *market civilizations*. De sällar sig därmed till den forskning som visat att marknadsordningar etablerat sig långt utanför de anglosaxiska länderna och samexisterar med mycket olika ideologier i Östeuropa liksom i det globala syd.⁵ Från närliggande perspektiv har de brittiska historikerna Florence Sutcliffe-Braithwaite och Ben Jackson menat att thatcherismen kan förstås som en växelverkan mellan ett ideologiskt högerprojekt ovanifrån och en förändrad arbetar- och medelklasskultur framvuxen redan under 1970-talet.⁶ I denna nedifrån-process växte, menar de, känslor av bitterhet inför välfärdsstaten och Labourpartiet, och en längtan efter nya former av social mobilitet. Särskilt pekar de på grupper vars identitet kanske inte alltid eller i första hand sammanföll med välfärdsstaten: taxiförare, hemmafruar, villaägare. Sutcliffe-Braithwaite talar samtidigt om en erosion av samhälleliga hierarkier ("a decline of social deference"), där både arbetare och tjänstemannagrupper i England slutade att känna en nedärvd vördnad inför samhällsstånd och rikedom. Denna process kan i sin tur ses som en följd av att välfärdsstaten under efterkrigstiden utjämnat levnadsvillkor och byggt upp livsförväntningar och sociala förhoppningar bland grupper vars förväntningshorisonter nu riktar sig långt utanför materiell trygghet och mot nya former av självförverkligande.⁷

I dessa skildringar beskrivs utvecklingen som en process med många rörliga delar: nya politiska lösningar och ideal uppifrån och utifrån möter

lokala kulturer och en inre marknadstillvändning hos den enskilde. Flera av kapitlen i denna bok utforskar just den inneboende dubbelheten i en process där skapandet av en marknad som yttre, samhällelig och politisk angelägenhet samspelar med att individer lär sig bli marknadsaktörer.⁸ Man kan formulera det som att detta är en viktig aspekt av det vi brukar tänka på som individualisering – och se det som en avgörande förändring i 1980- och 1990-talens social- och kulturhistoria.⁹ Vår förståelse skiljer sig därför något från de studier som stannat vid att studera specifika gruppers påverkan på politiken, exempelvis ekonomers eller näringslivsrepresentanters. Ett tidigt bidrag i den genren för svensk del var statsvetaren Kristina Boréus viktiga avhandling, *Högervåg* (1994), där hon beskrev hur ett nyliberalt språk tog över en rad arenor: debatten kring välfärdsstaten, biståndet, demokratin.¹⁰ Boréus studie föregick den amerikanske historikern Daniel Rodgers bok *Age of Fracture* (2011), som på ett liknande sätt skildrar hur marknadstänkande i USA förändrade områden så skilda som ekonomisk politik och kultur- och jämställdhetsdebatt. Gamla föreställningar om gemenskap och sammanhållning ersattes av tankar om individens frihet och rörlighet.¹¹

Mer nyligen har Boréus studie aktualiserats av ekonomhistorikern Rikard Westerberg, som skildrat hur det svenska näringslivet på 1970-talet intensifierade sin mobilisering för att vinna ett nytt slag om idéerna och befästa en marknadstanke som de uppfattade som hotad.¹² Westerbergs fokus på den organiserade högerns aktivitet kompletterar den amerikanska sociologen Stephanie Lee Mudges bok *Leftism Reinvented* (2018), som handlar om hur socialdemokratiska ekonomer från 1970-talet och framåt ”satte marknaden i centrum för sina resonemang, med klar inspiration från Friedrich Hayek och Milton Friedman”.¹³ På ett liknande sätt har historikern Ola Innset i boken *Markedsvendingen* (2019) analyserat den gradvisa norska omställningen från välfärdsstatlig, social styrning till ett alltmer dominerande marknadstänkande inom statsförvaltning och samhällsservice.¹⁴ Detta var en utveckling som till stor del drevs på inifrån det politiska etablissemangen, och Innset lägger särskild vikt vid de norska ekonomer som historikern Rune Slagstad betecknat som ”reformteknokrater”, vilka intog en position mellan den socialdemokrati som de ofta kom ifrån och den internationella nyliberalism som präglade deras förståelse av vetenskap och politik.¹⁵

Marknadsreformer tycks på många vis ha gått betydligt längre i Sverige än i de övriga nordiska länderna, inte minst inom välfärden.¹⁶ En tes är att marknaden haft en annan mentalitetshistorisk och kulturell ställning i Sverige än i Norge, Danmark och Finland. Det har även påpekats att i jämförelse med motsvarande organisationer i ett antal andra OECD-länder, inklusive Västtyskland och Storbritannien, var Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) i början på 1990-talet bland de absolut rikaste, med god marginal.¹⁷ I marknads segertåg över världen var Sverige alltså inte något undantag, snarare tvärtom, men i bokens kapitel syns tydligt att marknads ställning inte kan förklaras enbart genom idéöverföring utifrån, ett offensivt näringsliv eller en socialdemokrati som tappat riktningen. Dessa i sig viktiga faktorer samspelar med något annat, ett slags fundamental popularisering av marknadstanken. Hur gick det till?

Nyliberalismen och marknaden som läroprocess

Samtidigt som vi i *Marknadens tid* tar avstamp i, och söker skildra, marknadsvändningen, vill vi betona att historikernas konstruktion av en avgörande *market turn* under 1980- och 1990-talen rymmer en paradox. Marknaden var ju inte ny, varken som organisationsform och ekonomisk storhet eller som begrepp, metafor och dröm. Texterna i denna bok komplicerar den tidslinje i svensk samtidshistoria som tenderat att betona vissa avgörande brytpunkter: 4 oktober-demonstrationen mot löntagarfonderna (1983), daghem drivna i aktiebolagsform (1984), novemberrevolutionen som avreglerade kreditmarknaden (1985), friskole-reformen (1992), EU-inträdet (1994). Enskilda händelser som dessa bidrog visserligen på väsentliga sätt till att flytta marknadens gränser och sätta den i centrum för det politiska livet, i brott mot efterkrigstidens nationellt grundade välfärdsbygge. Men vår forskning visar att marknadens tid stod på en sammansatt idémässig grund. Bidragen i denna bok pekar på att det finns anledning att dra trådar längre bakåt i historien för att förklara hur 1980- och 1990-talens marknadsrevolution utvecklades och legitimerades i Sverige. Systemskitesdebatten i början av 1990-talet aktiverade ett arv av välfärdsstatlig historia, där privat och offentligt ofta hade samverkat inom ramarna för på olika sätt sårbara

kompromisser. Genom historien är det tydligt att sådana kompromisser omgärdades av starka moraliska föreställningar om marknadsdygder, om allmännytta och om ordning.¹⁸ Man kan beskriva det som hände under decennierna efter 1970-talet som att marknaden lämnade sina ramar och sprängde ett historiskt moraliskt rum. Detta var inte på något sätt en enkel eller entydig process, den byggde i själva verket på komplicerade sociala allianser.

Här menar vi att forskningen hittills varit otillräcklig. Marknadsvändningen var ett motsägelsefullt fenomen, som bar olika rörelser och riktningar inom sig, och var del av en större omformulering av välfärdsstatlig kultur. Den krävde ett omfattande förankringsarbete – en produktion av nya idéer, beteendemönster och föreställningsvärldar – som inte sällan bottnade i djuprotade kulturella strömningar och populära tankefigurer. Vi kan visa att det under marknads tid ofta överfördes en välfärdsstatlig logik in i ett nytt språkbruk, eller att ibland, tvärtom, marknadsföreteelser kläddes i en från folkhemmet välbekant språkdräkt. Även marknaden krävde social ingenjörskonst, och välfärdsstatens aktörer i form av såväl näringsliv som folkrörelser var i högsta grad inblandade i att ”göra” marknad.¹⁹ Att betona liknande mönster av kontinuitet betyder inte att förminska konsekvenserna av marknads tid. Tvärtom blir frågan om bevekelsegrunder, legitimitet och de framtidsförväntningar som skrevs in i marknads löften ännu viktigare i ljuset av vår kunskap idag om deras effekter.

Det är uppenbart att marknads tid präglas av en spänning mellan intentioner och konsekvenser. Vad man drömde om och trodde sig kunna förverkliga motsvarar inte alltid vad det blev. Detta är viktigt att komma ihåg när vi nu går in i en tid då många av marknadsförespråkarnas mest storslagna löften tycks krossas. Marknadsvändningen hade långsiktiga konsekvenser: å ena sidan en genomsnittligt höjd förmögenhetsnivå, å den andra en remarkabel förskjutning i förmögenhetsfördelning och ojämlikhetsnivåer som varit okända under hela efterkrigstiden. Vid 1970-talets ingång var Sverige ett av världens jämlikaste länder. Detta började att förändras under 1980-talet, och under decennierna därefter har effekterna av egendomsägande och kapital på inkomstfördelningen ökat.²⁰ Ersättningsnivåerna från pensioner och arbetslöshetsersättning har gått skarpt utför.²¹ Några av de drivande aktörerna i marknads-

vändningen kanske förutsåg – rent av önskade – sådana utfall, men långt ifrån alla. För många har dessa dramatiska konsekvenser lett till nostalgi eller sorg över ett samhälle som gått förlorat.²²

En avgörande tes i boken är att marknaden inte var resultatet av en osynlig hand. Marknader är arrangerade, iscensatta, planerade, och ständigt förhandlade. De bygger, som flera av författarna till denna bok visar, på maktutövning från myndigheter, organisationer och företag som sökt gripa in i människors liv och vardag för att få medborgarna att tänka och agera såsom det krävs för att systemet ska fungera.²³ Samtidigt är det många, individer och kollektiv, som allt oftare efter 1970 verkar ha sett marknaden som ett löfte och en lösning. Varför gjorde de det? Vilken marknad var det de såg? Vilka problem skulle den lösa? Sådana frågor intresserar oss i denna bok. Flera av kapitlen visar att social/kommersiell ingenjörskonst och drömmar om frihet och nya former av social rörelse gick hand i hand. På många sätt framstår det som att marknaden liksom en gång välfärdsstaten ytterst blev ett sätt att omforma relationen mellan individ och kollektiv och samspelet mellan medborgare och samhällseliga institutioner. Detta pekar bortom en kliché om marknadsrevolutionen som en fråga om frihet och individuella rättigheter. Marknaden var inte någon neutral driftsform. Som imaginär plats för nya former av samhörighet och samlevnad var den snarare fylld av affekt, kanske till och med sensualitet. I detta vände den sig också mot en välfärdsstatlig kultur som ofta under 1970- och 1980-talen framställdes som grå och känslobefriad. Sett ur ett sådant perspektiv kan marknadisering alltså inte likställas med rationalisering.

Vi poängterar därför att ”marknaden” många gånger varit bredare och mer mångfasetterad än ett strikt, nyliberalt, egennyttomaximerande projekt, och att marknadsvändningen också är en större angelägenhet än näringslivets mobilisering. I själva verket kan man här både nyansera och understryka bilden av nyliberalismen som brott mot välfärdsstatlig kultur. Nyliberalismen var i hög utsträckning präglad av internationell idéöverföring, inte minst genom de nykonservativa och nyliberala idéer som fördes fram i Sverige av tankesmedjan Timbro (grundad 1978) och dess samarbetspartner, pr-byrån Kreab (grundad 1970).²⁴ Men samtidigt som det är uppenbart att viktiga delar av marknadsvändningen faktiskt ritades upp på Timbro, är det också viktigt att betona att

nyliberalismens marknadsbegrepp på många sätt skilde sig från andra förståelser av marknaden som också fanns i omlopp vid samma tid. En del av dessa var motreaktioner på nyliberala tolkningar, andra var uttryck för historiska uppfattningar av marknadsaktivitet som en form av strävan efter självförbättring och samhällsnytta.²⁵ Marknaden kan uppenbarligen innehålla mycket olika erfarenhetsrum och förväntningshorisonter: den kan medföra påbud uppifrån, men också kanalisera motstånd, hopp och sorg.²⁶

Som historiker får vi ständigt hantera att det är många som har snabba svar på frågor som gäller vår samtid och det nära förflutna. Inte minst har politiker, journalister och tankesmedjor tydliga föreställningar om orsaker, avsikter och utfall. Även i deras historieskrivning över de senaste decennierna finns tydliga syndaböcker, hjältar och nyckelhändelser. Den mångtydighet i intention och förväntan som vi vill lyfta fram i den här boken skapar problem för den som letar efter sådana enkla berättelser. Men vi menar att den mångtydigheten är avgörande för att förstå samverkan mellan ideologi och folklighet i marknadsvändningens bevekelsegrunder.

Marknadens språk, människor och rum

Bidragen till denna bok återkommer alla till de historiska dimensioner som vi ovan betonat som väsentliga för att förstå vad som format marknadens tid i Sverige. Där finns de sociala allianserna: mellan folkrörelser och näringslivsintressen, mellan sub- och elitkultur. Vi finner möten mellan vardagsnära praktiker och planerade påverkanskampanjer, mellan officiella marknadsanpassningsprojekt och människors sätt att organisera sina liv. Där finns exempel på mobiliseringen av långa historiska rötter, och bruket av välfärdsstatens värderingar och ideal, för att legitimera marknadens ökade roll. Och vi ser hur nya marknadsbegrepp och -moraliteter både byggde på och trängde ut äldre förståelser. Varje kapitel i boken utgår från en bild eller ett tidsdokument hämtat ur vårt källmaterial. Tematiskt är boken indelad i tre delar: "Marknadens språk", "Marknadens människor" och "Marknadens rum". I slutet på varje kapitel finns några förslag på vidareläsning i boken.

I "Marknadens språk" undersöker fem forskare hur en ny marknadskultur kom att byggas kring retoriska konstruktioner som ofta tog över ett språk från näringslivet med begrepp som vinst, investering och kapital, men som också förde ihop sådana begrepp med föreställningar om frihet och starka individer. Detta språk tycks på olika sätt ha erbjudit lösningar på 1970-talets politiska motsättningar, exempelvis striden om löntagarfonderna, nya genusrelationer eller sprickor i förhållandet mellan arbetar- och konsumentintresse. I ett nytt marknadstilltal fanns en förhoppning om en väg ur årtionden av kristänkande. På 1980-talet var marknadsekonomens misslyckanden under sent 1800- och 1930-tal glömda och en skön ny tid stod för dörren.

Varför blev just marknadslösningar utfallet av en byråkratikritik som i själva verket hade följt välfärdsstatens historia? Carl Marklund beskriver i "Krångla lagom!" hur en kritik av välfärdsstaten som en särskild form av byråkrati råder från 1960-talet och framåt. Medborgarna upplevde att svenska myndigheter var "krångliga" att ha att göra med och politikerna upptäckte att de blivit allt svårare att styra. Välfärdsstatskritik var alltså ett väletablerat fenomen, men lösningarna byttes gradvis ut: marknaden kom runt 1980 att framställas från politiskt håll som ett icke-byråkratiskt och därför frigörande alternativ. Svaret på "krånglet" blev introduktionen av valfrihet; svaret på ostyrbarheten blev, kanske något paradoxalt, privatisering.

Oberoende, självförverkligande och frihetssträvan blev också viktiga hållpunkter för en ungdomsgeneration på 1980-talet. Här fanns det en rörelse underifrån som med inspiration från USA samlades kring nya idéer och satte avtryck även i populärkulturen genom svartklubbar och importerade amerikanska smuggelprodukter. Jenny Andersson diskuterar i sitt kapitel "Du har fullständiga rättigheter" hur Frihetsfronten, skapad 1990 ur tidskriften *Nyliberalens* redaktion, förknippade en kommande marknadsrevolution med ett radikalt frihetsbegrepp som i sig var väsentligt annorlunda än den nyliberala vision om marknadsekonomi som kom från Timbro. Detta nya frihetsbegrepp gav upphov till och spreds i samhället genom nya populärkulturella företeelser, såsom nattklubbar, videofilmer och illegala spritserveringar.

Det svenska näringslivet initierade flera opinionsbildande kampanjer där en marknadsvokabulär tillämpades på nya områden och riktades

till nya målgrupper. Elin Åström Rudbergs kapitel ”Satsa på dig själv!” undersöker en mycket uppmärksamman näringslivskampanj från 1979 riktad mot ungdomar. Den var en del av en större näringslivsoffensiv som sökte få människor att bejaka och omfamna marknaden. Kampanjens nya tilltal bar på en dröm om ett nytt samhälle som skulle uppnås genom egenintresse och entreprenörskap. Åström Rudberg belyser även de reaktioner som kampanjen utlöste i en tid präglad av en tilltagande konflikt mellan arbete och kapital, liksom hur det individualistiska budskapet enligt SAF:s och Kreabs egna undersökningar landade hos den främsta målgruppen, ungdomarna. En annan kampanj från det svenska näringslivet, sjuåttio-talet står i fokus i Andreas Mørkved Hellenes ”Positiva Sverige”. Satsningen hade ambitionen att mobilisera den nationella identiteten som en ekonomisk tillgång. Syftet var att förändra Sverige-bilden genom att återuppliva svunna tiders nationalistiska symboler och införliva dem i ett marknadstillvänt varumärkesspråk. Kampanjen riktade sig inte bara till det svenska folket – som skulle känna gemenskap och stolthet över svenska företag, uppfinningar och exportframgångar – utan skulle även tilltala internationella investerare, konsumenter och turister. Arbetet fick direkt inflytande på näringspolitiken och utlandsinformationen och lade grunden för Sveriges självrepresentation vid inträdet i EU, som ett gammalt kulturland med en modern marknadsekonomi.

Världsmarknaden som tolkningsram blir viktig även för Erik Bengtsson som i ”Arbetsmarknadens marknadsanpassning” diskuterar avtalsrörelser som ett slags iscensatt spektakel som förändrades i grunden under andra halvan av 1900-talet. Genom att framhäva kontrasterna mellan 1950- och 1960-talens mediala språkbruk om löneförhandlingar som uttryck för ett koordinerat nationellt projekt och 2000-talets gängse terminologi om lönesättning som signaler till en uppsättning marknadsaktörer och -relationer, belyser Bengtsson hur marknadens tid omstöpte centrala sociala gemenskaper. Genom pressens förändrade representation av parternas bud och genom att ekonomiska experter tilläts värdera vems intressen som skulle anses vara viktigast, ålades i praktiken arbetstagarna att ta hänsyn till såväl världsmarknadens förväntningar och konkurrensförhållanden som svenska låntagares och

konsumenters intressen. Arbetsmarknaden var gammal, men de sociala normer som format den hade förändrats i grunden.

Under rubriken ”Marknadens människor” har vi samlat fem texter om hur föreställningar om marknaden också förde med sig tankar om nya typer av subjekt, ja nya personligheter för marknadssamhället.²⁷ Marknadstankar fick gehör inom områden som handlade om familjeliv och omsorg, vardagsliv, fritid och självförverkligande.

Under den period som boken skildrar förändrades maktförhållandena mellan män och kvinnor, bland annat genom viktiga reformer för särbeskattning av makar (1971) och föräldraförsäkring som kunde utnyttjas av båda föräldrarna (1974). Barnomsorgen byggdes ut och reformerades först i det offentliga regi, men redan under 1980-talet debatterades frågan om statsbidrag till privata förskolor. Medan feminister från vänster fann orsakerna till kvinnors underordning i det kapitalistiska systemet kunde tankar om kvinnors oberoende och jämställdhet också få näring av dåtidens individualistiska strömningar och av nya teorier om humankapital. Helena Tolvhed undersöker i ”Kvinnor – ta hand om privatiseringen av den offentliga sektorn” hur Moderata kvinnoförbundet tog del i 1980-talets marknadsvändning och bidrog till att skapa en ny berättelse om kvinnor och marknadsekonomi. Internationell forskning har visat att marknadsvänliga, nyliberala politiker i Storbritannien och USA fortsatte att förlita sig på enförsörjarfamiljen och kvinnors hemarbete som ett substitut för statlig socialpolitik.²⁸ Men Tolvhed visar här att de svenska moderatkvinnorna, som under det föregående decenniet i stor utsträckning hade övergivit detta traditionella familjeideal, istället såg marknaden som en lösning på jämställdhetsfrågan, tolkad i termer av kvinnors möjlighet att uppnå sin ”fulla potential”. På liknande sätt kritiserades det ”manliga” löntagarfondsförslaget på grund av att det ytterligare skulle cementera mansdominansen inom produktionssektorn. Här utkristalliserades en dröm om en marknad som kan humanisera snarare än avhumanisera samhällslivet, genom att erbjuda utrymme för flexibilitet och mänsklig särart.

Flexibilitet och det mänskliga är även ledord i Linnea Tillemas ”Att frigöra ’mänskliga resurser’”, som med utgångspunkt i så kallad sensitivitetsträning sätter ambitionen att omvandla känslor till mänskligt

relationskapital i fokus. Sensitivitetsträningen lanserades på 1970-talet för att lära företagsledare hur de skulle frigöra och utnyttja sina känslor och träna upp en emotionell lyhördhet i företagsorganisationen. Tillema visar hur den snabbt växande konsultbranschen skapade en marknad av den läroprocess som skulle åstadkomma en inre marknadstransformation. Hon pekar även på att sensitivitetsträning marknadsfördes som svar på decenniets konflikter mellan arbete och kapital. Istället för löntagarfonder, ekonomisk demokrati och medinflytande erbjöds här något Tillema sammanfattar som ”emotionell demokrati”.

Samtidigt som mänskliga känslor omdefinierades som marknadstillgångar, skulle vanliga svenskar lära sig nya sätt att räkna, planera och hantera sina pengar och sin tid. Detta var en del av en process som ofta benämns vardagslivets finansialisering och som inte bara handlar om att vanliga människors ekonomi sammanflätas alltmer med finansmarknaderna, utan också om att ett nytt tankesätt, en finansiell marknadslogik, genomsyrar vardagens praktiker.²⁹ Denna vardagslivets finansialisering utmärks å ena sidan av ett breddat aktie- och fondsparande (också det ett svar på löntagarfondsförslaget), såsom med det vid millennieskiftet reformerade pensionssystemet som gjort oss alla till aktieinvesterar.³⁰ Å andra sidan har vi under de senaste 30–40 åren också bevittnat en utbredd och växande privat skuldsättning, såväl genom bostadslån som konsumtionskrediter.³¹

Aktieinvesteringens konst lärdes ut till gemene man bland annat genom den återkommande populära tävlingen Aktie-SM, som David Larsson Heidenblad skriver om i ”Marknadsleken”. Tävlingen lanserades 1979 och erbjöd en dröm om en finansmarknad tillgänglig för alla. Kampanjen drevs av Sparbankerna, tidningen *Veckans Affärer* och den relativt nybildade stiftelsen Aktiefrämjandet, en ideologisk blandorganisation i vilken socialdemokratiska och liberala politiker och opinionsbildare samarbetade med näringslivsföreträdare. Orsi Husz ”Kreditkortskriget” pekar på en liknande läroprocess – eller snarare avlärande – vad gäller konsumtion, låntagande och kredit. Praktiken att handla på kredit spreds brett redan innan 1980-talets avregleringar trädde i kraft. Lanseringen av Konsums kreditkort utlöste 1978–79 en sammandrabbning mellan ett invant motstånd mot skuldsättning och ett nytt finansiellt tänkande där kredit framställdes som ett slags retroaktivt

sparande. Idén om individuella konsumenters frihet att välja ställdes mot kooperationens kollektivistiska ideal när kreditkortet blev både en symbol och ett praktiskt redskap för en ny privatekonomisk moral.

Låntagaren och investeraren skulle således drivas av samma marknadslogik som inte bara gällde pengar utan också andra resurser som exempelvis tid. Charlotte Nilssons ”En marknad för tid” behandlar en ny kommersiell rörelse som under namnet *time management* lärde ut tidsplanering. Också den var en del av en framväxande konsultbransch. Metoderna, som till en början riktades mot näringslivet, nådde under 1990-talet även vanliga människor, inklusive skolor och ungdomar bland annat genom populariseringen av planeringskalendern Filofax. Till skillnad från den så kallade taylorismens industriella tidsscheman handlade de nya metoderna om att planera för individuell flexibilitet, högre produktivitet, till och med ett bättre liv.

De fem författarna som bidrar till ”Marknadens rum” fokuserar på förändrade föreställningar om *var* marknader finns, och hur detta under 1970-, 1980- och 1990-talen kom att få konsekvenser för hur svenskarna förhållit sig till bostaden, staden, nationen och omvärlden. Den stora process som benämns globalisering har i människors liv tagit sig olika konkreta uttryck: lockande karriärmöjligheter, förlorade arbetstillfällen, nya boendevanor, förändrade stadsbilder. Avregleringar av internationella kapital- och valutamarknader har varit väsentliga drivkrafter till att marknaden blivit ett globalt och också virtuellt rum.

Det illustreras tydligt genom börsen, som ofta har setts som den optimala marknadsplatsen.³² I ””Vi skapar en ny marknad! Vill du vara med?”” skriver Oskar Broberg om Stockholmsbörsens omvandling. Aktiebörsens tidigare nationella gränser utmanades av internationalisering och avreglering, dess rumsliga gränser av digitaliseringen. Vissa nyckelpersoner samt organisationer som Optionsmäklarna, Handelshögskolan i Stockholm och Finansdepartementet verkade med hjälp av den nya finansiella teorin inte bara för att introducera nya instrument som derivat och optioner, utan också för att etablera en ny föreställningsram om finansmarknaden. En äldre, moraliserande syn på börsen som kasino eller en mer positiv, som ett serviceorgan i allmänhetens tjänst, ersattes under 1980- och 1990-talen med ett narrativ om börsen som informationscentral och ”fullsorterad finansbutik”.

Att marknadens rum vidgades krävde en ny förståelse av det nationellas betydelse både av företag och av arbetare. Nikolas Glover studerar 1970-talets politiska strider kring multinationella företag och visar att de lärde svenskar förstå den nationella gemenskapens nya förutsättningar ”i världsmarknadens tid”. För att Sverige skulle vara konkurrenskraftigt behövde svenska arbetare förstå att företagsstyrelsernas intressesfär och kapitalmarknadernas rum inte kunde begränsas av landets ekonomi. Glover belyser betydelsen av kollektiva grupptillhörigheter på en ny global marknad: vad var det egentligen för gemensamma intressen som svenska arbetare hade med de internationella facken, sina multinationella arbetsgivare och det mellanstatliga FN? Vad betydde det att ett företag var svenskt när det investerade mer utomlands än i Sverige?

Både globalisering och finansialisering var viktiga bakgrundsfaktorer till en dramatisk socialhistorisk utveckling. Nya rikedomar satte sitt avtryck i populärkultur, konsumtion, konst och litteratur. Storstaden, inte minst Stockholm, blev på många sätt den symboliska geografin för en ny marknadskultur, inte sällan förlöjligad med nyord som yuppies och finansvalpar. Klara Arnberg beskriver i sitt kapitel ”Allt ska bort!” hur stadsrummet förändrades av förväntan om en framtida kommersialiserad men också estetiserad stad. Arnberg uppehåller sig vid Klara norra kyrkogata och visar på spänningarna mellan motstridiga marknadslogiker under 1970- och 1980-talen: å ena sidan floran av porrbutiker och sexklubbar som huserade i äldre byggnader med låga hyror, å andra sidan den politiska viljan att genom modernisering och nybyggnation göra staden attraktiv för företagsinvesteringar och köpstarka turister. Medan småföretagarna på Klara norra kyrkogata konkurrerades ut eller avhystes till stora skadestånd, ansågs efterhand en annorlunda, mer städad företagsverksamhet i de upprustade gamla pittoreska kvarteren attrahera *rätt* sorts pengar och besökare.

Stockholmsförorten Tensta befann sig på 1980- och 1990-talen i skuggan av innerstadens marknadstillvända upprustning. I ”Delegerad frihet” visar Helena Mattsson hur de politiska initiativen att förnya miljonprogramsområdena togs som ett sätt för allmännyttan att konkurrera med bostadsrättsmarknaden genom att utlova ökad valfrihet och mer boendeinflytande. Dessa emancipatoriska ambitioner

reducerades dock snart till överförandet av ansvaret för boendemiljön från de kommunala ägarna till de boende. Marknadslösningar och resursbrist, större individuell frihet och mindre möjlighet att påverka fastigheternas gradvisa förfall – förändringarna kom hand i hand då bostadsbestånden till slut såldes ut och blev föremål för handel på den internationella fastighetsmarknaden. Den radikala omvärderingen av olika boendeformers värde under marknadens tid belyses slutligen även av Liza Jakobsson. I kontrast till de hyresrättsprojekt som Helena Mattsson studerar, visar Jakobsson hur marknadstänkande framgångsrikt lärdes ut till bostadsrättsägare under 1980- och 1990-talen. Här spelade mäklarna en central roll som marknadsingenjörer genom att främja ett nytt sätt att se på relationen mellan det egna hemmet, dess ekonomiska värde och möjligheterna till ”bostadskarriär”. En förutsättning för de eskalerande bostadspriserna var att köpare lärde sig värdet av sina bostadsdrömmar, att de hem som skulle säljas avpersonifierades till köpobjekt och att säljaren överlämnade presentationen till en professionell mäklare. Ökad bostadssegregation, som politiskt målades upp som en mardröm, kunde ur ett marknadsperspektiv framställas som en dröm: ökad prisdifferentiering bidrog till en större efterfrågan på attraktiva objekt och högre priser i eftertraktade områden.

Marknadens nya dygder

I marknadens tid finns alltså både brott mot och kontinuitet med välfärdsstatens historia, och också linjer som löper bakåt i tiden för möjligen aldrig avslutade förlopp från frihetstiden, sekelskiftet 1900 och mellankrigstid. Vi har på olika ställen pekat på denna kronologiska pluralitet, även om bokens fokus ligger på perioden efter 1970. Kapitlen skildrar hur marknad som institution och symbolik fylldes med föreställningar om svensk universalism, om samarbete och social rörelse, men också om framtidstro och nya förhoppningar om individuell frihet. Vi visar hur marknadsprocesser på ibland kontraintuitiva sätt skriver in sig i den svenska politiska och sociala historien, och hur vad som var tänkt att bli en sak ofta blev något helt annat. Vi visar att med marknadens genomslag följde ett nytt språkbruk, och en ny kulturell föreställningsvärld,

men också hur marknaden på många sätt kunde omfatta det gamla folkhemmets föreställningsvärld och integrera den i något nytt. Ibland erbjöd marknaden frihet, ibland krävde den nya former av disciplin och inordning. Kanske kan man framför allt se marknadens tid som ett slags läroprocess, ett omständligt skifte av lärda former av marknadsagerande mot ett fostrande av nya dygder.

Noter

- 1 Hans De Geer, *I vänstervind och högergång: SAF under 1970-talet* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1989); Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996); Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1999); Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002); Johan Stenfeldt, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agering, 2013); Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013); Anders Ivarsson Westerberg, Ylva Waldemarson & Kjell Östberg (red.), *Det långa 1990-talet: När Sverige förändrades* (Umeå: Boréa, 2014); Svante Nordin, *Sveriges moderna historia: Fem politiska projekt 1809–2019* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019); Håkan Blomqvist & Werner Schmidt (red.), *Efter guldåldern: Arbetarrörelsen och fordismens slut* (Stockholm: Carlssons, 2012).
- 2 Som Nils Edling visat var folkhemmet ett relativt obetydligt politiskt begrepp fram till 1990-talet, då det användes av kritiker och försvarare av en svunnen epok. Nils Edling, "The Languages of Welfare in Sweden", i Nils Edling (red.), *The Changing Meanings of the Welfare State: Histories of a Key Concept in the Nordic Countries* (New York: Berghahn Books, 2018).
- 3 Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv: Symposion, 2006); Bo Stråth, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen* (Stockholm: Atlas, 1998); Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder. Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005). Se även Johanna Ringarp, *Professionens problematik: Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2011); Helena Hill & Andrés Brink Pinto, *Social Movements in 1980s Sweden: Contention in the Welfare State* (Heidelberg: Springer, 2023).
- 4 Bo Rothstein & Jonas Bergström, *Korporatismens fall och den svenska modellens kris* (Stockholm: SNS, 1999); Paula Blomqvist & Bo Rothstein, *Välfärdsstatens nya ansikte: Demokrati och marknadsreformer inom den offentliga sektorn* (Stockholm: Agora, 2000); Laura Hartman (red.), *Konkurrensens konsekvenser: Vad händer med svensk välfärd?* (Stockholm: SNS, 2011); Henrik Jordahl (red.), *Välfärdstjänster i privat regi: Framväxt och drivkrafter* (Stockholm: SNS, 2013); Jenny Björkman, Björn Fjæstad & Susanna Alexius, *Alla dessa marknader* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2014); Marie Sallnäs & Stefan Wiklund, *Socialtjänstmarknaden: Om marknadsorientering*

- och konkurrensutsättning av individ- och familjeomsorgen (Stockholm: Liber, 2018); Per Kornhall, Sten Svensson, Majsa Allelin & Bo Karlsson, *När skolan blev en marknad: Trettio år med friskolor* (Stockholm: Natur & Kultur, 2022).
- 5 Quinn Slobodian & Dieter Plehwe, *Market Civilizations: Neoliberals East and South* (Amsterdam, Zone Books, 2022). Se även Johanna Bockman, *Markets in the Name of Socialism: The Left-wing Origins of Neoliberalism* (Stanford: Stanford University Press, 2011); Philipp Ther, *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent* (Berlin: Suhrkamp, 2016); Cornel Ban, *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local* (New York: Oxford University Press, 2016).
 - 6 Ben Jackson & Robert Saunders, *Making Thatcher's Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Aled Davies, Ben Jackson & Florence Sutcliffe-Braithwaite, *The Neoliberal Age? Britain since the 1970s* (London: UCL Press, 2021); Amy Edwards, *Are We Rich Yet? The Rise of Mass Investment Culture in Contemporary Britain* (Oakland: University of California Press, 2022).
 - 7 Florence Sutcliffe-Braithwaite, *Class, Politics, and the Decline of Deference in England, 1968–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Carl-Filip Smedberg, *Klassriket: Socialgruppsindelningen som skillnadsteknologi under 1900-talet* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022).
 - 8 Om den senare processen, se Nikolas Rose, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self* (London: Routledge, 1989); Nikolas Rose, *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood* (New York: Cambridge University Press, 1996); Micki McGee, *Self-Help, Inc.: Makeover Culture in American Life* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Ulrich Bröckling, *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject* (Thousand Oaks: SAGE, 2016); Daniel Fridman, *Freedom From Work: Embracing Financial Self-Help in the United States and Argentina* (Stanford: Stanford University Press, 2017); Elizabeth Popp Berman, *Thinking Like an Economist: How Efficiency Replaced Equality in U.S. Public Policy* (Princeton: Princeton University Press, 2022).
 - 9 Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Sekelslut: Idéhistoriska perspektiv på 1980- och 1990-talen* (Stockholm: Atlas Akademi, 2011); Adrienne Sörbom, *Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget* (Stockholm: Stockholms universitet, 2002).
 - 10 Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994).
 - 11 Daniel Rodgers, *Age of Fracture* (Cambridge: Belknap, 2011).
 - 12 Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020).
 - 13 Stephanie Lee Mudge, *Leftism Reinvented: Western Parties from Socialism to Neoliberalism* (Cambridge MA: Harvard University Press, 2018).
 - 14 Ola Innset, *Markedsvendingen: Nyliberalismens historie i Norge* (Oslo: Fagbokforlaget, 2019). För Danmark, se Søren Kolstrup, *Forandringens årti – mellem velfærd og nyliberalisme 1990–2001* (København: Frydenlund, 2022). För Sverige, se även Avner Offer & Gabriel Söderberg, *The Nobel Factor: The Prize in Economics, Social Democracy, and the Market Turn* (Princeton: Princeton University Press, 2016).
 - 15 Innset 2019; Rune Slagstad, *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax, 1998); Per Lundin & Niklas Stenlås, ”The Reform Technocrats: Strategists of the Swedish Welfare State, 1930–60”, i Joris Vandendriessche, Evert Peeters & Kaat Wils (red.), *Scientists’*

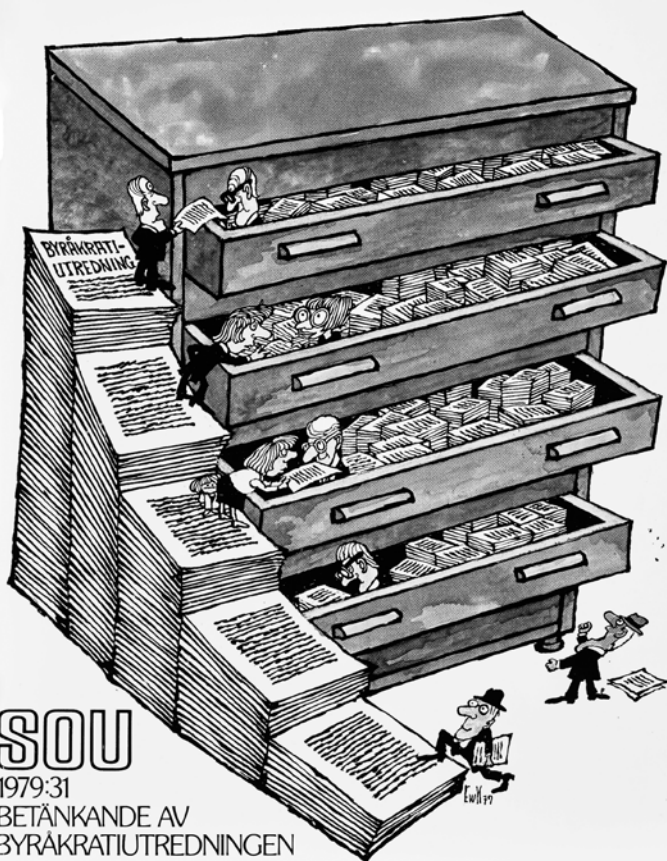
- Expertise As Performance: Between State and Society, 1860–1960* (Abingdon & New York: Routledge, 2015); Åsa Lundqvist & Klaus Petersen, *In Experts We Trust: Knowledge, Politics, and Bureaucracy in Nordic Welfare States* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010)
- 16 Om den ökade ojämlikheten i Norden och särskilt i Sverige, se Nordic Policy Review 2018: *Increasing Income Inequality in the Nordics*, utg. Nordic Council of Ministers, s. 21.
 - 17 Victor A. Pestoff, "Globalization and Swedish Business Interest Associations in the Twenty-first Century", i Wolfgang Streeck, Jürgen R. Grote, Colker Schneider & Jelle Visser (red.), *Governing Interests: Business Associations Facing Internationalization* (London: Routledge, 2006), s. 86.
 - 18 Stig-Björn Ljunggren, *Folkhemskapitalismen: Högers programutveckling under efterkrigstiden* (Uppsala: Uppsala universitet, 1992); Magnus Linnarsson, *Problemet med vinster: Riksdagsdebatter om privat och offentligt under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2017); Mats Hallenberg, *Kampen om det allmänna bästa: Konflikter om privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2018); Claes Ohlsson, Victor Wählstrand Skärström & Henrik Björck, "The Market as a Concept in Swedish Parliamentary Records from 1867 to 1970: A Mixed Methods Study", *Proceedings of the Digital Parliamentary Data in Action* (2022); Alf Sjöblom, *Trygghet som handelsvara: Privat folkförsäkring i det framväxande välfärdssamhället 1900–1950* (Stockholm: Stockholms universitet, 2016).
 - 19 Orsi Husz & Nikolas Glover, "Between Human Capital and Human Worth: Popular Valuations of Knowledge in 20th-Century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 44:4 (2019); Orsi Husz & Karin Carlsson, "Marketing a New Society or Engineering Kitchens? The Swedish Consumer Agency and IKEA in the 1970s", i Jan Logemann, Gary Cross & Ingo Köhler (red.), *Consumer Engineering: Marketing Between Planning Euphoria and the Limits of Growth, 1930s–1970s* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).
 - 20 Rolf Aaberge & Erik Bengtsson, "Survey Article: Long-run Evolution of Income Inequality in the Nordic Countries", *Scandinavian Economic History Review* (kommande); Andreas Cervenka, *Girig-Sverige: Så blev folkhemmet ett paradys för de superrika* (Stockholm: Natur & Kultur, 2022).
 - 21 Kenneth Nelson, "Lower Unemployment Benefits and Old-age Pensions is a Major Setback in Social Policy", *Sociologisk forskning* 54:4 (2017).
 - 22 Jenny Andersson, *När framtiden redan hänt: Socialdemokratin och folkhemsnostalgin* (Stockholm: Ordfront, 2009); Katarina Barrling & Cecilia Garme, *Saknad: På spaning efter landet inom oss: Essä* (Stockholm: Mondial, 2022).
 - 23 T.ex. Orsi Husz & David Larsson Heidenblad, "The Making of Everyman's Capitalism in Sweden: Micro-infrastructures, Unlearning, and Moral Boundary Work", *Enterprise & Society* 24:2 (2023).
 - 24 Sture Eskilsson, *Från folkhem till nytt klassamhälle: Ett högerspöke berättar* (Rimbo: Fischer & Co, 2005); Ben Jackson, "The Think-tank Archipelago: Thatcherism and Neoliberalism", i Ben Jackson & Robert Saunders, *Making Thatcher's Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Westerberg 2020.
 - 25 Se t.ex. Peder Aléx, *Konsumera rätt – ett svenskt ideal: Behov, hushållning och konsumtion* (Lund: Studentlitteratur, 2003).

- 26 Davies, Jackson & Sutcliffe-Braithwaite 2021. Om begreppen erfarenhetsrum och förväntningshorisont se Reinhard Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia: om historiska tidens semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004).
- 27 Den foucauldianskt inspirerade forskningen om governmentality och de nya subjektpositioner som skapas av marknadens budskap och mekanismer är omfattande. Se t.ex. Rose 1996; Pat O'Malley, *Risk, Uncertainty and Government* (London: Glass House, 2004); Rob Aitken, *Performing Capital: Toward a Cultural Economy of Popular and Global Finance* (New York: Palgrave Macmillan, 2007); Bröckling 2016.
- 28 Melinda Cooper, *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism* (New York: Zone Books, 2017); Ben Jackson, "Free Markets and Feminism: The Neo-liberal Defence of the Male Breadwinner Model in Britain, c. 1980–1997", *Women's History Review* 28:2 (2019), s. 297–316.
- 29 Randy Martin, *Financialization of Daily Life* (Philadelphia: Temple University Press, 2002); Aitken 2007; Paul Langley, *The Everyday Life of Global Finance: Saving and Borrowing in Anglo-America* (Oxford: Oxford University Press, 2008); Greta Krippner, *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Erik Andersson, Oskar Broberg, Marcus Gianneschi & Bengt Larsson (red.), *Vardagslivets finansialisering* (Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap, 2016).
- 30 Urban Lundberg, *Juvelen i kronan: Socialdemokraterna och den allmänna pensionen* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2003); Urban Lundberg (red.), *Mellan folkbildning och fondrådgivning: Nya perspektiv på pensionssystemet* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2007); Claes Ohlsson, *Folkets fonder? En textvetenskaplig studie av det svenska pensionssparandets domesticering* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2007); David Larsson Heidenblad & Charlotte Nilsson, "Ungdomslivets finansialisering: Skapandet av en aktiekultur för och av unga i Sverige, 1985–1994", *Historisk Tidskrift* 143:4 (2022); Jane Pettersson, *Governing Citizens in the Age of Financialization: A Study of Swedish Financial Education* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2022).
- 31 Lars Ahnland, "Survey Article on Nordic Financialisation in the Long Run", *Scandinavian Economic History Review* (elektronisk förhandspublicering 2022), s. 1–11.
- 32 Mats Larsson (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016).

DEL I
MARKNADENS SPRÅK

BÄTTRE KONTAKTER

MELLAN ENSKILDA OCH MYNDIGHETER

Omslaget till Byråkratiutredningens betänkande (SOU 1979:31), tecknat av Ewert Karlsson, signaturen EWK. Reproduktion: Kungliga biblioteket.

Krångla lagom!

Välfärdsstatskritiken och byråkratiseringsdebatten

Carl Marklund

Den svenska välfärdsstaten tillväxte kraftigt under efterkrigstiden. I mitten av 1970-talet var en stor del av arbetskraften anställd inom den offentliga sektorn. De skattefinansierade verksamheterna utgjorde en ökande andel av bruttonationalprodukten.¹ Byråkratin i allmänhet och välfärdsstatsbyråkratin i synnerhet kom att framstå som samhällsproblem i sig, och blev föremål för statsmaktens självutredande verksamhet. Som illustreras av omslaget till en av de många utredningarna på området, Byråkratiutredningens betänkande från 1979 här intill, bidrog utredningarna i sig till den svällande förvaltningen. Här följer jag denna ”statliga självkritik”, dess olika schatteringar och rörelser och visar hur den blev en bärande idé för många tongivande aktörer under marknadens tid.

I såväl forskning som debatt beskrivs den offentliga sektorns tillväxt främst som ett resultat av arbetarrörelsens politiska mobilisering (vid sidan av den ekonomiska tillväxten), men också som ett utfall av ett slags djupare enighet kring välfärden som övergripande nationellt mål.² Detta trots hårda strider kring enskilda välfärdsreformer, jämna resultat i återkommande riksdagsval och ständig idékamp kring samhällsutvecklingen i stort som smått.³ En förklaring till att det ändå framstått som att välfärdsbygget på ett djupare plan präglades av enighet kan ligga i att reformerna vanligen förbereddes genom parlamentariska utredningar och grundligt remissarbete. Viktiga reformer växte fram ur folkrörelser och intresseorganisationer. Men det fanns också en stark

önskan att förankra politiska initiativ ”ovanifrån” i dessa miljöer, inte minst för att svara mot föränderliga behov och värderingar under lång tid framöver. Vidare fanns det en hög tilltro bland ansvariga politiker, tjänstemän och experter till möjligheten att befria medborgarna genom riktade reformer, en tilltro som av allt att döma delades av stora delar av befolkningen.⁴ Tilltron baserades inte minst på en övertygelse om att vetenskapliga undersökningar, prognoser och planering kunde läggas till grund för ”de stora programmen”,⁵ men också att dessa medel i sin tur skulle kunna användas för att dels i förväg, dels löpande analysera reformernas inverkan på det framväxande välfärdssamhället. Staten sågs i breda kretsar som ytterst ansvarig för samhällsutvecklingen och politiken accepterades vanligen som det givna medlet för att påverka dess riktning. I efterhand har synsättet lite förenklat förbundits med det moderna projektets så kallade sociala ingenjörskonst.⁶

Givet dess omfattning och betydelse är det inte förvånande att välfärdsstatens framväxt ständigt åtföljts av kritik, den föregivna enigheten till trots. Historikern Nils Edlings studie av välfärdsstats*begreppets* användning i Sverige har till exempel visat hur såväl utbyggnaden av som innehållet i välfärdsstaten varit omstridd från första början. Olika frågor och teman har dominerat i olika skeden, avsändare och genomslag har också växlat. Edling pekar bland annat på hur högerkritiker tidigt utgick från att det allmännas skattefinansierade tillväxt på sikt skulle inskränka äganderätten, egenföretagandet och rättsstaten, formellt eller informellt. Kritiska röster till vänster vände sig dels mot ”den ofärdiga välfärden” (reformister), dels mot att sociala reformer i sig inte kunde förväntas leda till socialismen (radikaler).⁷

Den nära samverkan mellan folkrörelser, näringsliv och partiväsen som kännetecknar det svenska välfärdssamhället – ibland tolkat i termer av korporatism – återspeglas också i en brokig och inledningsvis ganska flyktig välfärdsstatskritik,⁸ framsprungen ur en mängd olika miljöer kring en rad olika frågor och företeelser. Oavsett om kritikererna såg själva välfärdsstaten som utbyggd, färdigbyggd eller ofärdig vid tidpunkten ifråga tycks välfärdsstatens självklara genomslag i samtiden ha stått i centrum för kritikerna, såväl till höger som till vänster.⁹ Själva den gemensamma sektorns egentliga väsen blev en knäckfråga i ett slags misstankens hermeneutik, i ett skuggrikt växelspel mellan

”smygkapitalism” i vänsterkritikernas ögon och ”smygsocialism” i högerkritikernas.¹⁰

En vidare tolkning av Edlings resultat skulle kunna vara att välfärdsstatens status som självklart referensobjekt i svensk debatt – med den viktiga nyanseringen att själva välfärden ofta ifrågasatts som antingen otillräcklig eller överflödigt, medan välfärdsstaten i sig vanligen tagits för given – också medfört att välfärdsstaten blivit en nod för en mängd sinsemellan motsägelsefulla kritiska teman, och därmed något som på ett eller annat sätt alltid kan anses vara i ”kris”. Företeelser som beskattning, planering och övervakning har på högersidan ofta sammankopplats med ”socialism”. Mer allmänt ”moderna” och kanske lika gärna ”kapitalistiska” fenomen – som byråkratisering, datorisering eller till och med kommersialisering – har framför allt inom (ny)vänstern associerats med socialdemokratins oheliga allians med kapitalet, där välfärden blivit kapitalismens fikonlöv.¹¹ Genom välfärdsstatskritikens brokiga idéhistoria sätts alltså det kritiserade objektets sammansatta karaktär i relief: välfärdsstatens faktiska och ideologiska överbyggnad mellan stat och marknad, politik och ekonomi, tillväxt och trygghet ställs i samhällsvetenskaplig blyxtbelysning.¹²

Välfärdsstatskritiken är följaktligen en ganska svårfångad genre. Den dyker upp på många olika ställen i samhällsdebatten, dels i mycket allmänna termer, dels i ganska specialiserade sakfrågor. Dess *samhällskritik* – som alltså inte enbart bör läsas i termer av *välfärds*kritik, utan också som en delvis frihetligt orienterad *stats*kritik – har gett upphov till en rätt vildvuxen flora av begrepp för att gestalta det efterkrigstida svenska samhället, helt eller delvis, vid sidan om (då) huvudsakligen neutralt eller positivt kodade termer som folkhemmet, det starka samhället, den svenska modellen eller kort och gott ”välfärds-Sverige”. I en uppsats från 1988, nyutgiven 1993, destillerade sociologen Gunnar Olofsson fram begreppen ”kommandostat, planhushållningstyran, bidragssamhälle, förmyndarsamhälle, skattestat och ofantlig sektor” som ”polemiska motpoler” till välfärdsstaten.¹³ Borgerligt orienterade samhällsforskare och -debattörer, bland andra sociologen Hans L. Zetterberg, använde gärna termer som ”socialstat”, ”organisations-Sverige” och ”administrations-Sverige”. Till detta kommer mer marginella – och mer polemiskt laddade – uttryck som ”betongsamhället”, ”byråkrati-Sverige”,

”förbuds-Sverige” och ”krångel-Sverige”. Det senare var en tankefigur med rötterna i debatten om efterkrigsregleringarna som återvanns och cirkulerades i samband med ”välfärdsstatens kris” från mitten av 1970-talet fram till mitten av 1980-talet.¹⁴

Dessa begreppsliga rörelser utspelade sig naturligtvis inte i ett ekonomiskt eller socialt tomrum. De bottnade delvis i en oro över strukturproblem i den offentliga sektorn och konjunktur nedgång i den internationella ekonomin. När den svenska ekonomin gradvis började bromsa in vid mitten av 1970-talet – om än inte så kraftigt som i andra jämförbara industriekonomier, då ju den offentliga sektorns fortsatta tillväxt stimulerade efterfrågan på hemmaplan – skärptes näringslivets ideologiska offensiv mot välfärdsstaten i allmänhet och mot socialdemokratin i synnerhet.¹⁵ De professionella ekonomerna både innan- och utanför socialdemokratin anammade ungefär vid samma tid utbudsekonomin och öppnade därmed upp för nyliberalt tankegods,¹⁶ samtidigt som en bredare värderingsförskjutning mot individualism och post-materialism gradvis kunde förmärkas inom offentlig opinion och kulturliv.¹⁷

I efterhand har välfärdsstatens kris ofta tolkats som en fråga om ekonomiska problem i stagflationens spår. Men i den samtida debatten tycks välfärdsstatens funktionssätt ha varit ett minst lika framträdande tema, och särskilt föreställningen att välfärdsstatens problemlösning gav upphov till nya eller andra problem. Den till synes inneboende byråkratiseringstendensen i alla moderna välfärdsstater kunde förena välfärdsstatens kritiker både till höger och vänster: byråkratikritik återfinns utmed hela linjen, i såväl kulturradikala som reformbyråkratiska miljöer. Den kom till uttryck i en mängd olika genrer och repertoarer, alltifrån intellektuella essäer och statliga utredningar till ren ideologi-produktion, från såväl marginella rörelser långt ut på högerkanten som genom organiserade näringslivsintressen och politiska partier.

Det är just i skärningspunkten mellan dessa byråkratikritiska ”projekt” som välfärdsstatskritiken förtätas och ger ingångar för nyliberalt orienterat marknadstänkande. Här lyfter jag särskilt fram två aspekter av byråkratikritiken: dels hur det uppstår ett slags självanalys där tjänstemän, politiker och experter strävar efter att kritiskt granska

byråkratin, en introspektion som å ena sidan gör staten själv till ett studieobjekt men också bekräftar att någonting är fel i staten Sverige,¹⁸ dels hur specialiserade expertdiskurser om effektivisering och management stegvis förenas med förment folkliga upplevelser av ”krångel” som ett slags samhällsdiagnostisk självklarhet. Inom denna bredare fåra av byråkratikritik fanns alltså ett slags mångfald, som till en början knappast hade en gemensam nämnare eller utfall i marknadstänkandet. Detta väcker frågan hur just marknaden kom att framstå som lösningen på det tilltrasslade krånglet.

Byråkratins besvär – eller hur krångel leder till mygel

I intervjuboken *Apparaten Sverige* från 1969 – ett tidigt exempel på byråkratikritik – undersökte författaren och samhällsdebattören Nordal Åkerman hur beslutsfattare inom politik, förvaltning och media såg på sin egen roll och då framför allt svårigheten att reformera samhället i den takt och riktning som väljarna önskade.¹⁹ Frågan hade direkt politisk aktualitet då krav på bättre arbetsmiljö och ökat medbestämmande spelade en central roll vid de så kallade vilda strejkerna 1969–70, i spåren av rationaliseringssträvanden inom såväl statsägd som privat industri.²⁰ Ungefär samtidigt etablerades organisationssociologin som disciplin vid svenska högskolor, vilken tidigt kom att inrikta sig på den offentliga förvaltningens problem.²¹

Byråkratin som samhällsproblem satte även sina spår i kulturlivet. Flera svenska romanförfattare vände en kritisk blick mot ”välfärdens operatörer”, byråkrater i såväl privat som statlig tjänst, som inte sällan framställdes som maktfullkomliga och okänsliga – i bästa fall karriärer, i värsta fall myglare.²² I spåren av strukturrationaliseringen och kommunreformen suddades gränsen mellan byråkrat och politiker ut i den allmänna uppfattningen, samtidigt som det upplevda avståndet mellan medborgare och myndigheter ofta påstods ha ökat.²³

Även om problemet med centralisering och byråkratisering var en internationell företeelse kom byråkratin att framstå som ett centralt problem i den svenska samhällsdebatten inför riksdagsvalet 1976.

Detta bland annat till följd av köer och flaskhalsar i offentligfinansierad vård, omsorg och boende, men också som ett resultat av de föregående årens politiska "affärer" och kända personers skattebesvär. Våren 1976 anklagades ett antal svenska kulturpersonligheter, däribland Ingmar Bergman, för skattebrott. Ungefär samtidigt fick Astrid Lindgren en 102-procentig skattesats. Lindgren protesterade genom att publicera en satirisk saga om den giriga häxan Pomperipossa i *Expressen*. Bergman å sin sida skrev ett öppet brev där han deklarerade sin avsikt att lämna Sverige på grund av hanteringen av honom. Två internationella kändisar hade använt sin formuleringskraft och berömmelse för att kritisera svensk skattepolitik; båda texterna översattes och fick global spridning.²⁴

På hemmaplan bekräftade den internationella nyhetsrapporteringen den framväxande självbilden av ett samhälle präglad av övervakning och överdrivet nitisk myndighetsutövning, relativt oberoende av huruvida myndigheternas hantering var befogad eller inte. Skatteflykt som länge diskuterats som ett samhällsproblem sågs i allt högre grad som ett resultat av ett komplicerat och möjligen orättvist skattesystem som inbjöd till mygel.²⁵ Även om marginalsatterna pekades ut särskilt var det inte i första hand "skattetrycket" – i sig ett politiserat begrepp – som stod i fokus för kritiken i detta skede. Det var istället det svåröverskådliga skatte- och deklarationssystemet med dess byråkrati och uppföljande kontroll som framställdes som problematiskt och i vissa fall till och med integritetskränkande. Även ledande socialdemokrater tyckte sig skönja sambandet mellan skattesystemets utformning och skatteflykts utbredning, medan Folkpartiet gick till val under parollen "I Folkpartiets Sverige är det mindre krångel och byråkrati".²⁶ På borgerligt håll återlanserades begreppet "socialdemokratiska maktapparaten" som en kritik av arbetarrörelsens mångförgrenade organisationer och affärsverksamheter. Återigen var det mindre fråga om en kritik av den offentliga sektorn som sådan, snarare att dessa aktörer underförstått konkurrerade (framgångsrikt?) med det privata näringslivet på orättvisa villkor.²⁷ På socialdemokratiskt håll handlade det istället om hur rörelsen skulle kunna undgå att lastas av väljarna för statsförvaltningens naturliga tröghet: Skulle en socialistisk förvaltning bli möjlig i framtiden? Skulle den i sin tur kunna frambära ett mänskligare samhälle i linje med nya, mer frihetliga värderingar?²⁸

Korståget mot krånglet

Framväxten av en ny hållning gentemot välfärdsstaten i allmänhet och den offentliga förvaltningen i synnerhet bekräftades i valundersökningarna som följde på "maktskiftet" 1976.²⁹ Det är dock tydligt att såväl den inkommande borgerliga regeringen som Socialdemokraterna betraktade byråkratin som ett objektivet samhällsproblem, oavsett valrörelsens paroller. Redan före valet, i augusti 1976, hade regeringen Palme nämligen tillsatt den så kallade Byråkratiutredningen. Bortom grundsynen på byråkratikritiken rådde dock stora åsiktsskillnader mellan höger och vänster, spetsigt sammanfattat av moderatpolitikern och advokaten Stig Rindborg 1979: "Medan socialdemokraterna vill göra byråkratin mänskligare därför att de vill att medborgarna lättare skall acceptera att byråkratin får ökad makt, vill moderata politiker minska byråkratin för att ge den enskilde större valfrihet."³⁰

Det är alltså inte förvånande att Byråkratiutredningen möttes med stor entusiasm på borgerliga debattsidor. Man hoppades på förslag till konkreta besparingar och tydliga rationaliseringar. Men utredningens uppdrag var begränsat till att se över myndigheternas kontakter med medborgarna och ge förslag på hur dessa kunde förenklas.³¹ Själva utredningsarbetet var skäligen byråkratiskt i sig: kommittén gick metodiskt igenom blanketter och formulär kring allt möjligt, alltifrån byggnadslov, sophämtning, skatte- och självdeklaration till studiemedel, livsmedelssubventioner, ränte- och bostadsbidrag såväl som familjestöd. Utredarna påtalade bland annat "hotspråk" i myndighetskommunikationen, föreslog överklagandemöjligheter och författandet av en bred "samhällsguide" för att underlätta allmänhetens mellanhavanden med den offentliga maktens företrädare.³² Parallellt inledde en rad myndigheter interna översyner kring den egna byråkratin. Socialstyrelsen kom till exempel i sin interngranskning fram till att önskvärd rationalisering olyckligtvis skulle innebära att över 300 tjänster borde dras in vid myndigheten.³³

Parallellt med Byråkratiutredningen löpte bland annat Decentraliseringsutredningen, Länsdemokratikommittén och Statskontrollkommittén som alla på olika sätt belyste förvaltningens svårigheter. Även inom forskarvärlden, bland annat vid Samarbetskommittén för långtidsmotiverad forskning (inom projektet "Medborgarna, politikerna

och den offentliga sektorn”, MEPOS), Sekretariatet för framtidsstudier och Expertgruppen för regional utredningsverksamhet (ERU), liksom i forskningsprojekt vid flera universitet adresserades byråkratiproblematiken.³⁴ Vid sidan av frågor om rättssäkerhet och samhällsinformation diskuterades i dessa sammanhang också ”kravet att förvaltningen skall vara ägnad att genomföra de beslut som fattas av de ledande statsorganen”, det så kallade styrproblemet.³⁵

Mot den bakgrunden bedömde den borgerliga trepartiregeringen att behovet av ”bättre planering och hushållning i statsförvaltningen” krävde en särskild utredning, utöver Byråkratiutredningen. I december 1976 bemyndigades den nya så kallade Förvaltningsutredningen att, under ordförandeskap av den folkpartistiske riksdagsledamoten och statsvetaren Daniel Tarschys, undersöka lösningar i dagens byråkrati och lösningar genom ökad flexibilitet.³⁶ Utöver ett tidstypiskt försök att populärt offentliggöra sitt utredningsuppdrag i den lilla skriften *Krångla lagom!* bidrog Förvaltningsutredningen genom sitt huvudbetänkande 1979 med underlag till proposition 1978/79:111 som regeringen lade fram, helt i linje med vallöftet om mindre byråkrati.³⁷ Den stora så kallade anti-krångel-propositionen rymde inte mindre än 172 olika förslag till förenklingar varav 28 krävde beslut av riksdagen och lanserades på en stort upplagd presskonferens i mars 1979 där statsminister Ola Ullsten (FP) utlovade ett ”korståg” mot ”onödig byråkrati”, ett formuleringssätt som till och med borgerliga *Svenska Dagbladet* fann ”en smula drastiskt”.³⁸

Ostyrbara vägval?

Under tiden fick Förvaltningsutredningen utökat mandat att även undersöka problemet med ”ostyrbarheten”. Under trycket av den ekonomiska tillbakagången och den andra oljekrisen upplevde de borgerliga regeringarna och opinionsbildarna att den administrativa självständigheten bromsade de egna reformförslagen. I vissa borgerliga kretsar ansåg man att myndigheternas tjänstemän antingen skolats in i socialdemokratiskt tänkande eller helt enkelt anpassat sig av karriärskäl.³⁹ Men till utfallet låg denna utveckling helt i linje med de tröghetseffekter som den statsvetenskapliga forskningen kunnat konstatera inte bara i Sverige

utan i alla jämförbara västländer, alldeles oavsett om socialdemokrater innehåft regeringsmakten eller ej. Rimligen var problemet alltså av mer allmän karaktär.

I Förvaltningsutredningens slutbetänkande skisserades tre orsaker och tre ”vägval” rörande ostyrbarheten. Bland orsakerna angavs bristande återkoppling kring politikens effekter, den ”offentliga sektorns tillväxt och ökande komplexitet” – ett slags faktisk decentralisering – och den ”självalda ostyrbarheten” då statsmakten valt att begränsa utrymmet för politisk påverkan, till exempel inom rättsväsendet samt närings- och föreningslivet.⁴⁰ Men ostyrbarheten hade inte enbart praktiska effekter, den påverkade också myndigheternas och tjänstemännens självupplevda status och nyrekrytering. I en undersökning publicerad 1979 redovisades minskat självförtroende bland högre statstjänstemän, som i allt högre grad såg sig omsprungna i effektivitet, makt och inflytande av näringslivets högre chefer.⁴¹

Medan ostyrbarhetens problem alltså engagerade utredningsväsendet som en i grunden teknisk fråga kring hur politiken skulle kunna ges ökat genomslag i samhällsutvecklingen växte en delvis motsatt, mer politikfientlig, ”ostyrig” och tydligt ideologiskt profilerad byråkratikritik fram. Samtidigt som socialkonservativt och socialliberalt orienterade utredningsexperten, riksdagspolitiker och ledarskribenter hängde kvar vid ostyrbarheten som huvudproblem,⁴² började mer marginella röster inspireras av nykonservativa och nyliberala tankegångar hämtade utanför landet. Här skrevs den svenska välfärdsstatens byråkrati in i ett kallakrigsscenario, där såväl välfärdsstaten som byråkratin utmålades som en ”smygsocialisering”, eller till och med som resultatet av sovjetiskt påverkansarbete. Som ett exempel ur mängden kan nämnas Stiftelsen Fritt uttryckt, som 1980–82 publicerade ”den nya pocket-tidningen” *Folk-tribunen* med den något svulstiga undertiteln *Mot byråkratins dårskaper och rättsrötans tyranni*. I detta perspektiv framstod statsminister Ullstens stort upplagda anti-krångel-proposition knappast som något pålitligt bålverk till skydd för personliga fri- och rättigheter, som upplevdes som hotade bland visserligen marginella men ändå talföra grupper.⁴³

Den borgerliga byråkratikritiken uppenbarade sig alltså i två varianter i övergången mellan 1970- och 1980-tal: den tekniskt orienterade

önskan att stärka den politiska styrningen och myndigheternas effektivitet, å ena sidan, och den ideologiskt grundade misstron mot staten och socialdemokratin å den andra. Men denna spricka kom med tiden att överbryggas inom såväl SAF:s som SNS opinionsbildande verksamhet. Av allt att döma skedde detta i samband med debatten om löntagarfonderna, den omdaning av den inhemska politiska ekonomin dessa väntades medföra samt rädslan för "fondsocialism" och medföljande fondbyråkrati. Gradvis fusionerades attackerna mot den ostyrbara och ineffektiva offentliga sektorn med försvaret av såväl den privata företagsamheten som de personliga rättigheterna.⁴⁴ Som *Näringslivets kalender* retoriskt frågade 1979: "Man klagar på byråkratins brist på effektivitet jämfört med näringslivets. Det borde man kanske inte göra, för är det inte just tack vare den som vi kan hoppas få behålla en viss personlig frihet?"⁴⁵ Liknande tankegångar hade redan tidigare uttryckts av företrädare för den ideella intresseorganisationen Svenska Marknadsförbundet, bland andra Jan Gillberg och Magnus Ivarsson, där särskilt den senares budskap från 1977 att marknadsekonomin kringskurits av "skattestaten" tycks ha nått ett bredare genomslag.⁴⁶

1980 framstår för övrigt som ett strömkantringsår i byråratikritiken. På SAF-kongressen detta år ställdes det upp ett "vägval" mellan ett "skapande" och ett "bevakande" Sverige.⁴⁷ I skrifter av fria debattörer som senare skulle dyka upp i olika SAF-sammanhang framställdes Sverige som ett "kontrollsamhälle" som skulle behöva "nollställas" från såväl socialdemokratin som välfärdstänkandet för att säkra sin plats i välståndsligan i den allt hårdare konkurrensen på världsmarknaden.⁴⁸ Här förenades alltså den etablerade byråratikritiken med marknadsentusiasm, vilket bland annat via Fria Moderata Studentförbundet kanaliserades vidare in i den bredare politiska borgerligheten. Ofta gestaltades detta som sagt i termer av ett medvetet vägval inför välfärdsstatens kris, i vad som förefaller vara en lika innovativ som paradoxal tolkning av planeringsproblemets dilemma: ostyrbarheten skulle upphävas, bara marknaden tilläts verka fritt.⁴⁹ Det är alltså i skiftet mellan 1970- och 1980-tal som synen på statens byråkrati som ett hot mot näringslivets konkurrenskraft och förnyelseförmåga gradvis börjar omformas till föreställningen att näringslivet i sig är obyråkratiskt och därmed bättre rustat att kringgå planerings- och styrningsproblematikens dilemma.

Förnyelse och ifrågasättande

Under tiden i opposition följde ledande socialdemokrater framväxten av välfärdsstatskritiken, men lämnade också egna viktiga bidrag till byråkratiseringsdebatten. Många kunde instämma i resonemangen om ostyrbarheten, men fann vanligen kritiken mot den offentliga sektorn ogrundad, trots vissa belägg i valundersökningen 1976. Samtidigt hade byråkratiseringskritik länge förekommit inom arbetarrörelsen – inte bara riktad mot näringslivet och det moderna arbetets organisering, utan också gentemot professionaliserings- och förstelningstendenser i Folkrörelse- och Kommunsverige. Inspirationen kom från såväl nyvänstern som alternativrörelsen. Inom den europeiska socialdemokratin pågick under hela 1970-talet en livaktig debatt om behovet av ”förnyelse” genom ökat politiskt deltagande och stärkt ekonomisk demokrati,⁵⁰ som inom den svenska socialdemokratin bland annat kom till uttryck i arbetet inom den så kallade Framtidsgruppen.⁵¹

Två huvudsakliga vägar utkristalliserade sig: dels att medborgare och myndigheter skulle föras närmare varandra genom förvaltningspolitiska reformer, dels att den offentliga ekonomin skulle stärkas genom marknadsorienterade åtgärder. Tongivande rörelseanknutna ekonomer, en var Klas Eklund – sedermera sekreterare i SAMAK:s ekonomisk-politiska grupp och medarbetare i Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi (ESO) – propagerade tillsammans med andra profilerade ekonomer under 1981 för att socialdemokratin skulle satsa på hårdare finanspolitik och ökade företagsvinster, ”hästkuren”.⁵² Med en förväntad tillväxtnedgång skulle den offentliga sektorn behöva en grundlig förnyelse och Eklund skissade gärna upp denna i skilda sammanhang.⁵³

Även om det eklundska marknadsevangeliet i viss mån speglade en allmän oro över de jämförelsevis snabbt ökande offentliga utgifterna i Sverige – bland annat undersökta i Statskontorets internordiska och jämförande så kallade KRON-projektet – övertygade det inte så många inom rörelsen, åtminstone inte i denna första fas.⁵⁴ Kanske påminde det alltför mycket om tongångarna från SAF. Men det svarade väl mot dels föreställningen om skattefinansierade systems inneboende expansionism, dels mot den bredare uppfattningen att såväl välfärdsstatens ekonomiska förutsättningar som administrativa funktioner skulle

ställas inför så avgörande utmaningar inom en nära framtid – i form av krav på ”individens frihet” och fortsatt tillväxt – att radikalt nytänkande, och kanske nya värderingar, krävdes för att säkra framtidens välfärdssamhälle.⁵⁵

Utöver allmänna och knappast nya krav på ”effektivisering” hördes också ifrågasättanden av gamla sanningar, till exempel från statistikchefen Staffan Wahlström vid Statistiska centralbyråns Utredningsinstitut, som valåret 1982 uttryckte en stilla undran: ”Är det kanske så att många av de skillnader i levnadsförhållanden vi observerar i samhället mera är en fråga om att människorna har valt att leva på olika sätt snarare än att det rör sig om jämlikhetsproblem?”⁵⁶ Föreställningen att individen ”passiviserades” i välfärdssamhället hade länge förekommit i framför allt den utländska högerkritiken av Sverige – där dock svenskarna ganska ofta beskrevs som rätt passiva till att börja med, som om detta var en naturlig del av en folkmentalitet – men först mot mitten av 1980-talet började denna tematik även inspirera till seriösa forskningsansatser och figurera i den inhemska samhällsdebatten.⁵⁷

Byråkratins problem kopplades allt närmare frågan om makt i mötet mellan medborgare och myndigheter. Forskningsprojektet ”Byråkrati och makt i krångelsverige” vid Stockholms universitet fann bland annat att medborgarna hade en alltmer påtaglig erfarenhet av att inte bli bemötta på rätt sätt i kontakterna med myndigheterna.⁵⁸ Även ovannämnda ESO (Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi) studerade ”byråkratiseringstendenser” i dagens Sverige,⁵⁹ tendenser som även kunde anses hindra innovation och företagande, enligt Statens industriverk.⁶⁰ Inte desto mindre tycktes svenskarna enligt tillgängliga undersökningar i ganska hög utsträckning behålla sin tilltro till välfärdsstaten. I 1982 års väljarundersökning fick till exempel en urvalsgrupp ta ställning till förslaget att minska den offentliga sektorn. 38 procent av de tillfrågade tyckte detta var ett bra förslag medan 45 procent tyckte det var dåligt.⁶¹ Fem år senare menade hela 62 procent av personerna i åldern 18–25 år i en internationell ungdomsundersökning som etnologen Åke Daun hänvisade till i sin uppmärksammade bok *Svensk mentalitet* (1989) att ”välfärdssystemet” gjorde dem stolta över sitt land – detta då i jämförelse med 72 procent som angav ”naturen och naturresurser” och 66 procent som nämnde ”levnadsstandarden”.⁶²

Välfärdens vardag

Denna relativt jämna fördelning mellan kritiker och stödjare av välfärdsstaten och den offentliga sektorn bekräftas i stor utsträckning av såväl SOM- som välfärdsstatsundersökningarna färdigställda vid Göteborgs universitet från och med 1986. Undersökningarna syftade inte bara till att mäta opinion i abstrakta termer utan även att inhämta bedömningar av konkreta erfarenheter.⁶³ Det är kanske betecknande att den marknadsliberala tankesmedjan Timbro vid denna tid fokuserade på frågan om socialdemokratin ställning och egenskaper i Sverige, snarare än välfärdsstaten eller -samhället i sig, bland annat genom en studie som gav de föga positiva alternativen "maktapparat eller koloss" som beskrivningar av den dominerande politiska rörelsen i Sverige. Intressant nog var det här snarare arbetarrörelsens vittförgrenade kooperativa verksamhet plus de affärsdrivande verken och statsägda företagen, och alltså inte den offentliga sektorn i sig, som stod i centrum för Timbros kritiska granskning.⁶⁴

I en numera klassisk studie (1989) granskade sociologen Stefan Svallfors också "attityder" till svensk välfärdspolitik. Han fann att svenskarna visserligen "älskar" sin välfärdsstat, men känner betydligt mer skepsis inför dess förvaltning. Svallfors studie underströk betydelsen av klass, utbildning och inkomst för attityderna till välfärdsstaten, men betonade också de stora skillnaderna i synen mellan olika demografiska grupper. Helt i linje med förnyelsedebatten inom socialdemokratien under 1980-talet kunde Svallfors konstatera att formerna och förutsättningarna för välfärdens transfereringar var avgörande för upplevelsen och erfarenheten av välfärdsstaten, som i sin tur direkt påverkade attityden till välfärdspolitiken. Även för generösa och uppskattade system kunde stödet och tilliten undergrävas om själva förmedlingen upplevdes som präglad av förmynderi och bristande behovsanpassning.⁶⁵

Detta tema plockades upp av bland annat Moderaternas Framtidsgrupp. Under medverkan av sociologen Hans L. Zetterberg betraktade gruppen den moderna tillvaron som uppdelad mellan "den lilla världen", livsvärlden, och "den stora världen", systemvärlden.⁶⁶ För Zetterberg framstod "välfärdsmarknaden" ingalunda som perfekt. Men den framställdes däremot som mer flexibel än "välfärdsbyråkratin", då den

åtminstone teoretiskt kunde bringas närmare den lilla världen och därmed anpassas till krav på valfrihet.⁶⁷ SOM-undersökningarna för krisåren 1991–94 bekräftade synen att Sverige genomgick en större förskjutning i samhällssyn och värderingar, manifesterat i Bildtregeringens ”systemskifte”, vilket i sin tur medförde att den offentliga sektorn i allt högre grad kom att utsättas för kritisk granskning, nu under det dubbla trycket av finanskris och opinionsstöd för en borgerlig samhällssyn.⁶⁸

Den smidiga marknaden som svar på den klåfingriga statens problem

Jag har försökt visa hur byråkratikritiken spelade in i den bredare välfärdsstatskritiken och därmed, om än indirekt, bidrog till att ”göra” marknaden och dess mekanismer till ett tänkbart framtidsorienterat alternativ i ett samhälle vars politiska kultur länge karaktäriserats som statsorienterat, solidariskt och kollektivistiskt. I backspegeln framstår marknadssvängningen som nästintill ostoppbär, inte helt olikt hur välfärdsutbyggnaden lite slentrianmässigt beskrivs som närmast oundviklig under rekordåren. Då förefaller det paradoxalt att valresultat, riksdagsomröstningar, opinionsundersökningar och attitydstudier talar ett delvis annat språk. Möjligen är detta följdriktigt, och bekräftar endast bilden av marknadsanpassningen som ett elitprojekt, drivet av mer eller mindre slutna sällskap av opinionsbildare, lobbyister och experter med hänvisning till ”nödvändighetens” diktat. ”Nyliberaliseringen” blir då den yttersta formen för teknokratisk styrning, inte av ansvariga politiker, utan av organiserade särintressen i mellanrummet mellan medborgare och myndigheter, samhälle och stat. Ett annat återkommande tema i det här undersökta materialet är de ofta återupprepade föreställningarna om en folklig kritik som tas för given men som främst gör sig gällande i källorna genom opinionsbildning på elitnivå. Annorlunda uttryckt: styrningsproblemet ovanifrån möts av krångelproblemet underifrån.

Mycket av byråkratiseringskritiken tycks ha utvecklats inom ett slags fältöverskridande, ofta essäistisk samhällsdiagnostik – en genre som av allt att döma blomstrade vid denna tid, stundtals i ganska markerad kontrast till den svala och sakliga utredningsprosan. Det är ofta oklart vad det är som byråkratiseras – är det näringsliv, förvaltning,

föreningsliv eller samhället i stort? Det är däremot tydligt att byråkratiseringsdebatten i minst lika hög grad handlade om fruktan inför framtida byråkratisering som den rörde sig kring den faktiskt existerande byråkratin. Kritiken handlade också mer om välfärdsstatens former än välfärdens innehåll. På så sätt kan man säga att nyliberaliseringen, åtminstone inom fältet välfärdsstatskritik, kommer in bakvägen.

Följaktligen är den ideologiskt kodade valfriheten inledningsvis påtagligt frånvärande i byråkratikritiken. Det är det mer subjektivt upplevda krånglet som står i centrum. Krånglet hänger i sin tur ihop med den moderna välfärdsstatens reglering av mänskliga aktiviteter å ena sidan och dess finansiering genom skatteuttag å den andra. Årtalet 1980 och inte minst SAF-kongressen detta år framstår som en viktig brytpunkt för den svenska byråkratiseringskritiken, då en rad olika kritiska teman och projekt kunde samlas runt insikten att regeringsskiftet i sig inte nödvändigtvis medförde mindre byråkrati. Byråkratin framställdes så att säga som ett ”svenskt” drag, fast förankrat i välfärdsstaten. Först då kunde byråkratiseringskritiken, efter sin ringlande väg genom det sammansatta välfärdssamhällets många instanser, bilda en på sitt sätt enhetlig plattform för en mångfald av olika teman för välfärdsstatskritik, en enhet som oftast spricker upp i sina delar då konkreta åtgärder för ”avbyråkratisering” kommer på tal.

Så varför, när och hur kom då marknaden att bli den tänkta lösningen på krånglet? När de praktiska svårigheterna med såväl avbyråkratisering som ostyrbarhet uppdagades under de borgerliga regeringsåren tycks ett slags samsyn ha växt fram, och ambitionen att reformera den offentliga sektorn började ersättas av ambitionen att privatisera den. Om den politiska makten inte rädde på den offentliga byråkratin skulle måhända den ekonomiska marknaden göra det. Uppenbarligen kunde ju även svenska företag – trots den ständigt växande floran av statliga regleringar – förnya sig och effektivisera sin verksamhet genom att just verka på marknaden och tillämpa marknadens diktat på den egna organisationen. Och vad var myndigheter om inte just organisationer? Här fanns även föreställningen om en sorts dubbelrörelse av det slag som skisseras i den här volymens inledning: i den mån näringslivets konkurrenskraft begränsades av välfärdsstatens skatter, regleringar och funktionssätt och marknadens mekanismer kringskars – hotade

av den expanderande välfärdsstaten i allmänhet och löntagarfonderna i synnerhet – följde det logiskt att anta att tillvaron skulle kunna för-
enklas och krånglet begränsas om marknadskrafterna bara släpptes
fria. För borgerlighetens del handlade det alltså om en rörelse från en
tänkt reformering via nedskärning till privatisering av den offentliga
sektorn. Trots att tanken på marknaden som lösning knappast godtogs
som en lösning på socialdemokratiskt håll – med några få undantag som
nämnts ovan – så delades problembilden av ostyrbarheten och krånglet
även av många till vänster.

Även om senare perioder av nyliberalisering i Sverige följt på med-
veten politisk mobilisering å ena sidan och ekonomisk och social kris
å den andra – och därmed i viss mån liknar nyliberaliseringens banor
i många andra länder – vill jag alltså argumentera för att en stor del av
förarbetet låg i kombinationen av den svenska välfärdsstatsens tendens
till experimenterande självanalys och lätt socialhypokondrisk intro-
spektion och den breda, kanske banala samsyn som kunde skapas kring
den delade erfarenheten av krånglet. Det är visserligen svårt att härleda
nyliberal ideologi, och än mindre nyliberal politik, hos de borgerliga
regeringarna 1976–82, men undersökningen tyder på att perioden var ett
viktigt skede för en ny typ av välfärdsstatskritik som mer systematiskt
pekade på djupare strukturella problem i välfärdsstatens underbyggnad
än tidigare. Här utgjordes måltavlan inte bara av välfärdsstatens politiska
ekonomi, som ju trots allt var konjunkturberoende och växlande, utan
kanske framför allt av dess föregivet byråkratiska politiska kultur – ett
centralt grundtema i 1990-talets mer uttryckligt ideologiskt orienterade
välfärdsstatskritik.

- För mer om Åke Daun och etnologins (åter)upptäckt av ”svensk mentalitet”, se
Andreas Mørkved Hellenes kapitel.
- För en studie av hur privatisering framställdes som en jämställdhetsfråga, se
Helena Tolvheds kapitel.
- För valfrihetsdiskursens framväxt och genomslag, se Jenny Anderssons kapitel.

Noter

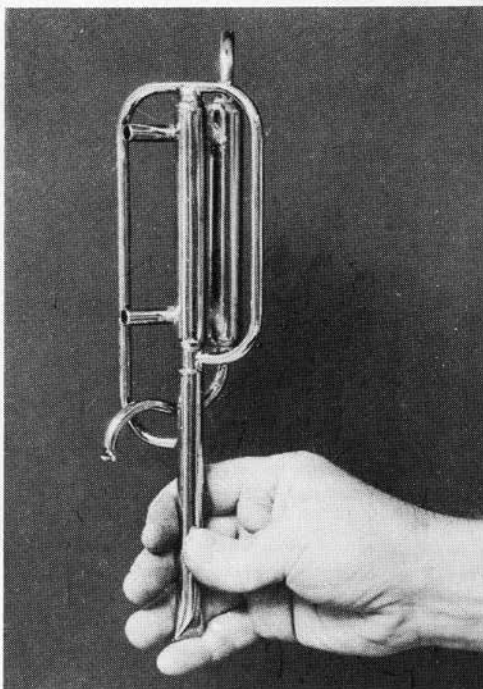
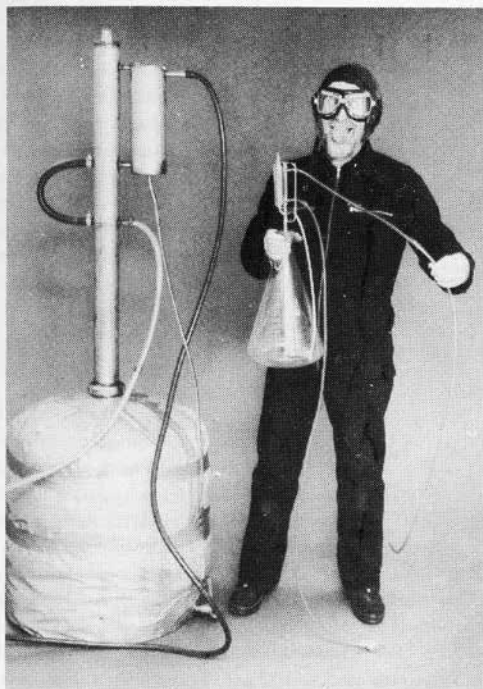
- 1 Casten von Otter, "Välfärdsstatens förvaltning", i Ulf Himmelstrand & Göran Svensson (red.), *Sverige – vardag och struktur: Sociologer beskriver det svenska samhället* (Stockholm: Norstedts, 1993 [1988]), s. 647–667.
- 2 Elder, Neil, Alastair H. Thomas & David Arter, *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States* (Oxford: Martin Robertson, 1982).
- 3 Urban Lundberg, *Juvelen i kronan: Socialdemokraterna och den allmänna pensionen* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2003); Ilja Viktorov, *Fordismens kris och löntagarfonder i Sverige* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2006).
- 4 Urban Lundberg & Mattias Tydén, "Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning", i Marika Hedin (red.), *Staten som vän eller fiende? Individ och samhälle i svenskt 1900-tal* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2007), s. 17–39; Per Lundin & Niklas Stenlås, "The Reform Technocrats: Strategists of the Swedish Welfare State, 1930–1960", i Joris Vandendriessche, Evert Peeters & Kaat Wils (red.), *Scientists' Expertise as Performance: Between State and Society 1860–1960* (London: Pickering & Chatto, 2015), s. 135–146.
- 5 Björn Wittrock & Stefan Lindström, *De stora programmens tid: Forskning och energi i svensk politik* (Stockholm: Akademilitteratur, 1984).
- 6 Christian Abrahamsson & Torbjörn Elensky (red.), *Radikalism och avantgarde: Sverige 1947–1967* (Stockholm: Timbro förlag, 2022).
- 7 Nils Edling, "The Languages of Welfare in Sweden", i Nils Edling (red.), *The Changing Meanings of the Welfare State: Histories of a Key Concept in the Nordic Countries* (New York: Berghahn, 2019), s. 77–136.
- 8 Niklas Olsen, "Welfare State Criticism as Elite Criticism in 1970s Denmark", i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (London: Routledge, 2020), s. 111–126.
- 9 Jenny Andersson, *När framtiden redan hänt: Socialdemokratin och folkhemsnostalgien* (Stockholm: Ordfront, 2009).
- 10 Stig-Björn Ljunggren, "Från smygsocialism – till smyggkapitalism", *Fönstret* 2 (2019).
- 11 För en tidig argumentation på detta tema med många efterföljare, se Göran Palm, *Indoktrineringen i Sverige* (Stockholm: PAN/Norstedts, 1968).
- 12 Jenny Andersson, *Mellan tillväxt och trygghet: Idéer om produktiv socialpolitik i socialdemokratisk socialpolitisk ideologi under efterkrigstiden* (Uppsala: Uppsala universitet, 2003).
- 13 Gunnar Olofsson, "'Den stränge fadern och den goda modern': Sociologiska perspektiv på den moderna svenska staten", i Ulf Himmelstrand & Göran Svensson (red.), *Sverige – vardag och struktur: Sociologer beskriver det svenska samhället*, 2 rev. uppl. (Stockholm: Norstedts, 1993 [1988]), s. 588.
- 14 Leif Lewin, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967); Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020), s. 121.
- 15 Litteraturen är omfattande, centrala verk är Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994); Westerberg 2020.

- 16 Torsten Svensson, *Marknadsanpassningens politik: Den svenska modellens förändring 1980–2000* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2001).
- 17 Även här finns ett stort forskningsfält, se särskilt Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1999), s. 195ff; Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006).
- 18 Ainur Elmgren & Norbert Götz (red.), *The Political Culture of Nordic Self-understanding: Power Investigation* (London: Routledge, 2016); Philippe Bezes, "Le nouveau phénomène bureaucratique: Le gouvernement par la performance entre bureaucratisation, marché et politique", *Revue française de science politique* 70:1 (2020), s. 21–47.
- 19 Nordal Åkerman, *Apparaten Sverige: Samtal med beslutsfattare i politik, ämbetsverk, företag* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969); Thomas J. Anton, "Policy-making and Political Culture in Sweden", *Scandinavian Political Studies* 4 (1969), s. 88–102.
- 20 Walter Korpi, *Varför strejkar arbetarna? En sociologisk betraktelse över konflikter, makt och rätt på arbetsmarknaden* (Stockholm: Tiden, 1970).
- 21 Lennart Lundquist & Harry Petersson (red.), *Byråkrati och demokrati: Problem kring den offentliga förvaltningen* (Lund: Studentlitteratur, 1971); Ulf Christoffersson, *Byråkrati och politik: En studie av den svenska statstjänstemannakåren* (Stockholm: Bonnier, 1972).
- 22 Inge Jonsson, *Maktens verktyg: Byråkrater och politiker i nutida svensk samhällsskildring* (Stockholm: LiberFörlag i samarbete med Delegationen för långsiktssmotiverad forskning, 1978); Jon Pierre & Peter Ehn, "The Welfare State Managers: Senior Civil Servants in Sweden", i Edward C. Page & Vincent Wright (red.), *Bureaucratic Elites in Western European States: A Comparative Analysis of Top Officials* (Oxford: Oxford University Press, 1999), s. 249–265.
- 23 Martin Åberg, *Politikern i svensk satir 1950–2000: Från folkhemspamp till välfärdsmanager* (Lund: Nordic Academic Press, 2006).
- 24 Carl Marklund, "From 'False' Neutrality to 'True' Socialism: US 'Sweden-bashing' during the Later Palme Years, 1973–1986", *Journal of Transnational American Studies* 7:1 (2016), s. 1–18.
- 25 För skatteflykt mer generellt, se Mikael Wendschlag & Thibaud Giddey, "Tax System Credibility vs. Banking System Credibility: Tax Evasion from Sweden to Switzerland in the Early 1970s", i Korinna Schönhärl, Gisela Hürlimann & Dorothea Rohde (red.), *Histories of Tax Evasion, Avoidance and Resistance* (New York: Taylor & Francis, 2022), s. 240–256.
- 26 Folkpartiet, "I Folkpartiets Sverige är det mindre krångel och byråkrati" (affisch, 1976). För en socialdemokratisk röst, se Gunnar Myrdal, "Dags för ett bättre skattesystem!", *Ekonomisk Debatt* 6:7 (1978), s. 493–506.
- 27 Erik Anners, *Den socialdemokratiska maktapparaten* (Stockholm: Askild & Kärnkull, 1976).
- 28 Hans Esping & Måns Lönnroth, "En socialistisk statsförvaltning?", *Tiden* 69:1 (1976), s. 12–20.
- 29 Olof Petersson, *Väljarna och valet 1976* (Stockholm: Statistiska centralbyrån, 1977).
- 30 Stig Rindborg, "Att motarbeta byråkratisering", *Svensk Tidskrift* 69 (1979), s. 230–234.

- 31 Ds Kn 1978:6, *Byråkratiutredningen: Service och information: Redovisning av två rapporter* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1978); SOU 1979:31: *Byråkratiutredningen: Bättre kontakter mellan enskilda och myndigheter: Betänkande* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1979).
- 32 Fredrik Sterzel (red.), *Samhällsguiden: Vilka regler gäller? Vart vänder man sig? En vägledning genom samhället* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1979).
- 33 Nils Berglund, *Om byråkrati* (Stockholm: Socialstyrelsen, 1978).
- 34 Peter Gorpe, *Politikerna, byråkraterna och de nya styrformerna: En genomgång av administrativa styr- och beslutsmetoder och deras användning i politik och förvaltning* (Stockholm: LiberFörlag i samarbete med Delegationen för långsiktsmotiverad forskning, 1978).
- 35 Konstitutionsutskottets betänkande 1977/78:38 med anledning av motion angående den statliga Förvaltningens organisation m.m. Om rättsäkerhet och samhällsinformation, se Kenneth Abrahamsson & Bengt Strömblom, *Förvirrande förvaltning: Medborgaren i den byråkratiska labyrinten* (Stockholm: LiberFörlag, 1979).
- 36 Daniel Tarschys, *Den offentliga revolutionen* (Stockholm: LiberFörlag, 1978).
- 37 Se Bo Hillman, Rolf Annerberg & Sture Carlsson, *Krångla lagom!* (Stockholm: Liber Förlag, 1978); Förvaltningsutredningen, *Förnyelse genom omprövning: Huvudbetänkande* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1979).
- 38 Regeringens proposition 1978/79:111 om åtgärder mot krångel och onödig byråkrati m.m. (Stockholm, 1979); Osignerad ledare, "Krångla lagom!", *Svenska Dagbladet* 21/3 1979.
- 39 Bert Levin, "En skog av röda nålar: Om politiseringen av departement och förvaltning", i Bengt Rydén (red.), *Makt och vanmakt* (Stockholm: SNS, 1983), s. 91–100.
- 40 SOU 1983:39: *Förvaltningsutredningen, Politisk styrning – administrativ självständighet: Betänkande* (Stockholm: Liber/Allmänna förlaget, 1983), s. 105.
- 41 Anders Mellbourn, *Byråkratins ansikten: Rolluppfattningar hos svenska högre statstjänstemän* (Stockholm: LiberFörlag, 1979).
- 42 Lennart Arvedson (red.), *Land i olag: Samhällsorganisation under omprövning* (Stockholm: SNS, 1983).
- 43 Dessa grupperingar skulle senare profilera sig genom "Palmehatet". Håkan Hermansson & Lars Wenander, *Uppdrag: Olof Palme: Hatet, jakten, kampanjerna* (Stockholm: Tiden, 1987).
- 44 Mats Lundahl & Sven-Arne Nilsson, "Sven Rydenfelt: Ekonomen som debattör", *Ekonomisk Debatt* 43:6 (2015), s. 48–59.
- 45 *Näringslivets kalender: Vem är vad i Sveriges näringsliv* (Stockholm: Skand. direktions service, 1979), s. 8.
- 46 Magnus Ivarsson, *Återerövra marknadshushållningen* (Stockholm: Forum för samhällsdebatt, 1977); Magnus Ivarsson, *Från marknadsekonomi till skattestat* (Stockholm: Sveriges marknadsförbund, 1977).
- 47 Carl-Johan Westholm (red.), *Skapande eller bevakande Sverige: Inför SAF-kongressen 1980: Expertrapporter* (Stockholm: SAF, 1979–1980).
- 48 Göran Tamm, *Det nollställda samhället: Debattskrift* (Laholm: Settern, 1981); Ulf Brunfelte, *Välfärdsutveckling eller kontrollsamhälle?* (Göteborg: Karima, 1981).
- 49 *Vägen ur välfärdsstatens kris: Politik för ett friare Sverige* (Stockholm: Fria Moderata Studentförbundet, 1982); Patrik Engellau & Carl-Johan Westholm, *Vägval: Fyra Sverige-bilder: Executive Fiction* (Stockholm: Timbro förlag, 1984).

- 50 Lennart J. Lundqvist, "Demokratins Problem", *Tiden* 71:6 (1978), s. 365–366; Per-Olof Edin & Anna Hedborg, *Det nya uppdraget* (Stockholm: Tiden, 1980); Peter Dencik (red.), *Vänstern och den ekonomiska politiken: En studie i restriktioner och möjligheter för en alternativ ekonomisk politik i Nordvästeuropa* (Stockholm: Arbetarkultur, 1981).
- 51 Anders Mellbourn, *Bortom det starka samhället: Socialdemokratisk förvaltningspolitik 1982–1985* (Stockholm: Carlsson, 1986); Henrik Malm Lindberg & Stig-Björn Ljunggren, *Från jämlikhet till effektivitet: Om lärande socialdemokrati under 1980-talet* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2014).
- 52 Klas Eklund, "Nu krävs en svensk historisk kompromiss", *Dagens Nyheter* 21/1 1981; Villy Bergström, Harry Flam, Carl Hamilton, Klas Eklund, Nils Lundgren & Karl-Göran Mäler, "Här är hästkuren!", *Arbetet* 19/2 1981; Villy Bergström, Harry Flam, Carl Hamilton, Klas Eklund, Nils Lundgren & Karl-Göran Mäler, "Hästkuren nödvändig!", *Arbetet* 5/3 1981. Se också diskussion i Agneta Hugemark, *Den fängslade marknaden: Ekonomiska experter om välfärdsstaten* (Lund: Arkiv, 1994); Klas Eklund, "En fängslad sociolog: Kommentar till Agneta Hugemarks avhandling", *Ekonomisk Debatt* 23:6 (1995), s. 502–507.
- 53 Klas Eklund, "1980-talets förändrade tillväxtförutsättningar: Vad innebär de för den offentliga sektorn?", EFI Research Paper 6201 (Stockholm: Handelshögskolan, 1981); Klas Eklund, "Förnya den gemensamma sektorn", *LO-Tidningen* 6 (1989), s. 8–11.
- 54 Se Statskontoret, *Kostnader för offentliga tjänster i Norden/KRON-projektet* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1984).
- 55 Hans Haste & John-Olof Persson, *Förnyelse i folkhemmet* (Stockholm: Tiden, 1984); Lars Anell & Ingvar Carlsson, *Individens frihet och framtidens välfärdssamhälle: En diskussion av de två alternativen i svensk politik* (Stockholm: LO, 1985). Om skattesystemets inneboende expansionism, se Elisabeth Langby, *Vinter i välfärdslandet* (Stockholm: Askelin & Hägglund, 1984); Anders Isaksson, *Alltid mer, aldrig nog: Om medborgaren, staten och välfärden* (Stockholm: Fischer, 1994).
- 56 Staffan Wahlström, "Den ekonomiska krisen ställer ökade krav på fördelningsstatistiken", *Statistisk tidskrift* 20:3 (1982), s. 190–207.
- 57 David Magnusson, *Individen: Aktivitet och passivitet i välfärdssamhället* (Stockholm: Stockholms universitet, Psykologiska institutionen, 1984).
- 58 *Projektet Byråkrati och makt i krångelsverige: Arbetsrapport* (Stockholm: Stockholms universitet, 1985–87); Göran Ahrne, *Den irriterade medborgaren: En undersökning om erfarenheter och upplevelser av byråkrati* (Stockholm: Stockholms universitet, 1985).
- 59 Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi, *Byråkratiseringstendenser i Sverige* (Stockholm: Liber/Allmänna förlaget, 1986).
- 60 Statens industriverk, "Krångel-Sverige: Myt eller sanning?", *SIND* 4 (1986).
- 61 Mikael Gilljam & Lennart Nilsson, "Svenska folkets åsikter om den offentliga sektorn", *Statsvetenskaplig tidskrift* 88:2 (1985), s. 123–139.
- 62 Åke Daun, *Svensk mentalitet* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1989); Eva Öresjö, "Vadan och varthän: Det svenska välfärdstänkandet och bostadsforskningen", *Arkitekturforskning* 3:1–2 (1990), s. 109–124.
- 63 Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.), *SOM-undersökningen 1986: Genomförande, deltagare, huvudresultat* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1987); Sören

- Holmberg & Lennart Weibull (red.), *Åttiotal: Svensk opinion i empirisk belysning* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1989).
- 64 Jan Wallenberg, *Socialdemokratins politiska problem: Maktapparat eller koloss?* (Stockholm: Timbro idé, 1987).
 - 65 Stefan Svallfors, *Vem älskar välfärdsstaten? Attityder, organiserade intressen och svensk välfärdspolitik* (Lund: Arkiv, 1989).
 - 66 Hans L. Zetterberg, *Den svenska socialstaten: Ett forskningsprojekt* (Stockholm: City University Press, 1992).
 - 67 *Idéer för vår framtid* (Stockholm: Moderata samlingspartiet, 1990). Begreppen "livsvärlden" och "systemvärlden" anknöt till den tyske filosofen Jürgen Habermas arbeten.
 - 68 Stig Hadenius & Lennart Nilsson, "Ifrågasatt: Offentliga sektorn i debatt och opinion", SIM (Svensk Informations Mediecenter), Rapport 3 (1991); Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.), *Trendbrott? SOM-undersökningen 1991* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1992); Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.), *Perspektiv på krisen: SOM-undersökningen 1992* (Göteborg: SOM-institutet, 1993); Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.), *Vägval: SOM-undersökningen 1993* (Göteborg: SOM-institutet, 1994); Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.), *Det gamla riket: SOM-undersökningen 1994* (Göteborg: SOM-institutet, 1995).

SPRITKATALYSATORN OTTO

Spritkatalysatorn Otto, för var mans diskbänk. Annon i tidningen *Nyliberalen* 1 (1990), s. 19. Okänd fotograf.

Du har fullständiga rättigheter

Frihetsfronten och det radikala frihetsbegreppet

Jenny Andersson

Spritkatalysatorn Otto var en liten hembränningsmaskin, tänkt att kunna ställas på diskbänken i en ordinär Stockholmsetta. Den hade fördelen att man kunde bygga den själv med hjälp av ritningar tryckta i tidskriften *Nyliberalen* och med delar som man via ett formulär kunde beställa från redaktionen.¹ Hembränning var förstås en företeelse med stark tradition i svensk kultur, och den sprängde också på sitt sätt höger-vänster-skalan. I diskussionen om hembränning i *Nyliberalen* åberopades hembränningens gamla konnotationer som bygdesymbol, och på alkohol som smuggelgoods och historisk motståndshandling. Samtidigt var alkoholen en ungdomsfråga. På 1980-talet var den svår att få tag på och dyr. Alkoholen hade också en kosmopolitisk dimension och en fläkt av Europa. Först 1994 blev det tillåtet med uteserveringar i Sverige. Kanske ser läsaren att en del av Otto består av en omgjord trumpet (från kommunala musikskolan).

Detta kapitel handlar om den grupp unga högerradikaler som 1983 började ge ut tidskriften *Nyliberalen*, 1990 bildade nätverket Frihetsfronten och som ofta själva kallade sig antingen nyliberaler eller libertarianer. I det följande diskuterar jag deras försök att skapa en ny ideologi runt ett radikalt frihetsbegrepp, dels genom att översätta och publicera framför allt amerikanska texter, dels genom olika former av populärkultur och konsumtion av vad som här kallas marknadsartefakter. Denna konsumtion var politisk och syftade, menar jag, till att popularisera ett nytt marknadsbegrepp, inte minst i svensk ungdomskultur.

På många sätt har libertarianismen karaktär av just ungdomsrörelse och protest från höger – som sådan har den ofta jämförts med 68-rörel-

sen.² Libertarianism kan kanske enklast förklaras som en revolutionär liberalism.³ Den var en företrädesvis amerikansk ideologi, som visserligen hade djupa rötter i en självständighetskultur men som fick ett uppsving i mitten av 1960-talet med Barry Goldwaters presidentvalskampanj. Kampanjen introducerade en radikal anti-etablissemangstanke, en föreställning om en revolution mot den nybildade amerikanska välfärdsstaten. I tankar om denna revolution kopplades marknad, kommersiell kultur och utopisk individualism ihop.

Det fanns ingen tydlig gränsdragning vid denna tid mellan ideologiska begrepp som libertarianism, nyliberalism och nykonservatism, även om dessa tre måste betraktas som olika ideologiska inriktningar. På ett principiellt plan var nämligen skillnaderna mellan dem betydande. Libertarianismen satte friheten först; det marknadsbegrepp den förespråkade var underordnat en föreställning om individuell frihet och absoluta rättigheter.⁴ De unga som träffades kring *Nyliberalens* redaktion var ofta filosofiskt och politiskt intresserade och uppfattade sin roll som ett kritiskt avantgarde, ett slags frihetens revolutionärer. De introducerade Ayn Rand på svenska och kallade sig i Rands efterföljd ibland också för objektivister. Det fanns både likheter och skillnader mellan libertarianerna och dem som från början på 1980-talet också såg sig som företrädare för "den nya liberalismens" idéer.⁵ Libertarianerna var en liten grupp som hade direkta relationer med nyliberalismens företrädare och inte minst tankesmedjan Timbro, bildad 1978. Men för Timbros nyliberaler stod marknadsekonomin i centrum, att bygga denna var veritabel social ingenjörskonst och den individuella friheten skulle följa därefter. Libertarianismen var mer än en ideologi för marknadsekonomin. Att skapa friheter skulle avspegla sig i en pluralistisk samhällsordning vars främsta uttryck möjligen, men inte nödvändigtvis, var den fria marknaden. Det centrala politiska begreppet var således inte marknaden utan individen. Där nyliberalismens marknadsbegrepp i Sverige också kom att behålla en betoning på välfärdsstatliga kompromisser och kontraktslösningar med offentlig sektor var libertarianismen som ekonomisk ideologi kompromisslös: staten skulle inskränkas till en nattväktarmodell som garanterade lag och ordning. Libertarianismens marknadsbegrepp kunde vara både anarkistiskt och

decentraliserat i ett förespråkande av småskalighet, pluralism, ibland till och med självhushållning.⁶

Mellan dessa politiska projekt fanns alltså en viktig skillnad i synen på den korrekta relationen mellan marknad och frihet: vad skulle föda vad? Andra viktiga skillnader fanns i förhållandet till nykonservatismen. Medan en del av den svenska högern under 1980-talet utvecklades i konservativ riktning och exempelvis betonade familj, kristna värderingar och svenska traditioner, var libertarianerna utpräglade kosmopoliter som trodde på öppna gränser och fri invandring, och som ofta förespråkade legalisering av prostitution, pornografi och droger. I den högervåg som statsvetaren Kristina Boréus beskrev som ett slags tsunami som sköljde över svensk samhällsdebatt mellan 1976 och 1989, fanns alltså viktiga ideologiska splittringar och häpnadsväckande skillnader: i synen på det politiska projektet, på den utopiska individ som den radikala friheten skulle fylla, på relationen mellan marknad som idé och form, på frihet som ideal.⁷ Här fokuserar jag på de radikala libertarianska idéernas spridning i Sverige mellan 1982 och 1992 och argumenterar för att man på goda grunder kan skilja mellan libertarianism och nyliberalism just genom det marknadsbegrepp som stod i centrum för dem som ideologiska yttringar. Denna åtskillnad renderar i sin tur en rad intressanta reflektioner om de radikala liberala idéernas historia i Sverige och deras relation till ett marknadsbegrepp som varierar essentiellt över tid.

En revolutionär liberalism?

Nyliberalen började publiceras 1983 och ersatte ett tidigare nyhetsbrev, *Positivisten*, som hade spridits mellan Ayn Rand-entusiaster i Sverige under sent 1970-tal.⁸ Ayn Rand betraktas ofta som libertarianismens främsta filosof. Hon var egentligen romanförfattare, vars texter introducerades på svenska i en artikel av John-Henri Holmberg i Humanistiska föreningens tidskrift *Komplex* 1970. Kortromanen *Hymn* gavs ut på svenska 1983.⁹ Nyhetsbrevet *Positivisten* var en kopia av det *Positivist Newsletter* som gavs ut av Rand-följare i USA. *Positivisten* var en språngbräda för att föra samman och organisera de spridda kretsar av framför allt ungdomar i Sverige som intresserade sig för amerikansk

libertariansk debatt och den föreställning om en ny ”rationalistisk” individualism som där förespråkades.¹⁰ Delar av *Nyliberalens* redaktion arbetade också med den mer kända tidskriften *Ratio*, utgiven av Fria Moderata Studentförbundet (FMSF).¹¹ FMSF radikaliserades under det tidiga 1980-talet och från denna krets av unga radikaler på *Positivisten*, *Nyliberalen* och *Ratio* kom flera sedermera tongivande gestalter i nyliberal och libertariansk debatt: *Svenska Dagbladets* ledarskribent Mattias Svensson, Johan Norberg, känd debattör anställd på tankesmedjan Cato i USA, John-Henri Holmberg, länge förlagschef på Timbro och fram till 2022 ordförande i Svenska Deckarakademin.

Positivisten, *Nyliberalen* och *Ratio* var alla publikationer som skrevs och trycktes med små resurser och med tydlig publik bland ungdomar och studenter. Namnet *Ratio* (en översättning av de amerikanska libertarianernas tidskrift *Reason*) togs sedan över av Timbro för den del av dess förlagsverksamhet som omfattade nykonservativ idédebatt och som under 1980-talet gav ut namn som Henri Lepage, Gordon Tullock, James Buchanan, Robert Nozick och Paul Johnson.¹²

År 1991 bytte *Nyliberalen* skepnad och gavs ut i form av ett glossigt magasin. Blåkopiering hemma i källaren hörde till historien, nu fanns en ny magasinkultur exempelvis i dagstidningarnas nöjesbilagor. De radikala, för att inte säga revolutionära, idéer som spridits av *Nyliberalen* hade också på något sätt blivit mainstream, eller i alla fall uppgått i ett större nyliberalt flöde. (Stig-Björn Ljunggren har visat att de radikala ungdomarna till en början skyddes av den etablerade högern, för att först under 1982–83 välkomnas in på Timbro och Moderaternas kansli.)¹³ Från mitten på 1980-talet är det svårare att skilja mellan en principiell och ofta renlärig libertariansk debatt och en omfattande nyliberal diskussion i Sverige. Samtidigt finns en viktig gränsdragning. De nyliberala idéerna handlade i hög utsträckning om förutsättningarna för att skapa en ny marknadsekonomi i Sverige, vilket i sin tur till stor del handlade om privatisering. Flera av de tongivande aktörerna i svensk nyliberalism, bland andra Carl Bildt och Kreab-direktören Peje Emilson, kom ur FMSF-kretsen. Under 1970-talet hade de varit kritiska inte bara mot det socialdemokratiska välfärdsstatsprojektet, utan också mot socialliberalismen i svensk höger. Den folktoppledda högerregeringen i

mitten av 1970-talet uppfattades som ett misslyckande och ett bevis för hur socialliberalismen regerade oinskränkt i svensk politik.

De nyliberala idéerna blev ett slags samling för en ny radikal höger. Men allt eftersom denna i sig blev mer framgångsrik i samband med Timbros mobilisering efter 1978 och löntagarfondsdebatten 1981–83, blev också de inre spänningarna inom denna radikala höger mer framträdande.¹⁴ I och med regeringen Bildt (1991–94) kunde nyliberalismen prövas i praktiken som en ideologi för marknadsekonomin. Det betydde dels att marknadsekonomin kunde provas i praktiken genom en ofta statsledd privatisering, dels att nyliberalismen nu kunde få ett konkret politiskt inflytande. Bådadera var problematiska för de mer renläriga libertarianerna, som uppfattade att privatisering via entreprenad inte utgjorde ett radikalt antistatligt alternativ och som var kritiska till faktiskt alla former av etablerad politik eftersom de bara kunde föreställa sig ett slags överordnad individualism.

I föreställningen om denna överordnade individualism utgör libertarianismen ett tydligt brott i svensk liberal idéhistoria, och som ska visas så byggde den också på importerade texter, inte minst från amerikansk anarkokapitalistisk debatt och Rands efterföljare. Dessa bröt i själva verket med andra arv av radikal liberalism i svensk politisk idéhistoria. Det finns flera perioder av viktig diskussion om de så kallade naturrättigheterna i svensk liberal och konservativ debatt. Kring sekelskiftet 1900 fanns exempelvis i både Sverige och Danmark en landrättsrörelse (georgismen) som betonade vikten för individens moraliska integritet att vara knuten till jorden och som genererade förslag om enhetsbeskattning på jord. Ibland ses dessa diskussioner som föregångare till libertariansk debatt. En del skulle också mena att det fanns en radikal liberalism bland frihetstidens revolutionärer, liksom i diskussionerna om näringsfrihet på 1860-talet. Acceperas denna bild skriver man in nyliberalismen i en tradition i svensk politisk historia, som jag menar är missvisande. 1980-talets radikala idéer var ett brott mot tidigare generationer av diskussion om marknaden som ett slags skötsamhetsideal.¹⁵ De bar också på ett skifte från inhemsk och nord-europeisk liberal debatt med starka socialkonservativa förtecken till en på många sätt amerikansk idévärld.

Samtidigt fanns enstaka beröringspunkter bakåt, framför allt i form av enskilda personer. Ett exempel är skribenten och ekonomen Sven Rydenfelt, som blev en del av *Nyliberalens* redaktion 1988 trots att han var född på 1930-talet och kom ur en politisk generation präglad av det kalla kriget (en helt annan generation än övriga redaktionsmedlemmar). Som Rikard Westerberg skriver gav planhushållningsmotståndet och protesterna mot arbetarrörelsens efterkrigsprogram en första våg av antisocialistisk liberal debatt i Sverige.¹⁶ Rydenfelt ingick från 1950-talet i redaktionen för tidskriften *Samtid och framtid*, som introducerade Friedrich Hayek och Wilhelm Röpke på svenska,¹⁷ och som gavs ut av Natur & Kultur, vars förlagschef var den övertygade rättspositivisten, georgisten och naturrättsfilosofen Johan Hansson.¹⁸ (Detta är en intressant historia i sig, men vi får lämna den här.) Rydenfelts avhandling i sociologi om grogrunden för den svenska kommunismen recenserades i *Wall Street Journal* 1956, och han blev jämte journalisten Arvid Fredborg en av de två första svenska medlemmarna av den internationella nyliberala sammanslutningen Mont Pelerin Society. Säkert låg detta kontaktnät delvis till grund för den omfattande bokutgivningen av libertariansk och nyliberal litteratur på Ratio förlag, som speglade idédebatten i internationella tidskrifter som kalla kriget-tidskriften *Encounter* eller nykonservativa *The Public Interest*. När *Nyliberalens* redaktion bildades var det dock inte med inspiration från dessa kretsar, utan, som sagt, från mer marginella och tydligt libertarianska och anarkokapitalistiska miljöer kring Rands *Positivist Newsletter* och den amerikanska tidskriften *Reason*, utgiven av randianen Murray Rothbard.

Via kretsen kring *Reason* kom ett nytt tankegods till Sverige. Där sekelskiftets tankegångar satte naturrätt och antisocialism i centrum för en diskussion om ägande som en social process som visserligen byggde på okränkbara rättigheter men som också medförde skyldigheter, satte 1980-talets libertarianer ett radikalt, absolut och expansivt frihetsbegrepp i centrum. Marknaden gick från att vara en bild för det mänskliga utbytet till en föreställning om en högstående politisk form, vars uppgift var att fostra en ny typ av radikalt framtidsorienterad individ. Den skulle göra människor fria. Med ett begrepp lånat från Ayn Rand kallades detta positivism eller ”positiv egoism”. Sven Rydenfelt var djupt inspirerad av den ärkekonservative, katolske junkern Wilhelm Röpkes

nostalgiska tankar om ett försvunnet historiskt bysamhälle. Men i libertarianismen fanns ett radikalt anarkistiskt arv med amerikanska förtecken. Marknaden var inte som tidigare symbol för en harmonisk samhällsordning, utan snarare för ett ständigt individuellt uppror. Denna konstanta individualism var i sin tur något som ledde till ett väsentligen annorlunda marknadsbegrepp än den byråkratiserade marknadsstat som nyliberalismen kom att förknippas med.

Det var detta ständiga individuella uppror som var viktigt, och 1980-talets tidiga libertarianer var betydligt mindre ekonomiska än de gryende nyliberaler som återfanns på exempelvis Timbro. De ekonomiska frågorna tog sig in i *Nyliberalen* först efter 1990-talskrisen och då i radikal kritik mot framför allt ”bankakuten”, den Bankstödsnämnd (1993–96) som instiftats av en borgerlig regering för att rädda bankerna från finanskrisens efterverkningar. Dessförinnan präglades *Nyliberalen* av diskussioner om populärkultur, sexualitet, kommersialism och ett nytt ungdomligt stadsliv, företrädesvis i Stockholm. Marknaden beskrevs i *Nyliberalen* som en filosofisk konstruktion, men också övervägande som en ny uppsättning materiella praktiker som kunde lägga grunden för en kulturrevolution i 1980-talets folkhem. Medan Timbro och Ratio publicerade nyliberalismens kanoniska texter, använde *Nyliberalen* sig till stor del av en materiell och populärkulturell repertoar. Till exempel spred man rockknappar med dollartecken och via redaktionen kunde man beställa importerat godis med färgmedel förbjudet av Livsmedelsverket. Nya medieteknologier som videon spelade också stor roll; videokassetten blev i sig till ett slags revolutionär artefakt. Ayn Rands föreläsningar, liksom så småningom Milton Friedmans tv-serie *Free to Choose* (1980–), spreds via cirkulerande videokassetter. SVT köpte i motsats till exempelvis brittiska BBC inte in tv-serien, som lade grunden till Friedmans popularitet; istället visades den av Timbro på libertarianska filmkvällar i bokhandeln Market Corner på Birger Jarlsgatan i Stockholm.¹⁹

Det populära i libertarianismen var i själva verket djupt meningsbärande, och medan man kan ifrågasätta hur relevanta de radikala libertarianska idéerna var i den större ”högervägen” så kan man på goda grunder hävda att deras betydelse låg just i populariseringen av marknad som radikalt frihetsideal, buret av en ny ungdomskultur. Det blev kul

att vara höger. Under 1980-talet vände sig nya former av ungdomskultur mot både en tidigare 68-vänster och mot välfärdsstaten. Kulturella uttryck som punken, synthen och rocken blev också mer politiskt obestämbara och mer upptagna av ett nytt ”jag”. Libertarianismen är ett tydligt exempel på hur marknadspraktiker och marknadsvaror kunde ta del i ett nytt identitetssökande. För libertarianerna var det viktigt att med populärkultur och populärkulturella artefakter popularisera en marknadstanke som på många sätt var främmande i folkhemskulturen. Därigenom skapade man också aktivt ideologi: att klä sig på vissa sätt, bära knappar och symboler eller vistas på vissa ställen blev attribut för det radikala frihetsbudskapet.

Materiella objekt och praktiker blev konkreta sätt för 1980-talsgenerationen att göra ideologi, och de blev också ett strategiskt sätt att förankra libertarianismens, i förhållande till det svenska politiska landskapet, extrema politiska hållning i en ny högerorienterad ungdomskultur. Med slogans som ”du har fullständiga rättigheter” eller ”bry dig (bara) om dig själv” skedde ett slags popularisering av marknaden som frihetsideal, som i sin tur banade väg för den nyliberala marknadsrevolutionen. Som sådan var också libertarianismen på olika sätt instrumentellt användbar i en större nyliberal vändning. Timbro storsatsade på svensk ungdom från tidigt 1980-tal och spelade tydligt på en ny popularitet för marknad och konsumtionsvaror hos ungdomar.²⁰ ”Satsa på dig själv” blev en framträdande kampanj, som Elin Åström Rudberg behandlar nedan.

Importerad radikalitet.

Libertarianismen som transnationellt fenomen

Med undantag för överföringspunkter som Rydenfelt, som var en offentlig polemisk figur och betydligt mer tillgänglig för en ung generation än andra nyliberala eminenser (exempelvis den nationalkonservative monarkisten Arvid Fredborg), så måste man betona att den generation unga som blev libertarianer på 1970- och 1980-talen fullständigt bröt med historiska föreställningar i svensk liberalism. Konstruktionen av ett svenskt nyliberalt idéarv var ett senare försök att skriva in nyliberalismen i en alternativ historieskrivning, som från 1990-talet blev alltmer tongivande. Ett tydligt exempel är Johan Norberg, själv aktiv i

Nyliberalens redaktion, som i sin bok *Den svenska liberalismens historia* (2020) menar att nyliberalismen fanns som en radikal idétradition från sent 1800-tal och framåt.²¹ Det är tvivelaktigt. Libertarianernas inspiration kom istället från den våg av i sig inbördes olika nykonservativa idéer som sköljde genom USA i mitten av 1960-talet i reaktion mot välfärdsprogrammen, den nya vänstern, Vietnamkriget och student-protesterna. Att detta tankegods kom utifrån var betydelsefullt eftersom det underströk det symboliska i att åstadkomma ett radikalt brott med svensk folkhemskultur inom såväl vänster som höger.

Samtidigt kunde libertarianismen som sagt instrumentaliseras för större syften. De amerikanska tankesmedjorna, inte minst Heritage Foundation, som var modellen för Timbro, använde en strategi som var just att etablera en ny *market ideology* med hjälp av kanoniska texter och intellektuell publicering riktad mot en akademisk och journalistisk elit, samt förankra denna i masskultur med hjälp av nya materiella praktiker, mediaanvändning och informationsteknologier.²² Det innebar också politiska strategier som på ett nytt sätt riktade sig direkt till en politisk konsument. Goldwaterkampanjen bedrevs exempelvis med performativa demonstrationer som *market stands* med försäljning av alkohol, fester och rockknappar. I Sverige blev Timbro, pr-byrån Kreab samt den så kallade 4 oktober-kommittén, som drev löntagarfondsmotståndet 1983, viktiga för införandet av sådana kampanjmetoder. En drivande kraft i 4 oktober-kommittén var Håkan Gergils, som 1976–81 hade varit ordförande i föreningen Aktiespararna. Hans son Christian drev senare Frihetsfrontens spritstånd i Stockholms nya shoppingcenter Gallerian.²³

I USA formulerade Goldwaters kampanj 1964 nya argument för revolutionär identitet, pionjäranda och så kallad *homesteading*, ett slags egnahemstanke.²⁴ I den amerikanska libertarianismen fanns en förhistoria både i en revolutionär pionjärtanke och i en rasistisk sydstatspopulism som hängde samman med stora förmögenheter och landegendomar.²⁵ Under 1960-talet kunde denna äldre elitistiska populism slå sig samman med en rörelse med helt annat socialt ursprung. Ayn Rand var en fattig rysk emigrant som nådde framgångar med science fiction-romanerna *We the Living*, *Anthem* (översatt till svenska som *Hymn*) och *The Fountainhead*.²⁶ För Rand var libertarianismen, eller "positivismen" i meningen "en positiv och rationalistisk individualistisk

kultur”, det enda möjliga förhållningssättet till en totalitär statsideologi som upphöjde kollektivet till ett totalitärt ”vi”. Mot detta ”vi” ställde hon en obegränsad individualism, som också kallades för positiv egoism. Denna uttryckte hos Rand ett radikalt frihetsideal. Egoismen var en transcendental process som handlade om att se igenom kollektivismens rökridåer och bryta med kollektivistiska strukturer för att nå ett högre stadium av självmedvetenhet. Utbytet av varor och tjänster var ett fostrande i denna radikala individualism, så marknaden var inte bara en ideal politisk form, utan också ett slags disciplinerande förlösning av en föreställd utopisk individ.

Ayn Rand hade från 1950-talet en växande skara följare i USA. Den främste av dessa blev Murray Rothbard, som först gick med i protesterna mot Vietnamkriget, men som sedan bröt med vänstern.²⁷ När Rand dog 1982 splittrades libertarianerna mellan den förnuftsbundna objektivism som hon förespråkade och den nykristliga höger som blev grunden för nykonservatismen.²⁸ Den senare kom att rikta in sig starkt på att bygga institutionellt inflytande via tankesmedjor som Cato Institute, men Rands främsta efterträdare, Rothbard och Leonard Liggio (som startade Institute for Humane Studies och medverkade i Timbros sommaruniversitet på Frescati under ett antal år) blev de som organiserade vad som uppfattades som ett intellektuellt arv kring rationalismen. Kring detta arv efter Rand (som bestod av texter och inspelade föreläsningar) skapades en transnationell rörelse med namnet International Libertarian Society eller Libertarian International (LI). LI grupperade bland annat i Sydafrika (där de tänkte sig radikala frihetsenklaaver i form av vita townships), men också i Norden.²⁹ *Nyliberalen* skapades i denna kontext efter Rands död. I de tidiga årgångarna översätter man ofta direkt texter från *Reason* och *The Positivist Newsletter*. Slagorden från dessa – ”Objektiv verklighet. Förnuft. Rationell egoism. Laissez faire capitalism” – återfanns i *Nyliberalens* första årgångar.³⁰

LI höll under ett antal år sina konferenser i Östeuropa samt i Norden och Baltikum. I Stockholm arrangerades denna 1986, i Köpenhamn 1989, i Tallinn 1993.³¹ Det fanns en aktiv efterfrågan i de nordiska länderna, och inte minst i Sverige backades libertarianerna upp med ekonomiska resurser från Timbro, som organiserade LI-konferensen 1986 parallellt

med Mont Pelerin Societys första svenska konferens. De nordiska länderna stod på tröskeln till ett skifte av samhällsekonomisk modell och i Östeuropa inleddes en våg av privatiseringar. Norden fungerade här, intressant nog, som ett slags libertariansk hub.

I denna internationella idéöverföring fanns dock en översättningsproblematik. Hur kom det sig att en svensk ungdom uppväxt inom välfärdsstaten och folkhemmet fann sin inre längtan uttryckt av Ayn Rand, en flykting från Sovjet? Vad såg ungdomar uppväxta i ett stockholmskt 1980-tal i libertarianismen? De svenska libertarianerna var universitetsstudenter, födda på 1960-talet i ett välfärdssamhälle som varken liknade det sovjetiska eller det amerikanska. Rand och Rothbard kom ur en tydlig amerikansk kalla kriget-kultur. En viktig del i denna idéöverföring var att framställa den svenska välfärdsstaten som ett dystopiskt kollektivistiskt samhälle, och visa på paralleller mellan totalitarism och svenska regleringar av exempelvis livsmedel eller biografcensur. Detta översättningsarbete pågick hela tiden i *Nyliberalen*, där skribenter liknade folkhemmet vid Sovjet samtidigt som de framställde USA som de naturliga rättigheternas fristad.

Vem är jag? 1980-talets ungdomskultur och en ny stad

De positivistiska nyhetsbrevens tycks först ha spridits på Stockholms science fiction-scen, bland människor samlade kring science fiction-bokhandeln i Gamla stan.³² John-Henri Holmberg beskriver hur han upptäckte libertarianismen via sitt intresse för science fiction, och att han först läste Rand som utopist, och därefter som libertariansk filosof. Han beskriver också hur han under en familjeresor till Barcelona fann hennes novell *Anthem* i en kiosk på Ramblas. Enligt egen utsago bestämde han sig där och då för att ge ut denna på svenska, och startade bokförlaget Lindfors vars tidiga utgivning endast bestod av Rands romaner.³³

I Gamla stan låg också Fria Moderata Studentförbundets högkvarter. Bland unga moderater sågs libertarianismen som en blandning av gammalkonservatism och marknadsliberalism. Själva marknadsbegreppet blev ett slags symbios mellan dessa två, i övrigt svärförenliga

delar, och genom marknadsmetaforen kunde man också få ihop ett i grunden importerat och främmande idéarv med vad man menade var en inhemsk liberal tradition. I själva verket hade ju marknadsliberalismen historiskt stått i motsättning till en dominant socialliberalism, liksom svensk liberalism också historiskt splittrats mellan landsbygds- och stadsliberaler.³⁴ I Uppsala, som var basen för flera frihetsfrontare (de läste filosofi, nationalekonomi och statsvetenskap), bildades 1981 tidskriften *Ratio-M* som ville hävda rationalismen som grund för en moderat nyorientering. Rationalismen byggde på tanken att egennyttan var förnuftsaserad, medan alla former av altruism sågs som irrationella eftersom de undergrävde det marknadsutbyte som är grunden för friheten.³⁵

I dessa miljöer i Stockholm och Uppsala samlades ungdomar som på olika sätt verkade ha gemensamt att de var lite på kant med sina föräldramiljöer, liksom med vad de upplevde som en konformistisk och kollektivistisk kultur i välfärdsstaten. John-Henri Holmberg har beskrivit sin uppväxt hos frikyrkliga föräldrar. Som barn tillbringade han mycket tid på sjukhus och läste science fiction-romaner om radikalt annorlunda samhällen. I denna och liknande självbiografier finns en komplicerad blandning av strävan efter social mobilitet och önskan om att bryta med folkhemmet och föräldragenerationen, också ett tydligt klasshat där social utsatthet, fattigdom och beroende beskrivs som grundade i en individuell oförmåga att vara "rationell" eller "upplyst" (ibland används ordet "vaken", vi återkommer till det). Där finns också en överväldigande känsla av leda och brist på allt som är kul. Ett annat exempel är Elise Friis Jensen, aktiv inom Moderata studentförbundet i Uppsala och som sedan arbetade med Carl-Johan Westholm på Näringslivets *Ekonomifakta*, under 1980-talet förtroendevald i kommunfullmäktige i Bålsta. Friis Jensen växte upp på landet, med danska föräldrar som var lite annorlunda. Hon blev punkare, eftersom det under det tidiga 80-talet var avgörande att välja identitet: man kunde bli rockare, synthare eller punkare. Att punken hade beröringspunkter med libertarianismen syntes även i Danmark, där dessa sammanstrålade i "frihetszonen Christiania" vid samma tid.³⁶ Under 1981–82 skrev Friis Jensen en spalt i *Ratio-M* som drev gäck med sexualupplysning

och feminism. När socialdemokratiska kvinnoförbundet 1982 försökte få bort ”porrkungen” Leif Hagens *Aktuell Rapport* från Pressbyrån slog Friis Jensen och en grupp som kallade sig Kvinnor för yttrandefrihet en försvarsring kring tidningsstället.³⁷

Både Holmbergs och Friis Jensens historia kan användas för att illustrera libertarianismen som en ungdomskultur, som växte fram som en hybrid av olika strömningar i reaktion mot 68 och studentvänstern, och inte bara mot välfärdsstaten utan också mot bistånds- och utbildningspolitiken, liksom mot miljörörelsen. Den forskning som finns om ungdomskultur i Sverige har ofta haft siktet till vänster. Punknen har ofta setts som en protestkultur, inte minst mot thatcherismen i England.³⁸ Men protester mot välfärdsstaten som sammanblandning mellan föräldragenerationen och ett politiskt etablissemang, liksom en uppvärdering av såväl alkohol som sex, kan man finna i andra motkulturer eller proteströrelser under 1980-talet, exempelvis raggarkulturen. Särskilt punknen var inspirationskälla till en högervridning av ungdomskultur under 1970- och 1980-tal i såväl Storbritannien som Danmark, där Christiania blev en libertariansk enklav. Från punknen kom en anarkistisk hållning, som fokuserade på kommersialism och individualism. Libertarianismen rymde denna anarkokapitalistiska inriktning, i en ofta elitistisk utopisk vändning som såg kommersialism, musik, droger (inte minst alkohol), amerikansk film och tv-kultur som former för transcendens. Detta skapade en tudelad struktur åt libertarianismen som ideologi, med å ena sidan en betoning på filosofisk renlärighet och en textkanon, å andra sidan en populistisk jargong och praktisk performance.³⁹

I *Nyliberalen* koncentreras de stora filosofiska tankegångarna till enskilda artiklar om Rand, skrivna av endera Anders Varveus (som senare drev raveklubben Docklands), Ingemar Nordin (filosof) eller ovannämnda John-Henri Holmberg.⁴⁰ Mycket handlade istället om sådant som för en ung människa under 80-talet framstod som oacceptabla exempel på maktutövning. Ta skolplikten: man måste gå i skolan, och alla måste gå i samma skola.⁴¹ Att det bara fanns två tv-kanaler, och att filmcensuren riktade sig särskilt mot ungdomsfilmerna som innehöll våld eller reklam. Att man inte hade tillgång till alkohol, och att staten

hade alkoholmonopol, vilket tillsammans med ”censurlagstiftning” som tryckfrihet, kultur- och presssubventioner uppfattades som outhärdliga övergrepp på yttrandefriheten. Somliga ibland mycket ungdomliga protestyttringar blev logiska moment i en revolutionär strategi. Att skolka, exempelvis, ansågs vara ett sätt att återta kontrollen över sitt liv: ”Vägra låta systemet hålla dig kvar! Skit i skolan och fånga din egen dag!”⁴² Ett helt temanummer ägnades åt lyriska betraktelser över filmen *Döda poeters sällskap* (släppt i Sverige 1990), vars budord var ”Carpe Diem!”⁴³ Under flera år försökte man undvika filmcensuren genom att direktimportera videokassetter från USA. Det stupade på att amerikanska VCR-spelare hade en annan teknisk formatering än svenska videoapparater och det visade sig svårt att smuggla in sådana genom tullen – ännu ett uttryck för välfärdsstatens förtryck.

En del av det som togs upp i *Nyliberalen* var viktiga markörer för stockholmsk ungdomskultur. Den bostadsbrist som rådde i 80-talets huvudstad tvingade många att bo kvar hemma hos oförstående föräldrar. Det var nödvändigt att skriva in sig vid bostads- och arbetsförmedlingen samtidigt som ett parallellt marknadssystem med rivnings- och svartkontrakt florerade. Det var 18-årsgräns på krogen, som vid denna tid stängde klockan elva. Dessa företeelser exemplifierade förtryck i *Nyliberalen*, och ställdes mot en längtan till en ny kommersiell kultur. Exempelvis annonserade man för smuggelprodukter som amerikanskt Jell-O-pulver (förbjudet av Livsmedelsverket) och Clear-Eye ögondroppar (som används av fotomodeller). Att vara ung betecknades som en av samhället pådyvld tvångsdepression.⁴⁴ Problem med ungdomsvåld, drogmissbruk och psykiskt lidande fick nya förklaringar: Systembolaget, välfärdskollektivismen, helt enkelt den allmänna ledan i välfärdsstaten. På samma sätt härleddes växande främlingsfientlighet och våld mot invandrare till en stat som passiviserar och subventionerar dessa med bidrag, vilket i sin tur väcker antipati i den svenska befolkningen. Invandrarna själva beskrevs i positiva ordalag som naturliga entreprenörer; de uttalade libertarianerna i *Nyliberalens* redaktion var för avreglerad invandring och fri rörelse över nationsgränser. Så även de libertarianska rörelser som vid samma tid uppstod i Norge och Danmark, men som senare kom att uppslukas av framstegspartierna och en ny rasistisk populism.⁴⁵

Uppvaknandet

Den amerikanska libertarianismen hyste en föreställning om något som kallades *the awakening*, en idé om att det i folket fanns en grundmurad frihetsinstinkt som somnat in och behövde återuppväckas. Uppgiften för libertarianerna var alltså klassiskt revolutionär: att med symboliska handlingar och gränsöverskridande verksamhet skapa förutsättningar för ett slags folklig resning. I *Nyliberalen* antog detta projekt inte våldsamma former, utan istället uppmaningar till skatteffiffel och vägran att folkbokföra sig.⁴⁶ Historikern Jennifer Burns, som skrivit om Rands amerikanska följare, menar att Murray Rothbard identifierade universitetsstudenter som ett kritiskt avantgarde och såg dessa som en front vars uppgift var att väcka en passiviserad massa.⁴⁷ Även inom FMSF fanns denna idé om studentaktivitet som avantgardistisk och radikal, och i *Nyliberalen* fanns en tydlig överföring av denna föreställning om uppvaknandet till en svensk välfärdsstatlig kontext. Företeelser i samhällslivet pekades ut som en mer eller mindre sömning folklig revolution mot välfärdsstaten: utbredningen av skolk, felparkeringar, skattefusk och svartjobb tycktes förena hela välfärdssamhället, från lägsta skikt till den politiska eliten. *Svenska Dagbladets* chefredaktör Bertil Torekull skrev 1990 i *Nyliberalen*: ”Vi är [...] ett folk av skatteffiffelare. Att jobba svart, att byta tjänster skamlöst, det är det smygande men tydliga uppror vi kostar på oss i försiktighetens, disciplinens, tveksamhetens och generalklausulernas annars förlovade land. Men vågar vi ett riktigt uppror?”⁴⁸ Ofta förekom en tänkt gestalt, den socialdemokratiska fackpampen eller kommunaltjänstemannen ertappad med fingrarna i syltburken. Den ursprunglige fackpampen var Transportarbetareförbundets ordförande Hans Ericson, som bröt mot LO-förbundens bojkott av det fascistiska Spanien och nyåret 1976 åkte på semester till Kanarieöarna. 1980-talets medier var fulla av den typen av historier. Analogin mellan den socialdemokratiska staten och den kommunistiska, och karaktäriseringen av svenskar som ett sovande folk – med undantag för ett fåtal ”dissidenter” – i vad som också beskrevs som en ”tystnadsspiral” var central för den debatt som tog fart inom högern. Den var också början på en ny historieskrivning och förflyttning av tidsskalor. Exempelvis beskrevs i det valprogram som lade grunden för

regeringen Bildt 1991 och döptes till "Ny start för Sverige" hur det en gång fanns ett aktivt näringsliv och en folklig känsla för frihet. Detta yttrade sig i de stora reformerna på 1800-talet, inte minst näringsfrihetsstadgan, men sövdes ned av årtionden av socialdemokratisering.⁴⁹ År 1989 blev i denna historieskrivning till det stora epokskiftet, och ett Sverige frigjort från sin 1900-talshistoria skulle nu vända sig västerut. När Frihetsfronten bildades 1990 av medlemmar i *Nyliberalens* redaktion var det med tanke på en radikal revolt mot välfärdsstaten, med idén om en antipolitisk front som satte den andliga rättighetsrevolutionen i centrum, motsatte sig statlig maktutövning närhelst den förekom och bejakade alla former av fritt utbyte. Marknaden blev därmed symbol för en anti-etablissemangstanke som man också kan finna i de nordiska framstegspartierna vid samma tid.⁵⁰

I Frihetsfrontens aktiviteter levde "uppvaknandet" på två sätt, dels i föreställningen om en front mot, och tvärs igenom, det etablerade "folkhemskapitalistiska" systemet, dels i betoningen på konkret politisk handling ämnad att väcka ett sovande medvetande i en befolkning förstörd av välfärdsmentalitet. Här formulerades ofta liknelser med Östeuropa. Till höger tolkades sammetsrevolutionen 1989 som att folket var på väg att vakna efter att ha sovit i årtionden under ett informations- och censurtäcke pålagt av den kommunistiska staten. En naturlig individualistisk instinkt hade sövts av ett kommunistiskt styre som erbjöd materiella och sociala rättigheter, men ointetgjorde naturrätten. Via Rand tog amerikanska libertarianer över en analys av den kommunistiska regimen som förekom hos många östeuropeiska intellektuella, men som hos Rand blev extrem. Hennes roman *Vi, de levande*, om tre unga ryssars öden i Sovjet, handlade om ett systemiskt nedsövande. Detta resonemang överfördes i Frihetsfronten på det svenska välfärdssamhället, som man menade präglades av diverse former av nedtystningar och nedsövningar. Porr- och videolagstiftning sågs som ren censur, uppfattningen att biståndet främjade politiska syften som ren propaganda, så även att man i skolan fick lära sig om "det kapitalistiska systemet" men inte hur man driver företag.

Det första ledet var alltså konstruktionen av ett politiskt projekt, den så kallade fronten, som inte var tänkt som ett politiskt parti utan som en politisk rörelse tvärs igenom ett system organiserat kring välfärds-

staten.⁵¹ Frihetsfrontens bildande 1990 hade utgångspunkten att högern i sitt "folkhemskapitalistiska" projekt samverkat med välfärdsstaten och inte längre stod för ett liberalt alternativ. Stig-Björn Ljunggren, en intellektuell som bekant sig till socialdemokratin, skrev sin avhandling med titeln *Folkhemskapitalismen* under dessa år (1993), då han också medverkade i *Nyliberalens* redaktion.⁵² Den kollektivism som för Rand var Stalins terror var för frihetsfrontarna "välfärdssnällheten", det som Hayek i *Vägen till trälldom* 1944 (boken gavs ut på nytt av Timbro 1978) betecknade som ett sluttande plan av goda intentioner och irrationell, människoförnekande altruism. Att delta i detta system var att komprometteras genom kooptation och projektet måste därför flyttas ovanför och bortom den etablerade politiken. Frihetsfronten var på det sättet en antipolitisk och på många sätt populistisk rörelse. Tankesmedjor, tidskrifter och spritstånd i Gallerian var sätt att iscensätta en föreställd folklig revolution. Förhoppningen var att spränga det kollektiva medvetandet och etablera en ny politisk konfliktlinje. Denna gick inte framför allt mellan vänster och höger, utan mellan kollektivist och individualister. Logotypen fick formen av en pil nedifrån och upp. I en ledartext från 1990 proklamerades att alternativet att vara "levande död" genom att göra motstånd var bättre än att vara "död död" genom att ha fått sitt medvetande kapat.⁵³ Frihetsfronten var alltså inte ett politiskt parti, utan "summan av individuella motståndshandlingar på en rad nivåer".⁵⁴ Denna kritik radikaliserades efter Bildtregeringen under 90-talets första år. Regeringen hade, enligt Frihetsfronten, inte initierat en marknadsrevolution – utan löst ut bankerna, inlett en statligt ledd privatiseringsvåg och gynnat storföretagen.⁵⁵ Här återfanns alltså en tydlig skiktning mellan libertarianism och nyliberalism.

Ett antal kulturella, sexuella, populära frågor sattes i samband med frigörandet av ett nytt medvetande. Det gällde bland annat en högljudd diskussion om porrlagstiftningen, som under 1989 användes mot serietidningsförlaget Epix och tidningen POX, samt filmcensuren och presstödet.⁵⁶ Frihetsfronten stödde Epix i ett uppmärksammat tryckfrihetsmål. Presstödet presenteras som att det i sig reproducerade en socialdemokratisk "bidragsstat", ett system för sovande människor att kontrastera mot den fria idémarknad som Frihetsfronten marknadsförde som sin "affärsidé". Också invandrings- och arbetslagstiftningen

sågs som former för förtryck – och flera av Frihetsfrontens radikaler samarbetade med de så kallade fria flyktinggrupperna och nunnorna i Alsike kloster, som under lång tid (1978–93) gömde flyktingar från polisen.⁵⁷ I *Nyliberalen* distribuerades manualer för hur man skattefuskar och en falsk deklarationsblankett med texten ”Skatt är stöld”. Läsarna uppmanades att strunta i Folk- och bostadsräkningen 1985. I varje nummer fanns också en annonsplats för svartjobb kallad ”Svarta torget”.⁵⁸ Detta hämtades direkt från amerikanska libertarianer, som publicerade en alternativ telefonkatalog med olagliga marknadstjänster.

Alkoholmonopolets maktutövning och hembränning intog en helt central plats. Frågan om utskänkningstillståndet – rätten att ”ta en bärs, när och var man vill” – gjordes till en symbolisk överträdelse. Brott mot utskänkningslagen började med ett olagligt glöggstånd i Gallerian i Stockholm 1989.⁵⁹ ”Frihetsbaren” skulle understryka budskapet att ”vi har sovit i femhundra år i det här landet” och visa på det civila motståndets kraft, om det kittlades på rätt sätt.⁶⁰ Frihetsbaren utvecklades 1990 till den legendariska svartklubben Tritnaha på Sankt Eriksplan. Avsikten med Tritnaha var att provocera fram förtydliganden av vad man såg som motsättningar mellan grundlagens rättighetsparagraf och exempelvis utskänkings- eller tryckfrihetslagstiftningen. Sloganen ”Du har fullständiga rättigheter” hängde (enligt uppgift) över baren. Nattklubben var på samma gång artefakt, träffpunkt och performativ handling. I början låg *Nyliberalens* redaktion i samma lokaler som klubben, vilket gjorde att man efter en uppmärksamrad rättegång fick rätt mot polisen, som låst redaktionen i strid med åsikts- och tryckfriheten. Diskussionen präglades av ett principiellt frihetstänkande, där alla former av statliga ingripanden sågs som censur och förmynderi, och ett praktiskt motstånd, där inflytandet från 68-generationen syntes tydligt, men nu blandat med stockholmsk ungdomskultur. Det var genom konkreta former av motstånd som folket skulle väckas, och motståndet skulle koncentreras på sådant som gav en omedelbar känsla av frihet, en direkt effekt i medvetandet. När *Döda poeters sällskap* gick upp på svenska biografer 1990 jämfördes välfärdsstaten med ynglingen Neils pappa, en faderlig välmenande förmyndarfigur som ansågs värre än det värsta åsiktsförtryck.⁶¹ Föräldrar, skolan, socialdemokratin och

välfärdsstaten var alla komponenter i ett grått och anonymt maktvälde som tagit sig långt in i i tanke- och känsloliv.

Följande anonyma dikt kan illustrera den generella stämningen i *Nyliberalen* under tidigt 1990-tal:

Utan tanke på dimman utanför
 En kräkning
 Systemet att hata
 Ofrihet jag kan fly med berusning, och vägra
 Versfötter, fy fan
 Skriver gör jag som jag vill
 Systemet är lydnad
 Enhetlighet. Likhet. Folkhet.
 Ett folk, en fuhrer.
 Ett folkhem, en Ingvar.
 Majoritetsdiktaturens tragiska figur.
 Han tycker säkert om katter.
 I ljust från taket.
 Söndag i välfärdsstaten.
 Bakfull i välfärdstaden.⁶²

Vad blev det av den liberala revolutionen?

I alla de nordiska länderna fanns direkta kontaktytor mellan libertarianska strömningar och de så kallade framstegspartierna, vars främsta motsvarighet i Sverige var Ny demokrati (i riksdagen 1991–94). I likhet med framstegspartierna drev Ny demokrati en libertarianskt präglad ekonomisk politik, blandad med ett populistiskt språkbruk om skatte-revolt, droganvändande, yttrandefrihet och en aggressiv invandringskritik.⁶³ Mellan libertarianer och framstegspartierna gick i Norden liksom i Sverige en avgörande skiljelinje i synen på invandring och nationalism, som gjorde att libertarianerna exempelvis i Norge lämnade partipolitiken under Carl I. Hagen (även om de senare kom tillbaka). *Nyliberalens* redaktion såg på Ny demokrati 1994 med entusiasm, sär-

skilt de nya metoder och den bild av affärer och entreprenörskap som partiet spred. Ian Wachtmeister var vd för företagsgruppen The Empire och uppfattades som en nyliberal ideolog – men de kunde inte förlåta att han övergett sin ekonomiska libertarianism till förmån för kulturell nationalism.⁶⁴ Nationalism var ju en form av kollektivism som för dem stod i direkt motsättning till naturrätten.

Samtidigt hade vid 1990-talets början det radikala frihetsspråket börjat urholkas och istället talades det alltmer även i *Nyliberalen* om ”marknaden”. Denna var på väg att släppas fri, och i *Nyliberalen* började man också släppa den kritik som man tidigare riktat mot moderaterna under Bildt. Det var inte heller lika viktigt att särskilja sig från det politiska etablissemangen eller kultureliten, snarare utgjorde dessa nu en ny publik. 1992 arrangerade Frihetsfronten en ”konstutställning”, som enligt bildmaterialet besöktes av stora delar av den politiska eliten. Utställningen bestod av uppochnedvända förbuds- och påbudsskyltar.⁶⁵ Vad som tio år tidigare hade avhandlats i mycket kritisk ton under en sommar på kultursidorna som ”den nya liberalismen” hade nu spridit sig in i nya tidskrifter som *Moderna tider*, startad 1990, och debattprogram i såväl satellitsända TV3 som i SVT. Både *Moderna tider* och TV3 ägdes av Jan Stenbeck och uppfattades som nyliberala medier. Till vänster skapades nya tidskrifter, som den avsomnade *TLM* (Thélème), publicerad av Göran Greider och Thomas Jonter. I detta tidskriftskrig blev *Nyliberalen* mer populärkulturellt orienterad och började publicera intervjuer med en ny tids kulturman, Alexander Bard var en, Per Hagman, Alexander Skantze och Lukas Moodysson tre andra (under rubriken ”Tre välfärdsslarvrar på Tranan”). Per Hagman citerade Ekelöf, ”Non Serviam”.⁶⁶ Frank Zappa förklarades som nyliberal.⁶⁷

I och med detta inlemmande av de radikala frihetsidéerna i ett mainstream-språk och i en ny 90-talskultur uppstod en ny splittring, och ett nytt behov av att positionera sig. Medan de nyliberaler som gick till Timbro, *Svenska Dagbladet* eller Moderaternas partikansli till stor del övergav libertarianismens radikala frihetsspråk till förmån för en mer marknadsanpassad nyliberalism, kom andra att radikaliseras. Under 1990-talet var somliga i *Nyliberalens* redaktion inblandade i långtgående rättsprocesser, exempelvis för att man brutit mot utskänkningsslagsstiftningen och serverat alkohol i Gallerian och på svartklubbarna Tritnaha

och Docklands. Rättssalen blev en scen på vilken man deklarerade att domstolsväsendet saknade jurisdiktion över fria individer, att alla poliser är fascister och att staten är olaglig. 1993 dömdes frihetsfrontaren Mats Hinze till sju år på Kumlaanstalten för att ha försökt spränga Millesstatyn *Människan och Pegasus* på Lidingö. Det misslyckade bombdådet motiverades av att Hinze ansåg att Stockholms stad genom sin OS-satsning försökte indoktrinera och försoffa en ”sovande” medelklass, samtidigt som man med polisens nya ravekommission trakasserade de ungdomar som via dans och droger ville försätta sig i ett slags frihetens tillstånd på Docklands.⁶⁸

Man kan finna vissa likheter mellan Hinze och UNA-bombaren, Theodore Kaczynski, som mellan 1978 och 1995 dödade tre och skadade många och som också syftade till ett slags *awakening* genom terror. Kaczynski skrev ett grönt anarkoliberalt manifest.⁶⁹ Docklands var frihetsfrontarnas manifest, en nattklubb laddad med ideologiskt budskap och i sin blotta existens en utopi.

Skillnaden var förstås att frihetsfrontarna inte ville tillbaka till naturen, de såg snarare framför sig en utopisk postindustrialism och hämtade inspiration från nya undergroundmiljöer i Berlin. Ravekulturen fyllde ett slags transcendental funktion som både ungdomsuppror mot en oförstående vuxenvärld och länk till en metafysisk sfär av absolut frihet. Under tidigt 90-tal kom också Frihetsfronten att associeras med en växande och alltmer radikal undergroundrörelse, som i sig saknade politisk färg men som rymde radikala protester mot ett föreställt välfärdsstatligt etablissemang. Denna rörelse byggde på nyhetsbrevsformen – som i början av 90-talet övergick till elektroniskt medium – och på forum, som Flashback, som började ges ut som elektroniskt nyhetsbrev 1995 och samlade såväl skinheads, nynazister och vad vi idag skulle kalla alt-right-grupperingar som radikal ekologisk kritik och porrentusiasier.⁷⁰ De hade det gemensamt att de var emot alla former av censur och stod för ett absolut yttrandefrihetsideal.

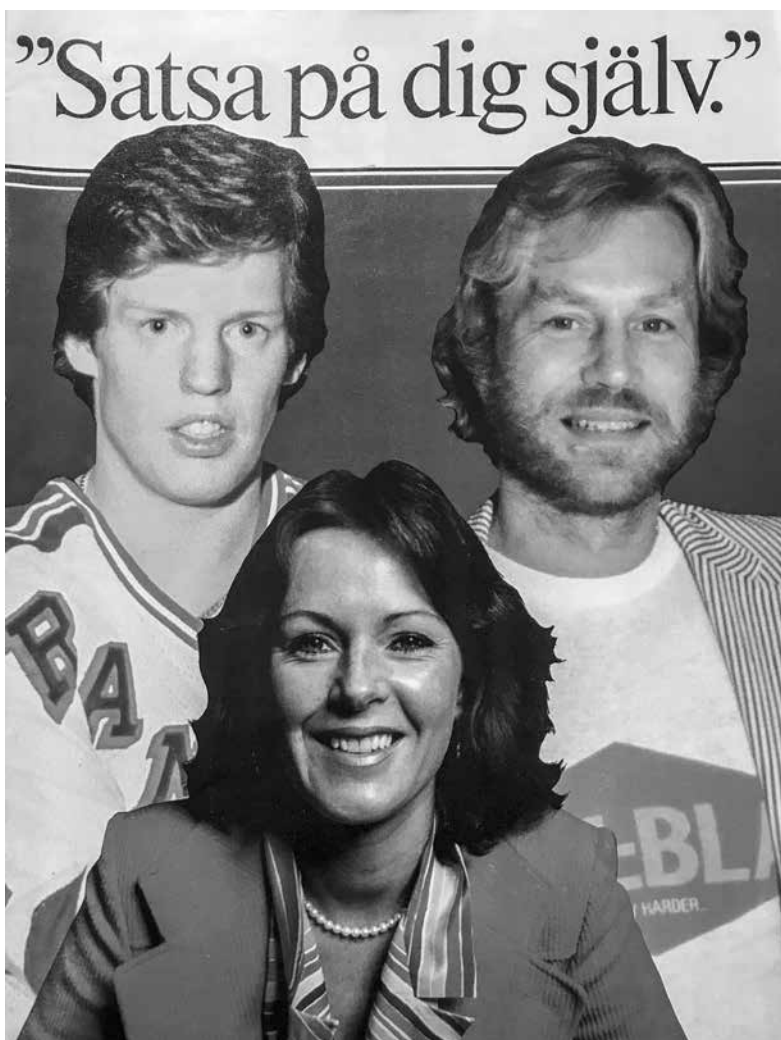
- Om allmänt missnöje med välfärdsstaten och myndigheternas försök att bemöta det: se Carl Marklunds kapitel.
- Om hur ”frihet” som ideal i början på 1990-talet integrerades i allmännyttans marknadsföring, se Helena Mattssons kapitel.

Noter

- 1 "Hembränning: En kul och hederlig hobby", *Nyliberalen: Frihet – idéer och praktiska lösningar* (hädanefter *Nyliberalen*) 3 (1989), s. 1; "Konsumentrapport Otto", *Nyliberalen* 2–3 (1990), s. 28, bild s. 41 samt även i *Nyliberalen* 1 (1990), s. 19.
- 2 Stig-Björn Ljunggren, *Högern att lita på: Fredrik Reinfeldt och de nya moderaterna* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2006).
- 3 Andrew Gamble, "Economic Libertarianism", i Michael Freeden & Marc Stears (red.), *Political Handbook of Ideologies* (Oxford: Oxford University Press, 2016), s. 412–422; Ronald Hamowy, *The Encyclopaedia of Libertarianism* (New York: SAGE, 2008); Jennifer Burns, *Goddess of the Market: Ayn Rand and the American Right* (New York: Oxford University Press, 2009).
- 4 "Du har fullständiga rättigheter", omslagsannons till Ölcafé Laissez faire, *Nyliberalen* 5 (1994), s. 1.
- 5 Lars Gustafsson, *För liberalismen: En stridsskrift* (Stockholm: Bonniers, 1981).
- 6 Brian Doherty, *Radicals for Capitalism: A Freewheeling History* (New York: Hachette, 2009).
- 7 Kristina Boréus, *Högervåg* (Tiden: Stockholm, 1994).
- 8 En liknande publikation, *Objektivistisk skriftserie*, gavs ut 1987–96. Dessförrinnan fanns det stencilerade nyhetsbrevet *Objektivisten*.
- 9 Ayn Rand, *Hymn* (Stockholm: Lindfors förlag, 1983); John-Henri Holmberg, "Ayn Rand", *Komplex: Humanistiska föreningens tidskrift*, 4 (1970).
- 10 Se Johan Norberg, *Den svenska liberalismens historia* (Stockholm: Timbro förlag, 2020).
- 11 *Ratio: Tidskrift för Moderata Studentförbundet*, 1981–85.
- 12 Rikard Westerberg, "Det fria näringslivets försvarare: Timbros tidiga historia", www.timbro.se (läst 21/6 2023).
- 13 Ljunggren 2006.
- 14 Se t.ex. Lars Gustafsson, *Problemformuleringsprivilegiet* (Stockholm: Bonniers, 1989).
- 15 Leif Runefelt, *Dygden som välståndets grund: Dygd, nytta och egennyttia i frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm: Stockholms universitet, 2005).
- 16 Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020).
- 17 Wilhelm Röpke, *Civitas Humana* (Stockholm: Natur & Kultur, 1944).
- 18 Hampus Östh Gustafsson, "Dikten i den nya fredens värld", *Sammlaren* 137 (2016), s. 181–206.
- 19 Osign., "Censur i folkhemmet", *Nyliberalen* 1 (1984), s. 2–3.
- 20 Elin Åström Rudberg, "Doing Business in the Schools of the Welfare State: Competing 'Entrepreneurial Selves' and the Roots of Entrepreneurship Education in 1980s Sweden", *Enterprise and Society* (elektronisk förpublicering) 2022, s. 1–27.
- 21 Norberg 2020.
- 22 Kim Phillips-Fein, *Invisible Hands: The Making of the Conservative Movement from the New Deal to Reagan* (New York: W.W. Norton, 2009).
- 23 Christian Gergils, "Ett nyliberalt manifest", i OBS! *Kulturkvarten*, Sveriges Radio P1 (1991), refererat i Liv Sunnercrantz, *Hegemony and the Intellectual Function: Medialised Public Discourse on Privatization in Sweden, 1988–1993* (Lund: Statsvetenskapliga institutionen, 2017), s. 250.

- 24 Melinda Cooper, *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism* (London: Zone books, 2017).
- 25 Nancy Maclean, *Democracy in Chains: The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America* (New York: Penguin, 2017).
- 26 Jennifer Burns, "Godless Capitalism: Ayn Rand and the Conservative Movement", *Modern Intellectual History* 1:3 (2004), s. 339–386.
- 27 Doherty 2009.
- 28 Burns 2009; Cooper 2017.
- 29 Jenny Andersson & Niklas Olsen, "Introduction: libertarianism in the Nordics since the 1980s", *Journal of Political Ideologies*, 28:3 (2023); Quinn Slobodian, *Crack Up Capitalism: Market Radicals and the Dream of a World Without Democracy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2023); "Sydafrika efter apartheid", *Nyliberalen* 1 (1987), s. 17.
- 30 "Varför tidning?" och "Principprogram", *Nyliberalen* 1 (1983), s. 1–2; "Ayn Rand", *Nyliberalen* 5 (1993), s. 3.
- 31 "Libertarian international världskonvent", *Nyliberalen* 1 (1986), s. 10; "Libertarianska världskonventet", *Nyliberalen* 3–4 (1986), s. 3.
- 32 Intervju med John-Henri Holmberg 6/4 2020.
- 33 John-Henri Holmberg, *Framtiden inför rätta: Berättelser om morgondagen* (Stockholm: Timbro förlag, 1984); John-Henri Holmberg, *Befria människan: Boken om din rätt till dig själv – den viktigaste boken i ditt liv!* (Stockholm: Timbro förlag, 1989).
- 34 Marika Hedin, *Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, GH von Koch och den sociala frågan 1880–1930* (Eslöv: Brutus Östlings förlag Symposion, 2002).
- 35 Anders Varveus, *Ratio* 1 (1981), s. 1.
- 36 Intervju med Elise Friis Jensen 14/8 2020.
- 37 "Pappa kommun", *Nyliberalen* 4 (1985), s. 17.
- 38 Johan Fornäs & Ulf Bolin (red.), *Youth Culture in Late Modernity* (London: SAGE, 1995).
- 39 Simon Bäckman, "Frihetens nattvaktare: tidningen Nyliberalen, Frihetsfronten och det libertarianska nätverket i Sverige 1983–2000", masteruppsats, Institutionen för idéhistoria, Uppsala universitet, 2023.
- 40 "Liv och filosofi: Ayn Rand", specialnummer av *Nyliberalen: För fria marknader och fria människor* 5 (1993).
- 41 "Ditt eget ansvar", *Nyliberalen* 2 (1985), s. 1.
- 42 "Avskaffa skolplikten", *Nyliberalen* 1 (1997), s. 9.
- 43 *Nyliberalen* 1 (1990).
- 44 "Livsverket", *Nyliberalen* 4 (1985), s. 12; "Pappa kommun", *Nyliberalen* 4 (1985), s. 17; "Ditt eget ansvar", *Nyliberalen* 2 (1985), s. 1.
- 45 Se Ola Innset, "From open borders to 'rasist': libertarianism and populism on the Scandinavian periphery (1980–1994)", *Journal of Political Ideologies*, 28:3 (2023), i Andersson & Olsen 2023.
- 46 "Skatt är stöld", *Nyliberalen* 1 (1993).
- 47 Burns 2009; Phillips-Fein 2009.
- 48 "En revolution", *Nyliberalen* 1 (1990), s. 37.
- 49 Se t.ex. Moderaternas och Folkpartiets gemensamma program 1991, "Ny start för Sverige".

- 50 Sindre Lunde Holbek, "Det er forskjell på å drive en ideologisk sekt og et politisk parti: Fremskrittspartiets liberalistiske ideologi i perioden 1984–1994", masteruppsats, Universitetet i Oslo, 2014.
- 51 "Detta är frihetsfronten", *Nyliberalen* 1 (1990), s. 1; *Visionen om det civiliserade samhället: Frihetsfrontens manifest* (Stockholm: Frihetsfronten, 1990).
- 52 Tack till Stig-Björn Ljunggren för hans kompletta samling av *Nyliberalen*.
- 53 Metaforen sovande och sövd spelade uppenbarligen en stor roll i diskussionerna i FMSF, det återkommer senare i Fredrik Reinfeldts *Det sovande folket* (1993).
- 54 "Detta är frihetsfronten", *Nyliberalen* 1 (1990).
- 55 "Ayatollorna i Riksbanken", *Nyliberalen* 2 (1993), s. 10.
- 56 Linnea Lindsköld, "So Bad It Should Be Banned: Judging the Aesthetic of Comics", i Erik Erlanson, Jon Helgason, Peter Henning & Linnéa Lindsköld (red.), *Forbidden Literature: Case Studies on Censorship* (Lund: Nordic Academic Press, 2020), s. 89–113.
- 57 "Tema: Fri invandring", *Nyliberalen* 3 (1993).
- 58 "Folk och bostadsräkningen 1985", *Nyliberalen* 1 (1986), s. 1.
- 59 Christian Gergils blev åtalad för brott mot utskänkingslagen, brott mot radiolagen (p.g.a. att han sändt frihetsradio från FMSF:s lokal i Gamla stan) och våld mot tjänsteman efter att ha stulit en lappslisas mössa, se "Rättegången", *Nyliberalen* 4 (1993); "Frihetsfronten och Norrmalmsspöisen", *Expressen*, 8/9 1992.
- 60 "En äkta rebell", *Nyliberalen* 3 (1989), s. 5.
- 61 *Nyliberalen* 1 (1990).
- 62 "Bakfull i välfärdsstaden", *Nyliberalen* 2–3 (1990), s. 66.
- 63 Jens Rydgren, "Radical Right Populism in Sweden: Still a Failure, But For How Long?", *Scandinavian Political Studies* 25:1 (2002), s. 27–56.
- 64 "Ian och Bert – katastrof eller väg ur krisen?", *Nyliberalen* 2–3 (1990), s. 16.
- 65 "Tom Tangents vernissage", *Nyliberalen* 3 (1993), s. 55.
- 66 *Nyliberalen* 4 (1993), s. 24.
- 67 "Frank Zappa på sin sista turné", *Nyliberalen* 8 (1993), s. 16.
- 68 "Docklands – rejv, knark och en OS bomb", Sveriges Radio P3 (2021 [2009]), <https://sverigesradio.se/avsnitt/docklands-rejv-knark-och-en-os-bomb>; Carl Abrahamsson, "Jag var automatiskt ett lovligt byte: Ett samtal med Mats Hinze", *Flashback News Agency* 148 (2001), <https://www.flashback.se/intervjuer/6/mats-hinze> (hört och läst 23 juni 2023).
- 69 Sean Fleming, "The Unabomber and the Origins of Anti-tech Radicalism", *Journal of Political Ideologies*, 27:2 (2021), s. 1–19.
- 70 Jan Axelsson (red.), *Flashback News Agency* (Stockholm: Flashback Books, 1998).

Omslagsbild till SAF:s kampanjtidning för ungdomar, 1979.

Satsa på dig själv!

Näringslivets politiska marknadsföring mot ungdomar

Elin Åström Rudberg

Omtvistad symbol för marknadsvändningen

Mottot ”Satsa på dig själv” känns troligen igen av många, framför allt de som var unga på 1970- och 1980-talen. Uttrycket används fortfarande i den politiska debatten. Fotot visar omslaget på en tidning från 1979 som Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) och Sveriges Industriförbund stod bakom och som riktade sig till ungdomar med uppmaningen att de skulle ta egna initiativ. På bilden syns tre vid tidpunkten kända och framgångsrika svenskar: ishockeyproffset Ulf ”Lill-Pröjsarn” Nilsson, ABBA-stjärnan Annifrid Lyngstad och Lasse Knutsson, grundaren av jeansmärket Gul & Blå. Kampanjen, och särskilt imperativet ”Satsa på dig själv”, har återkommande refererats som en nyckelhändelse och en symbol för 1980-talets individualism, nyliberalism och yuppie-era, både i media och inom forskningen.¹ Redan när kampanjen lanserades väckte den stor uppståndelse och dess utformning och budskap blev ett offentligt debattämne. Två tolkningar brukar ställas mot varandra: å ena sidan den kritiska, i linje med författaren Göran Rosenbergs ord om att kampanjen ”ytterst syftade till att ersätta välfärdsstatens kollektiva förpliktelser med marknadens individualiserade kontrakt”, å andra sidan att kampanjen enbart syftade till att få ungdomar att ”ta ansvar för sitt liv, studera och sköta sig”.² Trots uppmärksamheten, den symboliska laddningen och vad som framstår som en diskursiv kamp runt kampanjen som har fortsatt in på 2000-talet har det inte funnits någon forskning om den och dess kontext. Forskare och skribenter har nöjt sig

med att utgå från slagorden och de redan existerande associationerna till kampanjen, ibland utifrån politisk åskådning.

Här är så platsen för att undersöka kampanjen och dess budskap samt den bredare debatt som uppstod, baserat på arkiv- och pressmaterial. Särskilt vill jag belysa hur ungdomar under 1970-talet blev en viktigare målgrupp för näringslivsorganisationer som SAF och på ett nytt sätt föremål för systematisk politisk marknadsföring. En central teoretisk ingång är hur "ungdomar" konstrueras som en social kategori utifrån ett ekonomiskt-politiskt perspektiv, som bärare av drömmar och framtidshopp, men också som "problem" som kräver en lösning.³ Ungdomar symboliserar och utgör framtiden och är mer påverkbara än vuxna; ungdomen är en tid av potential och formbarhet. Enligt ny barn- och ungdomsvetenskaplig forskning har synen på ungdomar som samhällsgrupp i ökad utsträckning sedan 1980-talet kommit att bli influerad av tankar som ligger nära nyliberalismen. En viktig del i denna forskning är teorier om humankapital, där ungdomar (och ungdomen som period i livet) betecknas med positiva attribut som en "tillgång" eller "resurs", både på en samhällelig och individuell nivå.⁴ Samtidigt finns det utmaningar med ungdomar som grupp; den har också associerats med "kris" och "omognad".⁵ För vårt sammanhang här är det särskilt problemet med ungdomsarbetslöshet som är viktigt. Ungdomsarbetslösheten steg i slutet av 1970-talet och blev ett problem som aktörer från alla politiska läger debatterade och föreslog lösningar på. Särskilt svårt att få arbete hade ungdomar som inte studerade vidare på gymnasiet.⁶ Forskningen har pekat på att en del av lockelsen med att fokusera på ungdomars förmåga och möjligheter är att sociala problem då blir lättare att ignorera genom att fokus flyttas från "obehagliga frågor", som exempelvis fattigdom och arbetslöshet.⁷

Den unga delen av befolkningen spelade en viktig roll i de nya kulturella och sociala rörelser som spreds under 1960-talet. En ny ungdomskultur växte fram som förespråkade individuell frihet och jämlikhet, i kontrast mot en förstelnad och konservativ föräldrageneration.⁸ I Sverige kom influenserna både från liberalt håll och från mitten av 60-talet i allt högre utsträckning från vänstern och tog sig uttryck som, bland annat, en friare syn på sexualitet och könsroller, men också en allt starkare kritik mot fenomen förknippade med kapitalismen.⁹

En skepsis mot företag (särskilt storföretag), företagsledare och begrepp som vinst och konkurrens bredde ut sig. Även inom den senare ungdomsrörelsen, punken, fanns ett förakt och motstånd mot kapitalismen och det politiska etablissemangen.¹⁰ Företagsrepresentanter såg med oro på hur särskilt den unga befolkningen lärde sig att misstro grunderna för det marknadsekonomiska systemet och det organiserade näringslivet och ideologiska högerkrafter i Västeuropa och USA kraftsamlade för att bemöta utmaningarna.¹¹ Parallellt var statens ökade storlek och inflytande samt fler regleringar en utveckling som många inom näringslivet såg som negativ för företagsamheten och därmed även för den ekonomiska tillväxten.

Amerikansk forskning pekar på att hotupplevelsen ledde till att näringslivet i USA kunde överbrygga interna motsättningar och samlas i gemensamma aktioner.¹² I Sverige blev denna oro hos näringslivet särskilt akut från och med mitten av 1970-talet i och med LO:s och Socialdemokraternas förslag om löntagarfonder, som skulle innebära att en substantiell del av det privata ägandet successivt skulle flyttas över till löntagarägda fonder. Även det svenska näringslivet intog en mer aktiv roll som opinionsbildare, särskilt i debatten om löntagarfonderna men också i en rad andra frågor.¹³ I spåren av den ekonomiska nedgången och industrins kris under 1970-talet, med hårdnande konkurrens på världsmarknaderna, började även samhällsekonomin att förändras från en fordistisk produktionsekonomi till vad som har kommit att kallas en informations- eller kunskapsekonomi. Begrepp som humankapital och entreprenörskap blev centrala i den nya politiska diskurs som växte fram från 1980-talet.¹⁴

Här studeras "Satsa på dig själv"-kampanjen som en del i denna process och framväxande diskurs mot bakgrund av den politiska radikaliserings och mobilisering som skedde både från vänster och höger under 1970-talet. Årtiondets sista år framstår som viktigt då debatten stod och vägde. Vänsterns beskrivning av problem och lösningar i samhället hade stort inflytande, men samtidigt låg 1980-talets omsvängning mot en mycket mer företags- och marknadsvänlig diskurs precis runt hörnet (vilket dåtidens aktörer självfallet inte kunde vara säkra på). Vilka var de grundläggande budskapen i kampanjen? Hur kan vi förstå den symboliska betydelse som kampanjen kom att få i ett samman-

hang av ideologisk polarisering och samhällsekonomiska utmaningar? Dessa är två viktiga frågor som kommer att besvaras och diskuteras nedan. Undersökningen och analysen fördjupar vår förståelse för dels näringslivets politiska marknadsföring under en särskilt formativ och omtvistad period, dels betydelsen av påverkan för att förändra normer och värderingar i just den unga delen av befolkningen.

Forskning om framväxten av en marknadsliberal kultur i Sverige från omkring 1980 har visat att ungdomar i ökad utsträckning uppmuntrades att delta i olika former av gemenskaper med marknaden som grund; Ung Företagsamhet och Unga Aktiesparare är två exempel.¹⁵ Båda dessa satsningar byggde på ett slags fostran som kom utifrån och ovanifrån (exempelvis från det organiserade näringslivet) men samtidigt var det av central betydelse att de unga skulle internalisera kunskaperna de tillgodogjort sig, styra aktiviteterna själva och skaffa sig egna levda erfarenheter av entreprenörskap och aktiesparande. Som jag kommer att visa syftade "Satsa på dig själv" och SAF:s övriga aktiviteter riktade mot unga under 1970-talet till att förändra ungas värderingar, men de fann också viss resonans i bredare mentalitetsförändringar i samhället.

Slaget om ungdomarna

Under 1970-talet inleddes en intensifierad kamp om grundläggande idéer och normer, där välfärdsstatens dominerande diskurs utmanades av andra, nya idéer grundade i föreställningen om marknadens primat. Att få till stånd en långsiktig ideologisk förändring i samhället blev en central uppgift för en ny generation professionella lobbyister knutna till SAF. Ur ett internationellt perspektiv var den ökade intensiteten i SAF:s opinionsbildande arbete och förändringen i organisationens självuppfattning under 1970-talet anmärkningsvärd; organisationen blev en av de mest välfinansierade och aktiva näringslivsorganisationerna i Västeuropa.¹⁶ "Satsa på dig själv" var bara en av många kampanjer och andra former av opinionsarbete som särskilt SAF, men även Industrieförbundet, ägnade sig åt. Den måste således ses som en del av en större helhet där det blev viktigare för dessa organisationer att aktivt försöka påverka olika grupper i samhället. Internationella organisationer, tan-

kesmedjor och idéströmningar var viktiga som inspirationskällor och det fanns ett regelbundet utbyte av idéer och erfarenheter särskilt med de anglosaxiska länderna.¹⁷

En av hjärnorna bakom SAF:s strategi från sent 1960-tal och framåt, informationsdirektören Sture Eskilsson, har pekat på betydelsen av att påverka normer och värderingar i olika grupper i samhället. Det var i den änden man skulle börja om man ville åstadkomma politisk förändring eftersom det är de ideologiska förskjutningarna hos medborgarna som ligger till grund för förändringar av regleringar och lagar, inte tvärtom.¹⁸ Vissa grupper pekades av Eskilsson ut som särskilt viktiga att påverka. Ungdomar var en sådan grupp, tillsammans med ledande intellektuella och framträdande affärsmän.¹⁹ Utifrån antagandet att ungdomar är formativa och känsliga för påverkan bör det vara en grupp som potentiellt kan ge stor utdelning för en aktör som vill se en värderingsförflyttning. Det var inte bara SAF, utan även många andra intresseorganisationer, bland andra LO och konsumentkooperationen, som såg på skolan och särskilt gymnasiet som en allt viktigare arena att verka på under 1970-talet.²⁰ SAF hade så kallade skolinformatörer till hjälp, lokala SAF-representanter som besökte skolor och talade med elever, och stora resurser lades även på att producera material som kunde användas av lärare i undervisningen. Exempelvis gav SAF ut vad man kallade en ”väggtidning”, *Uppslaget*, som kvartalsvis riktades mot elever och lärare i högstadiet och gymnasiet i slutet av 1970-talet och början av 1980-talet. Varje nummer innehöll näringslivets syn på ett tema, som ny teknik, löntagarfonderna, vinst och kapitalbildning.²¹

En föregångare till ”Satsa på dig själv”-kampanjen var tidningen *Välj din framtid* från 1976 som riktade sig till ungdomar med budskapet att även om det var tufft och svårt att få jobb så var det inte företagens fel. Enligt tidningen ville företagen gärna anställa unga, men på grund av lågkonjunkturen och byråkratiska hinder hade de inte kunnat. Tidningen innehöll enkla beskrivningar av samhällsekonomin och näringslivets roll, intervjuer med unga om deras arbete samt tips på hur man sökte jobb eller startade eget.²² Problemet med ungdomsarbetslösheten kunde utifrån SAF:s perspektiv hänföras till alltför rigida villkor och regler, som gjorde att företagen inte vågade anställa unga. För partier

och företrädare till vänster uppfattades problemet istället vara för få arbetstillfällen: oavsett hur mycket en ung arbetslös kämpade fanns det ändå inget arbete att få.²³

1979 var ett händelserikt år eftersom det på hösten både var riksdagsval och start för avtalsförhandlingar mellan arbetsmarknadens parter. SAF ägnade stora resurser åt opinionsbildande arbete och Eskilsson benämner i sina memoarer just 1979 som ”kampanjernas år”.²⁴ Att SAF bedrev ett så pass offensivt arbete för att påverka opinionen under ett valår innebar ett skifte från en tidigare tradition under efterkrigstiden av att hålla låg politisk profil; kampanjerna var ett led i en utveckling där det organiserade näringslivet blev mer aktivt och konfrontativt i samhällsdebatten.²⁵ Trots att Sverige hade borgerliga regeringar 1976–82 skedde inte den stora omsvängningen av den ekonomiska politiken – med avregleringar av flera viktiga områden som kreditmarknaden – förrän senare på 1980-talet, då under socialdemokratiskt styre.²⁶ Utifrån SAF:s perspektiv var de dominerande idéströmningarna i samhället fortfarande alltför företagsfientliga i slutet av 1970-talet. Det låg en stor utmaning i att konkurrera om de ungas gunst med arbetarrörelsen och organisationer till vänster av det politiska spektrumet; de hade under lång tid lyckats bättre än högern och företagsintressena med att entusiasmera ungdomarna.

Att nå de unga med ”okonventionella marknadsföringsprinciper”

När SAF skulle skapa ”Satsa på dig själv”-kampanjen anlätades pr-byrån Kreab och en mer renodlad reklambyrå, Skjöldebrand & Sjögren. Kreab anlätades regelbundet av SAF för olika informations- och kommunikationsuppdrag under 1970-talet. Eskilsson och Peje Emilsson, Kreabs grundare, ingick i ett nätverk runt Fria Moderata Studentförbundet och senare även Internationella Handelskammaren.²⁷ I ett pm om förberedelserna för en ungdomskampanj, ursprungligen utarbetad av Industriförbundet, beskrevs målsättningen som att man ville öka den politiska och ekonomiska medvetenheten hos unga första- och andrångångsväljare i åldern 17–24 och att få gruppen att ”rösta för en bibehållen marknadsekonomi och aktivt motarbeta planhushållning och

socialisering”. Vidare skulle en maximal exponering för kampanjen uppnås genom ”okonventionella marknadsföringsprinciper och distributionskanaler för politisk argumentation”.²⁸

Medieutbudet i Sverige var skralt och det var svårt att nå ungdomar, därför behövde budskapet utformas på ett sådant sätt att målgruppen inte bara noterade den som ”en annons eller propaganda utan så man tvingas ta ställning till en fråga eller ett påstående”.²⁹ Att anlita kändisar som var de mest framstående inom sina respektive branscher var ett sätt att få ungdomarna att lyssna, enligt företrädare för reklambyrån.³⁰ Det verkar uppenbart att planen var en kampanj som skulle sticka ut och som man ville skulle uppfattas som kontroversiell.

I annat material, som troligen skulle spridas i vidare kretsar inom SAF, beskrevs kampanjen som ett inlägg i kampen mot ungdomsarbetslösheten. Enligt SAF upplevde många ungdomar att de inte behövdes på arbetsmarknaden och de kände sig svikna av näringslivet, vilket skapade en känsla av vanmakt och misströstan. Många ungdomar förväntade sig att samhället skulle ingripa och ge dem jobb. Kampanjen ville stimulera ungdomarna till att pröva sig fram och vara aktiva istället för att passivt vänta på hjälp.³¹

Kampanjen lanserades under maj och juni 1979 och bestod av flera delar. En tidning skapades som sändes hem till alla ungdomar mellan 18 och 21 år och fanns gratis i butiker och försäljningsställen samt på 165 kontor för SJ Resebyrå över landet. Upplagan var på en halv miljon exemplar. Dessutom publicerades annonser i kvällspressen och i veckotidningar, affischer sattes upp på reklampelare och stortavlor i Stockholm, Göteborg och Malmö och en reklamfilm producerades.³² Bland veckotidningarna märktes *VeckoRevyn* och *Teknikens Värld*, men även herrtidningar som *FIB-Aktuellt* och *Lektyr*, som bedömdes ha en särskilt stor räckvidd bland ungdomar i åldersgruppen 15–19.³³

”Jag ska lyckas”. Kampanjens innehåll och budskap

Tre annonser producerades inom ramen för kampanjen uppbyggda runt personerna Ulf ”Lill-Pröjsarn”, Annifrid och Lasse. I annonserna, med ett stort foto på dem själva och en längre text, berättade de om sina karriärer och om sin samhällssyn och mer generellt om möjligheterna och

svårigheterna för unga att få ett arbete och lyckas i livet. Annonserna var utformade på liknande sätt. De tre berättade om sina drivkrafter och idéer och även om hur de själva fick kämpa när de var yngre, som att jobba extra eller ha modet att fortsätta när de blev ifrågasatta. Sedan följde en samhällskritik som i mångt och mycket sammanföll med SAF:s åsikter. Annifrid tyckte att man hade "tappat bort ungdomarna", Lasse att det verkade som att "samhället skäms och försöker hjälpa till men på helt fel sätt", Ulf att arbetsgivare verkade vara "rädda att ge ungdomarna chansen".³⁴ De ökade regleringarna fick också kritik: "när man sen vill köra igång [med sitt företag] kommer alla hindren: alla myndigheter, regleringar, byråkrati", sade Lasse och Ulf pekade på att anställningstryggheten hade gått för långt och att företag därför inte vågade anställa unga.³⁵ Lyckligtvis var allt inte nattsvart: om de unga trodde på sig själva och kämpade så skulle de kunna få ett arbete som de trivdes med. På så sätt ville annonserna ändå lämna betraktaren med en positiv känsla av att allt var möjligt. Även i *Välj din framtid* från 1976 påpekades det att det inte räckte med att bara ställa krav, ungdomarna var själva tvungna att bli mer aktiva, ta egna initiativ och "lägga på ett extra kol".³⁶

"Satsa på dig själv"-kampanjens tidning innehöll längre reportage om Annifrid, Ulf och Lasse, men den största delen handlade om "vanliga" unga, och även medelålders svenskar, och deras arbetssituation. Introduktionen förde liknande resonemang som i *Välj din framtid* om att företagen gärna ville anställa unga men att de inte kunde; lönsamheten hade varit för dålig. Det var de företag som gick med stora vinster som också skulle kunna erbjuda de tryggaste jobben och skapa flest nya. Detta var en beskrivning som passar väl in i språkbruket och de tankekonstruktioner som fick ökat genomslag från 70-talets sista år, där trygghet i ökad grad blev något som i huvudsak kunde erbjudas genom marknadens försorg.³⁷

I tidningen fanns, bland annat, intervjuer med två bröder som startat eget som plåtslagare, en 19-åring som tagit över en ICA-butik och en ung kvinna som drömde om att bli skådespelerska. Att hon hade förlorat sitt ena ben i en olycka när hon var sju år och sedan dess hade protes var inget hinder: "jag har gett mig sjutton på att jag ska lyckas".³⁸

Ungdomar som hade varit tvungna att flytta för att få arbete intervjuades och även de som ville satsa på att studera vidare. Det var en spretig skara yrken som togs upp, alltifrån busschaufför och vårdbiträde till hovslagare och expedit. Samtidigt var det påfallande många reportage om entreprenörer och småföretagare av olika slag. Längst bak fanns en tävling där första pris var en resa för två personer till USA i samarbete med SJ Resebyrå. Dessutom fanns det tio terrairkort att tävla om.

Hur kan budskapet i kampanjen beskrivas? Precis som i annonserna var syftet med tidningen att lämna ett intryck av framåtanda, energi och positivt tänkande; två debattörer liknade kampanjen vid "lyckopornografi".³⁹ Karakteristiskt för innehållet i "Satsa på dig själv"-kampanjen är betoningen på eget ansvar, att inte ge upp, att kämpa och att vara engagerad. Även om det fanns en stor variation i socio-ekonomisk bakgrund, yrken och intressen hos intervjupersonerna framträder en bild av unga människor som aktivt hade gjort ett självständigt, fritt val och som var beredda att ta konsekvenserna av detta. Här fanns ingen uppgivenhet, utan alla problem gick att lösa genom hårt arbete, beslutsamhet och flexibilitet. Samma slags uppfordrande positiva ton märktes i *Välj din framtid*. Samtidigt återfinns inga djupare diskussioner om *hur* man som ung skulle gå tillväga för att bli så där beslutsam och lösningsorienterad som intervjupersonerna i kampanjen verkade vara.

Sociologerna Mayssoun Sukarieh och Stuart Tannock diskuterar i sin forskning framväxten av en rörelse från 1980-talet och framåt fokuserad på "positive youth", positiv ungdom, en rörelse både inom akademien och den ideella sektorn med fokus på ungas inneboende förmåga och egenmakt.⁴⁰ "Satsa på dig själv"-kampanjen går tydligt att placera i en sådan utveckling där det är möjligheterna och potentialen hos de unga som står i fokus, snarare än svårigheterna med att exempelvis skaffa ett arbete eller veta vad man vill bli. Även skiftet mot en mer entreprenörskapsbetonad diskurs går att skönja, vilket också ligger i linje med positiv ungdom och med marknadsvändningen i stort. Att ta risker och att lära sig att tänka kreativt och affärsmässigt lyftes fram på flera håll i kampanjen.⁴¹ Intervjuerna ger ett intryck av att den enda vägen framåt var att lyckas, i det stora eller det lilla; svårigheter var till för att övervinnas.

Bland intervjupersonerna återfanns en ung fiskare, Mats, och i reportaget om honom framkommer det vilket hårt arbete han och hans kolleger hade:

[Det är] killar som inte är rädda för att jobba 16–17 timmar om dygnet och sex dagar i veckan. För lägre lön än en fabriksarbetare med åtta timmars arbetsdag. De har allihop försökt att jobba på land. Och drömmer fortfarande mardrömmar om det. Allihop är egentligen egna företagare. Av fångsten går 50 procent direkt till båten för att täcka amorteringar, inköp av nya redskap och reparationer. Resten delar alla fem lika på. Sedan får var och en betala arbetsgivaravgift på sin lön. 30–40 procent försvinner alltså direkt. Och därtill kommer förstås skatten. – Ja, inte blir det mycket i netto precis, säger Mats.⁴²

Reportaget gör det lätt att fatta sympati för fiskaren och att se en orättvisa i att han som arbetar så hårt har så lite kvar att leva på jämfört med en ”vanlig” anställd lönearbetare. I andra reportage framkommer också en kritik mot byråkrati och regler som försvårade för företagare, särskilt för små företag.⁴³ Kampanjens budskap passar väl in i den övergripande ideologiska omsvängning som hela SAF:s opinionsbildande arbete syftade till: individens frihet och ansvar i ett samhälle där det inte gick att förvänta sig att staten skulle rycka ut och hjälpa till, samt ett motstånd mot statlig reglering som kunde ses som ett ingrepp i friheten och det personliga ansvaret.

Individens välfärd och självförverkligande, snarare än den kollektiva välfärden, var kampanjens primära bevekelsegrunder. Detta fångas mycket väl i mottot ”satsa på dig själv”. I tidningens introduktion finns visserligen en kort text om länken mellan egen ansträngning och samhällets utveckling, men utöver detta var det de individuella målsättningarna som lyftes fram. Där fanns också en betoning på personliga skyldigheter snarare än universella rättigheter. Detta stod i stark kontrast till en del av kritiken mot kampanjen som hävdade att ”arbete är en mänsklig rättighet” och ”det är inte ditt fel att du är utan jobb”.⁴⁴ I *Välj din framtid* fanns ett större inslag av samhällsekonomi och pedagogiska förklaringar av hur ungdomarnas arbete passade in i en större helhet, ett innehåll som i princip saknades i ”Satsa på dig själv”-kampanjen.

Tidigare forskning har observerat skiftet i den övergripande politiska diskursen i slutet av 1970-talet från kollektiva förpliktelser till individuellt självförverkligande, vilket syntes på flera nivåer i samhället.⁴⁵ För att uppnå den samhällsutveckling som SAF och Industriförbundet ville se var det viktigt att appellera till personlig framgång som grundläggande incitament istället för kollektiv välfärd. Detta är ett skifte som "Satsa på dig själv"-kampanjen kanske symboliserar tydligare än något annat. Samtidigt är det viktigt att problematisera bilden av att hela det svenska samhället var kollektivt orienterat under efterkrigstiden fram till slutet av 1970-talet; en sådan förenklad beskrivning håller inte. Även under folkhemseran var det, i bland annat utbildningssammanhang, vanligt med karriär, personlig framgång och pekuniära drivkrafter som argument för att utbilda sig.⁴⁶

Betydelsen av individens möjlighet till fria val var också ett genomgående tema både i "Satsa på dig själv" och *Välj din framtid*. I *Välj din framtid* påpekades värdet av det fria valet som människor i marknadsökonomier kunde använda sig av; ungdomar uppmuntrades att välja, och att välja framställdes nästan som en plikt eller åtminstone något som alla vettiga människor ägnade sig åt. "Vad vill du göra med ditt liv?" var den uppfordrande frågan som ställdes i *Välj din framtid*. Med denna fråga aktualiserades idén om att framtiden för ungdomarna låg i deras egna händer och det var således även deras eget ansvar att göra initierade val. Även i detta retoriska grepp syns förskjutningen som sammanfaller med idén om positiv ungdom: från "obehagliga", kanske strukturella, sociala problem till de ungas egna inneboende vilja och kraft.

Mottagandet och kontroverserna

När "Satsa på dig själv" lanserades våren 1979 blev kampanjen mycket uppmärksammas direkt. Många blev provocerade, och kampanjen blev också tacksamt stoff till allt från ironiserande låtar och teaterföreställningar till teckningar och kåserier. Signaturen Carl Z (Carl Zetterström) skrev i *Dagens Nyheter*: "Arbetsgivarna har som vi vet varit drabbade av ungdomsarbetslöshet i flera år, och alla vet ju hur ungdomsarbetslöshet uppstår. Den uppstår genom att hundratusentals ungdomar *samtidigt* inte har förstånd att satsa på sig själva, ta fram det bästa hos sig själva

och kämpa lite.”⁴⁷ En strid ström av kritiska artiklar och debattinlägg publicerades i dagspressen.⁴⁸ Som en reaktion på kampanjen publicerade *Dagens Nyheter* en artikelserie om ungdomar och arbetsmarknaden.⁴⁹ Bland annat intervjuade tidningens journalister flera ungdomar som var med i kampanjen och som kände sig lurade eftersom de inte hade fått tydlig information om att de skulle vara med i en ”kampanjskrift” från SAF.⁵⁰ Det var valrörelse och ledande socialdemokrater kritiserade kampanjen, bland andra Olof Palme och Ingvar Carlsson, som uttryckte åsikten: ”Man spelar ohämmat på egoismens strängar och utnyttjar kommersialismens krafter.”⁵¹ Kampanjen blev ett slagtrå i en polariserad debatt och fick, bland annat, symbolisera ”hetsen mot svensk arbetarrörelse”.⁵² Inom populärkulturen fick kampanjen också återverkningar. Exempelvis syns de stora kampanjaffischerna i Hasse Alfredsons dramakomedi *P & B* från 1983, där handlingen kretsar runt en uteliggare och en utfattig invandrare som tillsammans startar en affärsverksamhet som de blir mycket förmögna på men som bygger på lurendrejeri och skumraskaffärer och som inte gör dem lyckliga.⁵³ Filmens bärande idé kan ses som en kommentar och kritik mot ”Satsa på dig själv” och det budskap som kändisaffischerna tycktes förmedla om betydelsen av personlig framgång och rikedom. Ett av filmens titelspår, låten ”It’s So Nice to Be Rich”, framfördes ironiskt nog av en annan ABBA-medlem, Agnetha Fältskog.

En fråga underförstådd i debatten rörde orsakerna till ungdomsarbetslösheten. Enligt SAF och Industriförbundet gjorde lagar och regler det svårt att anställa unga, särskilt de så kallade Åmanlagarna, där lagen om anställningsskydd (LAS), införd 1974, var den viktigaste.⁵⁴ Den andra sidan av myntet handlade om att de unga måste anstränga sig. ”Håglöshet och överdrivna krav” från de ungas sida var en anledning till ungdomsarbetslösheten enligt SAF, men man var också noga med att framhäva att många unga faktiskt hade arbete.⁵⁵ I ”Satsa på dig själv” påpekade Annifrid vikten av att inte låta ungdomarna tappa fotfästet eftersom det riskerade att leda till en ”slöhet att inte jobba” trots att det för det mesta fanns jobb.⁵⁶ Även flera av de ungdomar som intervjuades i kampanjen uttryckte att de inte trodde att det var någon brist på arbete: ”det finns hur mycket jobb som helst”, påpekade en ung tjej.⁵⁷ Uttalanden som dessa var oerhört provocerande för många.

Kritikerna menade att kampanjen var ett hån mot dem som verkligen hade ansträngt sig för att få ett arbete men inte lyckats.

Kampanjen fick också en del stöd, även om de kritiska rösterna, baserat på pressmaterialet, verkar ha varit mångfald fler.⁵⁸ Kritiken bemöttes även av Sture Eskilsson. Han påtalade vissa tendenser i samhället som han liknade vid en allmän ”hopplöshetspropaganda” som riskerade att leda till en ”defaitism och passivitet”. Istället ville SAF uppmuntra ungdomarna att se möjligheter: ”Vårt budskap till ungdomarna är: Var aktiv, ta reda på vad du vill, utbilda dig, sök jobben där de finns.”⁵⁹ I inlägget går det att läsa in en självsäkerhet och möjligtvis även en viss belåtenhet med att kampanjen hade rört upp känslor. I ett bemötande av kritik från två forskare raljerade Eskilsson över deras överkänslighet och ”konspirationsromantik” och menade att det knappast var lönt att bemöta dem med rationella argument.⁶⁰

Även om den provocativa ansatsen var medveten fanns det en viss oro inom SAF rörande stämningen internt bland de anställda och även i viss utsträckning bland organisationens medlemsföretag. En farhåga var att inriktningen på det opinionsbildande arbetet riskerade att splittra organisationen och att vissa anställda skulle uppleva att de inte kunde ställa sig bakom budskapen. Vissa medlemsorganisationer ogillade också starkt trenden mot ökad politisering av SAF:s verksamhet.⁶¹ Samtidigt fanns det pressröster som tolkade SAF:s kampanjer som syftande till att skapa uppmärksamhet, men att de rent substantiellt inte var särskilt betydelsefulla: ”Kampanjerna är organiserade av ett gäng informationsteknokrater i Stockholm och utgör bara ett ytligt utanpåverk på kapitalägarnas maktapparat”, det viktigaste var ”sinnelaget hos de många företagarna runt om i landet och hos de ledande personerna inom storfinansen”, skrev en skribent i *Expressen*.⁶²

Hur togs kampanjen emot hos den tänkta målgruppen, ungdomarna själva? För att följa upp kampanjen beställde SAF och Kreab en Sifo-undersökning med gruppintervjuer där utvalda ungdomar tillsammans diskuterade och fick svara på frågor under samtalsledning. Det finns ingen information om hur ungdomarna hade valts ut, således går det inte att dra generella slutsatser baserat på gruppintervjuerna; om de inte var slumpvis utvalda är det möjligt att de som deltog redan från början hade en positiv inställning till kampanjen. Alla deltagare fick

först ge sina spontana reaktioner på budskapet ”satsa på dig själv” för att sedan bläddra i själva tidningen och diskutera innehållet. Reaktionerna var blandade, de flesta mindes tidningen och kampanjen på grund av kändisarna som var med, på så sätt hade kampanjen lyckats skapa den uppmärksamhet den syftade till.⁶³

Även i gruppintervjuernas diskussioner blir dikotomin mellan individualism och kollektivism tydlig. Meningarna gick isär rörande vilka drivkrafter som var starkast: möjligheten att tjäna pengar, köpa statusföremål och vinna fördelar åt sig själv eller gemenskapen på en arbetsplats, att få uppmuntran och beröm och en känsla av att bidra till en kollektiv utveckling. En av deltagarna uttryckte sin mening som så:

Vi har ingenting att kämpa för, vi har nästan allting. Jag tror det skulle vara nyttigt för Sverige att känna en smäll ... vi har haft det så bra sedan andra världskriget ... alla är för sig själva, vi har aldrig fått behöva tänka på andra, vi behöver inte sammansvetsa oss för att komma någonvart. Man behöver inte komma någonvart.⁶⁴

Uttalanden som dessa sågs säkerligen som alarmerande av SAF:s kommunikationsexperter och stärkte dem troligtvis i övertygelsen att den svenska ungdomen behövde ryckas upp. Att inte ha några ambitioner eller vilja ”komma någonvart” gick tvärsamt tankegodset om betydelsen av initiativförmåga och personligt driv.

Diskussionerna bland ungdomarna grundade sig i föreställningar om vad som kännetecknade det svenska samhället och hur det hade förändrats. Många uttryckte kritiska åsikter mot samhället, bland annat skolsystemet: unga blev lätt ”förslappade”, skolan fostrade ingen ansvarskänsla utan ”man gjorde bara som man blev tillsagd”, det fanns en mentalitet som gick ut på att ”det går lika bra att leva på bidrag”.⁶⁵ Några var kritiska till kampanjen och såg den som en uppmaning till egoism istället för ”att tänka kollektivt” och arbeta för allas gemensamma bästa.⁶⁶ Det var dock bara en deltagare som trodde att människor drevs av det kollektiva bästa som motivation. Sifo drog slutsatsen att ungdomarna ”identifierar inte sin egen välfärd med landets ekonomi i stort och gör bara den arbetsinsats som är nödvändig”.⁶⁷

Ett antal intressanta och ibland motsägelsefulla åsikter blir tydliga i Sifo-undersökningen. Enligt deltagarna kännetecknades de unga som grupp redan av egoism. Samhällets utveckling, det kollektiva, var något som borde vara viktigt, men det var ingen som brydde sig nämnvärt: ”förr höll man ihop, nu skiter man i det”, tyckte en av deltagarna.⁶⁸ Det är slående att de beskrev några av de värderingar som förknippades med kampanjen – egoism och en uppluckring av en samhällelig gemenskap – som redan existerande och utbredda hos ungdomarna. Här verkade idéer om individualism och kollektivism brytas mot varandra på olika sätt.

Historikern Tony Judt har argumenterat för att 1960-talets radikala ungdomsrörelser kännetecknades av en individualism som var ny inom vänstern. Vänsterrörelserna tog under 60-talet en ”självisk vändning”: att vara vänster och radikal handlade till stor del om att frigöra sig från samhällets traditioner och normer och att bejaka sig själv. Känslan av kollektiv mening som hade kännetecknat tidigare generationer inom vänstern och arbetarrörelsen försvann.⁶⁹ Möjligtvis urholkade 60-talets radikala rörelser även det uppåtsträvande skötsamhetsideal som hade kännetecknat den svenska arbetarklassen under tidigt 1900-tal.⁷⁰

Ur ett sådant perspektiv kan vändningen mot individualismen under 1980-talet inte enbart sökas i högerns och näringslivets ifrågasättande av den kollektivistiska välfärdsstaten. Även från vänster kom impulser som banade väg för ett synsätt som i allt högre grad fokuserade på individens utveckling. Som den amerikanske sociologen Sam Binkley har visat kom idéer om individens självförverkligande och autonomi – vilka var dominerande inom ett slags motkultur med rötter i 1960-talet – att på ett osannolikt sätt införlivas i en marknadsliberal yuppie-kultur på 1980-talet.⁷¹ Forskningen om värderingsförändringar visar att rörelsen mot individualism var ett omfattande fenomen i de flesta samhällen i västvärlden, vilket rimmar väl med dess ursprung i ett brett ideologiskt spektrum.⁷² Hur politiska åskådningar och grupper, från vänster till höger, tolkade individualismens väsen och konsekvenser såg självklart olika ut.

Ytterligare ett perspektiv på individualismens roll i välfärdsstaten har framförts av historikerna Henrik Berggren och Lars Trägårdh. Deras tes är att den svenska politiska kulturen under 1900-talet inte alls hade kollektivets utveckling som mål, utan att syftet snarare var

att garantera alla medborgare frihet och oberoende genom att befria dem från traditionella och ofta hierarkiska beroenden.⁷³ ”Satsa på dig själv”-kampanjens kritik mot samhället går att spåra till det som näringslivsorganisationerna såg som undergrävande tendenser i välfärdsstaten. Det individuella oberoendet, garanterat av staten, riskerade att leda till ”ansvarslöshet, bidragsberoende och försvagad arbetsmoral”.⁷⁴ Dessa problem vädrades, som vi sett, även av ungdomarna som deltog i Sifo-undersökningen.

Kampanjen vi behandlar här presenterade individualismen i en särskild form – att satsa på sig själv – som en viktig lösning på samhällets problem. Om individualismen inom vänstern till stor del utgick från personliga rättigheter, fokuserade näringslivet på skyldigheter: skyldigheten att ta tag i sitt liv, att ta ansvar och aktivt tänka på sin framtid. Individualismen som språkligt uttryck och lös idé kunde användas av alla och var inte så snäv eller statisk att den inte gick att fylla med ett differentierat politiskt innehåll. Inom SAF hade det utvecklats en medvetenhet om betydelsen av språk och retorik; kampanjen är ett exempel på detta med dess provocativa ”yttre” (mottot i kombination med affischnamnen) och ett mer nedtonat ”inre” (det relativt blandade innehållet i kampanjtidningen).⁷⁵

En kampanj som vägrar att dö

Senast 2020 användes ”Satsa på dig själv” återigen i den politiska debatten. Denna gång var det LO som använde sig av slagorden i en kampanjfilm med början i en trygg folkhemsnostalgi som sedan förbyts i skräck och kaos. Det är ”Satsa på dig själv” och SAF:s logotyp som utgör den visuella skiljelinjen mellan dessa miljöer.⁷⁶ Att det är just ”Satsa på dig själv”-kampanjen som LO valde som symbol för övergången till ett själviskt och ojämlikt ”skräcksamhälle” är talande för den ursprungliga kampanjens sprängkraft och fortsatta symboliska betydelse.

Jag har visat att kampanjen var en del av en utveckling över längre tid där ungdomar som grupp utkristalliserades som viktigare för näringslivets organisationer att nå ut till. I detta sammanhang var ”Satsa på dig själv” ett slags crescendo på en förändring, särskilt i SAF:s opinionsbildande arbete, som tog sin början runt 1970. Jag har också visat

att kampanjen, om än på ett kontroversiellt sätt, knöt an till relativt breda samhällsströmningar som gick i riktning mot ett ökat fokus på individen. Om man ska tro de ungdomar som intervjuades efter kampanjen så var individualismen och även vad de tolkade som egoistiska och materiella drivkrafter redan ett faktum i samhället.

Kampanjen spelade på föreställningar om människors drivkrafter, var utformad för att bli omtvistad och kunde tolkas på olika sätt, vilket troligtvis är en förklaring till dess överlevnad som politiskt referensobjekt. Det utstuderade användandet av kändisar inom musik, sport och mode i en politisk kampanj från näringslivet var ett nytt grepp och också en anledning till att "Satsa på dig själv" blev så uppmärksammat.⁷⁷ Att göra sitt bästa och att anstränga sig kan tyckas vara harmlösa och helt opolitiska uppmaningar. Men de retoriska greppen och formen på kampanjen utgjorde en tydlig diskursiv förskjutning i hur de unga uppmanades att se på sig själva och hur vi skulle tala om samhällets utmaningar. Individualismen fick i kampanjen formen av ett slags personligt "positivitetsprojekt" och med detta flyttades fokus bort från de förutsättningar och strukturer som ungdomarna inte hade möjlighet att påverka.

Som jag även har visat var "Satsa på dig själv" en pusselbit i ett omfattande, men inte lika uppseendeväckande arbete med att påverka ungas värderingar genom skolinformation och regelbunden spridning av trycksaker, vilket låg helt i linje med Sture Eskilssons idé om att åstadkomma förändringar "nedifrån och upp" i samhället. Sammantaget syftade aktiviteterna till att forma den nya generationen och att etablera ett sätt att se på världen och ett språk inriktat mot hur man tar sig fram och blir framgångsrik på marknadens villkor. Möjligtvis förebådade även satsningarna den marknadslogik som sedan 1980-talet i ökad utsträckning har kommit att känneteckna samhället och livet i stort, från de utbredda pr- och kommunikationspraktikerna som återfinns i alla sektorer till framväxten av "personliga varumärken" och influencers.

Betydelsen och effekten av kampanjen i sig är svåra att uppskatta, men den blev snabbt en symbol för hela offensiven från det organiserade näringslivet, även om den inte var den största eller mest resurskrävande satsningen runt 1980.⁷⁸ Om kampanjen blev ett slags klimax efter de intensifierade satsningarna på ungdomar sedan 1970-talets början, kan

den också symbolisera startskottet för 1980-talets förändrade värderingar och kultur. Under de efterföljande decennierna gick kampanjens motto från att vara omtvistat till att bli mainstream. Jag har dock pekat på att detta inte var en förutbestämd utveckling. Det fanns flera innebörder av en ökad individualism, men det organiserade näringslivet lyckades särskilt väl med att föra ut och förankra en form som framhävde marknadsrelationer och ett synsätt som kretsade runt entreprenörskap och framåtanda. Denna inriktning på individualismen samspelade med, och verkade erbjuda logiska lösningar på, samhällsutmaningar som arbetslöshet och problemen i den krisande industrin.⁷⁹

- Under åren efter SAF-kampanjen expanderade marknaden för tekniker och produkter som främjade en entreprenöriell livsinställning, se Charlotte Nilssons kapitel.
- För mer om 1980-talets ungdomskultur, se Jenny Anderssons kapitel.

Noter

- 1 Kampanjen nämns t.ex. i Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013), s. 305–306; Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994), s. 113; Anders Gullberg, "De rikas kontrarevolution: Nyliberalismens kamp mot frihet, rättvisa och demokrati", i Lars Ekdahl, Lennart Erixon, Ante Farm, Göran Fredriksson Humlesjö & Anders Gullberg (red.), *Politik och marknad: Kritiska studier av kapitalismens utveckling* (Stockholm: Dialogos, 2020), s. 87; Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020), s. 254–255.
- 2 Göran Rosenberg, "Slutet för Velfärdsstaten?", *Svenska Dagbladet (SvD)* 21/1 2012; Stig-Björn Ljunggren, "Svenska historien i hängmattan", *Piteå-tidningen* 13/8 2013.
- 3 Mayssoun Sukarieh & Stuart Tannock, *Youth Rising? The Politics of Youth in the Global Economy* (New York: Routledge, 2015), särskilt s. 6–8. Se även James E. Côté, "Towards a New Political Economy of Youth", *Journal of Youth Studies* 17:4 (2014). För en diskussion om en positiv syn på ungdomen och ungdomskulten under 1900-talets första decennier i Sverige, se Henrik Berggren, *Slekets ungdom: Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm: Tiden, 1995).
- 4 Sukarieh & Tannock 2015, s. 19; Michael Peters, "Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self: A Foucauldian Perspective", *Journal of Educational Enquiry* 2:2 (2001), s. 60–62. För ett politiskt-ekonomiskt perspektiv på humankapitalets roll, se Bob Jessop, "A Cultural Political Economy of Competitiveness and Its Implications for Higher Education", i Bob Jessop, Norman Fairclough & Ruth Wodak (red.), *Education and the Knowledge-Based Economy in Europe* (Rotterdam: Sense, 2008), s. 30–34.

- 5 Sukarieh & Tannock 2015, s. 18–20.
- 6 Se t.ex. *Uppslaget 2* (1978/79).
- 7 Sukarieh & Tannock 2015, s. 22.
- 8 Sam Binkley, *Getting Loose: Lifestyle Consumption in the 1970s* (Durham: Duke University Press, 2007).
- 9 Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002).
- 10 Per Dannefjord & Magnus Eriksson, ”Punk, klass och karriär”, *Arkiv: Tidskrift för samhällsanalys* 1 (2013).
- 11 Benjamin Waterhouse, *The Land of Enterprise: A Business History of the United States* (New York: Simon & Schuster, 2017), kap. 10; Ben Jackson, ”The Think-tank Archipelago: Thatcherism and Neoliberalism”, i Hagen Schulz-Forberg & Niklas Olsen (red.), *Re-inventing Western Civilisation: Transnational Reconstructions of Liberalism in Europe in the Twentieth Century* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), s. 201; Kim Phillips-Fein, *Invisible Hands: The Businessmen’s Crusade against the New Deal* (New York: W.W. Norton, 2010), kap. 7.
- 12 Benjamin Waterhouse, ”The Corporate Mobilization Against Liberal Reform: Big Business Day, 1980”, i Kim Phillips-Fein & Julian E. Zelizer (red.), *What’s Good for Business: Business and American Politics since World War II* (Oxford: Oxford University Press, 2012). Se även Richard R. John, ”Adversarial Relations? Business and Politics in Twentieth-century America”, i Richard R. John & Kim Phillips-Fein (red.), *Capital Gains: Business and Politics in Twentieth-century America* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017), s. 6.
- 13 Se t.ex. Westerberg 2020, kap. 6; Bo Stråth, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen*. (Stockholm: Atlas, 1998), kap. 6; Boréus 1994; Hans De Geer, *I vänstervind och högvåg: SAF under 1970-talet* (Stockholm: Allmänna förlaget 1989).
- 14 Se t.ex. Angus Burgin, ”The Reinvention of Entrepreneurship”, i Raymond Haberski Jr & Andrew Moravcsik (red.), *American Labyrinth: Intellectual History for Complicated Times* (Ithaca: Cornell University Press, 2018); Jenny Andersson, *The Library and the Workshop: Social Democracy and Capitalism in the Knowledge Age* (Stanford: Stanford University Press, 2010), kap. 2.
- 15 Elin Åström Rudberg, ”Doing Business in the Schools of the Welfare State: Competing ‘Entrepreneurial Selves’ and the Roots of Entrepreneurship Education in 1980s Sweden”, *Enterprise & Society* (elektronisk förpublicering, 2022); David Larsson Heidenblad & Charlotte Nilsson, ”Ungdomslivets finansialisering: Skapandet av en aktiekultur för och av unga i Sverige, 1985–1994”, *Historisk Tidskrift* 142:4 (2022).
- 16 Mark Blyth, *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century* (New York: Cambridge University Press, 2002), s. 210. Se även Sven Ove Hansson, *SAF i politiken: En dokumentation av näringslivsorganisationernas opinionsbildning* (Stockholm: Tiden, 1984), s. 155–156 om SAF:s stora kampanjbudget inför valrörelsen 1982.
- 17 Se t.ex. Westerberg 2020, s. 223–227, 231–236.
- 18 Om detta skriver Sture Eskilsson i sina memoarer *Från folkhem till nytt klassamhälle: Ett högerspöke berättar* (Rimbo: Fischer & Co., 2005), s. 218. Se även Westerberg 2020, s. 195–196.
- 19 Westerberg 2020, s. 185–186, 196–198.

- 20 Åström Rudberg 2022. Se även SAF:s informationsverksamhet, november 1978, s. 25–26, A3C:109, SAF:s arkiv, Centrum för Näringslivshistoria, Stockholm (CfN).
- 21 Se t.ex. *Uppslaget* 3 (1978/79); *Uppslaget* 4 (1978/79); *Uppslaget* 1 (1979/80).
- 22 *Välj din framtid* (1976), s. 2, Svenska Arbetsgivareföreningen, Vardagstryck, Kungliga biblioteket. Förutom SAF och Industriförbundet stod flera andra näringslivsorganisationer bakom tidningen: Svenska Bankföreningen, Sveriges Grossistförbund, Svenska Handelskammarförbundet, Sveriges Hantverks- och Industriorganisation och Sveriges Köpmannaförbund.
- 23 Jan Nygren, "Nu får det vara nog", *Aftonbladet* 26/5 1979.
- 24 Eskilsson 2005, s. 179.
- 25 Stråth 1998, s. 238–239.
- 26 Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel* (Stockholm: SNS, 2000), s. 493–495; Andreas Bergh & Gissur Ó. Erlingsson, "Liberalization Without Retrenchment: Understanding the Consensus on Swedish Welfare State Reforms", *Scandinavian Political Studies* 32:1 (2009).
- 27 Eskilsson 2005, s. 132–137.
- 28 "Kampanj riktad till svensk ungdom 1979", s. 1, F 18 CA:27, SAF:s arkiv, CfN.
- 29 Ibid., s. 3–4. Se även "Speciella informationsaktiviteter 1978–1979", s. 14, F 18 CA:27, SAF:s arkiv, CfN.
- 30 "Han fick ABBA:s Annifrid gratis", *Expressen* 24/5 1979.
- 31 Greger Ahlstedt, "Satsa på dig själv", 17/10 1979, F 18 CA:27, SAF:s arkiv, CfN.
- 32 Ibid.
- 33 Kostnadsplan, Transmedia 6/4 1979, F 18 CA:27, SAF:s arkiv, CfN. Här handlar det nog delvis om att herrtidningar var vanliga på regementen, där unga män gjorde värnplikt, och även på många mansdominerande arbetsplatser, se t.ex. Fia Sundevall, "Porr i vapenskapet och bögekompani på Gotland: Sexualitet i lumpen", i Anna Maria Forssberg & Klas Kronberg (red.), *Lumpen: Från Mönstring till Muck* (Stockholm: Atlantis, 2014).
- 34 "Satsa på dig själv"-annonserna, F 18 CA:27, SAF:s arkiv, CfN.
- 35 Ibid.
- 36 *Satsa på dig själv* (1979), s. 1. Se även *Välj din framtid* (1976), s. 7, 9.
- 37 Stråth 1998, s. 304–305. För en diskussion om idéerna om trygghet, ekonomisk tillväxt och marknadens roll inom socialdemokratien vid denna tid, se Jenny Andersson, *Between Growth and Security: Swedish Social Democracy from a Strong Society to a Third Way* (Manchester: Manchester University Press, 2006), särskilt kap. 6.
- 38 Agneta Ander, "Jag ska lyckas", *Satsa på dig själv* (1979), s. 9.
- 39 Marianne Ekenbjörn & Mats Lindqvist, "I SAF:s sköna nya värld är ungdomen inget värd", *Dagens Nyheter* (DN) 22/6 1979.
- 40 Sukarieh & Tannock 2015, s. 17–19.
- 41 *Satsa på dig själv* (1979), s. 4–5, 8, 14.
- 42 Agneta Ander, "Ett sätt att leva", *Satsa på dig själv* (1979), s. 22.
- 43 Se t.ex. Anders Runwall, "Man får inte vara strulig", *Satsa på dig själv* (1979), s. 18–19; Anders Runwall, "Vi tvekade aldrig när vi fick chansen", *Satsa på dig själv* (1979), s. 9.
- 44 Lars Svedgård, "Arbetslös – i helvetet!", *Aftonbladet* 18/5 1979.
- 45 Se t.ex. Orsi Husz & David Larsson Heidenblad, "The Making of Everyman's Capitalism in Sweden: Micro-infrastructures, Unlearning, and Moral Boundary Work", *Enterprise & Society* 24:2 (2023), s. 25–26.

- 46 Orsi Husz & Nikolas Glover, "Between Human Capital and Human Worth: Popular Valuations of Knowledge in 20th-Century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 44:4 (2019). Se även Orsi Husz & Håkan Forsell, "Hermodseleven: Den svenska idén om framgång", i Peter Josephson & Leif Runefelt (red.), *Historiska typer* (Möklinta: Gidlunds, 2020).
- 47 Carl Z, "Utbilda hela folket till arbetslöshet", *DN* 31/5 1979.
- 48 Se t.ex. Sten Sjöström, "Företagen vägrar anställa ungdomar under 18 år", *Aftonbladet* 25/5 1979; Håkan Johansson, "Osmaklig kampanj av arbetsgivarna", *Aftonbladet* 22/5 1979; Bror Perjus, "Satsar industrin på Sverige?", *SvD* 10/8 1979; Marianne Ekenbjörn & Mats Lindqvist, "I SAF:s sköna nya värld är ungdomen inget värd", *DN* 22/6 1979.
- 49 Lilian Öhrström & Pierre Frühling, "Utan jobb struntade jag i allt", *DN* 13/9 1979; Lilian Öhrström & Pierre Frühling, "Vi känner oss lurade", *DN* 14/9 1979; Lilian Öhrström & Pierre Frühling, "Jag FÅR ju inte göra rätt för mig", *DN* 20/9 1979.
- 50 Lilian Öhrström & Pierre Frühling, "Vi känner oss lurade", *DN* 14/9 1979.
- 51 "Valet i höst vägledande för 80-talet", *SvD* 8/7 1979; Magdalena Ribbing, "Den borgerliga politiken är ett hot mot folkhemmet", *DN* 17/6 1979. Se även "s: Unga väljare avgör", *SvD* 14/7 1979; Jan Lindeberg, "Brett angrepp på SAF:s kampanj mot unga väljare", *Göteborgs-Posten* 9/7 1979.
- 52 "SAF-toppen", *Västgöta-Demokraten* 25/5 1979.
- 53 *P & B* på Svensk Filmdatabas, <https://www.svenskfilmdatabas.se/sv/item/?type=film&itemid=14555> (läst 24 juni 2023).
- 54 LAS infördes efter en utredning ledd av Valter Åman (S), därav benämningen Åmanlagarna.
- 55 *Välj din framtid* (1976), s. 9.
- 56 Gunnar Sjögren, "Drivkraften var hela tiden att lyckas med sången", *Satsa på dig själv* (1979), s. 3.
- 57 *Satsa på dig själv* (1979), s. 6.
- 58 Hasse Samuelsson, "Låt individen satsa", *SvD* 7/9 1979; "Satsa på dig själv", *Barometern* 25/5 1979.
- 59 Sture Eskilsson, "Vi tror på och behöver ungdomarna", *DN* 6/7 1979.
- 60 Ibid.
- 61 Se t.ex. Minnesanteckningar från direktionens sammanträde 8/5 1979, A 5 B:10, SAF:s arkiv, CfN; Tage Jakobsson, "SAF vill agera politiskt", *DN* 3/9 1979; Ivar Ahlberg, "Det är inte vi som politiserar", *DN* 25/8 1979.
- 62 Bror Perjus, "Satsar industrin på Sverige", *SvD* 10/8 1979.
- 63 "Rapport från Sifo-undersökning", 1979, F 18 CA:27, SAF:s arkiv, CfN.
- 64 Ibid., s. 12.
- 65 Ibid., s. 13, 19, 22.
- 66 Ibid., s. 22.
- 67 Ibid.
- 68 Ibid., s. 13.
- 69 Tony Judt, *Ill Fares the Land* (New York: Penguin, 2010), s. 90–91.
- 70 Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930* (Stockholm: Carlssons, 1988), s. 13.
- 71 Binkley 2007, s. 14. Se även introduktionen i Aled Davies, Ben Jackson & Florence Sutcliffe-Braithwaite (red.), *The Neoliberal Age? Britain since the 1970s* (London:

- UCL Press, 2021) för en diskussion om nyliberalismens komplexa rötter i Storbritannien.
- 72 Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society* (Princeton: Princeton University Press, 1990), kap. 2.
 - 73 Henrik Berggren & Lars Trägårdh, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige* (Stockholm: Norstedts, 2006).
 - 74 Ibid., s. 63.
 - 75 Stråth 1998, s. 235.
 - 76 "LO släpper ny kampanjfilm om jämlikhet", LO 17/1 2020, https://www.lo.se/start/pressmeddelanden/lo_slapper_ny_kampanjfilm_om_jamlikhet_1 (läst 24 juni 2023).
 - 77 I tidigare svensk forskning om det organiserade näringslivets kampanjer fram till slutet av 1970-talet har jag inte hittat några exempel på att den här typen av popukulturella celebriteter skulle ha använts.
 - 78 Kampanjerna mot löntagarfonderna var troligen de mest ambitiösa från SAF:s sida under det sena 1970- och tidiga 1980-talet, se Westerberg 2020, kap. 6.
 - 79 Forskningen som ligger till grund för den här uppsatsen har genomförts med stöd av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse, anslagsnummer W20-0005. Jag är tacksam för värdefulla synpunkter på tidigare versioner av texten från redaktörerna och övriga författare samt två anonyma granskare.

Tänk om inte den här dagen fanns i almanackan.

Den 10:e december. Nobeldagen. Dagen för Nobelpriset högtidliga utdelande. Ett datum som finns markerat i almanackor världen över. Alfred Nobel får ursäkta, men det borde finnas fler "Berömda Svenskars Dagar".

Det finns många tillfällen då Sverige och svenskar har fått betydelse för världen. Listan är redan lång - och blir hela

tiden ännu längre för var dag. Man skulle kunna fylla hela almanackan med berömda svenskar. Det är, kunde man kanske säga, vår målsättning med Positiva Sverige. Att sprida kännedom om hur mycket positivt som Sverige erbjudit - och erbjuder - världen.

Inte enbart den 10:e december. Inte enbart igår och idag, utan även imorgon.

Följande företag stöder Positiva Sverige:

American Express, Grossistförbundet, Hotell & Restaurangförbundet, Ogilvy & Mather, NK, Saab-Scania, SAF, SARA, SAS, Scandic AB.

Annons från organisationen Positiva Sverige i *Dagens Industri* 10 december 1985.

Positiva Sverige

Nationell självhjälp och kampen för en ny Sverigebild

Andreas Mørkved Hellenes

Det här kapitlet belyser det organiserade näringslivets behov och bruk av det nationella under sent 1980-tal och tidigt 1990-tal, en period kännetecknad av europeisering och accelererande globalisering. Det görs genom ett fokus på stiftelsen Positiva Sverige, näringslivets egen spjutspetsorganisation för marknadsföringen av Sverige och svenskhet, både utomlands och inom landets egna gränser.

Bilden visar en tidningsannons som illustrerar den typ av verksamhet Positiva Sverige ägnade sig åt: ”Att sprida kännedom om hur mycket positivt som Sverige erbjuder – och erbjuder – världen”, här genom att ge publicitet åt märkesdagen för nationalhjälten Alfred Nobel. Positiva Sveriges huvudambition var att genom en rad initiativ såsom detta långsiktigt påverka opinioner, öka bejakandet av svenskhet och förändra Sverige.¹ I det här hänseendet bidrar denna text med ny kunskap om näringslivets kultur- och historiebruk under marknadens tid. För hur kom det sig att ett initiativ för att stärka svenskheten till gagn för turist- och exportföretagen framför allt ägnade sig åt opinionsarbete, som i annonsen här ovan, riktat mot hemmapubliken?

Positiva Sverige grundades vid SAF-kongressen 1984, då Svenska Grossistförbundets vd Sture Lindmark lade fram ett förslag om att upprätta en stiftelse för att stärka Sverigebildens till nytta för landets näringsliv, en idé sprungen ur en inflytelserik grupp män med SAF:s informationsgeneral Sture Eskilsson i spetsen.² Scandic Hotels vd Arne Gustafsson blev stiftelsens ordförande och andra huvudsponsorer var Grossistförbundet, SAF, Nordiska Kompaniet, Ogilvy & Mather och American Express. Namnvalet Positiva Sverige är intressant – bara några

månader tidigare hade statsminister Olof Palme (S) använt uttrycket retoriskt mot landets ”dysterkvistar” i tal till industriarbetare för att understryka att landet var på väg ut ur en ekonomisk kris mot bättre tider.³ Den direkt utlösande faktorn till SAF-initiativet var dock två nya marknadsrapporter om Sverige-bilden utomlands, beställda av Svenska hotell- och restaurangföreningen, som hade slagit fast att utlänningar hade en anmärkningsvärt vag uppfattning om Sverige.⁴ Speciellt oroande var västtyskarnas och amerikanernas okunskap om ”svensk kvalitet” i industrins produkter, vilket väckte farhågor inom det exportberoende näringslivet. Föreställningen om en nära koppling mellan kvalitet och svenskhet, historiskt förankrad i myten om en säregen svensk snillrikhet, hade under hela 1900-talet varit central i både statligt koordinerad och privat initierad svensk exportreklam.⁵ Om en viktig utgångspunkt för skapandet av Positiva Sverige var marknadsundersökningarnas avslöjande att Sverige var okänt utomlands, utgjordes en annan av det generella missnöjet inom delar av näringslivet med det statliga exportfrämjandet. Lindmark och gruppen kring Eskilsson på SAF identifierade ett behov av att förena kultur och näringsliv för att tjäna exporten och bilden av Sverige som turistland.

I sin studie av nyliberalismens svenska framväxt pekar statsvetaren Kristina Boréus på betydelsen av näringslivets organiserade arbete med att forma opinionen och sprida idéer från det sena 1970-talet och framöver. Gradvis etablerade SAF ett slags alternativ, det sociologen Hans L. Zetterberg kallade en ”framgångsrik motkraft”, till vad som uppfattades vara ett socialdemokratiskt dominerat officiellt narrativ.⁶ Historikern Rikard Westerberg identifierar just SAF-kongressen 1984, med det överordnade temat ”Skapande Sverige – människor och företag” som en vändpunkt i näringslivets kamp, från ett huvudsakligen defensivt motstånd mot löntagarfönderna som kulminerade i manifestationerna den 4 oktober 1983 till ett offensivt arbete.⁷ SAF ville nu ta ett steg vidare genom att sprida en bild av näringslivet som en konstruktiv och positiv nationell kraft.

Även om varken Westerberg eller Boréus nämner Positiva Sverige i sina studier, framstår det som naturligt att inkludera stiftelsen i den bukett av aktörer och initiativ som de behandlar. Positiva Sverige bör i sammanhanget ses som en pendang till andra politiska näringslivs-

initiativ som skugginstitutioner och -organisationer skapade som alternativ till "det socialdemokratiska Sverige". Syftet med stiftelsen var att lansera och sprida konkreta, strategiska motbilder till välfärdsstaten. Dessa bestod i huvudsak av att kombinera en betoning på ett dynamiskt näringsliv med ett framlyftande av ett stolt och säreget nationellt arv. Fokuset på det dynamiska näringslivet och "svensk kvalitet" hade långa traditioner, men övertygelsen att det fanns ett samband mellan utlänningarnas otydliga Sverigebild och svenskarnas avsaknad av nationell stolthet var av nyare datum. Den reflekterade ett ökande intresse hos svenska näringslivsaktörer för betydelsen av nationell identitet, kultur och självbild i företagssammanhang.

Vad omfattade då den nationalism som skulle gynna svenskt näringsliv i konkurrensen på internationella marknader? En studie av det idag bortglömda Positiva Sverige och dess aktiviteter ger möjlighet att följa framväxten av ett nytt språkbruk under 1980- och 1990-talen om den nationella kulturens roll i affärssammanhang, och hur nationalism som positiv samhällskraft tillskrevs ett marknadsvärde i ett alltmer internationaliserat och mångkulturellt Sverige.

Samtidigt ger jag här ett belysande exempel på hur privata aktörer har påverkat och förändrat statliga institutioner.⁸ Som ekonomhistorikern Michael Funke har uppmärksammat i en studie av svensk exportreklam är det väl motiverat att närmare studera vilken roll näringslivets organisationer har haft i sådana processer.⁹ I Positiva Sveriges försök att hitta sin nisch i 1980- och 1990-talens offentlighet var kritik mot det etablerade statliga arbetet med Sverige bilden en central komponent.

Forskningen om hur Sverige bilder utomlands historiskt använts i syfte att uppnå politisk och ekonomisk vinst har haft en slagsida mot statliga initiativ. Dessa initiativ var dock ofta utformade i tätt kontakt med det privata näringslivet, inte minst exportindustrins företrädare. Resultatet var i många fall en produktion av konsensusbilder av det moderna Sverige som kombinationen av en framväxande välfärdsstat med en högkvalitativ exportnäring. Svenska institutet, grundat 1945 som en halvstatlig förening, representerar väl den relativa samsynen om den välfärdsstatscentrerade nationella kulturens roll i Sverige informationen utomlands.¹⁰ Dock fanns viktiga exempel på att samsynen kunde brista. År 1964 finansierade industrin på egen hand Sveriges deltagande

i världsutställningen i New York sedan staten tackat nej, med en utställning under mottot ”Creative Sweden – Land of Free Enterprise”. Dessutom hände det inte sällan att de internationella satsningarna gav upphov till offentliga debatter på hemmaplan, som i sin tur ledde till nya utredningar av balansen mellan ekonomiska, politiska och kulturella intressen i utlandsinformationen.¹¹ Samorganisation och koordinering var således ständigt återkommande ideal under efterkrigstiden, och de fann sin institutionella form under 1960-talet i och med upprättandet av Kollegiet för Sverigeinformation i utlandet. Under det tidiga 1970-talet övergavs dock samordningsidén på grund av de många interna konflikterna mellan dåtidens kulturpolitiska ideal och näringspolitiska behov. Svenska institutets band till kommersiella intressen klipptes och institutet återuppstod i ny skepnad, som en stiftelse utan specifika uppdrag knutna till exportsektorn. Ansvaret för ”exportinformationen” föll istället på det nyinrättade Sveriges Exportråd. Det institutionella uppstyckandet av ansvaret för arbetet med den enhetligt omtalade Sverige bilden utomlands och den upplevda splittringen mellan välfärdsstatskultur och den dynamiska industriella sektorn utgör en avgörande bakgrund för att förstå skapandet av Positiva Sverige 15 år senare.

”Positiva Sveriges egen omslagsflicka”

Det skulle dröja några månader efter det officiella inrättandet av stiftelsen 1984 innan Positiva Sverige på allvar kom i gång med sin verksamhet. Det följde på anställningen 1985 av en handplockad vd, Birgitta Wistrand från Svenska Managementgruppen (M-gruppen).¹² Den SAF-ägda M-gruppen hade vid denna tidpunkt Nordens främsta utbud av utbildningsprogram för managementkonsulter, befolkad av en rad före detta politiska rådgivare från de borgerliga regeringarna 1976–82.¹³ Samtidigt hade Wistrand själv en varierad karriär bakom sig från såväl den offentliga sektorn som organisations-Sverige. Hon hade erfarenhet från SJ, blev på 1970-talet Sveriges första patientombudsman, skrev 1981 boken *Swedish Women on the Move* för Svenska institutet, och var 1976–82 ordförande i Fredrika-Bremer-Förbundet. Wistrand såg själv sitt arbete inom Positiva Sverige som en naturlig fortsättning på sitt tidigare yrkesliv med opinionsarbete, entreprenörskap och företags-

vitalisering. Kort innan hon headhuntades till jobbet hade hon publicerat den populära självhjälpsboken *Chef över sitt eget liv*, som snabbt översattes till övriga skandinaviska språk och tyska. Boken var en blandning av idéer, talesätt och citat från vitt skilda områden, från hjärnforskning till samtidsdiagnostik. De kryddades med könade erfarenheter av arbetslivet, betraktade i ljuset av den norska feministen Berit Ås teori om härskartekniker, och, med Jan Carlzons arbete inom SAS som en explicit förebild, konkret handledning i "den nya chefsrollen".¹⁴ Framför allt hämtades inspirationen från amerikanskt tänkande om företagande och i framväxten av "en optimistisk syn på vad som kan uträttas inom industri och företagsamhet genom att systematiskt ta till vara 'den mänskliga faktorn'".¹⁵ Enligt Wistrand hade Sverige glömt den mänskliga faktorn: pendeln hade svängt för långt i teknikens riktning, det fanns därför behov av en ny balans.

Den här positiva tron på möjligheterna i framtiden, förknippad med en ny vokabulär med ord som cv, mentor och "intraprenör", tog Wistrand med sig till Positiva Sverige. "Att vara positiv", förklarade hon i en intervju i *Dagens Industri*, "är inte att vara naiv. Det är att i alla lägen kunna se möjligheter och handla därefter. Att vara positiv är att vara professionell, skärpt och handlingskraftig."¹⁶ Den proaktiva Wistrand bidrog själv till intrycket av framtidstro, nyskapande och internationella professionella impulser: "Det går inte att göra affärer i New York klädd i jeans och tröja. Det ska vara mörk kostym och blankborstade skor."¹⁷ I intervjuer med pressen blev hon porträtterad som en succémaskin, en modern karriärkvinna på 1980-talet, med eleganta klänningar, en proppfull agenda, frekventa resor och träningstips till läsarna.¹⁸ Positiva Sverige arrangerade även mötesserier med fokus på kvinnligt företagande, så kallade *power breakfasts*, med bara kvinnor i publiken.

Ett centralt argument som Positiva Sverige använde ofta var att "svenskhets" borde ses som ett strategiskt verktyg för näringslivet: "Ju stoltare svenskar vi blir, desto lättare blir det att sälja svenska produkter", summerades Wistrands budskap i *Svenska Dagbladet*.¹⁹ Idén hade stöd i färsk managementforskning som, med utgångspunkt i en tilltagande ekonomisk internationalisering, hade börjat analysera de kulturella aspekterna av gränsöverskridande affärsmöten.

Företagsekonomen Miriam Salzer-Mörling har argumenterat att det pågick en ”kulturell boom” under 1980-talet. Boomen kom i kölvattnet av ett ökat intresse för internationella företag och deras behov av ”starka företagskulturer” samt företagskulturella förklaringar till det japanska ”ekonomiska miraklet”.²⁰ Kultur blev således etablerat som ett nyckelbegrepp också inom den moderna business- och managementsfären och identifierades som faktorn som kunde skilja ett framgångsrikt företag från alla andra; företagskulturen var det som gjorde varje företag unikt. I enlighet därmed började storföretag som SAS skola sina anställda i interkulturell förståelse. En central litteraturreferens i det svenska sammanhanget var den svenskgifta brittiskan Jean Phillips-Martinssons *Swedes as Others See Them* (1981).²¹ Boken, som blev en försäljningssuccé, innehöll bland annat ett förord av prins Bertil, som påpekade betydelsen av kulturförståelse för framgång på världsmarknaden.

Etnologernas nationella särart och näringslivets svenskhet som strategi

Kunskapsproduktion om länkarna mellan nationell särart och ekonomiskt beteende blev även ett prioriterat område för Positiva Sverige, som också refererade till det japanska exemplet, i form av Jetro (den japanska utrikeshandelsorganisationen) som det främsta exemplet på vad en medveten satsning på att förändra bilden av ett land kunde åstadkomma för omvärldens syn på företagens och produkternas kvalitet.²² Genom ett partnerskap med Torsten och Ragnar Söderbergs stiftelser, några av Sveriges största filantropiska forskningsfinansiärer, satte Positiva Sverige upp ett forskningsprogram för studier av betydelsen av ett lands ”image” vid Handelshögskolan i Stockholm och Linköpings universitet.²³ Samtidigt fanns ett fruktbart utbyte mellan den kulturella managementlitteraturen och ny etnologisk forskning om svenskhet och nationella personlighetsdrag. Ett konkret exempel var den Timbro-utgivna boken *Svenskhet som strategi* (1987), skriven av den finländske etnologen Kati Laine-Sveiby.²⁴ Men också kollegerna Åke Daun, som flitigt citerade Phillips-Martinssons bok, och Karl-Olov Arnstberg poängterar ofta i sina skrifter från 80-talet betydelsen av internationell handel för nya kulturmöten. Medan Daun utarbetade delstudierna till

vad som blev den mycket citerade *Svensk mentalitet* (1989), arbetade Arnstberg parallellt med en studie av ”svenskars kulturella självinsikt” och karaktäriserade svenskhet som ”den kulturförnekande kulturen”.²⁵

Såväl Dauns som Arnstbergs forskning växte fram ur ett intresse för invandringen. Arnstberg mottog ekonomiskt stöd från bland andra DEIFP (Delegationen för invandrarforskning vid Arbetsmarknadsdepartementet) och till grund för Dauns bok låg en rapport skriven på uppdrag av Diskrimineringsutredningen som underlag för dess slutbetänkande (SOU 1984:58).²⁶ Kopplingarna mellan de etnologiska studierna och Positiva Sverige är påfallande och korsreferenserna talrika. I ett typiskt uttalande visade Wistrand hur de svenska ”nationaldragen” tystlåtenhet, konflikträdsla och ärlighet kunde anses som positiva verktyg i internationella affärssammanhang, om bara svenskarna blev bättre på att bejaka sin särart. I sin tendens till att prata illa om sitt hemland var svenskar dock närmast exceptionella, påpekade hon: ”För t ex engelsmän och fransmän, och även norrmän och finnar, är det naturligt att pusha för de egna länderna när de är ute. För dem är nationalism något fint.”²⁷

För den mer övergripande kampanjen med att göra svenskarna stoltare över sitt hemland och sin nationella identitet använde sig Wistrand alltså av den samtidiga vurmén för ”positivt tänkande”. Det är noterbart att Positiva Sverige valde den 6 juni, Svenska flaggans dag, för sitt kickoff-event i det publika livet 1985. På den dagen skrev Wistrand och Sture Lindmark, direktör i Grossistförbundet, en programartikel i *Dagens Nyheter* som deklarerade: ”Idag firar Sverige för första gången i modern tid målmedvetet sin nationaldag. Uppslutningen är stor över hela landet. [...] Många svenskar har uppenbarligen velat göra den 6 juni till en verklig manifestation för att visa att de är stolta över Sverige, svenskt samhälle och näringsliv.”²⁸

Som tema för firandet hade Positiva Sverige valt klassikern ”Sverige-bilden utomlands” och bjudit in en stor grupp representanter för närings- och offentligt liv till ett frukostmöte – en ny politisk-social arena under 80-talet.²⁹ Pressen skrev uppskattande om frukostmötena, en modern form för publika möten och representationssammanhang som kommunicerade progressivitet och företagarganda med amerikanska metoder.³⁰ De påkostade bufféerna med dekorativa fruktfat representerade en upplivande kontrast till den offentliga sektorns kaffemuggar. ”Juicen

var nypressad och blandad på ananas, passionsfrukt, mango, lime och blodgrape. Inget särskilt svenskt över den blandningen”, observerade *Expressen*.³¹ Att ”återupptäckten” av svenskheten lyftes fram under sådana utpräglad amerikanska former var dock inget hinder för en publik succé.

6 juni-firandet följdes av liknande festligheter, som en 6 november-frukost för 500 personer med SAS-chef Jan Carlzon som värd i Gyllene salen i Stockholms stadshus till minne av Gustav II Adolfs död i Lützen 1632, och andra högtidsdagar med anknytning till kända svenskar, som Alfred Nobel. Åminnelseaktiviteterna var inspirerade av etnologernas poäng om att svenskarna saknade kunskap om sitt nationella förflutna och sitt nationella kulturarv. På så sätt var arrangemang som 6 november-frukosten en direkt reaktion mot huvudtendenser i den officiella minnespolitiken. 350-årsdagen för slaget vid Lützen karaktäriserades 1982 som ”ett dystert minne” av något som gav svensken ”föga att vara stolt över”.³² Den explicita motiveringen från Positiva Sveriges sida var istället att svenskarnas positiva (individuella och kollektiva) värderingar och identitet hade betydelse för Sverigebildens. I en tid med allt fler internationella kontakter inom utbildning, affärer och turism måste värdet i den insikten tas tillvara: alla svenskar som reste utomlands och/eller hade internationella kontakter borde enligt Positiva Sverige ses som potentiella ”Sverigebildsambassadörer” och göras bättre förberedda att agera för landets bästa.

Stolthet över landets historia, nationella traditioner och ”karaktärsdrag” var centrala element i detta, och Positiva Sverige var bekymrade över den relativt svaga ställning som kunskap och insikt om det nationella påstoddes ha i 1980-talets Sverige. Yngre generationer blev följaktligen utpekade som en viktig målgrupp. Positiva Sverige producerade och distribuerade hundratusentals blågula broschyrer till skolbarn med texten till nationalsången inför 6 juni-firanden under det sena 80-talet.³³ Svenska utlandsstudenter fick med sig en ”juniorambassadörsbox” med broschyrer, statistiskt material och etikethandledning att använda under sin utlandsvistelse, eftersom de ansågs ha en viktig roll att spela i att sprida positiva Sverigebilder i en internationell miljö.³⁴

Redan från början befann sig Positiva Sverige i ett konfliktfyllt förhållande till myndigheterna som ansvarade för Sverigeinformation och det internationella kulturutbytet. I debatten hördes tydlig kritik

från näringslivsorganisationerna mot socialdemokratien och det Sverige som partiet ansågs vara skyldigt till att ha skapat. Budskapet var tidvis provokativt mot den statliga organisationen och dess aktiviteter såväl som den otillräckliga finansieringen av Sverigefrämjandet från regeringens sida. Kort efter stiftelsens grundande uttalade direktören för Utrikesdepartementets pressavdelning offentligt sitt misshag med den privata nykomlingen.³⁵ Liknande toner kunde höras från Socialdemokraterna, som attackerade näringslivets ”dubbla budskap”: å ena sidan den uttalade ambitionen att göra en positiv Sverigebild till en nationell angelägenhet, å den andra frekventa uttalanden om bristen på förtroende för landets framtid.³⁶ I gensvar tog Positiva Sverige en uttryckligen politisk ställning, och bjöd in ledande borgerliga företrädare till sina event. År 1987, till exempel, blev Moderaternas ledare Carl Bildt presenterad av Wistrand som representant för det ”halv-officiella” Sverige till ett seminarium.³⁷ Följande år kandiderade Wistrand till riksdagsvalet för Bildts parti, på en Stockholmslista med fem kvinnor på platserna under partiordföranden: ”Bildts brudar” som *Expressen*-journalisten Erik Hörnfeldt kontrasterade med ”Palmes pojkar”.³⁸

När Ingvar Carlssons regering genomförde en storskalig genomsyn av utlandsinformationen och kulturutbytet 1986–87 tog Positiva Sverige till orda för en radikal omorganisering av hela fältet. En kärnpunkt i kritiken var det statliga Svenska institutets ambition om ”objektivitet” och ”helhetlighet” i informationsverksamheten, som enligt Positiva Sverige ledde till ett överdrivet fokus på Sveriges problem och tillkortakommanden på olika samhällsområden. Resultatet var en internationell Sverigebild präglad av ryktet om ett ”socialt innovativt” välfärdssamhälle som skymde det innovativa näringslivet. Positiva Sverige vände sig här mot en central linje i utlandsinformationen såsom den hade utvecklats sedan 1930-talets världsutställningar: att med enfaset framhäva gemensamma ”objektiva” problem i samtiden som svenskarna tillsammans sökte lösa, och därigenom gestalta en progressiv och dynamisk nation. De statliga presentationerna av välfärdsstaten utomlands hade i huvudsak följt denna retoriska formel sedan mellankrigstiden. Positiva Sverige kritiserade denna inarbetade självrepresentation, som inte ansågs ta tillräcklig hänsyn till exportföretagens och turismens behov för att Sverige skulle framstå som attraktivt snarare än intressant. Som

botemedel mot detta förordade Positiva Sverige en full privatisering av Sveriges Turistråd och Svenska institutet. Detta var, menade man, nödvändigt för att få till ett fruktbart, marknadsorienterat samarbete mellan näringsliv och samhälle i en tid av ständigt starkare konkurrens mot andra länders strategiska marknadsföring av turism och industri.³⁹

Valet 1991 – en möjlighet för genomslag in i en ny tid

Några av Positiva Sveriges ansträngningar bar frukt och vann efterhand officiellt erkännande. År 1990 satte Skolöverstyrelsen helt bokstavligen sin stämpel på nationalsångsfoldern till skolbarnen inför den 6 juni, och deklarerade i ett pressmeddelande: ”Utan att först vara nationell blir ingen riktigt internationell. En bra början på att lära sig andra länders nationalsånger är därför att först kunna sin egen.”⁴⁰ Uttalandet replikerade en av Positiva Sveriges kungstankar, uttryckt vid flera tillfällen av Wistrand: ”[F]ör att kunna sälja Sverige krävs att vi vet vad som är unikt svenskt. Det är som med språkkunskaper. Man måste ha ett modersmål för att kunna lära sig ett främmande språk. Man måste ha en egen identitet som svensk. Våga vara svensk.”⁴¹ Det här budskapet blev en sorts refräng de följande åren, i och med det kalla krigets slut och den intensifierade diskussionen om Sveriges förbindelser med EG (senare EU). Nu kom Positiva Sveriges exempel att röja väg för framväxten av nya konstellationer i utlandsfrämjandet, vilka också kombinerade en betoning på den nationella kulturens särart med en anpassning till den allt snabbare internationaliseringen av ekonomin. En central punkt var tron på att stärkandet av den nationella självbilden hemma var en essentiell dimension av arbetet med att stödja näringslivsintressen: ”utåt”, vid export och utlandsetablering, såväl som ”inåt” för att attrahera utländska investeringar och turister. Valutgången 1991 var en möjlighet för Positiva Sverige att sjösätta några av dessa idéer.

Nästan omedelbart efter tillträdet föreslog regeringen Bildt en privatisering av Svenska Turistrådet, som en del av sin första ekonomisk-politiska proposition.⁴² År 1992 upplöstes därför Turistrådet. Detta var inte helt oväntat. Redan i december 1990 hade den socialdemokratiska regeringen utvärderat Turistrådets roll, och utredningen förespråkade en starkare främjandedimension för svensk turistverksamhet samt en

öppning för mer privat finansiering av turistfrämjande utomlands, liksom en omorganisation av rådet till ett statligt ägt bolag.⁴³ Den nya regeringen ville dock gå längre: privatiseringen presenterades som en del av ett nedskärningspaket inom den offentliga sektorn. Men det innebar inte att regeringen förbisåg turistsektorns ekonomiska betydelse. Åtgärden representerade snarare en förändrad syn på turismens roll i samhället: nu betonades branschens tillväxtpotential och förmåga att attrahera utländskt kapital, istället för dess funktion som regionalpolitiskt verktyg. Staten skulle fortfarande finansiera turistfrämjandet, men istället för att gå igenom den korporativa offentliga rådsmodellen fördelades medlen genom den nya offentliga myndigheten Styrelsen för Sverige bilden, ledd av Moderaternas tidigare partiordförande Ulf Adelsohn. Styrelsen för Sverige bilden fick nu ansvaret för att köpa turistfrämjande och kundservice som tjänster på en konkurrensutsatt marknad. Tanken var att turistnäringen själv skulle erbjuda sådana tjänster. Kort därefter beslutade riksdagen också att anslå medel till styrelsen för det nya projektet Invest in Sweden, vars syfte var att främja Sverige som ett attraktivt land för utländska investeringar.

Nu efterlyste Moderaternas representanter i riksdagen liknande behandling av resten av Sverige informationen utomlands. Den nyblivna riksdagsledamoten Birgitta Wistrand lämnade ett antal motioner om behovet av en omorganisering på fältet. I en egen promemoria till statsrådsberedningen uttryckte hon hård kritik mot Svenska institutet. Kulturfrämjandet av Sverige hade enligt Wistrand burit en "socialdemokratisk" och inte en "kvalitativ" prägel. Institutet hade i likhet med Turistrådet "varit en tummelplats för det korporativa Sverige" med "varken intresse eller kompetens" för att informera om Sverige som handelspartner och industriland.⁴⁴ Som botemedel lade hon fram ett antal förslag. Viktigast var att stärka samordningen med näringslivsaktörer i och utanför Sverige, vilket borde följas av en ombildning av hela institutets styrelse. Andra konkreta förslag liknade dem Positiva Sverige tidigare förespråkade, som kampanjer riktade till landets invånare, till exempel Sverigedagar i skolor och införandet av reklammaterial som Sverige presenter och en Sverigemaskot.

Föga överraskande tog Svenska institutets anställda emot promemorian med indignation.⁴⁵ Även om Wistrands önskan om ett fullständigt

vaktombyte inte förverkligades, kom ett antal nya ledamöter in i Svenska institutets styrelse efter regeringsskiftet. Under sommaren 1992 avgick Kjell-Olof Feldt (S) som styrelseordförande. Moderaternas riksdagsledamot Karin Falkmer tog över och bröt därmed en lång tradition av att institutets styrelse leddes av ledande socialdemokrater. En annan nykomling var Exportrådets tidigare informationschef Jan Brännström, nybliven direktör för Styrelsen för Sverige bilden. Vidare inträdde Carl Bildts pressekreterare, den kontroversielle före detta *Svenska Dagbladet*-journalisten Lars Christiansson.⁴⁶ I november 1992 blev det dessutom officiellt att Anders Clasons (FP) tid som chef för Svenska institutet var över. Trots Clasons eget önskemål om att sitta kvar förlängde regeringen inte hans mandat, vilket ledde till spekulationer i pressen om att beslutet skulle utgått från hans politiska åsikter som företrädare för en ”borgerlig vänster”.⁴⁷ *Dagens Nyheter* förutspådde att Svenska institutets försvarare snart skulle behöva kämpa för dess överlevnad.⁴⁸

Strid om Sverige bilden

Kort därefter bröt det mycket riktigt ut en offentlig kontrovers om Sverigedebatten och bilden av Sverige, vilken alltmer kom att granskas i ljuset av 90-talets ekonomiska kris. Ett antal näringslivsroster krävde förändring med hänvisning till Positiva Sveriges bidrag i debatten. Nu måtte det, menade Sveriges Industriförbunds tidigare informationsdirektör Jan O. Berg, vara dags att göra upp med den förlegade vanan att förmedla ”en svensk modell från det förflutna”.⁴⁹ Reklammannen Gustaf O. Douglas hävdade i *Svenska Dagbladet* att den allvarliga och djupa krisen nödvändiggjorde en ny och offensiv informationsstrategi: ”Jantelagen gäller inte längre.”⁵⁰ Douglas efterlyste en offentlig profilering av Sverige inspirerad av företagsvärlden, med bland annat egen logotyp och skapandet av en ”Think Tank Sweden” med talanger från näringsliv, pr och reklam. Även Wistrands efterträdare i Positiva Sverige, Anna Carlberg, efterlyste en offensiv informationsstrategi centrerad kring ett svenskt varumärke.⁵¹

Positiva Sveriges beskrivning av sakernas tillstånd i debatten – snarlik Wistrands promemoria till statsrådsberedningen – förklarade att det officiella Sverige släpade efter både andra länder och den samtidiga utvecklingen inom marknadsföringsbranschen. Detta väckte reaktioner

från veteraner inom utrikestjänsten, som protesterade mot påståenden att Sverige inte försökte stärka sin internationella profil. Sveriges generalkonsul i New York, Dag Sebastian Ahlander, gick ut till institutets försvar och menade att i motsats till andra länders propaganda var det faktabaserade Svenska institutet ”ett unikt serviceorgan för svenskt samhälle och kulturliv”.⁵² Direktören för Svensk-Internationella Pressbyrån, en annan till största delen statligt finansierad serviceinstitution som riskerade att drabbas av nedskärningar, påpekade vikten av kontinuitet och daglig verksamhet i arbetet med att främja bilden av Sverige utomlands.⁵³ Slutligen antog Anders Clason själv en hårdare ton i sitt svar till Positiva Sverige. Clason ville inte acceptera premisserna för kritiken; enligt hans mening gjorde Svenska institutet helt enkelt redan, och hade under lång tid gjort, allt vad som nu efterfrågades, och således uppfyllt det mandat institutet getts från regering och riksdag redan 1945.⁵⁴

Diskussionen avslöjade en grundläggande oenighet om inriktningen av Sverigeinformationen, det vill säga huruvida primäruppgiften var att sälja Sverige eller att öka den globala förståelsen länder emellan, liksom om vilka Sverigebilder som skulle främjas utomlands. I *Dagens Nyheter* formulerades debatten i politiska termer: ”De nya makthavarna vill inte förknippas med den gamla bilden av Sverige – det ’mjuksocialistiska’ alternativet långt uppe i norr.”⁵⁵ Lars Christiansson efterlyste en förnyelse av den internationella Sverige bilden: ”Vi tycks ha levt i en föreställning om att Sverigeinformationen gått ut på att sälja den svenska modellen utomlands, att vi ska vara ett föredöme för andra länder. Jag har alltid tyckt illa om den attityden.” Både Sverige och världen hade förändrats, konstaterade Christiansson, och därför var det ”oerhört viktigt att den Sverige bild vi sprider inte är 60-talets, utan dagens, på gott och ont”.⁵⁶ Snarare än att sprida information om välfärdssamhället, argumenterade han, borde Sverige söka presentera sina fördelar som land för utländska investerare.

Anders Clason fruktade å sin sida att Sveriges särart skulle gå förlorad med en alltför uttalad politisk höger vridning och hävdade att ”[d]river man Sverige längre åt höger går allt som är unikt med vårt land förlorat”.⁵⁷ Vidare spekulerade Clason om att den svenska historien var på väg in i en ny fas, och att han då egentligen var ganska nöjd med att lämna jobbet och därmed förskonas från att behöva främja en

bild av Sverige som han inte ville identifiera sig med. När regeringen så småningom ersatte Clason för att ”avpolitisera institutet”, efterträddes han av en annan folktoppartist, Per Sörbom, som saknade sin föregångares högljudda åsikter och mer ”vänsterliberala” sympatier. Sörbom var klassicist och idéhistoriker, och kom från en ledande position i den av SAF tungt sponsrade organisationen JA till Europa. Sörbom förklarade att Sverige bilden var ”i förändring” och att en ny bild av Sverige började ”skramla fram i kalejdoskopet”, med hjälp av etnologer som Åke Daun som sökte det ”genuint svenska”.⁵⁸ På det sättet skulle man kunna säga att cirkeln slöts: även i Svenska institutets ledarskikt fanns nu tanken Positiva Sverige hade drivit sedan starten: att ta sig an en nygammal svenskhet i syfte att uppdatera Sverige bilden inför en ny tid.

Näringslivets nya nationella giv

I boken *Milda makter* (1993) blickade Birgitta Wistrand från sin nya roll som riksdagsledamot lätt triumferande tillbaka på 1980-talets debatter om Positiva Sverige, och dåtidens meningsmotståndare som inte förmådde förstå betydelsen av ett lands image. In på 1990-talet var stämningen en annan, ansåg Wistrand, och hon knöt Positiva Sveriges budskap till samtidens språkbruk:

I dag har identitet blivit ett modeord. Nu konfronteras svenskar dagligen med frågor om vilka vi är och vad vi står för. Plötsligt vill omvärlden veta mer om Sverige som söker medlemskap i EG. Nu är det betydelsefullt att visa upp vårt land på ett sådant sätt att omvärlden ser ”positivt” på det svenska medlemskapet. För Positiva Sverige betyder detta att vårt budskap slagit genom och att arbetet behövdes – trots invändningarna vid starten. Vi var kanske några år för tidigt ute.⁵⁹

Men hur viktigt var då Positiva Sverige? Det var aldrig tal om någon stor verksamhet (tre–fyra fast anställda på ett kontor hos Grossistförbundet), men organisationen drog sitt strå till stacken i en process som historikern Carl Marklund har beskrivit som en omförhandling av relationen mellan stat och marknad i offentlig diplomati vid övergången från 1980- till 1990-talet.⁶⁰ Näringslivsaktörerna kom nu, på bekost-

nad av Sverigeinformationens etablerade aktörer, att spela en alltmer framträdande roll i prestigesatsningar utomlands, både som finansiärer genom sponsring och i själva utformningen av Sverigefrämjandet. På hemmaplan presenterade Positiva Sverige en nyskapande experimentverksamhet både i form och innehåll, med offentliga aktiviteter riktade mot det svenska samhället och genom sina samarbeten med olika aktörer, inte minst från civilsamhället. Medan frukostmötena i förnäma Stockholmslokaler framför allt sökte mobilisera nationella eliter, var stiftelsen också aktiv i mer folkliga kontexter. Principen var emellertid alltid att aktiviteterna skulle vara självfinansierade genom samarbeten med olika företagssponsorer.

Betoningen på Sverigefrämjandets plats i varumärkesbyggandet, liksom samordningen av kultur- och näringslivssatsningar baserade på sponsring, speglade bredare trender inom näringslivet under slutet av 1900-talet. Den accelererande globaliseringen innebar att företagen (åter)upptäckte kulturens och det nationellas marknadsvärde. Därmed inte sagt att alla exportföretag var färgade av exakt samma tankar. Volvo, under perioden landets största företag, hade ett helt annat förhållande till sin ursprungskultur och svenskhet än vad som förespråkades av Positiva Sverige.⁶¹ Biltillverkaren var en pionjär inom kultursponsring i hemlandet, men sökte generellt under denna period – till skillnad från idag – i sin marknadsföring utomlands tona ned det svenska till fördel för en mer allmän europeiskhet.⁶²

Positiva Sverige stod för en traditionell nationalism omformulerad i marknadsanpassad kommunikation. Som framgått av Wistrands roll byggde den på ett språk hämtat från affärsvärlden och nya "eventformat", men den använde sig konsekvent av traditionella symboliska markörer i sitt historiebruk: märkesdagar, stora män, nationalsången och Svenska flaggans dag.⁶³ Enligt historikern Ulf Zander har historielöshet som begrepp varit särskilt förknippat med tolkningen av framtidsoptimismens efterkrigstids-Sverige.⁶⁴ Kanske skulle man kunna säga att Positiva Sverige, som utan tvekan delade en sådan syn, försökte formulera en framtidsoptimism med historien som rekvisita: en ny nationell giv från näringslivets sida. Stiftelsen bidrog till att införa ett nytt språkbruk i ett väletablerat sammanhang i efterkrigstiden – de publika diskussionerna om Sverigebildens – och historien om Positiva Sverige ger tydliga exempel

på den ökade vikt näringslivsaktörer under 1980- och 90-talen lade vid begrepp som svenskhet, nationell identitet och självbild. Utspielen visar också på en vidgande klyfta mellan företagarnas idéer om vad arbetet med Sverige-bilden borde bestå av och de ansvariga myndigheternas vedertagna praxis. Positiva Sveriges största praktiska bidrag i det senare hänseendet var att introducera i den publika och politiska debatten en del nya idéer som blev centrala i 90-talets omvandling av utlandsinformationen, igångsatt under den nya borgerliga regeringen. Nyckelord i den här omvandlingen var att de statliga aktörerna skulle erbjuda tjänster till näringslivets utlandssatsningar, att de skulle ingå samarbete med näringslivet genom kultursponsringsavtal, och sist men inte minst en återupptäckt av svensk historia och bilden av Sverige som ett kulturland med gamla band till Europa. Ett slående exempel är charmoffensiven ”Solen och Nordstjärnan” i Frankrike 1994, genomförd av Svenska institutet tillsammans med svenska storföretag.⁶⁵

Samtidigt bidrog det tidiga 90-talets kriser till att accentuera behovet av att främja en positiv Sverige-bild för att stärka ekonomin och samhället. Det här var både en allmän slutsats för näringslivet – en bättre image var nödvändig för att svenska företag skulle vara framgångsrika på en världsmarknad med ständigt hårdnande konkurrens – och en form för nationell självhjälp för ett land i kris, menade Positiva Sverige. Återigen fanns nyckeln till framtida internationella succéer i kunskap om den svenska historien: ”Historielösheten kan lätt få oss att tro att den nu aktuella krisen både är den värsta och den första. [Vi] försöker [...] därför ge både perspektiv och exempel på hur Sverige, svenska företag och svenskar tidigare och i framtiden kan ’vända till framgång’.”⁶⁶ Paradoxalt nog var det här ganska exakt vad Olof Palme hade menat när han i sitt tal tio år tidigare myntade begreppet ”positiva Sverige”. Det var särskilt under kristider viktigt att tänka positivt för att övervinna, och gå stärkt ur, den svåra situationen. Som Positiva Sverige uttryckte saken: ”Det gäller oavsett om det rör personliga svårigheter eller ett lands ekonomiska och strukturella problem.”⁶⁷

- För mer om marknaden för nya ledarskapsfilosofier och företagskulturer, se Linnea Tillemas kapitel.
- För mer om det svenska näringslivets internationalisering och företagens förändrade position i politiken, se Nikolas Glovers kapitel.

Noter

- 1 "Känner omvärlden egentligen till ett land som heter Sverige?", annons för Positiva Sverige, *Dagens Industri (DI)* 10/12 1986; Eva Nordqvist, "Birgitta Wistrand lämnar Managementgruppen: Blir drivande kraft i Positiva Sverige", *DI* 11/3 1985.
- 2 Birgitta Wistrand, *Milda makter: Om makt och maktstrukturer i våra liv* (Stockholm: Trevi, 1993), s. 21; Staffan Thulin, "Nu satsar SAF på systemskifte", *Arbetet* 10/2 1992.
- 3 Thomas Westlind, "Palmes nya profil", *Göteborgs-Tidningen (GT)* 3/12 1983.
- 4 Sören Löfvenhaft, "Så ska världen tvingas ändra uppfattning: Visa att du är stolt över Sverige!", *Dagens Nyheter (DN)* 28/1 1985.
- 5 Staffan Bergwik, Michael Godhe, Anders Houltz & Magnus Rodell (red.), *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000* (Lund: Nordic Academic Press, 2014); Michael Funke, "Advertising of a National Importance the Swedish Advertisers' Association and the Institutionalization of Sweden's International Advertising 1955–1972", *Journal of Historical Research in Marketing* 15:1 (2023); Nikolas Glover, "The Long Life of 'Swedish Quality': Promoting Exports and Keeping Swedes Competitive, c. 1900–1990s", i Nikolas Glover & David M. Higgins (red.), *National Brands and Global Markets: An Historical Perspective* (London: Routledge, 2023).
- 6 Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalism och kampen om språket i svensk offentlig debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994); Hans L. Zetterberg, "SAF – vår framgångsrika motkraft", *Svenska Dagbladet (SvD)* 30/11 1987.
- 7 Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020), s. 230–231.
- 8 Nikolas Glover & Andreas Mørkved Hellenes, "A 'Swedish Offensive' at the World's Fairs: Advertising, Social Reformism and the Roots of Swedish Cultural Diplomacy, 1935–1939", *Contemporary European History* 30:2 (2021).
- 9 Funke 2023.
- 10 Nikolas Glover, *National Relations: Public Diplomacy, National Identity and the Swedish Institute 1945–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2011).
- 11 Glover & Hellenes 2021; Andreas Mørkved Hellenes, *Fabricating Sweden: Studies of Swedish Public Diplomacy in France from the 1930s to the 1990s* (Paris/Oslo: Sciences Po Paris/Universitetet i Oslo, 2019).
- 12 Nordqvist 1985.
- 13 Westerberg 2020, s. 288.
- 14 Birgitta Wistrand, *Chef över sitt eget liv: En styrkebok* (Stockholm: Trevi, 1984), s. 31. Även i Carlzons tänkande om modernt ledarskap fanns en uppgörelse med en förläggad, manlig chefsroll och påpekande av att den nya ledarstilen borde bygga på mjuka, kvinnliga karaktäristika: pedagogisk, känslostark, inspirerande, miljöskåpare. Se Jan Carlzon, *Riv pyramiderna! En bok om den nya människan, chefen och ledaren* (Stockholm: Bonniers, 1985).
- 15 Wistrand 1984, s. 21.
- 16 Nordqvist 1985.
- 17 Anita Hansson, "Snälla flickor kommer till himlen. Andra kan komma hur långt som helst", *Aftonbladet (AB)* 5/4 1987.

- 18 Se t.ex. Carl Otto Werkelid, "Det Positiva Sveriges Egen Omslagsflicka", *SvD* 14/7 1985; Erik Sidenbladh, "Svensk, svenskare, svenskast 5: Kan stolta svenskar bli en lönsam affär?", *SvD* 22/2 1987; osign., "KarriärKvinnor", *Expressen (Exp)* 10/5 1987; Johan Holmsäter, "En kvart med Birgitta", *DI* 15/1 1988.
- 19 Sidenbladh 1987.
- 20 Miriam Salzer-Mörling, *Företag som kulturella uttryck* (Bjärred: Academia Adacta, 1998), s. 17; Wistrand 1984, s. 19–20.
- 21 Jean Phillips-Martinsson, *Swedes as Others See Them: Facts, Myths or a Communication Complex?* (Stockholm: Affärsförlaget, 1981).
- 22 Sture Lindmark & Birgitta Wistrand, "Beröm Sverige lite!", *DN* 6/6 1985.
- 23 *SverigeBilder: Nyhetsbrev från stiftelsen Positiva Sverige* 1 (1990). En pilotstudie utarbetades av doktoranden Miriam Salzer (senare: Salzer-Mörling) vid Linköpings universitet och distribuerades till olika intressenter av Positiva Sverige. Salzars avhandlingsprojekt var en vidareutveckling av studien. Se Miriam Salzer, *Länders image: En förstudie av begreppet landimage i internationell marknadsföring* (Linköping: Linköpings universitet, 1989).
- 24 Kati Laine-Sveiby, *Svenskhet som strategi* (Stockholm: Timbro förlag, 1987).
- 25 Karl-Olov Arnstberg, *Svenskhet: Den kulturförnekande kulturen* (Stockholm: Carlssons, 1989).
- 26 Ibid., s. 11; Åke Daun, *Svensk mentalitet: Ett jämförande perspektiv* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1989), s. 13.
- 27 Gisela Fridén, "– Vakna, Sverige", *AB* 6/12 1986.
- 28 Lindmark & Wistrand 1985. Svenska flaggans dag fick 1983 officiell status som nationaldag.
- 29 Per Carlson, "Svenskarna måste bli mer skrytsamma", *SvD* 7/6 1985.
- 30 Nordqvist 1985; Elisabeth Wiechel, "Nu är det riktiga utelivet inne", *SvD* 25/10 1987.
- 31 Lena Katarina Swanberg, "Trettio kockar vid spisarna när Jan Carlzon bjöd in till frukost i morse", *Exp* 6/11 1986.
- 32 Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001), s. 341.
- 33 Fridén 1986.
- 34 Frank Bergå, "Blå-gula boxen", *AB* 8/8 1987; Ann-Marie Herlitz-Gezelius, "Positiva Sverige – mer än en frukostklubb", *Göteborgs-Posten* 22/4 1990.
- 35 Gösta Grassman, "Kladda inte med Sverige bilden!", *DN* 18/6 1985.
- 36 Mona Sahlin, "Dubbla budskap om Sverige", *AB* 31/10 1985.
- 37 Osign., "Halvofficiellt", *SvD* 29/3 1987.
- 38 Erik Hörnfeldt, "Bildts brudar", *Exp* 4/1 1988.
- 39 Birgitta Wistrand, "Privatisera Turistrådet", *DN* 27/7 1987.
- 40 Citerat i Lena Alfredson, "SÖ:s folder lär elever 'Du gamla, du fria'", *DN* 6/6 1990.
- 41 Britt-Louise Persson, "Hon har svenskhet som affärsidé", *SvD* 25/1 1988. Se också liknande formuleringar i bl.a. "Känner omvärlden egentligen till ett land som heter Sverige?", annons för Positiva Sverige, *DI* 10/12 1986 och Birgitta Wistrand, "Förströdd PR för Sverige", *DI* 22/3 1990.
- 42 Regeringens proposition 1991/92:38, *Inriktningen av den ekonomiska politiken*, s. 14.

- 43 SOU 1991:58: *Ett nytt turistråd* (Stockholm: Industridepartementet, 1991), s. 7–13.
- 44 ”PM från Birgitta Wistrand till statsrådsberedningen april 1992” (kopia med marginalanteckningar), bilaga till fax från Birgitta Lönnell till Carl Henrik Svenstedt, 17/11 1992, E5/7, Svenska institutet i Paris (SIP), Svenska institutets arkiv (SI).
- 45 En kopia av pm:et cirkulerad inom Svenska institutet var full av irriterade marginalanteckningar som påpekade felaktigheter och annat.
- 46 ”Styrelseprotokoll Nr 1 1992/93”, 14/7 1992, s. 2, A1/2, Svenska institutet 2 (SI2), SI; ”Sammanfattning av diskussion vid styrelsesammanträdet den 12 oktober 1992 om Svenska institutets verksamhetspolicy 1993/94–1995/96”, bilaga till ”Styrelseprotokoll Nr 2 1992/93”, 12/10 1992, A1/2, SI2, SI.
- 47 Anders Steinvall, ”Clason får lämna Svenska institutet”, *DN* 7/11 1992; Per Sörensson, ”af Ugglas sparkar Anders Clason som chef för Svenska institutet”, *TT* 25/11 1992.
- 48 Tysta Mari, ”Anders Clason – ut i kylan”, *DN* 8/11 1992.
- 49 Jan O. Berg, ”Sverigebilden är inte en – utan många”, *SvD* 1/12 1992.
- 50 Gustaf O. Douglas, ”Svensk profilering alltför otydlig”, *SvD* 10/11 1992.
- 51 Anna Carlberg, ”Samling krävs för ny Sverigebild”, *SvD* 13/11 1992.
- 52 Dag Sebastian Ahlander, ”Utlandets bild av Sverige skapar vi själva”, *SvD* 18/11 1992.
- 53 Lars-Erik Lingström, ”Slå vakt om Sverigebilden från SIP”, *SvD* 17/11 1992.
- 54 Anders Clason, ”Svenska institutets utbud håller hög klass”, *SvD* 23/11 1992.
- 55 Anders Steinvall, ”Strid om nya Sverigebilden: Delade meningar om den svenska modellen och om hur landet ska marknadsföras”, *DN* 15/11 1992.
- 56 Ibid.
- 57 Ibid.
- 58 Kaa Eneberg, ”Europé ska sälja ny Sverigebild”, *DN* 24/6 1993.
- 59 Wistrand 1993, s. 20–21.
- 60 Carl Marklund, ”Swedishness on Stage: The New Sweden -88 Jubilee and the Renegotiation of State–Market Relations in Swedish Public Diplomacy at the Close of the Cold War”, *Culture Unbound* 13:1 (2021).
- 61 Volvochefen P.G. Gyllenhammar var också skeptisk till delar av SAF:s mobilisering och publika kampanjer under 1980-talet, se Westerberg 2020, s. 260.
- 62 Positiva Sverige uppmärksammade det som anmärkningsvärt 1990 att Volvo ”för ovanlighetens skull” framhävde sin svenskhet i en annons i tidskriften *International Management*. Se *SverigeBilder: Nyhetsbrev från stiftelsen Positiva Sverige* 1 (1990), s. 5.
- 63 Bildtregeringen sjösatte en utredning av behovet att stärka 6 juni som svensk nationaldag, som så småningom ledde till att 6 juni blev allmän helgdag. Se SOU 1994:58: *6 Juni: Nationaldagen* (Stockholm: Justitiedepartementet, 1994).
- 64 Zander 2001, s. 317–318.
- 65 Andreas Mørkved Hellenes, ”New Gustavians: Sweden, Europe and the return of the 18th century during the 1990s crisis”, *Culture Unbound* 13:1 (2021).
- 66 ”Att vända till framgång”, annons för Positiva Sverige och Svenska Dagbladets Executive Seminars, *SvD* 22/1 1992.
- 67 Ibid.

Mot Blasieholmen

Hela vintern kommer LO-ombudsmän i stora skaror att marschera mot SAF-huset på Blasieholmen i Stockholm

Ur *Dagens Nyheters* arbetsmarknadsbevakning
15 november 1965. Tecknare ej angiven.

Arbetsmarknadens marknadsanpassning Lönebildningen och det gemensamma intresset

Erik Bengtsson

Den 15 november 1965 rapporterade *Dagens Nyheter* (DN) om hur arbetarnas företrädare i fackförbunden i Landsorganisationen (LO) och företagens företrädare i Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) förberedde sig för att börja förhandla om hur löner och villkor för i princip hela den yrkesverksamma befolkningen skulle utvecklas de närmsta åren. LO:s och SAF:s förhandlingar skulle direkt sätta de kommande årens löneökningar för 840 000 arbetare, och indirekt för nästan alla löntagare i landet. DN tyckte att detta var viktigt nog för att presentera alla förhandlare person för person, uppslaget på en helsida. Bilden intill reproducerar den teckning som ackompanjerade bevakningen och föreställer SAF:s dåvarande huvudkvarter på Blasieholmen i Stockholm, ett vackert stadspalats från 1900-talets början. Teckningen visar också en folkmassa med portföljer som rör sig mot ingången och bildtexten förklarar: ”Hela vintern kommer LO-ombudsmän i stora skaror att marschera mot SAF-huset på Blasieholmen i Stockholm.”

Arbetsmarknaden, där arbetskraft säljs och köps, är alltid en marknad. Men det är en speciell marknad, där varan som köps och säljs är en människas aktivitet, tid och förmågor.¹ Detta får viktiga följder eftersom varan på denna marknad alltså är ett subjekt, med egna intressen, dispositioner och relationer. Med dess speciella karaktär är den också en av de marknader som varierar mest i hur den är organiserad och hur den fungerar, över tid och mellan länder. I vissa sammanhang fungerar arbetsmarknaden mer som en renodlad idealtypisk marknad

där arbetstagarna söker jobb varje enskild dag och priset, alltså lönen för arbetskraften, sätts utifrån utbud och efterfrågan just denna dag. Men oftast bygger arbetsmarknaden mycket mer på kollektiva relationer, långsiktighet och förhandlingar.² Jag analyserar i denna text hur arbetsmarknaden under ”marknadens tid” så att säga har gjorts om för att fungera mer som en riktig marknad.³ För att förstå vad detta betyder, måste vi gå tillbaka till tiden före, efterkrigstiden. Sett till antologin som helhet är angreppssättet här något annorlunda: jag studerar inte 1970-, 1980- och 1990-talen i sig, utan både perioden före denna marknadens tid och perioden efter, om nu marknadens tid kan anses ha tagit slut. Arbetsmarknaden förändrades radikalt under marknadens tid, men här angriper jag problemet bakvägen genom att studera två perioder av relativ stiltje, 1950- och 1960-talen samt 2000- och 2010-talen. Med detta förfarande kan jag fånga systemens logik inte under en kaotisk förändringsperiod utan tvärtom under två stabilare perioder.

Bilden illustrerar 1960-talets perspektiv på arbetsmarknaden. Den sågs som en administration av utvecklingen av inkomsterna och deras fördelning, där fackförbunden och arbetsgivarnas organisationer var administratörer med mandat att hantera hur löner och lönevillkoren förändrades. Om vi tänker på en marknad i den enklaste formen, som i första kapitlet av en lärobok i nationalekonomi, så är den en arena där köpare och säljare möts och priset på varan – i vårt fall är det arbetskraften – sätts där utbud och efterfrågan möts. 1960-talets svenska arbetsmarknad stod långt ifrån denna bild, och förväntades inte heller närma sig den enklaste marknadsmodellen. Där var arbetsmarknaden en genuint social företeelse, en förhandling mellan samhällsklasserna och ett sökande efter lösningar som skulle gynna nationen Sverige och dess beståndsdelar: arbetare, kapitalägare, tjänstemän och bönder.⁴ För att använda en vanlig dikotomi, så skildrades 1960-talets arbetsmarknad mer som om den var en del av staten, en administration för det offentliga goda, snarare än en marknad.

I nutiden framställs arbetsmarknaden helt annorlunda. Övertygelsen om marknadens förmåga att lösa koordineringsproblem och allokera resurser, utan administrativ inblandning av organiserade intressen, har stärkts i takt med att förtroendet för omfattande organisationer

som LO och SAF (sedan 2001 Svenskt Näringsliv) har urholkats.⁵ 1970-, 1980- och 1990-talen innebar att de förhoppningar och förväntningar som riktades mot marknaderna förändrades, mycket tydligt så när vi vänder blicken mot arbetsmarknaden. Den är fortfarande idag en organiserad och administrerad marknad, men förväntningarna på den – från politiker och medier – är att den ska uppnå vad man kan kalla marknadskonforma resultat, att lönerna ska sättas utifrån världsmarknadens förutsättningar, inte utifrån de organiserade intressenas viljor.⁶ Omvandlingen av arbetsmarknaden, eller rättare sagt förväntningarna på vad arbetsmarknaden ska leverera och hur, kan ses som en del av den större process genom vilken marknaderna sedan 1980-talet i högre grad designats för att frigöras från moraliska krav och politiska regleringar. Att studera arbetsmarknadens sociala laddning, och hur den förändrats från efterkrigstid till nutid, kan alltså säga något också om marknadens tid.

Arbetsmarknadens omvandling i historiskt perspektiv

Vid decennierna runt 1900 växte starka fackföreningar fram i Sverige, och med strejker och andra påtryckningar drev de fram också en organisering hos arbetsgivarna, som 1902 bildade en nationell gemensam organisation i SAF. Under 1900-talets första decennier pendlade relationen mellan fackföreningarna samlade i LO och arbetsgivarna samlade i SAF mellan konflikt och förhandling. Sedan 1930-talets historiska kompromiss mellan arbete och kapital, manifesterat i Saltsjöbadsavtalet mellan LO och SAF 1938, har en huvudregel i den svenska arbetsmarknadsmodellen varit att löner och villkor på arbetsmarknaden först och främst regleras genom förhandlingar mellan fackförbund och arbetsgivarorganisationer, snarare än genom lagstiftning. Denna ordning, den koordinerade kapitalismens, hade sina guldår under 1950- och 1960-talen i stora delar av Europa. I Sverige naggades den i kanten med 1970-talets arbetsrättsliga reformer, som lagen om anställningsskydd 1974, och med samma decenniums hårdare konflikter mellan fack och arbetsgivare som ledde till minskad tillit mellan parterna.⁷

Inte bara organisationernas politik utan också arbetsmarknadens själva bas, jobben som finns, har förändrats rejält sedan 1970. På 50- och 60-talen var det ungefär 40 procent av de sysselsatta som arbetade i industrin, 2019 var det 11,2.⁸ Denna strukturomvandling hänger ihop med en övergripande omläggning av valuta- och finanspolitiken, och en fundamental mentalitetsförändring i Sverige liksom runt om i världen av statens mest grundläggande uppgift. Från 70-talet beskriver statsvetaren Philip Cerny ett skifte från välfärds- till konkurrensstat: statens uppgift var inte längre att skydda den nationella politiken och medborgarna från omvärlden, utan att exponera dem för den och göra dem konkurrensdugliga.⁹

Den fackliga organiseringsgraden har sjunkit något i Sverige under denna period: på 1970- och 80-talen var ungefär 80 procent av de anställda med i facket, idag ligger motsvarande siffra på ungefär 70. Den fallande organiseringsgraden har att göra med industrins försvagade roll i sysselsättningen och tjänstesektorns stärkta. Efter polariseringen av arbetsmarknadsrelationerna på 1970- och 80-talen skapades en mer stabil förhandlingsmodell 1997 med Industriavtalet. Det innebär att lönerörelserna leds av fack och arbetsgivare i industrin som förhandlar fram en löneökningstakt som ska gälla för hela arbetsmarknaden, inte bara i industrin. Sedan 2001 övervakar Medlingsinstitutet för statens del att parter i övriga sektorer lever upp till denna norm. Den nya förhandlingsordningen har ibland diskuterats som en återgång till 1950- och 60-talens förhandlingsmodell,¹⁰ men undersökningen här kommer att visa på stora skillnader mellan då och nu, skillnader helt i linje med de större samhälleliga förändringarna under marknadens tid.

Källmaterial

För att fånga hur förväntningarna på arbetsmarknaden förändrats över tid studerar jag tidningsbevakningen av avtalsrörelserna, då nya löner och villkor förhandlats fram. Avtalsrörelserna handlar om fundamentala delar av ekonomin – löner, priser och sysselsättning – och att studera bevakningen av dem blir därför en bra ingång för att begripliggöra vilka förväntningar som riktats mot arbetsmarknaden. Kollektivavtal

tenderar i Sverige att löpa ut i mars, och förhandlingarna för de nya avtalen sker därför under en vintersäsong, med början på hösten och slutet i mars–april.¹¹ Det empiriska underlaget till den här undersökningen är dagstidningsbevakning av lönerundorna 1958/59, 1959/60, 1961/62, 1963/64, 1965/66 samt 2006/07, 2009/10, 2011/12, 2012/13 och 2015/16.¹² Bevakningen i *DN* representerar den samhälleliga och politiska mittfåran, och som jämförelse har jag för två avtalsrörelser, 1965/66 och 2015/16, också studerat *Svenska Dagbladet* (*SvD*), som står mer till höger och historiskt haft nära band till näringslivet.¹³ Valet av *DN* motiveras av att den var landets största dagstidning under båda perioderna; i standardverket *Den svenska pressens historia* (2002) betecknas *DN* som ”rikstikaren inom journalistiken” på 1960-talet, en tidning som spelade ”en viktig roll för det politiska och kulturella klimatet i landet”.¹⁴

Maria Grafströms doktorsavhandling om ekonomijournalistikens utveckling sedan 1960-talet visar att *DN* gått i takt med tiden. Grafström menar att ekonomibevakningen i början av 1960-talet var bristfällig med små journalistiska resurser och föga ekonomisk utbildning hos journalisterna, vilket gjorde att de i hög grad återgav vad företagen själva kommunicerade. Från och med 1960-talets andra hälft blev ekonomijournalistiken i *DN* och *SvD* mer ambitiös, kunnig och ifrågasättande.¹⁵ Ekonomibevakningen i tv från sent 1970-tal till sent 1990-tal har studerats av Dino Viscovi, som för sin del tolkar förändringen som att bevakningen under denna tid alltmer lämnat ”arbetets värld” och närmat sig ”ekonomins värld”, med svagare representation av fackföreningar och starkare fokus på marknaden, inte minst de finansiella marknaderna.¹⁶ Ett liknande mönster har också studier av pressen funnit: dagstidningarna hade en intensiv bevakning av avtalsrörelserna på 1970- och 80-talen och betydligt mindre idag, vilket medieforskare tolkat som att ”näringslivets hegemoni verkade ha säkrats” på 1990-talet.¹⁷ Den väldigt intensiva bevakningen på 1970- och 80-talen hänger ihop med de starka motsättningarna som rådde på arbetsmarknaden då med bland annat 70-talets vilda strejker och storkonflikten 1980.¹⁸ Paradoxerna som den periodens arbetsmarknad bjöd på är ett lovande ämne för vidare forskning;¹⁹ här kommer jag att använda ett annat angreppssätt för att påvisa förändringen på längre sikt.

Lönerörelser på 1950- och 1960-talen

Tidningsbevakningen av 1960-talets lönerörelser var i hög grad teknokratisk och redogörande. *DN* förhöll sig påfallande okritiskt till fackföreningsrörelsen, också på ledarsidan.²⁰ Ett exempel är när ledarsidan den 3 september 1961 uttalade sig för det centraliserade lönebildningssystem som rådde, där LO och arbetsgivarna i SAF centralt förhandlade fram ramen för löneökningen för alla löntagare (och inkomstökningen för statligt reglerade branscher som jordbruket): "Alla inser vilken betydelse det har för arbetsfreden att ramen för löneökningarna fixeras centralt. Många irrationella störningsfaktorer kan därigenom elimineras."²¹ LO:s prognoser, utarbetade av organisationens utredningschef Rudolf Meidner, refererades hovsamt som "Dr Meidners analys".²² Även på ekonomisidorna återgavs Meidners analyser utan att målen ifrågasattes: "Utan överdrift kan fastslås, ansåg talaren, att det svenska folkhushållet befinner sig mycket nära det tillstånd av hög sysselsättningsgrad, god framstegstakt och ett rimligt mått av prisstabilitet som utgör målet för den ekonomiska politiken."²³

Med tanke på att *DN*:s politiska hemvist var (och är) oberoende liberal, och att dess starka chefredaktör 1946–59 Herbert Tingsten är ihågkommen bland annat för sin stränga kritik mot socialdemokratin,²⁴ är det slående hur positiv bevakningen av fackföreningsrörelsen var. I avtalsrörelsen 1958/59 konstaterades på ledarsidan neutralt att den svenska fackföreningsrörelsen är starkast i världen, att Metall har 96,5 procents anslutningsgrad. Ledarsidan förespråkade en starkt koordinerad avtalsrörelse, en "fyrekantsuppgörelse" mellan arbetarnas LO, arbetsgivarnas SAF, tjänstemännens TCO och jordbrukarnas organisationer.²⁵ Avtalsrörelsen 1965/66 var den med hårdast motsättningar av de här undersökta från 1950- och 60-talen och är också den med mest kritik mot fackföreningsrörelsen. *SvD*:s ledarsida kritiserade dessa år flera gånger LO för att gynna arbetarna för ensidigt, dock inte för att detta drabbar arbetsgivarna, utan för att det drabbar akademikerna i SACO.²⁶ På nyhetsplats gavs dock LO rikligt med plats också i *SvD*, och LO:s analyser och krav refererades ofta okritiskt.²⁷

Arbetsmarknaden framställdes som en nationell angelägenhet administrerad för det gemensamma bästa, som en del av "det svenska

folkhushållet”.²⁸ Skildringarna präglas genomgående av både respekt och ”vi”-känsla. Ibland slog respekten för företrädarna över i panegyrik, som när *DN* 1960 gratulerade LO:s ordförande Arne Geijer på hans födelsedag. Han beskrivs verkligen som en statsman, inte som en marknadsaktör:

Arne Geijer – vid förhandlingsbordet, som folkagitator, som bankett-talare, som riksdagsman, som internationell fackföreningsdelegat – i alla funktioner prisad eller aktad. Man har talat om hans lugn, balans, omdöme och klokhet. Han har nämnts som en tänkbar landsfader i orostider, han har omsvärmats av statsrådsrykten och han har under årens lopp samlat rader av förtroendeuppdrag. Han åtnjuter ett kompakt gott anseende i alla läger, tycks det.²⁹

Den respektfulla – och okritiska – tonen parades samtidigt med ett språk som verkade vilja skapa närhet till publiken. Något som stärkte ”vi”-känslan med förhandlingarna var att *DN* inför avtalsrörelserna utförligt presenterade löneförhandlingarna, som i exemplet 1965 refererat ovan.³⁰ *DN*:s rubrik, ”SAF och LO redo för första avtalsronden”, förde tankarna till boxning, och *SvD*:s förberedelse för avtalsrörelsen 1965 liknade *DN*:s, med en stor artikel där avtalsrörelsens start skildrades i princip som en sport: ”I dag går den egentliga starten för vinterns spännande spel om hur stora lönerna skall bli under nästa år. [...] Tecken tyder på att det kan bli ett av de mest rafflande avtalsspel vi haft under hela efterkrigstiden.”³¹ Artiklarna som presenterade parternas utgångspunkter i förhandlingarna, de tidiga positioneringarna när LO kanske sade att de i år ville ha 3,5 procent eller 5,1, var ofta stort uppslagna med stora bilder på organisationernas företrädare. Avtalsrörelsen 1958/59 är ett exempel: den 2 och 3 oktober ägnade *DN* två dagar i rad delar av förstasidan åt LO:s förberedelser för vinterns förhandlingar. Den 2 oktober rapporteras det från Hotell Malmen på Södermalm i Stockholm där LO under dagen sammanträdde för att samordna sina krav, och den 3 oktober annonserade topprubriken i fet stil ”Enhålligt LO för ny samordning” och artikeln illustrerades med stora bilder på koncentrerade fackföreträdare i samtal. Känslan av närhet till löneförhandlingarna i 1960-talets pressbevakning förstärktes av reportagen från förhandlingsrummen,

när diskussionerna intensifierades inför att de nya avtalen skulle vara på plats i slutet av mars. Under stora rubriker som "LÅNG VÄNTAN FÖR DELEGATIONERNA" citerades att "Vi kör i botten i natt", och *DN:s* läsare fick, jämte bilder av kaffedrickande, trötta förhandlare, ta del av

[p]rocentsiffror, statistik, beräkningar, förslag, invändningar. Och väntan. Väntan i de sk stora förhandlingsdelegationerna, grupper om 10–20–30 personer, på att chefförhandlarna – de som har kontakten med motparten – skall komma tillbaka från smårummen och rapportera nya argument och nya lägen [...] ³²

I avtalsrörelsen 1958/59 fick *DN:s* läsare i slutskedet av förhandlingarna till och med veta att "[p]å Arbetsgivarföreningen är alla förhandlingslokaler bokade för de närmaste veckorna".³³ Denna praktiska information kan knappast ha varit av användning för *DN:s* läsare, som inte bör ha varit i stånd att boka lokaler på SAF-borgen i vilket fall, och att journalisterna skrev in denna upplysning säger något om hur nära *DN:s* läsare på 1950- och 60-talen fick komma förhandlingarna, och hur starkt tidningen betonade att SAF och LO:s företrädare verkligen arbetade hårt (för det gemensamma bästa?). Ett annat exempel på samma närhet och positiva grundton är att begreppet "nattmangling", som benämning för långdragna och tuffa förhandlingar mellan LO och SAF, på 1950- och 60-talen var en trop som förekom i ordvitsar och skämtteckningar i *DN*, som en godmodig drift med förhandlarna.³⁴

Den inkännande och samtidigt respektfyllda rapporteringen under dessa årtionden står i stark kontrast mot hur facket sedan 1970-talet återkommande kritiserats för "pampfasoner" och varit i skottgluggen för en bred politisk och medial kritik.³⁵ Viscovi menar i sin studie av ekonomibevakningen i tv från 1970-tal till 1990-tal att "under 1970- och i viss mån 1980-talet fanns en underförstådd och för givet tagen löntagare och medborgare inskriven i rapporteringen" såsom publik.³⁶ Detta kan avläsas i *DN:s* bevakning av LO:s förhandlare på 1950- och 60-talen: de porträtteras inkännande som ansvarstagande och hårt arbetande. Också bevakningen av förhandlingarnas resultat, själva avtalen, faller in i detta mönster. När löneökningarna blir större än väntat omtalas

detta i milda termer: ”Den träffade uppgörelsen är på några punkter gynnsammare än det bud som förelåg för tre veckor sedan.”³⁷ Som vi ska se har *DN:s* avtalsrapportering blivit mera kritisk sedan dess.

Lönerörelser på 2000-talet

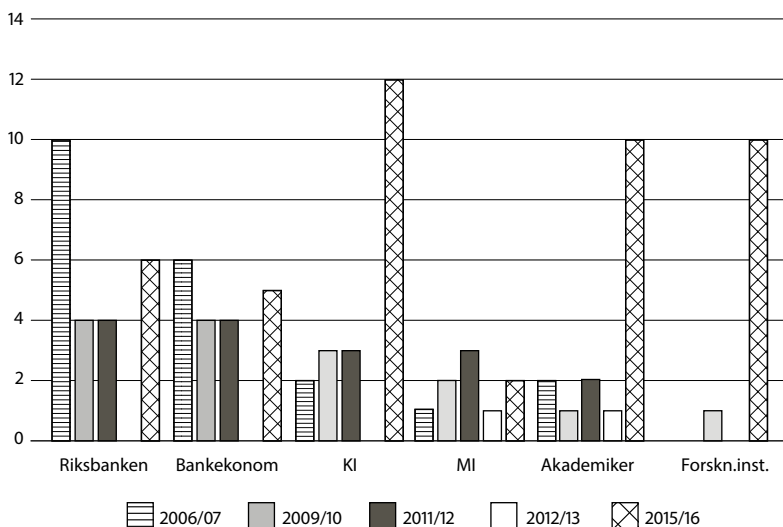
Den mediala bevakningen av avtalsrörelser är på de flesta sätt annorlunda på 2000-talet än på 1960-talet. Tidsdimensionen är sig ganska lik: avtalsrörelsen förbereds i november och december, förhandlingarna startar efter nyår och avtalen ska i huvudsak vara klara sista mars. Men annars är talet om förhandlingarna och tonen i tidningsrapporteringen helt nya. De viktiga förändringarna är tre.

Den första stora skillnaden är, i enlighet med Grafströms slutsatser, att rapporteringen om avtalsrörelserna på 2000-talet är mindre refererande och mer kritisk och analytisk än vad fallet var på 1950- och 60-talen.³⁸ *DN:s* ekonomikommentatorer visar på 2000-talet ett större avstånd till arbetsmarknadens parter, vars förhandlare inte skildras med vare sig samma respekt eller samma relativa intimitet som under den tidigare perioden. Det är framför allt LO som kritiseras för sina krav och målsättningar, både på ekonomi- och på ledarsidorna. Den brittiske historikern Jon Lawrence har diskuterat journalistikens mer kritiska läggning på 1960- och 70-talen som en del av upprottet från det konservativa, paternalistiska samhällets traditioner. Även i behandlingen av fackförbundens och arbetsgivarnas förhandlare i Sverige kan man se detta, fast jag observerar en asymmetri i att fackförbundens företrädare i högre grad ifrågasätts.³⁹ Såväl *DN:s* ekonomikommentator som ledarsidans skribenter återkommer under samtliga 2000-talets avtalsrörelser som här undersökts till att fackförbunden kräver för stora löneökningar och att dessa kommer att ha negativa effekter på arbetslöshet, inflation, handelsbalans, integration med flera makroekonomiska och samhällsliga variabler.⁴⁰ Detta i kontrast till 1950- och 60-talens bevakning där *DN* både på ledarplats och på ekonomisidorna i högre grad beskrev förhandlingsordningen som naturlig och välvillig, och utfallen som neutrala eller glädjande.

Den andra stora skillnaden hänger ihop med den första. Det handlar om vilka typer av experter som åberopas för att göra avtalsrörelsen begriplig för läsarna. I bevakningen av efterkrigstidens avtalsrörelser tillkallades sällan externa experter. Idag används experter mycket mer, och ofta till att kritisera arbetsmarknadens parter för att inte skapa tillräckligt marknadskonforma utfall. Angående 1958/59 års avtalsrörelse åberopades inte en enda extern expert, 1959/60 bara en gång, en ekonom från Konjunkturinstitutet, och 1961/62 bara två gånger, Konjunkturinstitutets chef Bent Hansen samt en rapport från OEEC om den svenska ekonomin. Detta medan LO-ekonomen Rudolf Meidner åberopades fyra gånger. 1963/64 års rörelse var liknande, med Meidner i en central roll men också inspel från bankdirektör Tore Browaldh och "Riksbanksfullmäktige med Per Edvin Sköld och Per Åsbrink i spetsen". Finansminister Gunnar Sträng (S) var också mycket aktiv i debatten om löneökningstrycket, men inga externa experter kom till tals. 1965/66 åberopades bara två experter: en professor och en ekonom från Konjunkturinstitutet.⁴¹

2000-talets bevakning av lönerörelserna använder sig i mycket högre grad av externa experter, framför allt den nu självständiga Riksbanken och ekonomer på de privata bankerna, för att bedöma vad som är en rimlig avtalsrörelse och ett rimligt utfall (se diagram). Omvänt har rollen för LO:s ekonomer, som inte räknas i diagrammet, minskat kraftigt: LO:s chefsekonom Dan Andersson nämns bara två gånger i DN:s bevakning av avtalsrörelsen 2007 och hans efterträdare nämns inte en enda gång de fyra följande avtalsrörelserna. Detta i kontrast till att Meidner nämndes fyra gånger 1961/62, en gång 1963/64 och fyra gånger 1965/66, jämte mer generella hänvisningar till "LO-ekonomerna" som kollektiv.

Som exempel kan vi ta, från lönerörelsen 2010, hur i januari vice riksbankschef Svante Öberg förklarar att det är "bäst med ett ettårigt avtal" och att "utrymmet för löneökningar är mycket begränsat".⁴² Detta följs i DN upp några dagar senare med att banken Avanzas sparekonom Claes Hemberg får bedöma svenskarnas förväntningar om löneyft på 3,2 procent som "naivt".⁴³ Under 2015/16 års avtalsrörelse blir sambandet mellan Riksbankens räntepolitik och avtalsrörelsen mer uttalat än tidigare, då Riksbanken till och med anklagas av arbetsgivarna för att försöka styra lönepolitiken och få upp löneökningstakten i syfte att nå

Antal gånger som externa experter kommer till tals i DN:s artiklar om avtalsrörelsen. (KI = Konjunkturinstitutet. MI = Medlingsinstitutet. Som "forskningsinstitut" har jag till exempel räknat Institutet för Näringslivsforskning, Industrins Ekonomiska Råd, Långtidsutredningen, IMF och Ratio.)

inflationsmålet.⁴⁴ Också bankekonomerna spelade en roll 2015/16, som när en ekonom från Skandinaviska Enskilda Banken återopas som stöd för att avtalsrörelsen måste sänka de lägsta lönerna. DN refererar SEB:s chefsstrateg Johan Javeus som pekar på att Sverige har det högsta inflödet av utbildad arbetskraft av alla länder samtidigt som man har en låg andel enkla jobb och relativt höga ingångslöner i förhållande till medellönen. Tidningen citerar bankekonomens bedömning av denna kombination: "Man behöver inte vara 'Einstein' för att förstå att den ekvationen inte kommer att gå ihop."⁴⁵

I forskningen pekas som sagt ofta på likheter mellan Sveriges lönebildningsmodell sedan 1997, med Industriavtalet i centrum, och regimen decennierna efter Saltsjöbadsavtalet 1938.⁴⁶ Formellt finns tydliga likheter, med starka parter och stark koordinering, men undersökningen här visar också på en stor förändring. På 1960-talet togs parternas, och inte minst LO:s, påståenden om det ekonomiska läget på stort allvar,

och ställdes snarast mot regeringens. På 2000-talet bedöms läget i högre grad av Riksbanken och de stora bankerna. Detta antyder hur makten över dagordningen har förskjutits och vilka förväntningar som ställs på vad arbetsmarknaden ska leverera för utfall – och vilka som har auktoritet att formulera dessa förväntningar.⁴⁷ Ekonomer och andra experter har varit viktiga för samhällsstyrningen i Sverige, inklusive lönebildningen, sedan åtminstone sent 1930-tal och det fanns alltid ett starkt teknokratiskt drag i den svenska modellen.⁴⁸ Men jämförelsen av bevakningen av avtalsrörelserna på 1960-talet och 2000-talet visar en tydlig förändring av vilkas sakkunskap och åsikter som fick medieutrymme. Experternas sammansättning blev mindre korporatistisk (inte minst genom en mindre roll för LO-ekonomerna) och tidningarna tilldelade en markant större roll till centralbanken och de privata bankernas ekonomer.

Den tredje stora förändringen i *DN:s* bevakning av lönerundorna rör vilka intressen och identiteter som förutsätts hos den läsande allmänheten. Lars Haglund och Liselotte Englund har studerat ekonominyheter i både etermedier och dagspress under år 2000 och visade att de intressen som bevakningen förutsatte i hög grad var aktiespararens och konsumentens.⁴⁹ Även Dino Viscovi finner i sin studie av tv-nyheterna att löntagarnas intressen blev mer perifera i bevakningen på 90-talet än de var 20 år tidigare.⁵⁰ Avtalsrörelserna i verkligheten handlar i allra högsta grad om löntagarnas (med fleras) intressen, och som vi har sett så intog *DN* både på ekonomi- och ledarsidan på 1950- och 60-talen en positiv hållning till LO:s strävanden i avtalsrörelserna. På 2000-talet har detta förändrats. Som jag visat ovan är bedömningarna av LO:s mål och politik då mer negativa. Vilka intressen är det då som förutsätts? När höga löneökningar bedöms som något dåligt, vilka är de negativa konsekvenserna? En vanlig analyslinje i forskningen och i dagens samhällsdebatt är att för höga löneökningar leder till prisökningar för konsumenterna, alltså inflation, när arbetsgivarna måste kompensera sig för ökade kostnader.⁵¹ Vad som överraskar med *DN:s* bevakning av 2000-talets avtalsrörelser är hur pass lite det är lönernas konsekvenser för priser som man diskuterar. De två viktigaste skälen som anförs för att hålla nere löneökningarna är jobbskapandet och effekterna på räntan. Avtalsrörelsens subjekt är således inte konsumenterna.

Effekten på jobben handlar om intresset för de arbetslösa. *DN:s* skribenter både på ekonomi- och ledarsidorna är upprepade gånger kritiska mot fackförbunden och deras förhandlare för att kräva för höga löner, vilket hämmar skapandet av jobb och ökar arbetslösheten framför allt för grupper med svag anknytning till arbetsmarknaden, som ungdomar och flyktingar. Så beskrivs fackförbunden till exempel av en ledarskribent i avtalsrörelsen 2006/07:

Nej till sänkt a-kassa. Nej till liberaliserad arbetsrätt. Nej till lägre skatt på arbetsinkomster. Ja till kraftigt höjda lägstalöner. Så kan i grova drag budskapet från LO- och TCO-facken sammanfattas inför årets viktiga avtalsrörelse. Därmed har merparten av de svenska fackförbunden tydligt markerat att man i första hand är till för dem som redan har ett jobb, inte för dem som försöker få in en fot på arbetsmarknaden.⁵²

Det andra intresset som bevakas är låntagarnas, som inte vill ha högre räntor. Resonemang om avtalsrörelsens implikationer för räntorna kan vi till exempel ta från *DN* 31 januari 2007, där reportern inför förhandlingarna menar att ingen part vill ”driva fram löneökningar som får Riksbanken att höja räntan och därmed bromsa in tillväxten och höja arbetslösheten”, eller *DN* den 26 mars samma år, då oron har tilltagit och ekonomikommentatorn Johan Schück menar att ”Riksbanken, som hittills har tagit ganska lätt på avtalsrörelsen, börjar få anledning att bekymra sig. Löneökningarna inom industrin blir något högre än väntat och nu ser även handeln ut att dra upp nivåerna. Det kan betyda att en räntehöjning rycker närmare, även om beskedet nu på fredag troligtvis blir att reporäntan ligger fast på 3,25 procent.”⁵³ Också i avtalsrörelsen 2011/12 spelade räntepolitiken en viktig roll; när förhandlingarna nått skarpt läge i april 2012 var den förmanande tonen på *DN:s* ekonomisidor skarp: ”Riksbanken har legat lågt inför årets avtalsrörelse och kommit med flera räntesänkningar. Det beror på att man på förhand har bedömt läget för måttfulla löneavtal som gynnsamt. Men räkna med att tonläget därifrån blir ett helt annat om det visar sig att inflation hotar!”⁵⁴

Riksbanken gjordes 1999 självständig gentemot regering och riksdag. Skälet för reformen var i grund och botten normpolitiskt: att se till att Riksbanken kan fatta ”impopulära” beslut, som att höja räntan för att

öka arbetslösheten när inflationen behöver hållas i schack – en reform helt i linje med 90-talets skifte från arbetslöshets- till inflationsbekämpning som främsta mål för den ekonomiska politiken.⁵⁵ Undersökningen av DN:s lönerörelsebevakning visar hur Riksbankens disciplinerande funktion internaliserats i hur samtalet om lönerörelserna förts: Riksbanken är en självklar hämmande faktor på löneförhandlingarna (olikt från 60-talet) och fackförbunden hotar den ekonomiska stabiliteten och hushållens ekonomiska intressen inte bara genom att pressa upp priser utan minst lika mycket genom att pressa upp räntor. Att räntan fått en så central roll i DN:s bevakning är relaterat till den ökade belåningsgraden bland hushållen; deras belåning satt i förhållande till deras disponibla inkomst har ökat från 96 procent år 1995 till 195 år 2020.⁵⁶ Denna omvandling, genom en större finansiell investering i boendet, samspelar med en större vikt för boendet för den sociala identiteten.⁵⁷ Att äga ett hus eller en bostadsrätt och vara belånad gör att man inte vill ha högre räntor, och det är ett intresse som DN:s bevakning av avtalsrörelserna på 2000-talet tar på största allvar.⁵⁸

En gammal marknad i en ny tid

På vissa sätt liknar dagens lönebildning den på 1950-talet. År 2016 förhandlades 484 avtal på ett koordinerat sätt för tre miljoner löntagare; 1960 förhandlades en central ram för alla löntagare och jordbruket i landet. I jämförande arbetsmarknadsforskning och politisk ekonomi betonas på detta sätt kontinuiteten: Sverige som ett land med starka arbetsmarknadsorganisationer och förhandlingskultur. Jag tror dock att undersökningen här visar hur olikt systemets funktionssätt är idag på ett mera diskursivt plan. Att förståelsen av lönerörelsens ändamål i den samhällets mittfåra som DN representerar förändrats så mycket, från 1950- och 60-talets positiva bild av en rationell administration av gemensamma intressen genom förhandlingar på arbetsmarknaden, till 2000-talets stränga kritik mot framför allt LO, stödjer en tolkning av en lönebildning som betonar förändring. Sett till dess former är den på 2000-talet lik Saltsjöbadsmodellen, men i praktiskt funktionssätt och utfall har mycket förändrats.⁵⁹

Om arbetsmarknaden på 1950- och 60-talen accepterades som en administrerad marknad, så förväntas idag i högre grad marknads-konforma utfall: vad fackförbunden och arbetsgivarna gör bedöms av bankekonomer och betygsätts utifrån huruvida utfallen ligger i linje med marknadsaktörernas förväntningar och världsmarknadens till-skrivna behov. På så sätt kan man tala om en ”marknadens tid” även vad gäller arbetsmarknaden – trots att marknaden i sig inte var ny. Även på 1950- och 60-talen skedde löneförhandlingarna i en världsekonomi, och lönernas effekter på konkurrenskraft och marknadsandelar diskuterades ständigt, men tolkningsramen för avtalsrörelsen var i grunden mer nationell, med ett fokus på produktionen i Sverige som skulle upprätthållas och främjas i ett samspel mellan arbetstagare och arbetsgivare. På 2000-talet är tolkningsramen för avtalsrörelserna mer definitivt världsekonomens: de globala marknaderna sätter premisserna, som svenska arbetstagare och arbetsgivare ska leva upp till genom att leverera resultat i enlighet med marknadernas förväntningar.⁶⁰ Marknadsaktörernas, och framför allt bankekonomernas, viktigare roll i att bedöma och uttolla avtalsrörelserna speglar de finansiella marknadernas ökade inflytande i samhället. Rollen för arbetsmarknadens parter har i denna omtolkning förändrats, och just som Jesper Enbom och Dino Viscovi påvisat i andra sammanhang, så har fackens auktoritet undergrävt.⁶¹ Som jag visat kan vi se arbetsmarknadens omvandling till en institution förväntad att leverera marknadskonforma utfall, snarare än en institution där arbetsmarknadens parter anses ha rådighet att själva definiera vilka de gynnsamma utfallen är, som en viktig del av de förändringar som vi associerar med marknadens tid.

- Om SAF:s opinionsbildningskampanjer på 1970- och 1980-talen, se Elin Åström Rudbergs och Nikolas Glovers kapitel.
- För mer om världsmarknadernas och det internationella finanskapitalets växande inflytande på ekonomin mot slutet av 1900-talet, se Oskar Brobergs kapitel.

Noter

- 1 Se Richard Swedberg, *Principles of Economic Sociology* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2003), s. 155–156. För diskussioner om arbetsmarknaden som marknad i en svensk kontext, se Christer Lundh, *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000* (Stockholm: SNS, 2002), s. 15–28.
- 2 Se t.ex. Stephen J. Nickell, "Dynamic Models of Labour Demand", s. 473–522, i Orley Ashenfelter & Richard Layard (red.), *Handbook of Labor Economics*, vol. 1 (Amsterdam: Elsevier, 1986). Klas Eklund har i en betydande diskussion av arbetsmarknaden jämfört med en idealtypisk marknad i *Vår ekonomi: En introduktion till samhällsekonomi*, 8 uppl., Stockholm: Prisma, 1999), kap. 5, 12.
- 3 Om nyliberalismens projekt att få arbetsmarknaden att bli mer som en riktig marknad, se Ben Jackson, "Neo-liberalism, Labour and Trade Unionism", i Simon Springer, Kean Birch & Julie MacLeavy (red.), *The Routledge Handbook of Neo-Liberalism* (London: Routledge, 2016).
- 4 Om centraliteten av nationen i efterkrigstidens politiska projekt, se David Edgerton, *The Rise and Fall of the British Nation*, pocketutgåva (London: Allen Lane, 2019).
- 5 För en betydande och reflekterande diskussion om 1980- och 90-talens perspektiv på fackförbunden som egennyttiga, kortsiktiga och kostnadsdrivande, se Mancur Olson, *How Bright are the Northern Lights? Some Questions about Sweden* (Lund: Institute of Economic Research, 1990). För en i svensk kontext mycket viktig kritik av fackförbunden och 1970- och 80-talens välfärdsstat, se också Assar Lindbeck, *Det svenska experimentet* (Stockholm: SNS, 1998).
- 6 Om en politik syftande till marknadskonforma utfall, se Wolfgang Streeck, "How Will Capitalism End?", *New Left Review* 87 (2014). Streeck talar om att "the neo-liberal mainstream's political utopia is a 'marketconforming democracy', devoid of marketcorrecting powers and supportive of 'incentivecompatible' redistribution from the bottom to the top", s. 44–45. Historikern John Gillingham, *European Integration 1950–2003: Superstate or New Market Economy?* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. xiii definierar utifrån ett marknadsliberalt perspektiv marknadskonform som att en för samhället positiv utveckling kan ske genom marknader, eller genom "institutions created to make markets operate properly (*Marktkonform*)".
- 7 Denna korta historik bygger i huvudsak på Lundh 2002; Svante Nycander, *Makten över arbetsmarknaden: Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal*, 2 uppl. (Stockholm: SNS, 2008). Det har skrivits väldigt mycket bra om 1930-talets klasskompromiss. Se t.ex. Anders L. Johansson, *Tillväxt och klassarbete: En studie av den svenska modellens uppkomst* (Stockholm: Tiden, 1989).
- 8 Statistiken för 1950- och 60-talen kommer från www.historia.se och för perioden sedan 1980 från Statistiska centralbyrån, tabellen "Arbetskraftsinsats (ENS2010) efter näringsgren SNI 2007, tabellinnehåll och år".
- 9 Philip G. Cerny, "The Competition State Today: From raison d'Etat to raison du Monde", *Policy Studies* 31:1 (2010).
- 10 Nils Elvander, "Industriavtalet och Saltsjöbadsavtalet – en jämförelse", *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 8:3 (2002), s. 191–204.

- 11 För en beskrivning av hur avtalsrundorna gick till på 1950- och 60-talen, se T.L. Johnston, *Collective Bargaining in Sweden: A Study of the Labour Market and Its Institutions* (London: Allen and Unwin, 1962), s. 264–267.
- 12 DN:s alla utgåvor t.o.m. 1992 finns på arkivet.dn.se. Nyare artiklar finns på dn.se. Svenska Dagbladets arkiv finns på <https://www.svd.se/arkiv>. Relevanta artiklar har identifierats genom användning av ordet avtalsrörelse i en eller annan form; jag har sökt avtalsrörelse* för att få med artiklar som använder ordet i obestämd eller bestämd form.
- 13 Om SvD:s politik och relation till näringslivsintressen på 1960- och 70-talen, se Maria Grafström, *The Development of Swedish Business Journalism: Historical Roots of an Organisational Field* (Uppsala: Uppsala universitet, 2006), s. 148–150.
- 14 Lars-Åke Engblom, "Tidningar dör, men pressen lever", i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia*, vol. 4, *Bland andra massmedier (efter 1945)* (Stockholm: Ekerlid, 2002), s. 20–133.
- 15 Grafström 2006, s. 136–145 (DN), 151–153 (SvD).
- 16 Dino Viscovi, *Marknaden som mönster och monster: Ekonomiska experter och nyheter om ekonomi i Rapport 1978–1998* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2006), s. 48–49.
- 17 Peter Kjær, Niina Erkama & Maria Grafström, "Transforming Business News Content: A Comparative Analysis", i Peter Kjær & Tore Slaatta (red.), *Mediating Business: The Expansion of Business Journalism* (Köpenhamn: Copenhagen Business School Press, 2007), s. 148. De undersöker ekonomisk journalistik i fyra stora nordiska dagstidningar, inkl. SvD, och fyra nordiska affärstidningar 1960, 1970, 1980, 1990 och 2000. Om den intensifierade arbetsmarknadsbevakningen i svensk tv på 1970-talet, se Monika Djerf-Pierre & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: Aktualitetsjournalistik i svensk radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001), s. 246–247.
- 18 Om 1970- och 80-talens omvandling av lönebildningen, se Lundh 2002, s. 252–282.
- 19 Edgerton 2019, kap. 16 skisserar på en sådan diskussion i det brittiska fallet.
- 20 Den beskrivande andan i journalistiken under 1950-talet och 60-talets första halva fångas av karaktäriseringen av perioden 1945–65 som "spegling" och perioden 1965–85 som "granskning", i Djerf-Pierre & Weibull 2001, s. 170–174, 240–264.
- 21 "LO och lönerna", DN 3/9 1961. Aversionen mot "det irrationella" är tidstypisk.
- 22 "Utspel om lönerna", DN 11/11 1961.
- 23 "Rudolf Meidner: Klimatet något kärvare men fortsatt expansion", DN 11/11 1961.
- 24 Se t.ex. Stig Hadenius, *Dagens Nyheters historia: Tidningen och makten 1864–2000* (Stockholm: Bokförlaget DN, 2002), s. 279–286, 309–316.
- 25 "Landsorganisationen", DN 9/8 1958; "Förspel till avtal", DN 11/8 1958.
- 26 "Klasspolitik", SvD 28/8 1965; "TCO-chefen säger ifrån", SvD 10/10 1965; "Svar på LO-tal", SvD 17/10 1965; "Tyst i klassen ...", SvD 9/1 1966.
- 27 T.ex. "LO signalerar hårda lönekrav: Förhandlingsstart i november", SvD 25/9 1965. För exempel på Meidner som expert också i SvD, se "LO skapar prismedvetenhet genom att upplysa köparna", SvD 4/9 1965.
- 28 Helt i enlighet med betoningen på nationen i Edgerton 2019, särskilt s. 378. För "det svenska folkhushållet", se DN 11/11 1961.

- 29 "GEIJER 50 ÅR. LO vill behålla sina traditioner: 'Ingen byråkrati'", *DN* 4/5 1960.
- 30 För andra exempel, se "Ingen samlad opinion mot nya tvåårsavtal", *DN* 2/10 1958; "Enhälligt LO för ny samordning", *DN* 3/10 1958. Även SAF:s inledande utspel kunde få förstasidan, se t.ex. "PRISHÖJNING MÅSTE UNDVIKAS: Arbetsgivar-
na bjuder lönestopp", *DN* 13/12 1959.
- 31 "Starten går för vinterns avtalsspel: Kraftiga öppningskrav är att vänta", *SvD* 16/11 1965.
- 32 "LÅNG VÄNTAN FÖR DELEGATIONERNA", *DN* 19/3 1962. Jfr "Mangling inleds för medlingsbud till SAF och LO", *DN* 1/4 1964. För liknande detaljerad inifrån-
skildring av förhandlingarna i *SvD*, se "Höjd konfliktersättning: Tjänstemännen försenas" 31/3 1966. Johnston 1962, s. 271 skriver om de svenska lönerörelserna: "The negotiations were and are frequently physically exhausting". Detta framgår
också i mediabevakningen.
- 33 "Avtalet SAF-LO godkänt: Tvekan om kompensationen", *DN* 7/3 1959.
- 34 Se "Namn och nytt"-avdelningens skämtteckning i *DN* 2/2 1959 och sign. Red Tops
kåseri på kultursidan "Stort, vackert, rikt", *DN* 4/4 1962.
- 35 Jesper Enbom, *Facket i det medialiserade samhället: En studie av LO:s och medlems-
förbundens tillämpning av news management* (Umeå: Umeå universitet, 2009).
- 36 Viscovi 2006, s. 49.
- 37 "Löneuppgörelsen", *DN* 8/4 1964.
- 38 Grafström 2006, kap. 7; jfr Djerf-Pierre & Weibull 2001.
- 39 Jon Lawrence, "Paternalism, Class and the British Path to Modernity", i Simon
Gunn & James Vernon (red.), *The Peculiarities of Liberal Modernity in Britain* (Ber-
keley: University of California Press, 2011), s. 157. Om asymmetrin, jfr Enbom
2009; Viscovi 2006, s. 199–202.
- 40 År 2007 är utvärderingen på ledarsidan av industrins avtal faktiskt markerat positiv:
Barbro Hedvall, "Konfliktfritt i halvtid", *DN* 16/3 2007. Däremot är utvärderingen på
ekonomisidan av uppgörelsen i handeln starkt kritisk: Johan Schück, "Urspårad av-
talsrörelse hotar regeringens mål", *DN* 26/3 2007; se också Peter Challis/TT, "Löne-
avtal oroar marknaden", *DN* 26/3 2007. År 2010 slöts relativt försiktiga avtal i en
svår ekonomisk tid och arbetsmarknadsreportern Cecilia Jakobssons utvärdering
var försiktigt positiv: "Slutet på en stökig avtalsrörelse", *DN* 14/5 2010. Två år senare,
2011/12, var ledarsidan skarpt kritisk mot fackförbunden i upptakten av avtalsrö-
relsen – "Hört talas om krisen?", *DN* 6/9 2011 –, under förhandlingarna – "Maxi-
malt fel tidpunkt", *DN* 2/12 2011 – och när avtalen blivit klara – "Noll procent på
20 år", *DN* 3/3 2012; Peter Wolodarski, "Tjugo år då guldets blev till sand", *DN* 25/3
2012 och även så ekonomisidan: Johan Schück, "För hög löneökning gynnar inte
någon", *DN* 11/4 2012. Avtalsrörelsen 2012/13 var mindre omfattande och mindre
konfliktfylld. Johan Schück förmanade dock: "Måttliga krav lönsamt på sikt", *DN*
8/3 2013. Avtalsrörelsen 2015/16 var större och mer konfliktfylld. Schück pekade
med utgångspunkt i en rapport från Konjunkturinstitutet på en "Svår balansgång
mellan höga och låga löneökningar", *DN* 7/10 2015 medan en osign. ledare hävdade
att "LO står i vägen för jobben", *DN* 7/11 2015 och en dito, "Fackets blindas fläckar",
DN 22/12 2015, att för höga löneökningar skulle minska jobbtilfällena. För sträng
kritik av LO:s lönepolitik också på *SvD*:s ledarsida, se Tove Lifvendahl, "Ekvatio-
nen går inte ihop" 10/12 2015; Jonatan Lönnqvist, "Ett för samhället skadligt LO
behöver tuktas" 14/2 2016.

- 41 Dessa beräkningar bygger på tidningsmaterialet som förklarats i sektionen "Källmaterial". *Svenska Dagbladet* refererade i bevakningen av avtalsrörelsen 1965–1966 professorer två gånger, Konjunkturinstitutet sex gånger och övrigt forskningsinstitut en gång. 2015–2016 refererades KI tre gånger, forskningsråd två, en professor en gång, och bankekonomer två gånger.
- 42 "Det blir låga löneökningar", *DN* 30/1 2010.
- 43 "Naivt tro på stora lönelöft", *DN* 4/2 2010.
- 44 Se t.ex. Johan Schück, "Riksbanken försöker inte styra lönerna", *DN* 3/10 2015. För liknande diskussion i *SvD*, se Louise Andrén Meiton, "Stridiga viljor inför avtalsrörelse" 7/10 2015.
- 45 TT, "I framtiden behöver vi jobba mer – och längre", *DN* 8/12 2015.
- 46 Se t.ex. Elvander 2002.
- 47 Jfr Enbom 2009, som använder begreppet hegemoni för att beskriva makten över dagordningen. Om finansaktörers roll som experter i mediebevakningen av ekonomin på 2000-talet, se också Peter Kjær, "Changing Constructions of Business and Society in the News", i Peter Kjær & Tore Slaatta (red.), *Mediating Business: The Expansion of Business Journalism* (Köpenhamn: Copenhagen Business School Press, 2007), s. 159–186.
- 48 Se t.ex. Peter Katzenstein, *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe* (Ithaca: Cornell University Press, 1985). Lars Ekdahl, *Mot en tredje väg: En biografi över Rudolf Meidner*, vol. 1, *Tysk flyktning och svensk modell* (Lund: Arkiv, 2002), s. 115–188, 258–321 diskuterar ekonomernas ökade inflytande på LO under efterkrigstiden.
- 49 Lars Haglund & Liselotte Englund, *Från jämförpriser till börskriser: En kvantitativ kartläggning av ekonomi- och konsumentjournalistiken i svenska medier 2000* (Stockholm: Institutet för mediestudier, 2001), refererad i Viscovi 2006, s. 42–45.
- 50 Viscovi 2006, s. 202.
- 51 Om löneökningarnas effekt på priser, se Eklund 1999, kap. 13.
- 52 Peter Wolodarski [utan rubrik], *DN* 19/1 2007. Se också i *DN* "LO står i vägen för jobben" 7/11 2015; "Fackets blindas fläckar" 22/12 2015. För liknande kritik i *SvD*, se t.ex. Jonatan Lönnqvist, "Ett för samhället skadligt LO behöver tuktas" 14/2 2016, s. 5. Denna analyslinje sammanfaller som sagt med ett vanligt perspektiv i forskningen, se t.ex. Eklund 1999, s. 292–293, 313–316.
- 53 Bosse Andersson, "Försonlig inledning på avtalsrörelsen", *DN* 30/1 2007; Johan Schück, "Urspårad avtalsrörelse hotar regeringens mål", *DN* 26/3 2007. Jfr "Professor: Lönebildning verkar inte klara högkonjunktur", *DN* 28/3 2007 där Lars Calmfors citeras: "Nivån på löneökningarna verkar bli för hög. Riksbanken borde redan den här veckan höja räntan och indikera att de framtida räntehöjningarna kan bli högre än man tidigare trott. Det skulle skicka ut en tydlig signal om att löneökningarna måste hållas tillbaka."
- 54 Johan Schück, "För hög löneökning gynnar inte någon", *DN* 11/4 2012. Jfr Johan Schück, "Ont om ekonomisk stimulans i regeringens budget", *DN* 13/4 2012.
- 55 Jfr Johannes Lindvall, *The Politics of Purpose: Swedish Macroeconomic Policy after the Golden Age* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2004), särskilt kap. 4. Lindvall diskuterar normpolitiken på s. 135–137 men går inte in på Riksbanksreformen 1999 i sig; om den, se istället Lars Calmfors, "The Swedish Macroeconomic Policy Framework", IFN Working Paper No. 1075 (Stockholm, 2015), s. 4–6.

- 56 Lån/disponibel inkomst från Ekonomifakta, som använt statistik från SCB.
- 57 Se Lisa Adkins, Melinda Cooper & Martijn Konings, *The Asset Economy: Property Ownership and the New Logic of Inequality* (Cambridge: Polity Press, 2020).
- 58 SvD torde ha en målgrupp med (minst) lika hög andel bostadsägande som DN. Bevakningen 2015/16 i SvD diskuterar visserligen Riksbanken och räntan flitigt, men inte så mycket ur perspektivet att för höga löneökningar kan leda till räntehöjningar. Detta beror sannolikt på att diskussionen under denna avtalsrörelse handlade mindre om denna fråga; som vi sett förväntades låga löneökningar och stridsäpplet var snarast ifall Riksbanken med sin extremt stimulerande penningpolitik ens skulle få upp inflationen till målet om två procent.
- 59 Se Lucio Baccaro & Chris Howell, *Trajectories of Neoliberal Transformation: European Industrial Relations since the 1970s* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017); Erik Bengtsson & Magnus Ryner, "The (International) Political Economy of Falling Wage Shares: Situating Working-class Agency", *New Political Economy* 20 (2015), s. 418–419.
- 60 Denna slutsats är influerad av analysen av den danska ekonomibevakningens utveckling sedan 1960-talet i Kjær 2007. Kjærs resonemang om vad jag här kallar tolkningsramar bygger på ekonomisociologen Neil Fligstein, *The Transformation of Corporate Control* (Cambridge, MA & London: Harvard University Press, 1990).
- 61 Enbom 2009; Viscovi 2006. Om de fackliga företrädarnas starka position på 1970-talet, se Djerf-Pierre & Weibull 2001, s. 246–247, 376.

DEL II
MARKNADENS MÄNNISKOR

Demonstrationen mot löntagarfonder den 4 oktober 1983. Ur SAF:s arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria. Okänd fotograf. Bilden är något beskuren.

”Kvinnor – ta hand om privatiseringen av offentliga sektorn” Marknaden som lösning på jämställdhetsproblemet

Helena Tolvhed

På bilden syns några deltagare i den stora demonstration mot löntagarfonder som ägde rum i Stockholm den 4 oktober 1983. Utöver budskap om att stoppa fonderna ser vi att demonstranterna håller skyltar med budskapet ”Byråkrater och politiker ska inte sköta företag” och ”Lön-samma företag gör det bättre”. Moderaterna var en central initiativtagare till demonstrationen, och även Moderata kvinnoförbundet (MKF) deltog mycket engagerat i kampanjen.

Medan det på 1970-talet hade funnits en relativ enighet bland riksdagspartier från vänster till höger om jämställdhetsreformer inom utbildning och arbetsmarknad, lagstiftning mot diskriminering och målsättningen att öka andelen kvinnor i politiken, blev det under det påföljande decenniet tydligt att det fanns olika uppfattningar om vägen framåt. Här ska jag, genom att studera källmaterial från och om MKF, sätta ljus på moderata kvinnors deltagande i 1980-talets marknadsliberala vändning och hur feministiska idéer här kom att bidra med en modern och progressiv legitimering åt marknadsekonomin. Marknadstankarna rörde sig in i diskussioner om familjeliv, omvårdnad och självförverkligande, där demokrati och rättvisa fick nya uttolkningar genom begrepp som mångfald, alternativ, valfrihet och småskalighet.

Historiker som Melinda Cooper och Ben Jackson har visat att marknadsvänliga politiker och ekonomer i USA och Storbritannien under

1970- och 80-talen tillskrev enförsörjarfamiljen en viktig roll som ett alternativ till statlig socialpolitik.¹ Men i 70-talets Sverige var enförsörjarmodellen närmast överspelad och kvinnors deltagande på arbetsmarknaden mycket högt i internationell jämförelse. Hos den svenska högerns kvinnor växte en ny berättelse fram, i vilken marknaden kom att framträda som en väg till jämställdhet och ökad frihet för kvinnor. Samtidigt pekades en särskilt avgörande roll ut för kvinnor i att ta hand om de arbetstillfällen som skulle frigöras då "samhällsmonopolen" inom vård- och omsorgssektorn löstes upp, som man önskade att de skulle. Som jag kommer att visa distanserade sig de moderata kvinnorna allt tydligare från tanken på offentlig sektor som kvinnornas bundsförvant. Frigörelse knöts i stället till de möjligheter som näringslivet och entreprenörskap kunde erbjuda.

1970-talets jämställdhetsfråga och Moderata kvinnoförbundets förnyelse

Under 1970-talet hade jämställdhet växt fram som ett eget politikområde i Sverige. I det som historikerna Christina Florin och Bengt Nilsson kallat för en genomgripande "oblodig revolution" ersattes den tidigare normen om den manlige familjeförsörjaren av en tvåförsörjarmodell. Kvinnors yrkeskarriärer skulle möjliggöras med föräldraförsäkring och barnomsorg, och föräldraskapet skulle bli jämställt. Kvinnorna anställdes dock främst inom den expanderande offentliga sektorn snarare än inom industrin.²

Bakom 1960- och 70-talens snabba förändringar låg ett stort strukturellt behov av kvinnors arbetskraft. Men 70-talets jämställdhetsreformer drevs också aktivt av den andra vågens feministiska organisering. Till skillnad från andra delar av västvärlden, där feministisk mobilisering vanligen skedde i utomparlamentariska rörelser, kom den andra vågen i Sverige i hög grad att kanaliseras genom redan etablerade kvinnoorganisationer. De politiska partiernas kvinnoförbund vitaliserades av den nya kvinnorörelsen och tog åt sig sättet att politisera kön som en såväl privat som samhällelig maktrelation.³

MKF var ett stort förbund med ett medlemsantal på över 60 000 i slutet av 70-talet och med aktiva länskvinnoförbund och lokala kvin-

noföreningar runt om i landet.⁴ Källmaterialet ger bilden av ett förbund som från 1972, med en ny ledning under ordförande Britt Mogård, snabbt kom att anta en offensiv roll i jämställdhetsfrågor på ett sätt som bröt mot såväl en tidigare, mer stödjande roll för förbundet som mot en traditionellt konservativ syn på kön, arbete och föräldraskap. MKF började framföra kritik mot den mansdominans som man menade präglade samhället generellt liksom det egna partiet. Förbundet utarbetade målmedvetet egna förslag och program syftande till att ge kvinnor ökat inflytande, fler valmöjligheter och bättre villkor på olika samhällsområden. Det då aktuella feministiska begreppet könsroll fick stort genomslag i MKF, som föreslog omfattande utbildningssatsningar för att motverka stereotypa val av utbildning eller yrken för kvinnor.

MKF:s debattskrifter och mediala utspel ger en kanske inte helt väntad bild av moderata kvinnor, som på 70-talet införlivade en del av tidens radikalt färgade språkbruk och strategier och i viss mån betraktade sig själva som del av en bredare kvinnorörelse. Denna kursändring skapade en del konflikter med det starkt mansdominerade partietablissemang, såväl på lokal nivå då kvinnliga kandidater utmanade sittande manliga representanter, som på nationell. Inte minst framstod relationen mellan Britt Mogård och partiledaren Gösta Bohman periodvis som ansträngd.

Kvinnors underrepresentation i politiken var en huvudfråga för MKF under denna tid. Ett utbildningsprogram med det aktivistiskt klingande namnet ”Aktion MKF 1979” sjösattes 1976 med målet att få in fler kvinnliga riksdagsledamöter i nästa val. Kandidaterna trimmades i debatteknik, ledarskap och mediehantering. Satsningen gav resultat. I det för partiet framgångsrika valet 1979 ökade antalet moderata kvinnor i riksdagen från nio (16,4 procent av antalet moderata riksdagsledamöter) till det dubbla (24,6). Hälften av de nya riksdagsmandaten gick till kvinnliga kandidater.

Det nyprofilerade MKF drev partiet att överge tanken om att kvinnans plats var i hemmet och istället acceptera tvåförsörjarnormen. Samtidigt värnade kvinnoförbundet liksom partiet i övrigt om valfrihet och alternativ i barnomsorgen, i form av familjedaghem (”dagmammar”), vårdnadsersättning och generellt bättre villkor för deltidsarbete och hemmavarande förälder under småbarnsåren. Moderaternas valmanifest, parti- och idéprogram avspeglar också en ökad acceptans för

jämställdhet som begrepp och legitimt politikområde.⁵ I valmanifestet 1976 dyker begreppet upp för första gången: ”Jämställdhet måste råda mellan könen i både hem och arbetsliv.” I det längre idéprogrammet 1978 får jämställdhet ett eget avsnitt, där också begreppet könsroll används. Jämställdhet tycks vid det här laget, åtminstone formellt, ha etablerats som ett positivt värde i Moderaterna som en del av den inströmning av liberala idéer som moderniserade partiet och mobiliserade nya väljare under perioden.

1980-talets formering av en marknadsliberal jämställdhetslinje

Under 1970-talet tilltog attackerna från borgerligt håll mot det socialdemokratiska samhällsbygget, som menades vara överbyråkratiserat och ineffektivt.⁶ Under den borgerliga regeringstiden 1976–82 kom kritik av välfärdsstaten och dess förment ineffektiva offentliga sektor att sammansmälta med försvaret av privat företagsamhet och individens rättigheter.⁷ Inte minst i debatten om löntagarfonderna förenades byråkratikritik med marknadsentusiasm. Moderaterna framförde alltmer långtgående krav på marknadsliberaliseringar, med nedskärningar av statlig konsumtion, begränsningar av offentlig sektor och införande av marknadsstyrning i offentliga organ. En politik för att få in fler privata alternativ i vård och omsorg utformades, och kursen var satt mot 1990-talets breda genombrott under ledorden valfrihet och konkurrens.⁸

Från början av 1980-talet framstår, som jag i det följande kommer att visa, den marknadsliberala inriktningen också allt tydligare i kvinnoförbundets material. MKF började utforma egna svar på problemet med kvinnors ekonomiska beroende som stod i tydligare samklang med partiets nya ideologiska strömningar. Marknaden kom nu att framträda som lösningen på jämställdhetsproblematiken och vägen till frigörelse för kvinnor.⁹ Förbundet uppmanade därför sina medlemmar – i förlängningen alla kvinnor – att delta i omformeringen av samhället i marknadsvänlig riktning. Under den nya ordföranden Ann-Cathrine Haglund kom MKF att på 80-talet systematiskt argumentera för en sådan omfattande samhällsomvandling utifrån ett kvinno- och jämställdhetsperspektiv.

I särskilt fokus låg frågan om huvudmannaskap inom barnomsorgen. Jämställdheten infogades i ett tillväxtinriktat marknadsparadigm som skulle gynna såväl kvinnor som grupp som landets ekonomi och sysselsättning. Med vårdnadsbidrag och privata daghem kunde den offentliga sektorns storlek minska.¹⁰ Genom aktivt aktörs- och entreprenörskap kunde kvinnor frigöras, inte bara från beroendet av mannen utan också från det beroende av samhället som den socialdemokratiska välfärdsstaten hade etablerat.

Detta möte mellan feministiska idéer och marknadsideologi mot 1900-talets slut måste förstås i sin specifika kontext. Samtidigt är det inte helt utan historiska förlagor. Historikern Orsi Husz har påvisat ett utvecklat samarbete på 1950-talet mellan det partipolitiskt oberoende Fredrika-Bremer-Förbundet och näringslivsaktörer som Skandinaviska Banken, Stockholmsbörsen och Näringslivets fond. I kontinuerlig utbildnings- och konferensverksamhet utbildades kvinnor i finansekonomi och pengaförvaltning, och uppmuntrades till att bli mer aktiva, investerande finansiella aktörer för att öka sitt ekonomiska oberoende.¹¹ Skillnaden är att detta senare möte mellan feministisk och marknadsmässig ideologi på 1980-talet blev en del av den partipolitiska samhällsdebatten.

Löntagarfonder ”ett förslag av män – för män”

Moderaterna var som enda parti en integrerad part i 1980-talets näringslivsunderstödda marknadsliberaliseringsprojekt.¹² Genom kampen mot löntagarfonderna kom nu samhällskritiken från höger, med SAF och Moderaterna i täten, att växa sig stark. MKF grep chansen att försöka mobilisera kvinnor genom att peka på att fondernas subjekt var manligt och på så sätt bidra till partiets opinionsbildning utifrån könsbaserade argument. Förbundet utvecklade en argumentation om fackförbundens och fondernas särskilda skadlighet för kvinnor som grupp. En av MKF:s affischer i valrörelsen 1982 hade budskapet ”Löntagarfonder = gubbvälde”.¹³ Det konfrontativa språkbruket framstår som inspirerat av den andra vågens feminism, men kritiken av manssamhället riktades om, så att udden främst pekade mot socialdemokratins samhällsbygge.

I pressen och på torgmöten runt om i landet framförde MKF budskapet att ett fritt och lönsamt näringsliv, stimulerat av sänkta skatter och

arbetsgivaravgifter, var vägen till en tryggad sysselsättning för arbetsmarknadens utsatta grupper: kvinnor och unga.¹⁴ Debattskriften *Kvinnor mot löntagarfonder* (utgiven 1982, i reviderad upplaga 1985) ställde fondernas maktkoncentration mot de enskilda löntagare som saknade eget inflytande över pengar och beslut. Löntagarnas organisationer var styrda av socialdemokratins manliga "pampar", hävdade skriften, och därför utgjorde de ett hot mot demokratin och olikstänkande individer, och inte minst yrkesarbetande kvinnor. Även hemarbetande kvinnor skulle få "ännu mindre" att säga till om ifall löntagarfonderna blev verklighet och sammantaget drogs slutsatsen att risken "är uppenbar att vi kvinnor får mindre inflytande i Fond-Sverige".¹⁵ MKF kunde här peka på en statistiskt belagd ojämn könsbalans inom LO-förbundens styrelser: i fondstyrelserna var bara 3 av 44 ordinarie ledamöter kvinnor, och TCO med 60 procent kvinnliga medlemmar hade endast 20 procent kvinnor i styrelsen. Som sociologen Stefan Sjöberg har visat blev löntagarkollektivets kvinnor också relativt bortglömda i Socialdemokraternas och LO:s mobilisering för löntagarfonderna, något som MKF kunde utnyttja i sin argumentation.¹⁶

Här utspelade sig således en intrikat omkodning av könsmaktsanalysen. De moderata kvinnorna hade under 70-talet antagit ett sätt att problematisera relationerna mellan könen på samhällsnivå i form av sakpolitiska frågor om rättvisa och demokrati. Men på 80-talet målade förbundet snarare upp bilden av att de gamla könsrättvisorna snarast hade förstärkts genom de senaste decenniernas socialdemokratiska statsbygge. Löntagarfonder hotade att ge facket män ytterligare ökat inflytande över företag, inklusive dem ägda av kvinnor: "Löntagarfonder är ett förslag av män – för män. Utrymmet för fria företagare blir mindre, aktieägare får mindre inflytande."¹⁷ Den fallande lönsamhet i det svenska näringslivet som var att förvänta i "Fond-Sverige" skulle medföra en ökad arbetslöshet och drabba kvinnor och ungdomar värst då dessa vanligen var sist in och därför skulle få gå först enligt turordningsreglerna. MKF uppmanade sina medlemmar, föreningar och kommittéer landet runt att engagera sig i kampen mot fonderna och att målmedvetet ta sikte på styrande befattningar i arbetsmarknadens organisationer.

Kvinnor, arbete och ekonomi

Att många kvinnor hade dåligt betalda arbeten i offentlig sektor och begränsat inflytande över sin arbetssituation var en realitet, liksom att de ofta var organiserade i starkt mansdominerade fackförbund. MKF:s argumentation anslöt sig här till en problembild som uppmärksammades i tidens arbetsmarknads- och kvinnoforskning, nämligen att kvinnor och män fördelade sig mycket ojämnt på arbetsområdena. Genom 1970-talets strukturomvandlingar hade det inte, som ursprungligen hade förväntats, blivit produktionen som sugit upp det ökade kvinnliga förvärvsarbetet, utan istället den expanderande offentliga sektorn. Den privata könsarbetsdelningen hade således i viss mån ersatts av en offentlig, och kvinnor hade som grupp blivit beroende av staten som arbetstagare och klienter.¹⁸

MKF:s programförklaringar ställde nu den ekonomiska sfären i centrum och utgick från lägesbeskrivningen om en ”tudelad” och ”segregerad” arbetsmarknad. Socialdemokratins centraliserade samhälle hade låst in kvinnor i underordnade positioner. Dessa behövde nu brytas, och MKF riktade återkommande i sina mediala utspel, skrifter och program uppmaningar till alla kvinnor att ta vara på de möjligheter som öppnades, att lära sig ekonomi och småföretagande, skaffa sig datorkunskaper och göra otraditionella utbildningsval genom att exempelvis söka sig till teknikbranschen. Teknologisk utveckling och decentralisering skulle öka de framtida möjligheterna att kunna kombinera arbete, familjeliv och fritidssysselsättningar, menade förbundet. Vikten av eget sparkapital och kunskaper i privatekonomi för kvinnors oberoende i händelse av skilsmässa eller änkedom underströks, och MKF lade förslag om att partiet skulle verka för skattelättnader för sparande i bank och aktier och starkare skydd för mindre aktieägares intressen.¹⁹

Således uppmannades de kvinnor som MKF vände sig till och försökte mobilisera att på egen hand bädda för sin framgång i yrkeslivet och sitt ekonomiska oberoende. Men förbundet föreställde sig också att en större, samhällelig omställning behövdes för att bryta kvinnors beroende av offentlig sektor och de mansdominerade och tudelade strukturerna på arbetsmarknaden. Den offentliga sektorns expansion hade i grund

och botten gjort kvinnor en björntjänst, menade MKF; förvisso hade den gett kvinnor arbete men samtidigt hade många arbetstillfällen i privata sektorn slagits ut. Kvinnor var nu fångna i offentlig sektor samtidigt som arbetsmarknadens parter var fastlåsta i (den ohjälpligt ojämställda) lönestrukturen. Kvinnor blev känsliga för förändringar på arbetsmarknaden eftersom deras arbete var koncentrerat till en alltför snäv del av den.²⁰

Vägen ur denna situation var, enligt MKF, att krympa den offentliga sektorn och samtidigt öka företagandet inom en växande tjänste- och servicesektor: "Tilltron till individen och företagen måste ersätta tron på staten."²¹ Förbundet gjorde mediala utspel om företagandets förutsättningar, där de kritiserade regleringar, höga avgifter och skatter och påtalade hur detta hämmade kvinnors företagande.²² MKF skickade 1983 brev om löntagarfonderna till "ett par tusen kvinnliga företagare från hela Sverige". Vidare uppmanades de egna kommittéerna och föreningarna runt om i landet att förmedla information om fonderna genom att kontakta och helst också besöka framför allt kvinnliga företagare.²³

Arbete kunde och skulle inte skapas av politiker, menade förbundet. Politikernas uppgift var istället "att skapa förutsättningar för en ekonomisk och näringspolitisk utveckling, som ger ekonomisk tillväxt och uppmuntrar investeringar och nyföretagande". Arbetsmarknads-lagstiftningen behövde anpassas för ökad rörlighet. MKF lade också förslag om att tillåta privat arbetsförmedling samt att studie- och yrkesorientering skulle åläggas att upplysa om att egenföretagande också kunde vara ett framtida arbete.²⁴ Om bara hinder i form av löntagarfonder och "krångel, byråkrati, pålagor" rensades bort skulle en stor, hittills outnyttjad, potential frigöras och ta sig uttryck i en kraftig ökning av kvinnligt egenföretagande.²⁵

Bryt monopolen – en chans för kvinnor

I *Kvinnors väg vidare*, en debattskrift från MKF utgiven 1985, framhölls att kvinnornas beroende av staten inte var ett utslag av aktiva val. Detta var istället en följd av att verksamhetsområden som kvinnor traditionellt arbetat inom hade inlemmats i offentlig sektor, där skattefinan-

sierade servicemonopol hade byggts upp.²⁶ Situationen hade nu blivit riskabel, och liknades vid risken för skilsmässa i den privata relationen med maken. Den offentliga sektorns överdimensionering hotade att utlösa en stor samhällskris, vilket enligt förbundets varningar kunde få omfattande konsekvenser för jämställdhet och kvinnors ställning: ”Drastiskt uttryckt, återstår endast en promenad tillbaka till spisen, förmodligen i ilmarsch.”²⁷

MKF:s företrädare gick således på offensiven för att kämpa mot vad de menade var en missuppfattning om att en minskning av offentlig sektor skulle gå ut över kvinnorna. Dessa arbetsuppgifter skulle finnas kvar, men skötas i privat regi, vilket, enligt debattskriften, hade en rad fördelar: ökade möjligheter att välja arbetsgivare, bättre lön för den som visar sig kompetent, ökad chans att bli oberoende som företagare eller som ansvariga chefer.²⁸ Privata arbetsgivare skulle ge ”marknadsanpassad löneutveckling” till dem, exempelvis sjuksköterskor, som i nuläget var fast på underordnade positioner i offentlig sektor.²⁹

Då MKF:s riksstämman 1987 antog en utbyggd proposition om ”Kvinnor och ekonomi” var striden mot löntagarfonderna över. Förbundet fortsatte dock att påtala mansdominansen inom de fackliga organisationerna och uppmana fackanslutna kvinnor i LO och TCO att göra sig valbara för förtroendeposter och ta ansvar för nomineringar för att se till att ”de representeras av kvinnor hela vägen upp i hierarkin”.³⁰

Men det var kraven på att bryta monopolen inom barn- och äldreomsorg, skola och sjukvård som i debattskrifter och material från MKF:s riksstämmor (hållna vart tredje år) framträdde som den stora frågan för förbundet i mitten och slutet av 1980-talet. Kvinnor som grupp hade, enligt MKF, ett särskilt intresse av avmonopoliseringar och skulle genom dessa erbjudas en rad nya möjligheter. Kvinnor skulle kunna bli entreprenörer, chefer eller anställda med bättre villkor i den sorts verksamhet som de redan kände till och verkade inom. Deras erfarenheter i yrken med låg status kunde kapitaliseras och verka till deras fördel i konkurrensen på den nya marknaden för omsorg och service.³¹ ”Svarta” dagmamman kunde bli ”vita” och få tillgång till social trygghet och ATP. Förbundets debattskrifter beskrev också en framtidsvision på längre sikt, där ”skolpengen följer eleven, barnomsorgspengen barnet och sjuk-

vårdschecken från den allmänna sjukvårdsförsäkringen patienten”.³² Privatisering inom offentlig sektor tänktes ge kvinnor ett försteg och var en chans som inte fick försittas:

Låt oss ta hand om [privatiseringen av den offentliga sektorn]. Vi kan den offentliga sektorn, vi arbetar i den och utnyttjar den. [...] Om vi kvinnor tar hand om privatiseringen tar vi oss tidernas möjlighet att starta eget, att bredda och påverka våra arbetsmöjligheter och villkor. Vi kan forma innehåll och kvalitet.³³

Ett nytt språk. Valfrihet, mänsklighet och mångfald

Historiker har visat hur löntagarfondsstriden kom att medföra ett brett genombrott för ett nytt, mer individorienterat demokratibegrepp.³⁴ Mot politik och byråkrati framfördes marknaden som lösning och möjlighet, och konsumentens valfrihet som den verkliga ekonomiska demokratin. Idéhistorikern Linnea Tillema har i sin avhandling lyft fram hur tanken att förändring av samhället skulle ta utgångspunkt i den enskilda människan, snarare än styras uppifrån, växte sig starkare under 1970-talet. Kvinnorna i MKF betraktade förändring som delvis avhängig enskilda känslomässiga eller närmast själsliga utvecklingsprojekt. Frigörande av individuell, inneboende kraft och bejakandet av mångfald kunde bryta de begränsande rollerna – som passiv medborgare, som företagare insnärjd i hämmande regelverk, eller som kvinna. Detta var en form av självförverkligande som tänktes kunna kombineras med ekonomisk effektivitet. Egenintresse gynnade på så vis samhället på sikt och den önskade omställningen omtalades i termer av att ”humanisera” arbetslivet.³⁵

I förbundets material framträdde en ny användning av begreppet mångfald, given betydelse som en garant för demokrati, modernisering och dynamik, och som kontrasterades med ett stelbent ”Fond-Sverige” styrt av de förment illegitima särintressena Socialdemokraterna och LO. Mångfald användes som ett positivt begrepp som anspelade på individualitet, jämställdhet och demokratisk blandning, men också ekonomiska

friheter, tillgång till alternativa utförare, flexibilitet och rörlighet på arbetsmarknaden.³⁶ MKF anslöt sig således till Moderaternas ideologiska huvudbudskap om decentralisering, marknadsekonomi och ökad frihet för den enskilde, men försåg detta med en distinkt könsdimension. Förbundet fulländade under 1980-talet den historieskrivning som började formeras redan under det föregående decenniet, där det var fackförbunden, byråkratin och den statliga centralstyrningen som hade cementerat kvinnors underordnade positioner och stängt deras möjligheter att bli oberoende.

MKF hade värnat om ”alternativ” i barnomsorgen redan under 1970-talet. Nu blev detta område centralt för den önskade omställningen och förbundet förespråkade ivrigt etablerandet av privata barnomsorgsföretag. Sådana skulle inte bara ge kvinnor möjligheter till företagande, utan skulle också tillföra andra, ”mänskliga” värden. Exempelvis kunde barnomsorgsföretag utveckla sin pedagogik utan att vara beroende av kommunalpolitikens beslut. Även de privata mindre sjukhem som man drömde om skulle bli ”mänskligare”, och inte – som mycket av omsorgen i offentlig regi ansågs vara – endast utgöra en förvaring av de omsorgsbehövande.³⁷ Förbundsordförande Haglund formulerade det 1985 på följande sätt: ”Det är inte genom krav på reglering, styrning och kvotering som kvinnors väg går vidare i vårt land utan genom ett samhälle med mångfald, alternativ och valfrihet och där man räknar med människan.”³⁸

Här är det värt att närmare notera det kluster av positivt laddade begrepp och värden som används i MKF-texterna: ökad egenmakt, mänsklighet, mångfald, flexibilitet, demokrati och – det i vår egen tid så välbekanta – valfrihet. Exemplet på egenföretagande hämtades från omsorgsområdet eller småskaliga entreprenader som personalrestauranger inom kommun och landsting. En återkommande paroll i MKF:s opinionsmaterial från 1980-talet var ”Räkna med människan”. MKF:s debattskrift *Variation och valfrihet – för barnets bästa* uppmanade till samling i en ”folkrörelse för barnen”. Här utformades lösningar på vad som onekligen utgjorde ett jämställdhetsproblem: att de numera förvärvsarbetande kvinnorna fortsatte att ta huvudansvaret för barnen och hemmet. De lösningar MKF pekade ut byggde, som titeln anger, på

utformandet av en uppsättning olika alternativ för familjerna, vilka då skulle kunna välja just det som passade för dem. Ett alternativ var att en förälder var hemma på hel- eller deltid under småbarnsåren. MKF tänkte sig optimistiskt att om detta hemarbete uppvärderades ”skulle säkerligen fler män ta sin del av ansvaret”.³⁹

Men valfrihet gällde även frågan om utförare, där statliga och kommunala bidrag skulle jämnas ut så att de privata fick lika villkor. ”Låt tusen blommor blomma på barnomsorgsområdet”, lydde en underrubrik. Privata utförare skulle erbjuda en mer tillmötesgående inställning och flexibilitet för de föräldrar som hade många barn, arbetade nattsift och obekvämt arbetstid eller bara inte ville ha sitt barn i omsorg tillräckligt många timmar i veckan för att passa in i systemet. Denna vision ställdes mot ett befintligt stelbent system, där ”barnen blir till för daghemmen istället för tvärtom”.⁴⁰ Tonen var positiv och uppfordrande, som underrubriken ”Leta rätt på glädjen igen! Privatisera mera”.⁴¹

Ytterligare en aspekt av den beskrivna monopolsituationen och den privata tjänstesektorns litenhet som MKF uppmärksammade var svårigheterna för den som ville och behövde köpa hushållstjänster. Det var ett förhållande som menades bidra till kvinnors underordning på arbetsmarknaden och till att de dubbelarbetande kvinnorna förhållandevis sällan nådde högre tjänster.⁴² Tillgång till denna sorts omsorg och service skulle också frigöra tid för meningsfull samvaro i familjen:

Borde inte familjepolitiken i större utsträckning inriktas på att avlasta barnfamiljerna några av de tusen praktiska göromålen som är nödvändiga i ett hem, arbetsresor och andra hinder för samvaron mellan barn och föräldrar? Högskattesamhället och det faktum att den som anställer någon utomstående för hjälp med t ex kvalificerat byggnadsunderhåll eller städning, barnomsorg eller andra praktiska sysslor i hemmet måste betala både ersättning, arbetsgivaravgifter och sociala avgifter med skattade pengar har tvingat många föräldrar till övermänsklig arbetsbörda.⁴³

Här, i Anita Bråkenhielms ”Enkelspårig familjepolitik” i MKF-skriften *Variation och valfrihet*, presenterades redan 1984 förslag som förebådade 1990-talets ”pigdebatt” och 2000-talets rut (skatteavdrag för hushållsnära

tjänster). Det grundläggande resonemanget är bekant: möjligheten att till ett överkomligt pris köpa in hushållstjänster skulle kunna öka jämställdheten för tvåförsörjarfamiljer och dessutom skapa nya jobb i privat tjänstesektor.

Kvinnors nya väg till frihet och jämställdhet

MKF:s utveckling under 1970- och 80-talen understryker det faktum att politiker tvärs över den politiska skalan tog intryck av de feministiska impulserna från den andra vågens feminism. Problembilden – att kvinnor som grupp (1) var uteslagna från den politiska makten och (2) stod i (ekonomisk) beroendeställning till män – fick stort genomslag och bred acceptans. Målsättningen om fler kvinnor i politiken hade åstadkommit stora förändringar från 70-talet och med kvinnoförbunden som pådrivare hade kvinnorepresentationen ökat i samtliga riksdagspartier.

Problem (2), om kvinnors beroendeställning i familj och arbetsliv, lämnade dock ett betydligt större utrymme för olika uttolkningar och lösningsförslag. Här har jag belyst hur en ny moderat jämställdhetspolitik under 80-talet satte ekonomin i centrum och utvecklades i tandem med partiets linje om att minska offentlig välfärd. Under Ann-Cathrine Haglunds ordförandeskap, från 1981, konstruerades i MKF ett slags motberättelse där välfärdsstaten framträdde som förtryckande, kännetecknad av förstelning, byråkrati och manligt ”pampvälde”, medan det fria näringslivet och privatiseringar av det offentliga kunde erbjuda möjligheter till frigörelse och självförverkligande för kvinnor. Den offentliga sektor där de flesta kvinnor fått anställning var, menade MKF, inte en bundsförvant utan hade tvärtom blivit en kvinnofälla.

Nya möjligheter erbjöds istället då kvinnor skulle genomföra den välbehövliga privatiseringen av offentlig vård och omsorgssektor. I levnadsskildringar om Haglund framlyfts hennes och MKF:s betydelse för den moderata politiken för att ”krossa det offentliga monopolet” och bana vägen för eget företagande och alternativa lösningar.⁴⁴ Näringslivet kom att framträda som den plats där ojämlikheten och orättvisorna mellan könen kunde upplösas. Där kunde kvinnor få anställning med ”marknadsmässig” lön, avancera till chefspositioner, bli egna företagare eller tjäna pengar som aktiesparare. Enligt den retorik som utformades

var de befintliga samhällsstrukturerna ohjälpligt mansdominerade och vägen framåt var därför att lösa upp dessa strukturer.⁴⁵ Jämställdhet kunde nås då kvinnor gjordes fria och obehindrade nog att kunna realisera sin inneboende kapacitet. Namnet på 80-talets kvinnomässor, ”Kvinnor kan”, framstår som betecknande för en rörelse som inte främst syftade till att åstadkomma politisk förändring utan istället ville påvisa, frigöra och skapa förutsättningar för kvinnors kompetens, initiativkraft och entreprenörskap.⁴⁶

Utifrån dagens utsiktspunkt kan det konstateras att de problembilder och lösningsförslag som moderata kvinnor diskuterade i början av 80-talet kom att bli betydelsefulla i ett längre perspektiv. Den argumentation som MKF utarbetade under den första hälften av decenniet angav riktningen för de jämställdhetspolitiska förslag som borgerliga – ofta kvinnliga – riksdagsledamöter förde fram i riksdagsdebatter under återstoden av årtiondet.⁴⁷ Vi har sett samhällsmonopolen brytas upp från 80-talet och framåt. En marknad för hushållsnära tjänster skapades på 2000-talet, där rutavdragen sades möjliggöra kvinnligt företagande och ge motsvarande villkor till en kvinnodominerad bransch som männen fått genom rotavdraget (skattereduktion för olika reparations- och byggnadsarbeten för hushåll).⁴⁸ Under den borgerliga regeringen 1991–94 genomfördes riktade satsningar på kvinnors företagande. Sett i efterhand är det också tydligt att tanken om valfrihet inom barnomsorg och utbildning har fått starkt inflytande och expanderat till olika verksamheter. Moderaterna har fortsatt att argumentera för rätten att etablera privata förskolor, med hänvisning till föräldrars rätt att välja förskola liksom till ekonomiska och pedagogiska fördelar med förskolor som inte drivs av kommunen.⁴⁹

Jämställdhetspolitiken kom på 90-talet att alltmer integreras i den näringslivspolitiska sfären, från att tidigare ha handlat om fördelnings- och arbetsmarknadspolitik.⁵⁰ Internationell forskning visar att högerns kvinnor på flera håll vid denna tid alltmer riktade in sig på att utveckla ekonomisk policy. Till exempel har historikern David Swift skrivit om en ”weaponisation of feminism” bland det brittiska Tory-partiets kvinnor, där kvinnors entreprenörskap ställts mot det mansdominerade Labour-partiet. Historikerkollegan Cathrine Rymphs slutsats om USA är att ekonomisk policy blev central för kvinnor i Republikanska partiet på

80-talet, medan de släppte gruppbaseade krav på barnomsorg, aborträtt och politisk representation.⁵¹ MKF framstår härmed som en aktör i och arena för feminismens så kallade mainstreaming-process. Denna har omtalats i forskning som pekat på hur jämställdhetsfrågan undan för undan kom att frångå till bredare krav på jämlikhet, avradikaliseras och omdefinieras i termer av individuella rättigheter snarare än krav på genomgripande samhällsförändring eller reformer (som exempelvis generell arbetstidsförkortning). Frågans konfliktdimension tonades ned och istället för att delta i kollektiv kamp har kvinnor uppmuntrats att ta del av de möjligheter som marknaden erbjuder.⁵²

En indikation på att kvinnor även utanför de partiaktivas krets påverkades av marknadstankarna framgår av SOM-undersökningen 1988, som visade att borgerligt röstande kvinnor åsiktsmässigt hade blivit allt mer lika de borgerliga männen. Den könsskillnad som tidigare funnits bland de borgerligt sinnade vad gäller inställningen till offentlig sektor, där kvinnorna varit mer positiva än männen, minskade mot slutet av decenniet.⁵³

Från att på 1970-talet – under rådande vänsterfeministisk hegemoni – ha framfört en bitvis hård kritik mot mansdominansen inom partiet, fördes de moderata kvinnornas jämställdhetsprojekt från 1980-talet i närmare samklang med partiet och blev del av det marknadsliberala paradigmskiftet. Denna studie av MKF ger därmed en empiriskt grundad belysning av hur feministiska idéer integrerades i det nyliberala projektet under 80-talet. Här formulerades ett progressivt tilltal som gav energi, förnyelse och legitimitet till den marknadsekonomiska inriktningen. De nya uttolkningarna av demokrati och rättvisa för kvinnorna utlovade valfrihet, alternativ, mångfald och möjligheter att själv söka sin lycka, fritt från socialdemokratins mansdominerade särintressen.

De moderata kvinnorna hade som grupp givetvis materiella, klassbaserade intressen. Men enkla konstateranden av föreliggande klassintressen för oss, menar jag, inte särskilt långt då vi försöker förstå vad det var som slog an och mobiliserade. Hur kom så många att, med tiden, transformeras till ”nyliberala subjekt”? Sociologen Stephanie Mudge har skrivit om betydelsen att ta historiska aktörers engagemang, världsbild och komplexa bevekelsegrunder på allvar, att försöka förstå deras visioner om förändring i sin dåtida kontext och att skilja intention från

konsekvens.⁵⁴ Genom systematiska källstudier kan komplexa och specifika historiska kontexter genomlysas: aktörers motiv och sammanhang, problem- och målbilder och nya lösningsförslag.

Jag tror att det är viktigt att i sammanhanget som här behandlats lyfta fram det grundläggande positiva och progressiva tilltalet, om samhällsförnyelse, nya vägar framåt och om individens frigörelse. För att förstå hur den nyliberala marknadsvändningen blev möjlig måste vi som historiker sätta oss in i de visioner och förväntningar som var aktuella då: om ett nytt, och gott, samhälle där människor – kvinnor! – skulle få vara fria, från såväl gammalmodiga högerkonservativa traditioner som det socialdemokratiska samhällsmaskineriet.⁵⁵

I förlängningen skedde här också någonting mer långsiktigt verkamt genom framväxten av nya former av subjektivering, nya sätt att vara en frigjord kvinna. Ett attraktivt alternativ till vänsterns versioner av kvinnlig frigörelse kunde stakas ut, utan att man behövde återgå till den traditionella familjen och dess roller. MKF utgör här ett historiskt exempel på ett aktivt aktörskap som kan föra oss närmare svaren på frågorna hur och varför.

- För en diskussion om riksdagsledamoten Birgitta Wistrands (M) idéer om ledarskap, entreprenörskap och fördelarna med privatisering, se Andreas Mørkved Hellenes kapitel.
- Om samtida feministiska kampanjer under 1980-talet, se Klara Arnbergs kapitel om bekämpningen av Stockholms sexklubbar.

Noter

- 1 Melinda Cooper, *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism* (New York: Zone Books, 2017); Ben Jackson, "Free Markets and Feminism: The Neo-liberal Defense of the Male Breadwinner Model in Britain, c. 1980–1997", *Women's History Review* 28:2 (2019), s. 297–316.
- 2 Christina Florin & Bengt Nilsson, "Något som liknar en oblodig revolution": Jämställdhetens politisering under 1960- och 70-talen (Umeå: Jämställdhetskommittén, Umeå universitet, 2000); Christina Bergqvist, *Mäns makt och kvinnors intressen* (Uppsala: Uppsala universitet, 1994), s. 168; Yvonne Hirdman, *Med kluven tunga: LO och genusordningen* (Stockholm: Atlas, 1998).
- 3 Emma Isaksson, *Kvinnokamp: Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm: Atlas, 2007); Gunnel Karlsson, *Från broderskap till systerskap:*

- Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP* (Lund: Arkiv, 1996); Diane Sainsbury, "Women's Political Representation in Sweden: Discursive Politics and Institutional Presence", *Scandinavian Political Studies* 27:1 (2004), s. 65–87; Kjell Östberg, "Först så går det upp ... Svensk kvinnorörelse i ett longitudinellt perspektiv", i Yvonne Svanström & Kjell Östberg (red.), *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år* (Stockholm: Atlas, 2004); Jessica Lindvert, *Feminism som politik: Sverige och Australien 1960–1990* (Göteborg: Boréa, 2002).
- 4 Uppgifter i handlingar från MKF:s riksstämmor 1972, 1975, 1978, 1981: "A1 Centralstyrelse- och riksstämmoprotokoll med bilagor", vol. 7, 10, 12, 14, Moderata Kvinnoförbundets arkiv, Riksarkivet. Kvinnor som blev medlemmar i partiet anslöts automatiskt till MKF. Kvinnor utgjorde ca 40 procent av M:s medlemmar under 1970- och 80-talen. Antalet medlemmar i MKF sjönk under 80-talet och låg 1990 kring 40 000. Resonemang om MKF på 1970-talet bygger på mina pågående studier av arkivmaterial från förbundet.
 - 5 "Moderata samlingspartiet, m", Svensk nationell datatjänst, <https://snd.gu.se/sv/vivill/party/m> (läst 28 juni 2023).
 - 6 Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under 100 år, 1904–2004* (Stockholm: Santérus, 2004), s. 265; Agneta Hugemark, *Den fängslade marknaden: Ekonomiska experter om välfärdsstaten* (Lund: Arkiv, 1994).
 - 7 Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013).
 - 8 Nilsson 2004, s. 260–262, 265.
 - 9 Liknande resonemang förs i Eva Blomberg, Ylva Waldemarsson & Martin Wottle, "Jämställt företagande 1990–2010", i Eva Blomberg, Gun Hedlund & Martin Wottle (red.), *Kvinnors företagande – mål eller medel?* (Stockholm: SNS, 2011); Katharina Tollin, *Sida vid sida: En studie av jämställdhetspolitikens genealogi 1971–2006* (Stockholm: Atlas Akademi, 2011).
 - 10 Nilsson 2004, s. 261–262; Jonas Hinnfors, *Familjepolitik: Samhällsförändringar och partistategier 1960–1990* (Göteborg: Almqvist & Wiksell International, 1992), s. 179.
 - 11 Orsi Husz, "The Birth of the Finance Consumer: Feminists, Bankers and the Re-gendering of Finance in Mid-Twentieth-Century Sweden", *Contemporary European History* (elektronisk förpublicering, 2023).
 - 12 Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994); Nilsson 2004; Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020).
 - 13 Uppgift i stämmobok för MKF:s riksstämma 1984, s. 22. Stämmoböckerna från 1984 och 1987 som används som källor här finns i Vardagstryck, Moderata kvinnoförbundet 1978–1997, Kungliga biblioteket.
 - 14 *Svenska Dagbladet* (SvD) 15/2, 16/7, 24/8 1982, 24/2, 13/11 1983.
 - 15 Ann-Cathrine Haglund, "Kvinnors inflytande i fondsamhället", i *Kvinnor mot löntagarfonder: Debattskrift* (Stockholm: MKF, rev. uppl. 1985), s. 7.
 - 16 Stefan Sjöberg, *Löntagarfondsfrågan – en hegemonisk vändpunkt: En marxistisk analys* (Uppsala: Uppsala universitet, 2003).
 - 17 Stämmobok från MKF:s riksstämma 1984, s. 180.

- 18 Hirdman 1998; Florin & Nilsson 2000; Helga Hernes, *Welfare State and Women Power: Essays in State Feminism* (Oslo: Norwegian University Press, 1987).
- 19 Stämmobok från MKF:s riksstämma 1984, s. 180–181.
- 20 Stämmobok från MKF:s riksstämma 1984, s. 178. Se även t.ex. Gunnel Malm-Karlsson i debattskriften *Kvinnors väg vidare* (Stockholm: MKF, 1985), s. 11, som framhåller att kvinnor arbetade i ett 30-tal yrken, att jämföra med de runt 300 yrken som män var verksamma i.
- 21 Stämmobok från MKF:s riksstämma 1984, s. 179.
- 22 *SvD* 1/2 1983, 14/6, 17/6, 18/6 1984.
- 23 Stämmobok från MKF:s riksstämma 1984, s. 211–212.
- 24 Antaget program för arbetsmarknad samt stämmouttalande ”Kvinnor och ekonomi”, i stämmobok från MKF:s riksstämma 1984.
- 25 Haglund 1985, s. 8.
- 26 Gunnel Malm-Karlsson, ”Kvinnor och arbetsmarknad”, i *Kvinnors väg vidare* (Stockholm: MKF, 1985), s. 11.
- 27 *Ibid.*, s. 13.
- 28 Elisabeth Holm i *Kvinnors väg vidare* (1985), s. 23.
- 29 Proposition arbetsmarknad, i stämmobok från MKF:s riksstämma 1987, s. 100.
- 30 Proposition om jämställdhet, i *ibid.*, s. 48.
- 31 Proposition ”Kvinnor och ekonomi”, i stämmobok från MKF:s riksstämma 1987, s. 89.
- 32 *Ibid.*, s. 93.
- 33 Haglund 1985, s. 8. Det är också härifrån som citatet i kapitlets rubrik är hämtat.
- 34 Bo Stråth, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen* (Stockholm: Atlas, 1998); Ilja Viktorov, *Fordismens kris och löntagarfonder i Sverige* (Stockholm: Stockholms universitet, 2007).
- 35 Linnea Tillema, *Övningar i frihet: Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänniska relationer i 1970-talets Sverige* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2021), s. 234, 240–246. Se även Stråth 2007; Sjöberg 2003; Ulf Bjereld & Marie Demker, *I Vattumannens tid? En bok om 1968 års auktoritetsuppror och dess betydelse i dag* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2005).
- 36 Stämmoböcker från MKF:s riksstämmor 1984 och 1987.
- 37 Holm 1985, s. 28.
- 38 Haglund 1985, s. 9.
- 39 *Variation och valfrihet – för barnets bästa* (Stockholm: MKF, 1984), s. 4.
- 40 Ingegerd Troedsson, ”Har vi råd med fler barn?”, i *ibid.*, s. 9.
- 41 Margareta Hamilton, ”Har vi plats för barn?”, i *ibid.*, s. 33.
- 42 Stämmobok från MKF:s riksstämma 1987, s. 92.
- 43 Anita Bråkenhielm, ”Enkelspårig familjepolitik”, i *Variation och valfrihet – för barnets bästa*, s. 37.
- 44 Elisabeth Precht, ”Kvinnoförbundet i nya verksamhetsformer. Intervju med Ann-Cathrine Haglund 2004”, i Ann-Cathrine Haglund, Ann-Marie Petersson & Inger Ström-Billing (red.), *Moderata pionjärer: Kvinnor i politiskt arbete 1900–2000* (Stockholm: Sällskapet för moderata kvinnors historia, 2004), s. 352. Ett genomslag för denna könsvinkling syns också i Moderaternas valmanifest 1988, *Framtidens idéer* (s. 1): ”De offentliga monopolen bryts. Det ger nya möjligheter, inte minst för kvinnor.”

- 45 Influenser kan spåras till Hayeks sätt att förstå (välfärds-)staten som per definition förtryckande. Wendy Brown, *In the ruins of neoliberalism: the rise of antidemocratic politics in the West* (New York, NY: Columbia University Press, 2019).
- 46 Gunnel Gustafsson, ”The Women Can Foundation”, i Gunnel Gustafsson, Maud Eduards & Malin Rönnblom (red.), *Towards a New Democratic Order? Women’s Organizing in Sweden in the 1990s* (Stockholm: Publica, 1997).
- 47 Tollin 2011. Bland de borgerliga riksdagsledamöter som motionerade om jämställdhet fanns moderater som varit involverade i att ta fram MKF:s program och propositioner, bl.a. Ingrid Hemmingsson (i MKF:s arbetsgrupp för familjepolitik 1981–84), Sonja Rembo (i arbetsgruppen för arbetsmarknad 1981–87) och Görel Bohlin (i arbetsgruppen för jämställdhet 1981–84 och förbundets valberedning 1984–87).
- 48 ”Pigdebatten” initierades 1993 av nationalekonomen Anne-Marie Pålsson (sedermera, på 2000-talet, moderat riksdagsledamot).
- 49 Johannes Westberg & Esbjörn Larsson, ”Winning the War by Losing the Battle? The Marketization of the Expanding Preschool Sector in Sweden”, *Journal of Education Policy* 37:5 (2022), s. 705–722; Magnus Linnarsson, *Problemet med vinster: Riksdagsdebatter om privat och offentlig drift under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2017).
- 50 Blomberg, Waldemarsson & Wottle 2011, s. 110. Se även Joyce Outshoorn & Johanna Kantola (red.), *Changing State Feminism* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).
- 51 David Swift, ”From ’I’m not a feminist, but ...’ to ’Call me an old-fashioned feminist ...’: Conservative Women in Parliament and Feminism, 1979–2017”, *Women’s History Review* 28:2 (2019), s. 317–336; Catherine E. Rymph, *Republican Women: Feminism and Conservatism from Suffrage through the Rise of the New Right* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006).
- 52 Carol Lee Bacchi, *Women, Policy and Politics: The Construction of Policy Problems* (London: SAGE, 1999); Tollin 2011; Nancy Fraser, *Fortunes of Feminism: From State-managed Capitalism to Neoliberal Crisis* (London: Verso 2013); Angela McRobbie, *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change* (London: SAGE, 2009); ”Postfeminism, Popular Feminism and Neoliberal Feminism? Sarah Banet-Weiser, Rosalind Gill and Catherine Rottenberg in Conversation”, *Feminist Theory* 21:1 (2020), s. 3–24.
- 53 Lennart Nilsson, ”Den offentliga sektorns gränser”, i Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.), *Åttiotal: Svensk opinion i empirisk belysning* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1989), s. 112.
- 54 Stephanie L. Mudge, *Leftism Reinvented: Western Parties from Socialism to Neoliberalism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018).
- 55 Här finns en parallell med hur ekonomhistorikern Klara Arnberg (kommande) analyserar reklambranschens upptagande av jämställdhet som positivt värde under 1980-talet som en del av branschens progressiva, öppna och moderna självbild.

Att frigöra ”mänskliga resurser”

Sensitivitetsträningen och den inre marknadsanpassningen

Linnea Tillema

Söndagen den 20 januari 1972 publicerade *Expressen* ett uppslag med rubriken ”För ett år sedan gick direktören på sensi-kurs: Så känns det nu”. Artikeln består av en intervju med en chef inom Electrolux-koncernen som berättade om sina positiva erfarenheter av en ny form av utbildning, nämligen ”sensitivitetsträning”. Konceptet hade introducerats i Sverige omkring 1970 och mötts med entusiasm från såväl näringslivet som fackliga organisationer. Medierna rapporterade flitigt om metoden och det dök upp en rad publikationer på svenska som specifikt behandlade träningsformen. Genom kursverksamhet bedriven i bland annat SAF:s regi skulle chefer och anställda utbildas i specifika känslomässiga och relationella kompetenser som vid den här tiden började betraktas som avgörande för att skapa förändringskapabla och livsdugliga företag.

Sensitivitetsträningen sades kunna göra företagen mer konkurrenskraftiga genom att lära chefer och anställda nya sätt att vara människa på. Metoden fick förvisso kritik och negativ uppmärksamhet i pressen, men många högprofilerade aktörer med kopplingar till näringslivet och arbetsmarknadens centralorganisationer trädde till dess försvar och framställde den som framtiden för arbetslivet genom att relatera den dels till ekonomiska, strukturella förändringar, dels till tidens stora arbetslivspolitiska frågor. Genom känslointensifierande, ofta kroppsorienterade övningar i grupp skulle kursdeltagarna träna sig i att uppmärksamma egna och andras känslor och beteenden, ”uttrycka känslor och idéer utan att censurera” och tillägna sig förmågan att vara sig själva.¹ I *Expressen*-artikeln beskrev journalisten, som själv hade deltagit i kursen,

sin upplevelse: ”Det var hårda bud och helt fantastiska upplevelser. Att se tuffa företagsledare sitta och gråta som barn. Att se hur människor förvandlas, uppleva hur maskerna kastades.”²

Här analyserar jag sensitivitetsträningens lansering i Sverige som ett exempel på hur näringslivet och arbetsmarknadens parter sökte reformera företagen under 1970-talet i syfte att möta såväl nya politiska krav som förändrade ekonomiska förutsättningar. Metoden marknadsfördes som ett medel för att åstadkomma mer demokratiska och mänskliga arbetsorganisationer, som skulle vara emotionellt belönande för den enskilde arbetstagaren. Samtidigt skulle denna träning även göra det möjligt för näringslivet att mobilisera en ny form av kapital, nämligen de ”mänskliga resurser” som nu sades utgöra en förutsättning för produktivitet, effektivitet och förnyelse.³ Jag undersöker på vilka sätt metoden var tänkt att omgestalta arbetslivet vid denna tid. Hur skulle den förändra organisationerna och människorna som arbetade inom dem? Hur motiverade man detta slags reformarbete, och på vilket sätt kan fenomenet hjälpa oss att förstå hur arbetet, det arbetande subjektet och föreställningar om ekonomisk effektivitet har omdefinierats i det som har beskrivits som övergången från en industriell till en post-industriell ekonomi?

Ekonomhistorikern Jonathan Metzger har visat hur konsultbranschen expanderade kraftigt i Sverige under 1900-talets andra hälft och argumenterat för att detta på avgörande sätt bidrog till ”framväxten av en avancerad och internationaliserad kunskapsdriven tjänsteekonomi” med sitt centrum i Stockholm under slutet av seklet.⁴ Han belyser även hur den organisationskonsultation som under 1950- och 60-talen hade haft sitt stora genomslag bar på ett starkt ingenjörstekniskt arv, medan decennierna som följde beskrivs som en period då ingenjörerna ersattes av ekonomer, vilka erbjöd managementkonsultation av amerikanskt snitt.⁵

En yrkesgrupp som dock har getts en tämligen undanskymd plats i historiografin över konsultbranschens framväxt – åtminstone för svenskt vidkommande – är psykologerna. Parallellt med den utveckling som Metzger skisserar introducerades nämligen också en annan form av företagskonsultation i landet, vilken byggde på teorier från socialpsykologi, humanistisk psykologi och cybernetik. Den använde sig i hög

grad av gruppdynamiska metoder för att åstadkomma organisatorisk förändring. Under åren omkring 1970 öppnade sig en ny marknad för dessa beteendevetenskapligt utbildade konsulter, vilka inriktade sig på att förändra organisationers "sociala system" och människors känslor, beteenden och värderingar. Som jag ska visa bidrog de också med en ny syn på vad som utgjorde ett företags viktigaste kapital.

Sensitivitetsträningen, ursprungligen utarbetad av socialpsykologer och beteendevetare i efterkrigstidens USA, utgjorde det första, och i samtiden mest kända, exemplet på detta slags konsultverksamhet. Genom att analysera lanseringen av denna träningsform visar jag hur arbetslivet "psykologiserades" vid denna tid, det vill säga hur arbetet, organisationen och den arbetande människan i allt högre grad började förstås, problematiseras och reformeras med utgångspunkt i det vetande som producerades av de så kallade psy-disciplinerna.⁶ Jag visar även hur dessa reformsträvanden knöts till nya teorier om vad som skapar konkurrenskraftiga moderna organisationer. Jag ger därmed ett konkret empiriskt exempel på hur psy-disciplinerna bidrog till formeringen av den kunskapsbaserade tjänsteekonomi som skulle komma att bli karaktäristisk för det sena 1900-talets västerländska samhällen.⁷

Kursverksamheten i sensitivitetsträning bedrevs framför allt av konsultföretag, och de som ledde kurserna var alltså i regel psykologer eller beteendevetare med särskild utbildning inom gruppdynamisk träning.⁸ En av de främsta kursarrangörerna under 1970-talets första hälft var Personaladministrativa rådet (PA-rådet), grundat av Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF), men beskrivet som en "fristående institution som har till uppgift att främja arbetsvetenskaplig forskning och att verka för praktisk tillämpning av vetenskapens rön".⁹ Rådet ägnade sig alltså åt forskning och konsultverksamhet parallellt. Flera av de mer framträdande "sensitränarna", vars namn även figurerade i pressen vid denna tid, var knutna till just PA-rådet, såsom Arne Derefeldt, Åke Ahlberg och Jonas Kjellin.¹⁰ Utöver PA-rådet fanns också andra aktörer som sysslade med sensitivitetsträning, såsom SAF:s eget utbildningscentrum ALI-RATI (jämfte PA-rådet den största på området), det danska konsultbolaget Teamco, liksom Institutet för tillämpad psykologi i Saltsjöbaden.¹¹

Sensitivitetsträningen uppmuntrade individer att börja ta ansvar för sin egen personlighetsutveckling genom att ägna sig åt ett kontinuerligt och medvetet arbete med självet. I det avseendet utgjorde den en teknik för att skapa det slags "entreprenöriella subjekt" som inom *governmentality*-forskningen ofta har lyfts fram som en av de främsta effekterna av det senkapitalistiska samhällets avancerat liberala eller nyliberala styrningsrationalitet. Med det entreprenöriella subjektet avses inom denna teoribildning en individ som uppfattar sig själv som i behov av ständig utveckling för att bli och förbli konkurrenskraftig.¹²

Förutom att sensitivitetsträningen i sig utgjorde en vara på en marknad, så var även det självutvecklande arbete träningen uppmuntrade till präglad av en marknadslogik; det skulle få människor att maximera sin potential för att på så sätt gynna både sin egen och företagets framgång. Som jag kommer att visa utgjorde tekniken därmed ett medel för att åstadkomma ett slags inre marknadsanpassning: den skulle lära såväl individer som organisationer att förhålla sig till den unika personligheten (med dess känslor, beteenden, förmågor, önskningar och värderingar) som en resurs eller ett kapital att förvalta på bästa sätt.

Det bör understrykas att självutveckling i detta sammanhang innebar detsamma som känslomässig frigörelse och autenticitet. Metoden hade mycket gemensamt med de samtida terapeutiska diskurser och metoder för individuell frigörelse som hade utvecklats vid så kallade *growth centers* på den amerikanska västkusten.¹³ Tidigare forskning har också beskrivit detta slags frigörande praktiker som intimt förbundna med 1960-talets vänsterpolitiska och motkulturella projekt. Samma forskning har också framhållit hur de praktiker som sprang ur 68-rörelsens radikala strävan att "frigöra subjektet" (i emotionell mening) från 1980-talet och framåt kom att approprieras av näringslivet och mainstreamsamhället, och inordnas i mer ekonomiserade former av styrning.¹⁴ Narrativet om de frigörande praktikernas resa "från hippie till yuppie" är väletablerat inom forskningen – men som jag ska visa väcker exemplet sensitivitetsträning frågor om hur pass giltig denna beskrivning egentligen är. Möjligen var försöken att skapa psykologiskt frigjorda individer ett socialt och politiskt mer komplext fenomen vid denna tid än tidigare forskning gett intryck av.

En frigörelse för män med portfölj

Det är i alla fall tydligt att vi i berättelsen om sensitivitetsträning möter en annan typ av aktörer än dem som stått i centrum i tidigare forskning om 1960- och 70-talens emancipatoriska praktiker. De som skulle lära sig att komma i kontakt med och frigöra sina känslor här var nämligen "välklädda, konventionella herrar med dokumentportföljer", för att låna en karaktärisering av *Expressens* Åge Ramsby.¹⁵ Som arrangörer till en stor del av dessa kurser stod också några av samhällets mest resursstarka, politiskt inflytelserika och etablerade institutioner. Jag har redan nämnt PA-rådets centrala roll för introducerandet av sensitivitetsträning. Initiativtagare till och huvudman för rådet var som sagt SAF, som företrädde de största företagen i landet; i organisationens styrelse fanns även representanter för de största fackliga centralorganisationerna, LO och TCO.¹⁶

Till en början vände sig PA-rådet främst till näringslivets representanter med sina kurser, för att snart också bredda sig till bland annat vårdsektorn och statliga organisationer.¹⁷ De tidiga kurserna var mycket påkostade, ofta ordnade som internat på någon exklusiv semesterort. Avgifterna var höga och kurserna tycks i synnerhet ha beivrats av personer ur samhällets toppskikt, nämligen chefer och bolagsdirektörer inom det privata näringslivet och vid statliga myndigheter.¹⁸ Exakt vilka företag som skickade sina anställda till kurser i sensitivitetsträning är svårt att säga, sådana uppgifter offentliggjordes sällan.¹⁹ Däremot nämns ofta Emmaboda Glasverks viktiga roll för PA-rådets tidiga försök med denna metod. Företagets vd, Jan Åfors, uppgavs ha varit intresserad av att stödja ett utvecklingsprojekt som skulle mäta effekterna av sensitivitetsträning inom företagsutveckling, vilket sedan också utmynnade i ett forskningsprojekt under PA-rådets ledning.²⁰ Glasverket i Småland skyltade även utåt med sitt engagemang för sensitivitetsträning, exempelvis i platsannonser i pressen, vilket måste förstås som en del av företagets lansering av sig självt som progressivt och modernt.²¹ Det var inte heller ovanligt att representanter från företag lät sig intervjuas om sina erfarenheter av den nya metoden.²²

Att skapa en känslomänniska

Sensitivitetsträningen skulle hjälpa deltagarna att tillägna sig en specifik uppsättning känslomässiga och relationella kompetenser och förhållningssätt, vilka inom ramen för denna utbildningsverksamhet betraktades som nödvändiga för individens självförverkligande, men också för att kunna verka inom en organisation på ett effektivt och produktivt sätt.

Som redan nämnts presenterades sensitivitetsträningen som en form av gruppdynamisk utbildning och fick inte sällan representera den gruppdynamiska metodiken som sådan.²³ Metoden var också i samtiden intimt förknippad med det vidare kunskaps- och verksamhetsfält som vid denna tid kom att gå under benämningen organisationsutveckling. Det som utmärkte sensitivitetsträningen – och organisationsutvecklingen mer generellt – var att den förstod organisationen som ett socialt system av förnimmande individer och deras relationer till varandra. Det sociala systemet pekades ut som det viktigaste området för ett planerat förändringsarbete, om målet var att öka ett företags lönsamhet och effektivitet. Detta, att framför allt inrikta sig på att förändra det sociala systemet i organisationen, framhölls av företrädare för organisationsutveckling som skillnaden gentemot tidigare förändringsarbete, vilket sades ha varit inriktat uteslutande på ekonomisk-administrativa aspekter.²⁴

Tanken med sensitivitetsträningen var alltså att organisatorisk förändring måste gå hand i hand med en förändring av individerna och de mellanmänniska relationerna inom organisationerna.²⁵ Som utbildningsform skiljde sig därför sensitivitetsträningen från traditionella undervisningsmetoder. Istället för att förmedla teoretiska kunskaper och fakta till deltagarna var nämligen syftet att träningen skulle resultera i en inläring inom ”känslor- och attitydområdet”, en förändring av individers känslor, beteenden och värderingar.²⁶ För att åstadkomma en sådan känslomässig utveckling byggde kurserna på ett ”upplevelsebaserat” lärande: ”Styrningen är inriktad mot att ge maximal möjlighet för var och en i gruppen att skaffa sig nya erfarenheter”, som det uttrycktes i boken *Kort rapport om sensitivitetsträning* (1972).²⁷ Istället för att inhämta teoretiska kunskaper skulle deltagarna lära sig ett nytt sätt att vara,

känna och bete sig genom att experimentera med sig själva i relation till andra och uppleva det som skedde i samspelet med övriga deltagare.²⁸

En vanlig synonym till sensitivitetsträning var "laboratorieträning" och med laboratorium syftade man på "alla de aktiviteter som sker i en med avsikt konstruerad inlärningssituation, vanligtvis i internatform".²⁹ Deltagarna delades in i mindre träningsgrupper, så kallade T-grupper, med en till två tränare i varje. I centrum stod deltagarnas omedelbara utbyte av känslor och reaktioner "kring den rådande situationen 'Här och Nu' [...]. Detta är vad vi menar med *arbete* i gruppen".³⁰ Ett centralt mål med sensitivitetsträning var att deltagarna skulle lära sig att ge sina känslor fritt spelrum och uttrycka känslor och åsikter så äkta som möjligt inom gruppen.³¹ Deltagarnas känslomässiga reaktioner på varandras beteenden kallade man i denna kursverksamhet "feedback" eller "återkoppling", termer hämtade från den under 1940- och 50-talen utvecklade cybernetiken.³² Själva grunden för sensitivitetsträningen låg i tanken att om bara den feedback deltagarna gav varandra inom gruppen var helt ärlig och uppriktig, det vill säga en autentisk återspeglning av vad de verkligen kände och tänkte, så kunde deltagarna få syn på sig själva med hjälp av den.³³

Träningen var därför konstruerad på ett sätt som skulle producera och intensifiera känslореaktioner hos deltagarna. T-gruppens fokus på känslor i här och nu-situationen, liksom kroppsorienterade övningar och träning i icke-verbal kommunikation fyllde den funktionen. Känslореaktioner hos både en själv och andra beskrevs som viktig information (ännu ett cybernetiskt grundbegrepp); de var något man måste ta på allvar och skaffa sig en specifik kunskap om, vilket inbegrep sådant som att bli lyhörd för reaktionernas nyanser och innebörd. Man framhöll att deltagaren "måste koncentrera sin uppmärksamhet på och försöka förstå vad som sker bland människor och inom honom själv i den omedelbara situationen".³⁴

Genom träningen skulle deltagarna lära sig att bli uppmärksamma på sitt inre, öka sin självkänedom och lära sig att uttrycka känslor öppet och ärligt inför varandra.³⁵ Dessutom skulle träningen utveckla förmågan till lyhördhet och acceptans för andras känslor och därmed förbättra deltagarnas kompetens i samlevnadsfrågor.³⁶ I träningen upp-

muntrades deltagarna också att ta ansvar för sitt eget lärande genom att ”engagera sig” känslomässigt i utbildningen och tillägna sig ett mer aktivt, experimenterande och förändringspositivt förhållningssätt till sig själva och andra, vilket sågs som en förutsättning för att de på allvar skulle kunna utvecklas.³⁷

Känslomänniskan och den nya organisationen

Sensitivitetsträningen skulle alltså frammana en särskild emotionalitet hos deltagaren, och träna denna i specifika känslomässiga och relationella kompetenser. Att dessa kurser i ”känsloträning” så ofta vände sig till just chefer och bolagsdirektörer uppfattades som anmärkningsvärt i samtiden. Metodens betoning på känslor, kommunikation och relationer gick på tvärs mot traditionella föreställningar om såväl manlighet som ledarskap och var något som fick stor uppmärksamhet i medierna, där man ofta raljerade över de nya, gråtande cheferna som träningen skulle frammana.³⁸ Det uppseendeväckande, kanske rentav löjeväckande, med chefer som ger varandra ”djurnamn” och leker ”hundar på golvet”, med ”socialpampar” som ”kollapsar” och direktörer som ”bryter samman och gråter över sin egen otillräcklighet” var något man tog fasta på i medierapporteringen om den nya metoden.³⁹

Trots negativ uppmärksamhet i pressen fortsatte emellertid en rad högprofilerade aktörer, såsom företagsledare och representanter från PA-rådet och SAFs utbildningsinstitut, att argumentera för värdet av metoden.⁴⁰ Så hur kom det sig att det ändå var möjligt att beskriva de känslofrigjorda cheferna som en viktig tillgång för arbetslivet? Hur argumenterade man för värdet av utbildningen? Vad tänktes de kompetenser och inlärd förhållningssätt som tränades där kunna tillföra moderna organisationer?

Det fanns, som jag ser det, framför allt två viktiga impulser bakom detta reformarbete. Å ena sidan beskrevs träningsformen av dess förespråkare som ett svar på ett antal långtgående krav på arbetslivspolitiska reformer som med intensifierad kraft hade förts fram av facket och Socialdemokraterna vid denna tid, däribland kravet på medbestämmande i arbetslivet, liksom frågor som rörde de anställdas arbetsmiljö och arbetstillfredsställelse.⁴¹ Å andra sidan hävdade förespråkarna att

metoden var ett sätt för företagen att bättre ta tillvara och utnyttja det som nu beskrevs som den viktigaste tillgången i moderna organisationer, nämligen människan, här förstådd som en förnimmande individ, inbegripen i emotionella relationer. Dessa två förutsättningar – dels samtidens arbetslivspolitiska konflikter, debatter och reformer, dels omdefinieringen av vad som utgjorde företagets kapital – är av helt avgörande betydelse för att förstå de sätt på vilka man sökte omstöpa människor och organisationer med sensitivitetsträningens hjälp.

Organisationen som tillfredsställer emotionella behov

En förutsättning för att organisationer skulle kunna leva upp till de förändrade kraven på medinflytande och förbättrad arbetsmiljö, och samtidigt kunna attrahera och utnyttja arbetskraft på bästa sätt, var – enligt förespråkarna av sensitivitetsträning – att de i betydligt högre grad skulle inrikta sig på att bejaka och tillfredsställa människors emotionella behov.

I källmaterialet märks en intensifierad uppmärksamhet på kvaliteten i upplevelsen av att arbeta. Kurserna beskrevs som en lösning på ett problem som moderna organisationer nu måste hantera, nämligen att arbetstagarnas förväntningar på hur det ska kännas att arbeta i hög grad hade förändrats. De krävde nu ökat medinflytande, större självständighet och möjlighet till självförverkligande – något som satte press på traditionella organisationer.⁴² Det gällde därför för organisationerna att möta individens behov av "att finna tillfredsställelse *genom* arbetet".⁴³

En typisk problembeskrivning var att organisationer misslyckades med just detta och på ett kortsiktigt sätt prioriterade lönsamhet och effektivitet istället för de anställdas arbetstillfredsställelse:

Vårt svenska samhälle präglas av det lutherska synsättet – arbeta hårt och utan glädje, mödan är sin egen belöning. De gruppdynamiska inlärningsformerna, som betonar att känslor också är fakta att ta hänsyn till, blir därför lätt avfärdade på ett något förlöjligande sätt. Från arbetsgivarhåll sker detta med hänvisning till lönsamhetskraven: känslorna och de mänskliga relationerna förvisas till fritiden.⁴⁴

De organisationer skulle dock klara sig bäst, framhöll sensitivitetsträningens förespråkare, som lyckades förena organisationens mål med att leverera den kvalitet i arbetsupplevelsen som individerna efterfrågade, eller rentav krävde. Chefer som inte insåg vikten av detta beskrevs som "nedskräpningsproblem" och deras förhållningssätt förknippades med det gamla brukssamhället:

I dag, 1971, har vi flera exempel på chefer, som blivit nedskräpningsproblem – deras organisationer har stelnat och förmår inte längre möta den moderna människans krav på arbetsformer och arbetsmiljö. En anakronism eller kvardröjd bruksmentalitet, där det viktigaste är *vad* människan presterar och mindre viktigt *hur* hon har det *när* hon gör det.⁴⁵

Att inte bry sig om arbetstagarnas arbetsupplevelse beskrevs alltså som en förlegad attityd som inte passade in i det moderna arbetslivet och de nya förväntningar som människor hade på sitt arbete. Här är det tydligt att man anslöt till den större debatten om arbetsmiljö och arbetstillfredsställelse som fördes vid denna tid, och som 1977 skulle resultera i arbetsmiljölagen (AML).⁴⁶ Sensitivitetsträningen antogs här i sig bidra till att deltagarna började ställa högre krav på sin arbetsupplevelse och efterfråga ett arbete som är "kvalitativt rikare på olika sätt", där man får "utnyttja sig själv mer som en total personlighet och människa".⁴⁷

En av PA-rådets sensitivitetstränare, Arne Derefeldt, framhöll att ett av de sätt på vilket sensitivitetsträningen förändrat honom själv var att den gjort att han börjat ställa "större krav på vad jag vill kalla livskvalité både på arbete och fritid".⁴⁸ Han kopplade ihop begreppet livskvalitet med den "humanistiska" ideologi som låg bakom den gruppdynamiska rörelsen och framhöll att det var denna som "i mångt och mycket också präglat debatten inom det svenska samhället när det gällt sådana frågor som arbetstillfredsställelse, självförverkligande, personlig integritet och möjligheter att minska känslan av främlingskap i arbete och samhälle".⁴⁹ Idealet för förespråkarna av den nya organisationen var att arbetet inte skulle utgöra en uppoffring eller ett nödvång utan något man gör av lust och fri vilja. Inom ramen för sensitivitetsträningen konstruerades "arbetet" som ett slags produkt vilken skulle tillfredsställa den enskilda arbetstagarens emotionella behov.⁵⁰

För att lyckas leverera denna förbättrade arbetsupplevelse ansåg förespråkarna att organisationer behövde förändra sitt sociala klimat i framför allt tre avseenden. För det första behövde organisationerna bli mer "mänskliga", i bemärkelsen att de skulle ge mer utrymme åt individers känslor och sträva efter att förbättra de mellanmänskliga relationerna på arbetsplatserna.⁵¹ Kvaliteten i arbetsupplevelsen och i de mellanmänskliga relationerna framställdes alltså som beroende av varandra och man betraktade det som ett arbetsmiljöproblem att "känslorna och de mänskliga relationerna" ofta förvisades till fritiden och att "de mänskliga kontakterna" var "nedfrusna" på många av våra arbetsplatser".⁵² Här presenterades sensitivitetsträningen som ett viktigt medel för att utveckla de relationsfärdigheter hos individen, vilka antogs utgöra en förutsättning för att skapa känslomässigt tillfredsställande relationer på arbetsplatsen.⁵³ Den "mänskliga" eller gråtande chefen som var lyhörd för egna och andras känslor, som kunde uttrycka sig autentiskt, som hade problematiserat sin egen chefsroll och som kunde möta sina anställda som människor beskrevs också som nyckeln för att förverkliga detta ideal.⁵⁴

Att satsa på att förbättra de mellanmänskliga relationerna beskrevs också som intimt förbundet med att skapa en demokratisk organisation – ett problem som pockade på en lösning vid denna tid och som i hög grad genomsyrade arbetet i den korporativt sammansatta organisationen PA-rådet. Den nya modell för ledarskap som representerades av den mänskliga eller känslosamma chefen sågs som ett viktigt steg på vägen för att förverkliga ett ideal om mer demokratiska arbetsplatser, vilka skulle tillåta större frihet, ansvar, medbestämmande och möjligheter till självförverkligande för den enskilda arbetstagaren. Här presenterades sensitivitetsträningen som en praktisk lösning på de problem som de intensifierade kraven på medinflytande och medbestämmande ansågs ha gett upphov till för företagen.⁵⁵ Det är dock viktigt att notera att sensitivitetsträningen byggde på en specifik, och på flera sätt begränsad, demokratisk vision. Det som stod i centrum för uppmärksamheten i sensitivitetsträningen var hela tiden ett specifikt känslomässigt klimat: här ägnade man sig åt demokrati som *emotionell jämlikhet*, som mellanmänskligt beteende, upplevelse och känsla – ett demokratiskt ideal som jag på annan plats har definierat som "emotionell demokrati".⁵⁶

Det innebar att maktasymmetrier i första hand framstod som en fråga om personliga egenskaper och förmågor och ”demokratiseringen av arbetsplatsen” blev synonymt med att justera människors beteenden och attityder genom utbildandet av specifika relationella och emotionella kompetenser.⁵⁷ I bakgrunden hamnade en förståelse av ”demokrati” som instiftandet av en principiell och formell jämlikhet och formaliseringen av ett decentraliserat beslutsfattande. Även frågan om ekonomisk demokrati, det vill säga de löntagarfonder som debatterades så hett i samtiden, lyste med sin frånvaro i materialet om sensitivitetsträning.⁵⁸

Känslomänniskan – ett nytt kapital

Den tolkning av arbetsplatsdemokrati som PA-rådet förde fram stötte på patrull i samtiden. Redan 1969, innan PA-rådets arbete med sensitivitetsträning hade kommit igång, publicerade en grupp vänsteraktivister boken *Konsten att dressera människor*, som gick till hårt angrepp mot rådet, som man ansåg representerade en manipulativ arbetslivspsykologi i näringslivets tjänst.⁵⁹ Detta var en typ av kritik som sedan återkom i debatten om sensitivitetsträning under 1970-talet, och som företrädare för metoden bemötte på olika sätt.⁶⁰

Det är inte så svårt att förstå varför vänsterkritiker var skeptiska till den nya träningstekniken. Varför var företag plötsligt beredda att betala stora summor pengar för att skicka sina chefer på kurser i sensitivitetsträning? Vad tjänade de på att försvara metoden offentligt, eller att lyfta fram sensitivitetsträning i marknadsföringen av sina företag?

Historikern Jens Elberfeld, som har skrivit om ”humaniseringen” och demokratiseringen av arbetslivet i Västtyskland under 1970-talet, har hävdat att dessa reformer drevs uteslutande av arbetarrörelsen, och att de var frikopplade från ekonomiska strävanden. Han menar också att de generellt motarbetades av arbetsgivarna.⁶¹ Som fallet med sensitivitetsträning i Sverige visar förefaller dock näringslivet ha omfamnat idealet om den demokratiska, ”mänskliga” och emotionellt tillfredsställande organisationen. En möjlig tolkning skulle vara att arbetsgivarna helt enkelt anpassade sig efter politiska krav som redan höll på att drivas igenom av Socialdemokraterna och arbetarrörelsen. I så fall kunde näringslivets engagemang för frågor som rörde medbestämmande och

arbetsmiljö tydas som ett svar på en kritik av kapitalismen ursprungligen formulerad av vänstern, på ett liknande sätt som sociologerna Luc Boltanski och Ève Chiapello har hävdat skedde i Frankrike under 1970- och 80-talen.⁶²

Jag menar dock att näringslivets försök att demokratisera sina företag med hjälp av sensitivitetsträning inte bör reduceras till ett reaktivt svar på politiska krav framförda av vänstern, eller som en eftergift till arbetarrörelsen i syfte att undvika strejker och uppror. Detta skulle osynliggöra näringslivets aktiva roll och förminska dess ekonomiska intressen i detta projekt. Som jag kommer att visa härnäst byggde sensitivitetsträningen – med dess nya ideal om det arbetande subjektet, och om medbestämmande och ledarskap i organisationer – på teorier om humankapital som var nya i Sverige vid denna tid.

I argumentationen för sensitivitetsträning uppvärderades känslor och relationer som en viktig tillgång för alla organisationer. Att ta organisationsutvecklingsmetoder till hjälp för att skaffa sig "erfarenheter, insikter och kunskaper om det som sker och kan ske när människor samverkar" framhölls av förespråkarna som nödvändigt "för att näringslivets viktigaste tillgång skall komma till sin rätt: de mänskliga resurserna".⁶³

Den "mänskliga" arbetsplatsen som gav plats åt känslor och relationer beskrevs som helt avgörande för organisationers överlevnad i en förändrad ekonomi: "I det postindustriella samhället kommer kvaliteten på de sociala, mänskliga relationerna att vara ett av de viktigaste målen."⁶⁴ Genom att försöka få chefer och företagsledningar att värdera den enskilda arbetstagarens arbetsupplevelse högre skulle inte bara arbetstagarna bli lyckligare, organisationerna skulle själva tjäna på detta. Idealet för den nya organisationen var att den skulle vara ömsesidigt belönande på så sätt att individens och organisationens förväntningar och strävanden skulle gå att förena med varandra: "individens och organisationens behov" skulle inte behöva "stå i motsatsställning till varandra".⁶⁵

Individens känslor och sociala förmågor beskrevs som en "obrukad resurs" både inom många organisationer och i samhället i stort: "Intellektet är vi ofta tillräckligt tränade i att använda. Men genom att vi förbiser eller underskattar känslor- och viljelivet begränsas också våra möjligheter att utnyttja egna och andras resurser."⁶⁶ Dessa "resurser som

ligger obrukade hos den enskilda människan” skulle, menade förespråkarna för sensitivitetsträning, kunna ”aktiveras genom ett minimum av stöd vid rätt tidpunkt och i rätt sammanhang”.⁶⁷ Uppvärderingen av dessa ”mänskliga resurser” sades hänga samman med att ”synen på människans roll i systemet” höll på att förändras: ”förr betraktades hon som ett komplement till maskiner och annan utrustning. Nu ses de mänskliga resurserna som de grundläggande och viktigaste tillgångarna i en organisation.”⁶⁸

Aktörerna använde sig inte själva av termen humankapital, men det är tydligt att den känslomässigt och relationellt kompetenta människan definierades som ett kapital eller en tillgång, vars egenskaper och förmågor måste vårdas och kultiveras om de skulle ha chans att nå sin fulla potential. Det är också tydligt att det framför allt var i ett specifikt avseende som detta mänskliga kapital antogs vara en resurs, nämligen för att skapa en organisation med förmåga att anpassa sig till förändringar: ”Vi vill stärka de mänskliga resurserna så, att företagets förmåga att möta kraven på förändring och anpassning ökar”, som detta uttrycktes i en broschyr om organisationsutveckling.⁶⁹

I redogörelserna för utbildningarna konstruerades individens strävan till självförverkligande och utveckling som naturliga psykologiska behov hos människan vilka organisationerna borde tillgodose inte bara för sina anställdas skull utan också för att stärka sin egen konkurrenskraft.⁷⁰ Såväl individens som organisationens behov av förändring kunde och borde integreras, om organisationen skulle bli livsduglig och lönsam.⁷¹ Tropen om en ”accelererande förändring” som företagen måste anpassa sig till för att bibehålla sin lönsamhet återkom i marknadsföringen av detta slags kursverksamhet:

Förhållanden i omvärlden komplicerar bilden [för företagen i deras strävan efter lönsamhet]. Ett sådant förhållande är den accelererande förändringen. Tekniken utvecklas, världen vidgas, marknader och handel är dynamiska. Energikrisen har drastiskt demonstrerat den föränderliga värld, som vi länge talat om. Företagen tvingas till ständig anpassning till förändrade villkor för sin verksamhet. Det ställer krav på organisatorisk rörlighet och planering. [...] De näringspolitiska förändringarna försätter företag i pressade situationer. Det ställer

krav på rationaliseringar, krav på att näringslivet utgörs av effektivt arbetande människor och organisationer med god beredskap för nödvändiga förändringar.⁷²

Sensitivitetsträningen presenterades här som en lösning på problem såsom upplevelser av att "utvecklingen går ifrån en", "vanmakt inför krav på förändring" eller en "känsla av fastlåsthet".⁷³ Mot bakgrund av detta hot om stagnation sades en "oreserverat negativ inställning till sensikurser" från företagens sida kunna vara "lika farligt" som en "oreserverat positiv".⁷⁴ Kurserna skulle nämligen bidra till att installera en "förändringsberedskap" hos individen: "tryggheten kommer i framtiden att ligga i varje individs inre beredskap för förändring. Kort sagt: ett krav på att människor skall vara starkare och mer *oberoende* av *invanda* mönster."⁷⁵

Även om individens strävan efter självutveckling uppfattades som naturlig antogs den kräva en aktiv uppmuntran och vägledning (genom exempelvis gruppdynamisk träning) för att komma till stånd. Sensitivitetsträningen skulle alltså skapa ett slags inre marknadsanpassning, där såväl individer som organisationer började ägna sig åt en kontinuerlig och aldrig upphörande självreflektion och självförnyelse i syfte att öka sitt värde i marknadskonkurrensen. Kursernas betoning på autenticitet, känslomässig öppenhet och experimentlusta antogs kunna motverka sådant som rigiditet, trångsynthet och vanemässighet, och istället utveckla deltagarnas förändringsvilja. Genom träningen skulle de tillägna sig en villighet att pröva nya beteenden och uttryckssätt, och utveckla en öppen, accepterande attityd både i relation till sig själva och andra. Den modell för individuell förändring som träningen byggde på – och som skulle överföras även till organisationens förnyelsearbete – var tydligt influerad av cybernetiken. Vikten som här lades vid autentisk kommunikation som ett medel för självförändring hade sin motsvarighet i cybernetikens intresse för den ömsesidiga interaktionen mellan komplexa, självreglerande system där "feedback" antogs fungera som en impuls för självreglering.⁷⁶ Tanken var att den genom feedback erhållna självinsikten skulle tas i bruk i en medveten strävan att förändra sig själv: genom utbildningen skulle deltagarna "få impulser att ändra sig själva, att utvecklas".⁷⁷ Det vi ser här, är hur träningen skulle få människor

att börja engagera sig i sin egen självutveckling för att maximera sin inneboende potential, något som antogs kunna gynna både dem själva och företagen i marknadskonkurrensen.

I texter om organisationsutveckling beskrevs de organisationer som lyckades uppmuntra en sådan utveckling av individen som föredömliga: "Människor har möjligheter att förändras och utvecklas. Huruvida möjligheterna tas tillvara eller inte beror bland annat på den miljö som de lever och arbetar i."⁷⁸ Man framhöll att människan "inte har några en gång för alla givna och fixa egenskaper utan snarare befinner sig i en process av utveckling", och att denna process "kan stimuleras av en god organisation och naturligtvis hämmas av en dålig organisation. Att forma en organisation, där individen kan frigöra så mycket som möjligt av sina resurser, borde därför vara något att eftersträva."⁷⁹ Målet var att organisationen genom att främja individernas personliga utveckling skulle skapa förutsättningar för en kontinuerlig, "självgående" förändringsprocess: "Avsikten [med den gruppdynamiska utbildningen] är [...] inte att åstadkomma en engångsförändring. Målet är istället att förändringsprocessen blir självgående, ständigt anpassad till nya betingelser inom och utom organisationen."⁸⁰ Personlig – och organisatorisk – utveckling var inom ramen för sensitivitetsträning inte något man blev färdig med, utan tvärtom något som borde fortgå livet ut.

Emotionell frigörelse i den nya ekonomin

När psykologen Sven-Lennart Lindlöf 2015 sammanfattade sin yrkesbana beskrev han vilken omvälvande upplevelse det var för honom när han för första gången kom i kontakt med sensitivitetsträningen som anställd vid PA-rådet i Stockholm 1971. Lindlöf menar att han troligtvis är den person i landet som "genomfört flest kurser namngivna och marknadsförda som 'sensitivitetslaboratorium'", och att han höll i det sista sensilabbet 1982.⁸¹ Under åren omkring 1980 började intresset för metoden att avta, och det verkar som att själva begreppet sensitivitetsträning hade fått en dålig klang, troligen på grund av den skarpa kritik som riktades mot träningsformen under 1970-talet.⁸² Många av de tekniker som sensitivitetsträningen inbegrep – med dess upplevelsebaserade, kroppsorienterade övningar – har dock levt vidare och utgör

idag ett självklart redskap i organisationskonsulternas verktygslåda.⁸³ De ideal och normer som genomsyrade metoden har också i hög grad fått ett genomslag i synen på organisationer och ledarskap i vår egen tid. Idag används begrepp som "agila företag", "agilt ledarskap", eller *lean organizations* ofta för att beteckna det slags decentraliserade, flexibla organisationer som sensitivitetsträningen skulle bidra till att frambringa.⁸⁴

Tidigare forskning har betonat konsultbranschens betydelse för framväxten av en kunskapsbaserad tjänsteekonomi i Sverige under 1900-talets sista decennier.⁸⁵ Min studie av sensitivitetsträningens lansering bidrar till historiografin genom att rikta uppmärksamheten mot den roll som psykologer och beteendevetare spelade i denna process. Som jag har visat uppstod under åren omkring 1970 en ny marknad för gruppdynamiska organisationsutvecklingsmetoder i Sverige – och här utgjorde sensitivitetsträning det främsta, och i samtiden mest kända, exemplet på sådan verksamhet.

Sensitivitetsträning skulle lära deltagarna att komma i kontakt med sitt känsloliv och uttrycka sina känslor på ett autentiskt och fritt sätt. Tidigare forskning har beskrivit 1960- och 70-talens försök att frigöra subjektet, ofta med terapeutiska tekniker av liknande slag, som ett anti-kapitalistiskt projekt med sitt centrum i motkulturerna. Min studie av sensitivitetsträning ger en annan bild. Den roll som PA-rådet, SAF, etablerade medier och företagsledare spelade i sensitivitetsträningens lansering indikerar att den distinktion mellan mot- och majoritetskultur som strukturerat tidigare analyser av 1960- och 70-talens frigörande praktiker inte framstår som särskilt meningsfull i detta sammanhang. Snarare framstår här försöken att skapa emotionellt frigjorda individer som ett samhälleligt mer etablerat och politiskt mer komplext fenomen än vad tidigare forskning gett intryck av. Individens känslomässiga frigörelse förefaller vid denna tid ha samlat en rad olika aktörer, med motstridiga intressen och motiv.

Metoden marknadsfördes som ett medel med vars hjälp näringslivets organisationer kunde reformeras i grunden. Dels skulle den hjälpa organisationer att möta de politiska krav på medinflytande och förbättrad arbetsmiljö som drevs med intensifierad kraft av Socialdemokraterna och facket vid denna tid. Här är det tydligt att sensitivitetsträningens förespråkare slöt upp bakom idealet om ett mer demokratiskt och emo-

tionellt tillfredsställande arbetsliv och såg träningstekniken som ett verktyg för att realisera detta ideal (även om den demokratisering som förespråkades skilde sig på avgörande sätt från vänsterns visioner om exempelvis ekonomisk demokrati). Samtidigt kan organisationskon-sulternas och näringslivets engagemang för metoden förstås i ljuset av de nya teorier om humankapital som sensitivitetsträningen bidrog till att introducera i en svensk kontext. Skapandet av den emotionellt de-mokratiska, mänskliga organisationen, som bejakar och tillfredsställer individens känslomässiga behov, blev ett led i försöken att aktivera och mobilisera känslomänniskan som en ekonomisk resurs i arbetslivet. I det som sågs som övergången från en industriell till en post-industriell ekonomi sades ekonomisk effektivitet och konkurrenskraft bero på hur väl organisationen lyckades förena sina ekonomiska intressen med in-dividens psykologiska behov av självförverkligande, medbestämmande och ett känslomässigt berikande arbete.

Som jag har visat, bör de förändringar i arbetslivet som sensitivi-tetsträningen skulle bidra till alltså inte reduceras till en reaktion på en kritik av kapitalismen ursprungligen formulerad av vänstern och motkulturerna.⁸⁶ Genom att skifta fokus från kapitalismens kritiker till dess förespråkare har denna studie istället visat att näringslivets omfamnande av sensitivitetsträningen, och den därmed förbundna omgestaltningen av det svenska arbetslivet, inte bara var en politisk eftergift till arbetarrörelsen och vänstern. Tvärtom hade näringslivet självt en aktiv roll i denna process – sannolikt för att man såg en eko-nomisk potential i dessa förändringar. På detta sätt framställdes både arbetslivets demokratisering och företagens ekonomiska lönsamhet som avhängigt individens emotionella frigörelse, autenticitet och flexibilitet.

- Mer om löntagarfonder och kritikernas alternativ, se David Larsson Heiden-blads och Helena Tolvheds kapitel.
- För mer om hur bransch- och intresseorganisationer aktivt kan skapa markna-der, se Liza Jakobssons kapitel om Mäklarsamfundet.
- Om populära kommersiella produkter under 1980-talet som lovade frigöra in-dividens potential, se Charlotte Nilssons kapitel.

Noter

- 1 Sven-Åke Lennung, *Effekter av sensitivitetsträning – ett fältexperiment*, vol. 1, *Litteraturgenomgång* (Lund: Lunds universitet, 1972), s. 25–27.
- 2 Åge Ramsby, "För ett år sedan gick direktören på sensi-kurs: Så känns det nu", *Expressen (Exp)* 30/1 1972.
- 3 Föreliggande text bygger vidare på resultat från min avhandling, Linnea Tillema, *Övningar i frihet: Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänniska relationer i 1970-talets Sverige* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2021). Jag har även skrivit om sensitivitetsträning i "The Crying Boss: Activating 'Human Resources' through Sensitivity Training in 1970s Sweden", *Journal of The History of the Behavioral Sciences* 59:3 (2023) s. 301–321. Forskningen om sensitivitetsträning är knapp, såväl i Sverige som utomlands, och existerande bidrag har främst fokuserat på metodens tidiga historia och idémässiga innehåll, inte studerat hur den introducerades för arbetslivet i en specifik nationell kontext, så som denna text gör. Övrig litteratur som berör sensitivitetsträningen: Ulrich Bröckling, "Über Feedback: Anatomie einer kommunikativen Schlüsseltechnologie", i Michael Hagner & Erich Hörl (red.), *Die Transformation des Humanen: Beiträge zur Kulturgeschichte der Kybernetik* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2008); Maik Tändler, "Therapeutische Vergemeinschaftung: Demokratisierung, Emanzipation und Emotionalisierung in der 'Gruppe', 1963–1976", i Maik Tändler & Uffa Jensen (red.), *Das Selbst zwischen Anpassung und Befreiung: Psychowissen und Politik im 20. Jahrhundert* (Göttingen: Wallstein, 2012); Scarlett Salman, "Aux sources du coaching et de ses morales (1930–2018)", *Ethnologie Française* 4 (2019), s. 176, 653–670; Arthur M. Freedman, "The History of Organization Development and the NTL Institute: What We Have Learned, Forgotten, and Rewritten", *The Psychologist-Manager Journal* 3:2 (1999); Scott Highhouse, "A History of the T-group and its Early Applications in Management Development", *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice* 6:4 (2002); Nikolas Rose, *Inventing Our Selves: Psychology, Power and Personhood* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 141–149.
- 4 Jonathan Metzger, *Kunskapsekonomins pionjärer: Konsultbranschens framväxt i Sverige och Stockholm* (Stockholm: Stockholmia, 2018), s. 12.
- 5 Metzger 2018, s. 135.
- 6 Nikolas Rose, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, 2 uppl. (London: Free Association Books, 1999), s. vii. Till de viktigaste bidragen inom fältet hör sociologen Eva Illouz arbeten om *emotional capitalism*: *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism* (Cambridge: Polity Press, 2007); *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-help* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2008), kap. 3. Se också Arlie Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling* (Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press, 2012 [1983]).
- 7 Teoretiskt ansluter jag till Bob Jessop, som menar att det diskursiva måste förstås som medskapare av förändringar inom ekonomin, och inte enbart som en spegling av produktionsförhållanden: Bob Jessop, "Critical Semiotic Analysis and Cultural Political Economy", *Critical Discourse Studies* 1:2 (2004), s. 159–174.

- 8 Jonas Kjellin & Åge Ramsby, *Kort rapport om sensiträning* (Stockholm: Bonnier, 1972), s. 8. I PA-rådets riktlinjer och krav avseende tränarnas kompetens ingick "beteendevetenskaplig teoretisk utbildning med påbyggnad av speciell gruppdynamisk vidareutbildning". Se *Organisationsutveckling genom gruppdynamisk utbildning: Riktlinjer och krav för verksamhet* (Stockholm: PA-rådet, 1973).
- 9 *Organisationsutveckling genom gruppdynamisk utbildning*, insidan av pärmen. Se vidare Metzger 2018.
- 10 Se t.ex. Åge Ramsby, "Ingen litade på mig för jag var journalist, de bildade en ring men släppte inte in mig ...", *Exp* 21/2 1971; Åge Ramsby, "För ett år sedan gick direktören på sensi-kurs", *Exp* 30/1 1972.
- 11 Arne Derfeldt, *Sensitivitetsträning: Myt och verklighet* (Stockholm: PA-rådet, 1975), s. 11–12; Kjellin & Ramsby 1972, s. 22.
- 12 Nikolas Rose, *Powers of Freedom: Reframing Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), kap. 4, s. 137–142; Heidi Marie Rimke, "Governing Citizens through Self-help Literature", *Cultural Studies* 14:1 (2000); Sam Binkley, *Happiness as Enterprise: An Essay on Neoliberal Life* (Albany: SUNY, 2014), särskilt introduktionen. Jfr Sabine Maasen & Barbara Sutter, "Introduction: Reviving a Sociology of Willing Selves", i Sabine Maasen & Barbara Sutter (red.), *On Willing Selves: Neoliberal Politics vis-à-vis Neuroscientific Challenge* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), s. 6–10. Se även Thomas Lemke, "'The Birth of Bio-politics': Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-liberal Governmentality", *Economy and Society* 30:2 (2001), s. 201–204. För en fördjupad diskussion om "entreprenöriella subjekt", se Ulrich Bröckling, *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject* (London: SAGE, 2016).
- 13 Se t.ex. Salman 2019, s. 658–659.
- 14 För exempel på detta narrativ, se t.ex. Luc Boltanski & Ève Chiapello, *The New Spirit of Capitalism* (London: Verso, 2005 [1999]), kap. 7; Bröckling 2016, s. 25–29; Roger Foster, "Therapeutic Culture, Authenticity and Neo-liberalism", *History of the Human Sciences*, 29:1 (2016), s. 113–114; Peter Fleming, *Authenticity and the Cultural Politics of Work: New Forms of Informal Control* (Oxford: Oxford University Press, 2009), s. 8–9; Jens Elberfeld, "Befreiung des Subjekts, Management des Selbst: Therapeutisierungsprozesse im deutschsprachigen Raum seit den 1960er Jahren", i Pascal Eitler & Jens Elberfeld (red.), *Zeitgeschichte des Selbst: Therapeutisierung, Politisierung, Emotionalisierung* (Bielefeld: Transcript, 2015), s. 80–83; Sam Binkley, *Getting Loose: Lifestyle Consumption in the 1970s* (Durham: Duke University Press, 2007), s. 13–15; Pascal Eitler & Jens Elberfeld, "Von der Gesellschaftsgeschichte zur Zeitgeschichte des Selbst – und zurück", i Pascal Eitler & Jens Elberfeld (red.), *Zeitgeschichte des Selbst: Therapeutisierung, Politisierung, Emotionalisierung* (Bielefeld: Transcript, 2015), s. 22. För svenskt vidkommande, se Ulf Bjereld & Marie Demker, *I Vattumannens tid? En bok om 1968 års auktoritetsuppror och dess betydelse idag* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2005).
- 15 Åge Ramsby, "Ingen litade på mig för jag var journalist", *Exp* 21/2 1971.
- 16 *Organisationsutveckling genom gruppdynamisk utbildning*, insidan av pärmen. Här framgår också att SAF "ger årligt bidrag som grundval för forskning" och att forskningen i övrigt finansieras genom anslag från forskningsfonder. Konsultationen finansierades "genom arvoden för varje uppdrag".

- 17 Hans Michélsen, *Sensitivitetsträning inom en organisation: En fallstudie* (Stockholm: Stockholms universitet, 1979), s. 42.
- 18 Enbart kursavgiften låg på ca 2 000 kr, varpå tillkom kostnader för resor och logi, vilket gjorde att kostnaden uppskattades ligga mellan 3 000 och 4 000 kr per deltagare. Se t.ex. "Sensitivitetsträningslaboratorium på Gran Canaria 16–23 januari 1972", Vardagstryck, Personaladministrativa rådet, KB; "Sensitivitetsträningslaboratorium: Individ-, grupp-, och organisationsutveckling: Dådran 13–22 feb 1975", Vardagstryck, Personaladministrativa rådet, KB. I den sistnämnda broschyren är kursavgiften 3 500 kr exkl. resor och uppehälle. Som jämförelse kan nämnas att en genomsnittlig industriarbetarlön 1970 låg på 50–60 kr om dagen, och att en befördrad tjänsteman tjänade ca 70 000 kr per år, Lars O. Lagerqvist, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Lund: Historiska Media, 2011), s. 151; Derefeldt 1975, s. 53.
- 19 I PA-rådets rapport om vad 30 företag anser om gruppdynamisk utbildning nämns t.ex. inte ett enda företag vid namn. Se Arne Derefeldt, *Vad 30 företag anser om gruppdynamisk utbildning: Några reflexioner kring en enkät* (Stockholm: PA-rådet, 1976).
- 20 Derefeldt 1975, s. 11.
- 21 "Emmaboda & Peters princip", annons för Emmaboda Glasverk, *Dagens Nyheter* (DN) 29/3 1971.
- 22 Curt Jonasson, "Är nyttan med sensi-träningen värd de risker som kan finnas?", *Svenska Dagbladet* (SvD) 27/1 1975.
- 23 Se t.ex. Jonas Kjellin, "Sensitivitetsträning och organisationsutveckling", i Lennart Rohlin (red.), *Organisationsutveckling: Organisationsteori för förändring* (Lund: CWK Gleerups, 1974), s. 139.
- 24 Jonas Kjellin & Allan Steen, *PA-rådet orienterar: Organisationsutveckling – vad är det?* (Stockholm: PA-rådet, 1972), s. 3–6, 19; *Organisationsutveckling genom gruppdynamisk utbildning*, s. 4–5.
- 25 Se t.ex. Michélsen 1979, s. 11.
- 26 *Organisationsutveckling genom gruppdynamisk utbildning*, s. 8–9; Michélsen 1979, s. 11, 28.
- 27 Kjellin & Ramsby 1972, s. 27.
- 28 Ibid., 25. Se även Lennung 1972, vol. 1, s. 17.
- 29 Lennung 1972, vol. 1, s. 4.
- 30 Kjellin & Ramsby 1972, s. 8. Se även Derefeldt 1975, s. 9; Galvin Whitaker, "Sensitivitetsträning och företagsutbildning", i Galvin Whitaker (red.), *Sensitivitetsträning i ledarutbildning* (Stockholm: PA-rådet, 1971 [1965]), s. 20. Se även Åge Ramsby, "Ingen litade på mig för jag var journalist", *Exp* 21/2 1971. Se även Michélsen 1979, s. 11; Kjellin 1974, s. 141.
- 31 Lennung 1972, vol. 1, s. 37. Se även Kjellin 1974, s. 147; Derefeldt 1975, s. 27. Även i pressen uppehöll man sig vid denna aspekt, jfr Ramsby 21/2 1971. Se även Alf Montán, "Psyiskt smörgåsbord", *Reflex* (bilaga till *Exp*) 24/2 1971.
- 32 Jfr Jens Elberfeld, "'Patient Familie': Zu Diskurs und Praxis der Familientherapie (BRD 1960–1990)", i Sabine Maasen, Jens Elberfeld, Pascal Eitler & Maik Tändler (red.), *Das beratene Selbst: Zur Genealogie der Therapeutisierung in den 'langen' Siebzigern* (Bielefeld: Transcript, 2011), s. 118–121; Bröckling 2008, s. 326–347.

- 33 Se t.ex. Kjellin & Ramsby 1972, s. 10.
- 34 Dorothy Stock Whitaker, "Användning av sensitivitetsträning i andra sammanhang än inom industrin", i Galvin Whitaker (red.), *Sensitivitetsträning i ledarutbildning* (Stockholm: PA-rådet, 1971 [1965]), s. 73.
- 35 Se t.ex. Kjellin 1974, s. 141.
- 36 Se t.ex. Derfeldt 1975, s. 63–64. Se även *Sensitivitetsträning laboratorium: "Chefs- och ledarutveckling" 1974 Svanskog 12–18 maj*, Vardagstryck, Personaladministrativa rådet, KB, där sensitivitetsträningen sades ge möjligheter att "träna lyhördhet och känslighet för vad som sker i det mänskliga samspelet".
- 37 Kjellin & Ramsby 1972, s. 15–16, 58; Derfeldt 1975, s. 25, 29. Se även Ann-Marie Dahlberg, *Sensitivitetsträning med laboratoriemetoden* (Stockholm: PA-rådet, 1970), s. 16, 23; Richard Barthol, "T-grupper och terapigrupper", i Galvin Whitaker (red.), *Sensitivitetsträning i ledarutbildning* (Stockholm: PA-rådet, 1971 [1965]), s. 50.
- 38 Sign. Red Top, "Nya läseboken 5", *DN* 26/10 1975.
- 39 Sign. Mr. Sansen, "Lek med känslor", *Aftonbladet* (AB) 27/2 1971; Robert Aschberg, "Direktörerna lekte hundar på golvet ...", *Exp* 11/11 1980; Tiiu Gräslund, "Socialpampar i Stockholm kollapsade under sensikurser", *Exp* 23/2 1971; Renée Höglin, "Direktörerna bryter samman och gråter över sin otillräcklighet ...", *AB* 10/1 1975; Åge Ramsby, "Så tränas svenska direktörer: Sammanbrott, slagsmål och tårar på internat", *Exp* 15/11 1970.
- 40 Jonasson 27/1 1975; Marianne Larmén, "Chefsträningen är livsfarlig", *AB* 19/2 1975; Aschberg 11/11 1980; Curt Jonasson, "Ekonomiska och politiska intressen bakom modevägen med sensiträning", *SvD* 4/4 1975; Ramsby 30/1 1972.
- 41 Som Astrid Hedin har visat hade inte bara LO och TCO, utan även SAF varit pådrivande i frågor som rörde arbetstillfredsställelse och medbestämmande redan under 1960-talet, eftersom man ansåg att detta kunde gynna produktiviteten. Se Astrid Hedin, "Before the Breakdown of the Saltsjöbaden Spirit of Labor Cooperation: The Swedish Employers' Confederation and workplace democracy in the 1960s", *Scandinavian Journal of History* 44:5 (2019), s. 591–616. Frågan drevs dock med förnyad kraft av LO och Socialdemokraterna från sent 1960-tal och framåt. Se Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013), s. 177–178.
- 42 *Makt auktoritet beroende: "Individ- och grupputveckling": Sensitivitetsträningslaboratorium Åre 17–23 mars 1974*, Vardagstryck, personaladministrativa rådet, KB; *Sensitivitetsträning laboratorium Svanskog*. Se även *Organisationsutveckling genom gruppdynamisk utbildning*, s. 6.
- 43 Kjellin & Ramsby 1972, s. 47. Jfr Rose 1996, s. 158.
- 44 Derfeldt 1975, s. 72–73.
- 45 Kjellin & Ramsby 1972, s. 57.
- 46 I arbetsmiljöutredningen som tillsattes 1970 fick dessa frågor stort utrymme. Se t.ex. Lennart Levi, "Psykosociala förhållanden i arbetsmiljön: Inverkan på hälsa och välbefinnande", i SOU 1976:3: *Rapporter i psykosociala frågor: Bilaga 2 till arbetsmiljöutredningens betänkande* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1976).
- 47 Derfeldt 1975, s. 22. Jfr John Munro Fraser, "Några kritiska synpunkter på T-grupper", i Galvin Whitaker (red.), *Sensitivitetsträning i ledarutbildning* (Stockholm: PA-rådet, 1971 [1965]), s. 45.
- 48 Derfeldt 1975, s. 67. Jfr s. 68.

- 49 Derefeldt 1975, 74. Jfr Rose 1999, s. 106–107, 109.
- 50 Liknande iakttagelser har gjorts av Rose i hans analys av hur medborgaren under 1900-talets två sista decennier i allt högre utsträckning började konstrueras som en konsument. Se Rose 1989, s. 103–104; Rose 1996, s. 158.
- 51 Derefeldt 1975, s. 62.
- 52 Ibid., s. 62, 72–73.
- 53 Se t.ex. *ibid.*, s. 68. Se även *Sensitivitetsträningslaboratorium Gran Canaria*; Dahlberg 1970, s. 12.
- 54 För en fördjupad diskussion av detta nya chefsideal, se Tillema 2021, s. 85–92.
- 55 Jonasson 4/4 1975; Derefeldt 1975, s. 67. Se även *Sensitivitetsträning laboratorium Svanskog; Makt auktoritet beroende: Sensitivitetsträningslaboratorium Åre; Makt auktoritet beroende: minilaboratorium sensitivitetsträning 19–22 sept 1973*, Vardagstryck, Personaladministrativa rådet, KB; *Samnordisk kurs för högre chefer: Individ – organisation – chefsroller – samhälle: Åre 15–22 mars 1975*, Vardagstryck, Personaladministrativa rådet, KB.
- 56 Tillema 2021, s. 148–153, 242–247.
- 57 Jfr Salman 2019, s. 656.
- 58 Se t.ex. Östberg & Andersson 2013, s. 233–235.
- 59 Lennart Christiansson, Tom Fahlén, Christina Flordh m.fl., *Konsten att dressera människor: Mentalhälsa – arbete – ideologi* (Stockholm: Prisma, 1969), s. 120–124.
- 60 För exempel på sammanhang där detta slags kritik riktades mot sensitivitetsträning, se P.C. Jersild, *Vi ses i Song My* (Stockholm: Författarförlaget, 1970). För ett exempel på där företrädare för metoden bemöter anklagelser om sensitivitetsträning som manipulationsförsök, se Kjellin & Ramsby 1972, s. 54. Se även Dahlberg 1970, s. 37.
- 61 Elberfeld 2015, s. 73.
- 62 Luc Boltanski & Ève Chiapello, *The New Spirit of Capitalism* (London: Verso, 2005 [1999]), s. 36–40, 167–202.
- 63 Rolf Björnsne & Inge Navaeus, *Företag och människor: Syn på ledar- och organisationsutveckling* (Lidingö: ALI-RATI, 1974), s. 3.
- 64 Kjellin & Ramsby 1972, s. 57.
- 65 Derefeldt 1975, s. 5.
- 66 Derefeldt 1975, s. 9. Se även Curt Jonasson, "Sensiträning: Marknaden saneras", *SvD* 8/11 1975.
- 67 Kjellin & Ramsby 1972, s. 50.
- 68 Ibid., s. 46–47.
- 69 Björnsne & Navaeus 1974, s. 3.
- 70 "Självförverkligande" var ett centralt begrepp inom humanistisk psykologi. Se t.ex. Abraham Maslow, *Toward a Psychology of Being* (New Jersey: D. Van Nostrand Company Inc., 1962). Jfr Illouz 2007, s. 43–48.
- 71 *Gruppdynamisk utbildning – varför och hur: Information om riktlinjer och krav som utarbetats och fastställts i samverkan med arbetsmarknadens organisationer* (Stockholm: PA-rådet, 1977), s. 4–5. Se även Kjellin & Steen 1972, s. 2–3; *Ledar-, organisationsutveckling sensitivitetsträning: Finland 18–27 okt 1973*, Vardagstryck, Personaladministrativa rådet, KB; *Organizational Development: International Laboratory in Group Dynamics Aug. 31–Sept. 7 1974*, Vardagstryck, Personaladministrativa rådet, KB.

- 72 Björsne & Navaeus 1974, s. 4.
- 73 *Sensitivitetsträningslaboratorium: Individ-, grupp-, och organisationsutveckling: Dådran.*
- 74 Kjellin & Ramsby 1972, s. 48.
- 75 Ibid., s. 47. Se även Derefeldt 1975, s. 12, 58, 64. Se även *Organisationsutveckling genom gruppdynamisk utbildning*, s. 17; Sven-Åke Lennung, *Effekter av sensitivitetsträning – ett fältexperiment*, vol. 2, *Undersökningsgrupp, design, metoder, hypoteser, resultat* (Lund: Lunds universitet, 1972), s. 41–42.
- 76 Jfr Bröckling 2008, s. 326–334; Elberfeld 2011, s. 118–121.
- 77 *Gruppdynamisk utbildning*, s. 4.
- 78 Björsne & Navaeus 1974, s. 6.
- 79 Ur Kjellin & Steen 1972, s. 7–8.
- 80 *Gruppdynamisk utbildning*, s. 4.
- 81 Sven-Lennart Lindlöf, ”En psykologs yrkesbana”, i ”Psykologyrkets utveckling i Sverige: Seniorpsykologer berättar: Arbets- och organisationspsykologi”, <https://www.psykologforbundet.se/foreningar-och-natverk/nationella-foreningar/Seniorpsykologerna/seniorpsykologer-berattar2/arbets--och-organisationspsykologi> (Sveriges psykologförbund, 2015) (läst 26/9 2022).
- 82 Sign. TWt, ”Sensiträning i ny form”, *DN* 19/3 1979.
- 83 Två aktuella exempel: STQM Management, <https://www.stqm.com/gruppdynamik> (läst 16/9 2022); Catalyst, <https://www.catalystteambuilding.se/information/team-dynamics> (läst 16/9 2022).
- 84 Mario E. Moreira (red.), *The Agile Enterprise: Building and Running Agile Organizations* (Berkeley: Apress, 2017); Sushil & Edward A. Stohr (red.), *The Flexible Enterprise* (New Delhi: Springer, 2014).
- 85 Metzger 2018.
- 86 Boltanski & Chiapello 2005 [1999], kap. 3.

TROR DU PÅ SVERIGE?

TÄVLA OCH VINN!

SÅ HÄR TÄVLAR DU Sid 2

HÄR VÄLJER DU DINA
5 FAVORITER. Sid 3.

NYTÄNDNING PÅ BÖRSEN. Sid 5.

TÄVLA PÅ JOBBET. Sid 6.

TÄVLA I SKOLAN. Sid 7.

AKTIESPARANDET – BRA FÖR
SVENSK INDUSTRI FRAMTID. Sid 8.

30 NEW YORK-RESOR PLUS
25.000:– I VINSTPOTTEN. Sid 12–13.

TÄVLINGSREGLER. Sid 17.

VINNARNA EFTER 3 AKTIE-SM. Sid 18.

SPECIALERBJUDANDE FRÅN
VECKANS AFFÄRER. Sid 19.

AKTIER – MÖJLIGHETERNAS
SPARANDE. Sid 22.

Helsidesannons om Aktie-SM som publicerades bland annat i *Veckans Affärer* 15 oktober 1981.

Marknadsleken

Aktie-SM och populariseringen av aktiesparande

David Larsson Heidenblad

I oktober 1981 gick startskottet för Aktie-SM. Tävlingen var öppen för alla intresserade och gick ut på att placera 25 000 fiktiva kronor i fem olika aktier. Anmälningssavgiften var tio kronor och sista anmälningssdag den 30 oktober. Ett halvår senare, den 30 april 1982, avslutades tävlingen och vinnare blev den vars fiktiva aktieportfölj hade ökat mest i värde. Utöver titeln vann den svenska mästaren, och övriga deltagare som placerat sig bland de 30 bästa, en resa till New York med tillhörande besök på Wall Street och New York Stock Exchange.

Aktie-SM var ett samarrangemang mellan Sparbankerna, tidningen *Veckans Affärer* och stiftelsen Aktiefrämjandet. Den första upplagan hade gått av stapeln 1979 och de tre arrangörerna var så nöjda med utfallet att de genom hela 1980-talet fortsatte att anordna nya tävlingar. Syftet med Aktie-SM var, som det uttrycktes i annonsen från 1981, att lära deltagarna ”hur spännande och lönsamt det kan vara att placera i aktier”. Ambitionen var att locka människor utan börsvana att prova på sparformen. Genom Aktie-SM kunde man göra detta ”utan att sätta egna pengar på spel”.¹

Hösten 1981 var det svenska aktieintresset i stigande. Stockholmsbörsens generalindex hade under årets första halva gått upp med 36,4 procent, vilket man från Sparbankernas sida satte i samband med ”skattefondsparandets succé”. Det rörde sig om en av staten subventionerad sparform där en del av lönen varje månad kunde avsättas i en aktiefond. Vid utgången av 1980 hade det funnits 75 550 skattefondkonton. Ett halvår senare hade antalet växt till 293 300. Sparbankerna beräknade

att detta hade tillfört börsen omkring 100 miljoner kronor i månaden, vilket ansågs förklara den remarkabla uppgången.²

Det växande børsintresset och de stigande aktiekurserna sammanföll med att omsättningen på Stockholmsbörsen ökade kraftigt. År 1979 omsattes aktier för 1,9 miljarder kronor. Ett år senare var omsättningen uppe i 7,6 miljarder och 1983 hade den stigit till hela 75 miljarder. Decenniets topp nåddes 1987 då aktier för 125 miljarder bytte ägare. Vad gällde reell värdestegring femfaldigades värdet på Stockholmsbörsen under decenniet. Detta kan jämföras med att det totala börsvärdet under 1970-talets gång nästan halverades. Med facit i hand lanserades alltså Aktie-SM vid en exceptionellt bra tidpunkt.³

Men detta kunde förstås ingen veta våren 1979. Då befann sig Sverige mitt i en ekonomisk strukturkris där etablerade näringsgrenar som systerföretag satte många människor – som varvsindustrin, konfektionsindustrin och jordbrukssektorn – hade stora problem med lönsamheten. Inflationen i Sverige var över tio procent och ute i Europa steg arbetslösheten. De många kortlivade borgerliga regeringarna 1976–82 gjorde kraftfulla stödinsatser för att rädda svenska företag och arbetstillfällen. Men den ekonomiska krisen djupnade. Hur skulle Sverige ta sig ur den?⁴

Två nyckelfrågor var kapitalbildning och framtidstro. De var båda nödvändiga för att företagets investeringsnivå skulle öka och lägga grunden för framtida tillväxt, vinster och jobb. Från vänsterhåll knöts förhoppningar till att kollektivt sparande skulle lösa kapitalbristen. Sommaren 1975 hade LO-ekonomen Rudolf Meidner presenterat ett förslag som gick ut på att en andel av de stora börsföretagens årliga vinster skulle avsättas i fackligt kontrollerade fonder, så kallade löntagarfonder. Medlen skulle sedan användas för att köpa aktier, vilket på sikt skulle innebära att arbetarna fick makten över storföretagen. Därigenom skulle en ekonomisk demokrati förverkligas. Det fackliga förslaget kom motvilligt att plockas upp av Socialdemokraterna. Motståndet från det organiserade näringslivet blev dock kompakt. Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) mobiliserade medlemmar och sympatisörer mot ”fondsocialismen” och sjösatte en rad kampanjer för ett fritt näringsliv.

Men kring problemet med otillräcklig kapitalbildning rådde det samsyn över hela den politiska linjen. Från borgerligt håll riktade man

in sig på det enskilda sparandet som man sökte främja genom stimulanser som skattefondsparandet. Viktigt i sammanhanget är att det organiserade motståndet mot löntagarfonderna växte i styrka över tid samtidigt som förslagets socialiseringsambitioner successivt tunnades ut. De löntagarfonder som till slut infördes i december 1983 utgjorde inget hot mot den privata äganderätten. Men symbolfrågan var stark och den 4 oktober 1983 genomfördes en stor manifestation mot de planerade löntagarfonderna i Stockholm. Exakt hur många som deltog är oklart, men det räknas alltså som den största demonstrationen i svensk historia.⁵

I oktober 1981, när anmälan öppnade till årets Aktie-SM, så fanns det alltså en öppen och växande konflikt i Sverige mellan arbete och kapital. Motsättningarna hade inte varit så starka sedan planhushållningsdebatten under sent 1940-tal.⁶ I forskningen om 1980-talets marknadsvändning och högervindar står denna polarisering centralt.⁷ Men var det verkligen de öppna konflikterna som förändrade Sverige? Eller fanns det också andra krafter och allianser som sökte driva utvecklingen i en mer marknadsvänlig riktning?

För att belysa dessa frågor är Aktie-SM ett intressant fenomen. Den tecknade mannen på reklambilden ger en fingervisning om varför. Där ser vi en industriarbetare med smutsiga byxor och buskigt skägg, men också plommonstop, cigarr och ett aktieägarbrev i handen. Är det en arbetare eller en kapitalist – eller en symbios av de båda? Till saken hör att Aktie-SM arrangerades av organisationer med olika ideologiska rötter och färger. Sparbankerna stod nära arbetarrörelsen, *Veckans Affärer* var näringslivsvänlig och Aktiefrämjandet en ideologisk blandorganisation. Stiftelsens ordförande Per Eckerberg var socialdemokratisk politiker och mångårig ordförande i Sparbankerna. Till stiftelsens första vd utsågs Olle Wästberg, som var folkpartistisk riksdagsman. I styrelsen satt ytterligare politiker, näringslivsföreträdare samt två representanter för Aktiespararnas Riksförbund.⁸

Denna brokiga skara av aktörer och organisationer hade olika bevekelsegrunder för att söka göra svenska folket till aktiesparare. Men trots att den ideologiska debattens vågor gick höga i samtiden så gnisslade inte samarbetet. Aktie-SM utvecklades istället till ett återkommande inslag i 1980-talets finansiella populärkultur. Men vad var det som

gjorde att man kunde samlas kring tävlingen? Hur resonerade aktörerna, organisationerna och deltagarna? Varför engagerade de sig och hur gick de tillväga?

Sparbankerna

Sparbankerna stod för den faktiska organiseringen av Aktie-SM. De som ville delta i tävlingen fick uppsöka ett lokalt bankkontor, fylla i en talong och betala anmälningsavgiften på plats. Detta gick att göra i de flesta städer och tätorter. I det tidiga 1980-talets Sverige fanns det omkring 1 600 sparbankskontor och tillsammans utgjorde de ett finmaskigt nät som sträckte sig från norr till söder. Sparbankernas kundgrupp bestod huvudsakligen av enskilda småsparare och hushåll med bankbok. Historiskt sett hade de utgjort ett kooperativt banksystem som drivits utan enskilt vinstintresse. Syftet var att främja sparande och erbjuda alla möjlighet till banksparande. Sparbankerna spelade också en viktig roll som kreditgivare för det småskaliga lokala näringslivet.

Under 1950- och 60-talen kom det svenska bankväsendet att moderniseras. Fram till dess hade olika kreditinstitut – som sparbanker, jordbrukskassor och affärsbanker – verkat under olika villkor och haft skilda samhällsfunktioner. Men ny lagstiftning på bankområdet 1956 respektive 1968 gjorde att gränserna luckrades upp. Sparbankerna började konkurrera med affärsbankerna genom att expandera sin kreditgivning mot företag samt erbjuda befintliga kunder en bredare uppsättning tjänster, såsom möjligheter att köpa aktier och aktiefonder. På det sistnämnda området låg Sparbankerna långt framme. Fondmarknaden i Sverige var ännu mycket liten, men den ansågs ha goda framtidsutsikter.⁹

För Sparbankerna fyllde Aktie-SM flera funktioner. Tävlingen var ett sätt att locka till sig nya kunder, men också ett sätt att få befintliga kunder att börja aktiespara. Därtill såg man Aktie-SM som ett sätt att utbilda den egna personalen i aktierelaterade frågor samt visa för kunderna vilken kompetens som banken besatt på aktieområdet. För att stimulera deltagande i huvudtävlingen arrangerades ett särskilt Sparbanksmästerskap för personalen. Hur det gick i den tävlingen rapporterades flitigt i organisationstidningen *Sparbankerna*. Därutöver uppmuntrades bankerna att anordna distriktsmästerskap. Genom att

märka sin talong med olika bokstäver kunde deltagarna alltså delta i flera tävlingar med samma fiktiva portfölj.¹⁰

I personalinformationshäftet "Aktie-SM 1981–1982" underströk Ingrid Lundstedt, från den centrala organisationen Svenska sparbanksföreningen, att pr-effekterna av Aktie-SM var mycket stora. Hon lyfte fram att tävlingsbroschyren spreds till alla som läste *Veckans Affärer* (cirka 260 000) och i ytterligare 200 000 exemplar via Sparbankerna själva. Genom hela tävlingen fanns en mediebevakning, annonser sattes in i rikspressen och direktinformation gick ut till företag, skolor och ideella organisationer. Erfarenheten visade också, betonade Lundstedt, att de sparbanker som satsat på lokala distriktsmästerskap fått störst utdelning. Därför uppmuntrade hon de bankkontor som hade möjlighet att samarbeta med någon av Aktiespararnas Riksförbunds 73 lokalavdelningar.

Informationshäftet gavs ytterligare konkretion. Karl-Eric Bohman från Skaraborgs Läns Sparbank berättade om hur man där hade arbetat med Aktie-SM. Den viktigaste perioden, underströk han, var veckorna precis innan tävlingen skulle starta. Då gällde det att synas och höras. Avgörande var att i god tid upprätta en bra kontakt med den lokala tidningen och därefter förse denna med en strid ström av material. De sista två veckorna före tävlingsstart var ambitionen att få in någon artikel varje dag. Han berättade vidare att man haft en "Aktieskola" i tidningen som förklarade hur det praktiskt gick till att köpa och sälja aktier. Därutöver hade man haft inslaget "Dagens aktieplacering" där lokala profiler – kommunalråd, idrottsledare, företagsledare och fackliga företrädare – berättade om sina tävlingsportföljer. Varje dag fanns också tävlingsblanketten avbildad i tidningen och människor uppmuntrades att klippa ut, fylla i och skicka in den tillsammans med tävlingsavgiften. Därigenom fick banken svart på vitt hur väl tidningskampanjen fungerade.

Den sista anmälningsveckan gjordes ytterligare satsningar. Då anordnades "Öppet Hus-kvällar" på banken där man bjöd på kaffe och placeringstips. För att nå skolorna tog man tidigt kontakt med studierektorer, bjöd in till studiebesök på banken och uppmuntrade lärarna att använda sig av Aktie-SM i samhälls- och ekonomiundervisningen. För att hålla intresset levande under hela tävlingsperioden delades etapppriser ut varje månad och lokaltidningen gjorde kortintervjuer med dem som

låg i topp av distriktsmästerskapet. Därtill skrev man ut resultatlistor på alla deltagare fördelade på lokalkontor: ”Och folk läste verkligen de här listorna. Alla vill ju se sitt eget namn i tryck!”

Avslutningsvis betonade Karl-Eric Bohman vikten för organisationerna av att bestämma sig: ”Antingen ska man vara med och satsa ordentligt, eller också kan man lika gärna låta bli.” Han medgav att det kostade en del under uppbyggnadsfasen, men att pr-effekten var stor. Det rädde ingen tvekan om att Skaraborgs Läns Sparbank skulle satsa även denna gång. Från Svenska sparbanksföreningens sida hoppades man att många andra skulle följa efter och göra det mesta av Aktie-SM.¹¹ En av dem som inspirerades var Sparbanken Mälardalen som anordnade Västmanlands Aktie-DM i samarbete med tre lokaltidningar. Vid den aktieträff som lanserade tävlingen medverkade bland andra Percy Barnevik, vd för storföretaget ASEA, och Anders Lannebo, vd för Sparbankernas aktiefonder.¹²

Den uttalade strategin att samarbeta med en rad olika lokala intressenter – tidningar, skolor, företag, föreningar och organiserade aktiesparare – stod fast och förfinades. Genom att bygga ett vittförgrenat nätverk kring tävlingen fick banken publicitet, men odlade också värdefulla kontakter. Hur viktigt detta var för att göra Aktie-SM till en framgång markerades av att informationsbroschyrerna avslutades med checklistor, där banken kunde kryssa i att man tagit kontakt med olika organisationer samt försett lokaltidningen med material. En framträdande plats i informationshäftena vigdes också åt fotografier på glada deltagare och lokala arrangörer samt pressklipp som visade på det mediala intresset för tävlingen.¹³

Veckans Affärer

Den mediala rapporteringen kring Aktie-SM skedde i många olika kanaler, men på riksnivå var *Veckans Affärer* viktigast. Denna Bonnier-ägda veckotidning hade under 1980-talet en upplaga på 40 000–50 000 exemplar och en beräknad läsekrets på cirka sex gånger så många. Bland konkurrenterna fanns den mer specialiserade *Affärsvärlden* och det populärt hållna månadsmagasinet *Privata affärer*. Det växande börsintresset kom också att leda till en rad andra publicistiska initia-

tiv, såsom omstöpningen av *Dagens Industri* till dagstidning 1983. Parallellt med detta fick ekonomijournalistiken allt större utrymme i dags- och kvällspress och hösten 1990 lanserade Sveriges Television det dagliga nyhetsmagasinet *A-ekonomi*. Sammantaget rörde det sig om en förändring av den journalistiska bevakningen, där Stockholmsbörsens rörelser gradvis kom att anses vara av allmänintresse.

I mitten på 1960-talet, när *Veckans Affärer* grundades, hade det sett helt annorlunda ut. Då fanns det ytterst få specialiserade ekonomijournalister i Sverige och det var långt ifrån alla tidningar som publicerade börstabeller. Det mest respekterade forumet var *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* där C.R. Pokorny skrev krönikor. Han hade 1958 gett ut handboken *Att ha aktier* och under 1960-talet trycktes den i ständigt nya upplagor. Men i ett bredare samhällsperspektiv befann sig finans- och näringslivsvärlden i relativ medieskugga. Inledningsvis var det också svårt för *Veckans Affärer* att rekrytera journalister. Etableringen blev dock lyckosam och veckotidningen kom att fungera som en vägröjare och plantskola för 1980-talets nya ekonomijournalistik.¹⁴

För *Veckans Affärer* fyllde, precis som för Sparbankerna, Aktie-SM en rad olika funktioner. Tävlingen gav publicitet till tidningen och möjlighet att nå nya prenumeranter, inte minst inom Sparbankernas kundkrets. För tidningen fanns det också mycket att vinna på att stimulera allmänhetens intresse för börs- och näringsliv, eftersom man på detta område innehade en ledande ställning. Vidare gav tävlingen tidningen någonting att bevaka som engagerade läsarna. Varje månad gjordes en avstämning i Aktie-SM och *Veckans Affärer* tillkännagav ställningen och vilka som vunnit etapppriser. Dessa kunde bestå av aktier, resor till börshuset i Stockholm eller årsprenumerationer på tidningen. Därtill fick alla som deltog i tävlingen möjlighet att teckna en prenumeration till rabatterat pris.

När startskottet gick för Aktie-SM i oktober 1981 trycktes en speciell bilaga mitt i tidningen. På omslaget fanns en färglagd bild av grovarbetaren med plommonstop och rubriken "Tror du på Sverige?". Bilagan innehöll tävlingsregler och instruktioner för hur man skulle fylla i talongen. Aktie-SM beskrevs som "en av Sveriges mest spännande och lärorika tävlingar". Det underströks att aktiemarknaden erbjöd ett "alternativt eller kompletterande sparande". Det kunde vara mycket lönsamt, men

innebar också risker. Men genom att vara med i Aktie-SM kunde man prova på utan att sätta sina egna pengar på spel. Ordvalen var markerat försiktiga och genomgående i bilagan framhölls tävlingens utbildande kvaliteter och hur roligt det var att följa aktiemarknaden. Möjligheten till kapitalförmering var med, men stod inte i fokus.¹⁵

Utöver den individuella tävlingen kunde man 1981 också delta i lag knutna till arbetsplatsen. Tommy Sjöstrand från Aktiefrämjandet lyfte fram att Aktie-SM var ett utmärkt tillfälle att starta studiecirkel i aktiekunskap, ordna aktieträffar eller informationsmöten om det egna företagets ekonomi. Han lyfte även fram att 45 börsnoterade företag hade bildat egna aktiesparfonder för sina anställda. Detta hade gjort över 30 000 löntagare till delägare. En annan form av lagtävling riktade sig mot skolklasser. Läsarna uppmuntrades att föreslå detta för sina lärare i samhällskunskap eller företagsekonomi: ”Då kan ni få ägna några lektionstimmar åt att diskutera företagen, aktiemarknadens roll i samhällsekonomin, löntagarfonderna eller annat som är aktuellt.”

Tidigare vinnare spelade också en viktig roll, exempelvis klass N1A vid Djursholms samskola som hade vunnit det första skolaktie-SM:et 1980. Anförda av Patrik Tigerschiöld hade klassens kapital på sex månader ökat från 25 000 kronor till 46 500. ”I dag är det många i klassen som blivit så intresserade att de börjat göra aktieaffärer på riktigt”, berättade han.¹⁶ Fotografier av övriga SM-vinnare, individuellt och i lag, visades upp. I rubriken angavs att amatörer hade lyckats bättre än aktieproffs i de tidigare tävlingarna. Alla kunde vara med – och alla kunde vinna.¹⁷

Huruvida det verkligen var så kan diskuteras. När jag tidigare specialstuderat Aktie-SM 1979 framgick det att vinnaren, gymnastikläraren Ulf Myrnäs, använt sig av ett system designat av hans spelteoretiskt bevädrade vänner (som arbetade i finansvärlden).¹⁸ Och vinnaren i det andra Aktie-SM:et, banktjänstemannen Tommy Olivestad från Tranås, segrade genom att mycket aktivt göra omplaceringar i portföljen. Denna möjlighet togs bort 1981 eftersom den ansågs gynna erfarna börshandlare. Noterbart är också att Tommy Olivestad efter sin SM-vinst blev just aktieproffs. Han värvades till Handelsbanken i Stockholm för att arbeta med institutionella placeringar. *Veckans Affärer* var snabba med att gratulera.¹⁹ I kampanjmaterialet var det dock amatörernas framgångar som lyftes fram.

Aktiefrämjandet

Stiftelsen Aktiefrämjandet bildades 1976 på initiativ av Aktiespararnas Riksförbund. Syftet var att sprida kunskap om aktier som sparform samt verka för att villkoren för aktiesparande skulle förbättras. Stiftelsens arbete finansierades genom att nästan alla svenska börsnoterade företag årligen sköt till kapital. Det rörde sig dock inte om några större summor eller någon stor organisatorisk apparat. Utöver vd:n Olle Wästberg (som inte var heltidsanställd utan parallellt arbetade som riksdagsman) fanns det ett litet kansli samt en styrelse som träffades några gånger om året. Aktiefrämjandet hade möjlighet att sätta igång saker, men behövde samarbeta med andra för att genomföra dem i större skala.²⁰

Aktie-SM var ett typexempel på detta. Tävlingsidén hade fötts hos Aktiefrämjandet och därefter förankrats hos Sparbankerna och *Veckans Affärer*. I samband med tävlingen såg man till att sprida informationsmaterial och anordna estraddebatter om aktiesparandets framtid. Stiftelsen passade också på att dela ut utmärkelserna "Årets aktiefrämjare" till en person som gjort viktiga insatser för att popularisera aktiesparande. Bland pristagarna återfanns Handelsbankens vd Jan Wallander, som genom vinstandelsstiftelsen Oktogonen gjort bankens medarbetare till delägare i företaget, och Aktiespararnas Riksförbunds Harry Hovbrandt, som arbetade med att grunda nya lokalavdelningar och hjälpa medlemmar att starta aktieklubbar.²¹

Fundamentet för Aktiefrämjandets informationsarbete var övertygelsen om att en väl fungerande kapitalmarknad var av yttersta vikt för samhällsekonomin. Dess roll var att förse företagen med kapital till framtidssatsningar, möjliggöra riskspridning samt ge privatpersoner en chans att ta del av de ekonomiska värden som skapades inom näringslivet. Aktiefrämjandet ansåg att det fanns utbredda missuppfattningar om aktiemarknaden. Många påstods se med skepsis på aktiesparande och betrakta det som en simpel form av spekulat. I vissa kretsar talades det föraktfullt om Stockholmsbörsen som de rikas Solvalla. Andra menade att aktiesparande och andra finansiella verksamheter var någonting som parasiterade på den produktiva delen av ekonomin. Detta var attityder som Aktiefrämjandet ville förändra.²²

Inför första Aktie-SM 1979 argumenterade Olle Wästberg i *Veckans Affärers* specialbilaga för att den som sparade i aktier gjorde "en samhällsnyttig insats". Liksom vid vanligt banksparande bidrog man till företagens kapitalförsörjning och landets produktion. Detta gjorde dock inte de som köpte samlarobjekt, såsom tavlor eller diamanter i hopp om att dessa skulle stiga i värde. Wästberg definierade dem som "spekulationsobjekt" och jämförde att köpa sådana med att "sy in pengarna i madrassen". I båda fallen undantogs kapital från den produktiva delen av ekonomin.

Wästberg inskräppte att de enskilda spararnas agerande inte i sig var någonting som politiker borde moralisera över. Staten kunde inte begära att människor sparade av ideella skäl. Men det fanns saker som regeringen kunde göra för att styra sparandet i mer samhällsnyttig riktning, exempelvis genom att inte skattemässigt gynna den som spekulerade i sydafrikanska diamanter framför dem som köpte aktier i svenska företag. År 1979 var det dock, menade Wästberg, tvärtom. Aktievinster och utdelningar beskattades ovanpå löneinkomster, medan värdestegringen på samlarobjekt (om dessa innehades ett visst antal år) inte beskattades alls.²³ I sitt informationsmaterial uttryckte Aktiefrämjandet det som att aktiesparande diskriminerades visavi annat sparande.²⁴

Hösten 1981 slog Wästberg an en ljusare ton. Han lyfte fram att börsutvecklingen det senaste året varit exceptionell och förklarade att uppgången berodde på politiska beslut, såsom införandet av skattefondsparandet, lättnader i kapitalbeskattningen för aktier och en hårdare beskattning av obligationer och fastigheter. Det enda mörka molnet på aktiehimlen var "hotet om löntagarfonder". Vad som särskilt glädde Wästberg var att "en stor grupp nya aktiesparare" tillkommit genom skattefondsparandet. Han oroade sig dock för att bankerna inte riktigt såg dem som aktieägare. Fondspararna fick inga kvartalsrapporter hemskickade och gick därmed miste om chansen att få en kontinuerlig inblick i företagens verksamhet. Wästberg hoppades att det skulle bli ändring på detta så att en verkligt robust grund skulle läggas för breddningen av aktieägandet och företagens framtida kapitalförsörjning.²⁵

Krönikan i *Veckans Affärer* var bland det sista Olle Wästberg gjorde som vd för Aktiefrämjandet. I november 1981 utsågs hans efterträdare:

reklammannen Björn Karlin. Uppskattningen för Wästbergs arbete var stor. Branschorganisationen Svenska marknadsledargruppen gav honom en guldplakett för ”särskilda insatser för utveckling och tillämpning av kunskap om marknadsföring”. I motiveringen lyftes det fram att Aktiefrämjandet under hans ledning verkat för att ”bryta ner gamla fördomar och invanda aggressioner när det gäller aktieägare och aktiesparare”. Det mångsidiga informationsarbetet hade varit framgångsrikt och man kunde, enligt juryn, tala om ”ett genombrott för en ny syn på aktieäggande och aktiesparande”. Särskilt lyfte man fram Wästbergs strategiska satsning på landsortstidningarna samt organiseringen av Aktie-SM, kampanjer som framgångsrikt ”engagerat helt nya grupper i aktieägandets möjligheter och problematik”.²⁶

Aktiespararnas Riksförbund

Inför Aktie-SM 1981 inledde Sparbankerna ett nytt samarbete med Aktiespararnas Riksförbund. Planen var att organisationens lokalavdelningar skulle samarbeta med lokala sparbanker för att anordna publika aktieträffar och distriktsmästerskap. Det var också tänkt att förbundets medlemstidning, *Aktiespararen*, skulle bevaka Aktie-SM.²⁷ Det sistnämnda tycks dock inte ha blivit fallet. Utöver reklam för tävlingen har jag inte kunnat finna någon kontinuerlig bevakning.

Aktiespararnas Riksförbund hade bildats 1966. Förbundets ambition var att föra de små aktieägarnas talan gentemot börsbolag och politiker, men också att skapa ett socialt sammanhang för aktieintresserade. Två av initiativtagarna var ekonomijournalisterna Carl Swartz från *Affärsvärlden* och Lars Ramklint på *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. Blivande storföretagsledare som Gustaf Douglas och Sten K. Johnson innehade i perioder ledande positioner.

Verksamheten bedrevs genom möten i lokalavdelningar och återkommande företagsbesök. Viktigast var dock utgivningen av medlemstidningen *Aktiespararen*, som kom ut tolv gånger om året. De första åren var organisationen liten, men i början på 1970-talet togs ett aktivt beslut om att prioritera medlemstillväxt. Vid denna tid började man också söka näringslivets stöd för en separat stiftelse med syfte att

främja aktiesparande. Därigenom ville man få en tydligare profil som småspararnas intresseorganisation. Våren 1981 hade Aktiespararna omkring 30 000 medlemmar. Samtidigt fanns det, på grund av skattefondsparandet, 750 000 aktieägare i Sverige. Det var alltså bara var 25:e aktieägare som var medlem.²⁸

Förbundets nytillträdde ordförande, advokaten John Edward Johnson, ville ändra på detta. Hans första satsning var en medlemsvärnningsskampanj, "Aktiespara för Sverige". Målsättningen var att organisationen skulle få 3 000–5 000 nya medlemmar och att varje lokalavdelning skulle växa med 20 procent. Kampanjen gick ut på att lokalavdelningarna, i samarbete med en lokal bank, skulle anordna en aktieträff i mitten på maj. Där skulle såväl Aktiespararnas Riksförbund som den svenska aktiemarknaden presenteras för intresserade. Förbundet tillhandahöll kampanjmaterial i form av affischer, annonser i lokalpressen, nålar, bildekaler och tröjor.²⁹

I majnumret av *Aktiespararen* 1981 tillkännagavs vad som skulle ske ute i landet. 25 lokalavdelningar hade inkommit med detaljerad information om var, när och med vilka medverkande som aktieträffen skulle ske. I medlemstidningen underströks särskilt hur värdefullt det var om medlemmarna tog med sig bekanta som ännu inte var medlemmar.

I numret fanns också en fyllig intervju med ordförande Johnson. Han betonade att Aktiespararnas Riksförbund var en "intresseorganisation av folkrörelsekaraktär" som skulle fungera som en "påtryckningsgrupp". Särskilt lyfte han fram hur viktigt det var att sätta stopp för "kollektiva löntagarfonder".³⁰ Med folkrörelseretoriken sökte Johnson skriva in sitt förbund i en lång politisk tradition av folklig kamp och gräsrotsengagemang. I striden mot löntagarfonder kom man även att använda andra politiska uttrycksmedel – demonstrationer – som historiskt använts av organiserade arbetare snarare än av organiserade kapitalägare.

Ja, under tidigt 1980-tal genomsyrades *Aktiespararen* av fondmotståndet. Det gick inte ett nummer utan att frågan lyftes upp. Från redaktionellt håll sökte man återkommande mobilisera medlemmarna. Särskilt påtagligt var detta hösten 1983 under upptakten till den stora 4 oktober-demonstrationen. Lika framträdande i tidningen är ambitionen att värva nya medlemmar. I så gott som varje nummer uppmuntrade

man läsarna att rekrytera vänner, kolleger, släktingar och familjemedlemmar. Satsningen blev framgångsrik och i mitten av årtiondet nådde Aktiespararnas Riksförbund 100 000 medlemmar.

Vilken roll spelade då Aktie-SM för organisationen? Något som framgår av styrelseprotokoll är att man genom tävlingens deltagarregister fick kontaktuppgifter till potentiella nya medlemmar. Vad man gjorde med informationen var att skicka ett gratisnummer av *Aktiespararen* i förhoppning om att detta skulle kunna locka till medlemskap. Det hela omtalas som en satsning på "selektiva media".³¹ Samma strategi tillämpades när man i december 1981 skickade ut ett gratisnummer av medlemstidningen till befintliga aktieägare i drygt 100 olika företag och andelsägarna i 20 aktiesparfonder. Numret trycktes därav i remarkabla 440 000 exemplar. "Den stora upplagan", skrev man i tidningen, "beror på att vi vill slå ett slag för det enskilda ägandets betydelse för vårt välbefinnande."³² Omslaget pryddes av en leende Anders Wall, en av det tidiga 80-talets mest omskrivna företagsledare, som uppgavs vara "starkt kritisk mot förslaget om löntagarfonder".³³

I tidningen handlade de flesta texterna om löntagarfonderna och man lyfte särskilt fram alternativa sätt att sprida ägande, såsom företagsanknutna aktiesparfonder. En kortintervju gjordes med Tom Wachtmeister, vd för Atlas Copco, som hade lyckats få 28 procent av medarbetarna att ansluta sig till företagets aktiesparfond. Han lyfte fram vikten av att med god information motverka den "aggressiva skrämsekampanjen" från löntagarfondsförespråkarna.³⁴ På samma uppslag fanns en artikel som lyfte fram att 45 000 arbetare deltar i 47 börsnoterade företagsfondsparande. Artikeln illustrerades med en bild av två hantverkare, med var sitt aktieägarbrev nedstoppat i arbetsbyxorna,³⁵ det vill säga precis samma symbolik som i Aktie-SM-reklamen. I *Veckans Affärers* specialbilaga inför Aktie-SM gjorde Aktiespararnas Riksförbund också reklam för sin medlemstidning: "Den framgångsrike aktiespararen sover inte med sina aktier." Istället följer han utvecklingen noga och är ständigt beredd att ta nya köp- eller säljbeslut. "Då går det inte att undvara *Aktiespararen* – den enda specialtidningen som bara handlar om aktier." Intresserade erbjöds att prova tre nummer för mindre än hälften av ordinarie pris.³⁶

Deltagarna

Men vilka var då de tiotusentals som varje år deltog i Aktie-SM? Var det främst glada amatörer som provade på börsern för första gången? Eller var det erfarna aktiesparare som såg en chans att visa upp sina färdigheter och vinna en resa till New York? Och hur tänkte aktieproffsen, de som livnärde sig på att köpa och sälja värdepapper? Några säkra svar är svåra att ge utifrån det källmaterial som jag studerat. Vad som framför allt finns att tillgå där är intervjuer med framgångsrika deltagare gjorda av arrangörerna i marknadsföringssyfte; något representativt urval är det knappast tal om. Å andra sidan ger de en god bild av vad arrangörerna ville åstadkomma med tävlingen. Och en kategori som sticker ut är kvinnliga amatörer.

En av dessa var Marianne Ejby. Hon arbetade som skolfröken på en högstadieskola i stockholmska Bandhagen. I maj 1979 gick hon oväntat upp i ledningen av det första Aktie-SM:et. Förklaringen till framgången var att hon satsat maximala 13 000 kronor i Gotlandsbolaget, som varit den aktie som ökat mest i värde under tävlingens första månad. Ejby hade tidigare bott i Visby och tyckte mycket om Gotland, det var enda anledningen till att hon valt att satsa på aktien: "Så man skulle väl egentligen kunna kalla min placering ett sömmersketips", skrattade hon. Något börsintresse hade hon inte och morgontidningens handelssidor bläddrade hon i regel förbi. Men genom etappsegern i Aktie-SM vann hon andelar i Sparinvest och blev därmed, för första gången i livet, aktieägare.³⁷ Fortsättningen av tävlingen gick dock inte hennes väg. Toppstriden 1979 kom att stå mellan strategiska spelare.

År 1984 kom dock en annan kvinnlig amatör att gå hela vägen. Den 27-åriga sekreteraren Lotta Nilsson från Stockholm tog hem spelet framför ledande börsexperter och insiders. Hon arbetade förvisso på bank, men hade ingenting med aktier att göra. Bolagen och börskurserna följde hon inte. "Det var rena turen att jag vann", förklarade hon för *Aftonbladet*. Hon hade suttit och druckit eftermiddagskaffe när några arbetskamrater kommit förbi och övertalat henne att fylla i en kupong. "Jag satsade på det jag gillar", berättade hon, "kläder, choklad, bilar." Hennes talong med Hennes & Mauritz, Marabou och Volvo räckte hela vägen.

När börsexperten Lennart Ekbäck fick höra hur Lotta Nilsson hade motiverat sina val för *Aftonbladet* kippade han efter andan. Han hade själv vunnit Aktie-SM en gång och hade därutöver flera topplaceringar i tävlingen. ”Kan det verkligen vara sant?” sade han till reportern. ”Jaa, jaha. Ibland är det en belastning att vara expert. Men kul att hon vann. Det är bra reklam för börsern.” Lotta Nilsson själv kände sig dock en aning besvårad av uppmärksamheten. Visst gladde hon sig åt blom-morna, segerbanketten och den stundande resan till New York, men hon ville verkligen inte framstå som något börsorakel i kvällspressen. Och prissumman på 10 000 kronor att köpa aktier för överlät hon åt experter att placera åt henne.³⁸

Lagtävlingen 1984 vanns av två medelålders män: Torsten Köhler och Lennart Björknert. I de tre organisatörernas publikation *Aktiebrevet* framhölls att deras framgång ”i motsats till segrarinnans” byggde på ”gediget kunnande och stor insikt i aktiemarknaden”. De båda männen var affärskompanjoner i dagligvaruhandeln och motiverade sina val genom att argumentera för att vissa bolag var undervärderade, missförstådda eller att de hade stort förtroende för bolagsledningen.³⁹ Samma genusmönster återfinns i *Veckans Affärer* 1979. I topp av lagtävlingen låg familjelaget Bo Bredberg i Borås. ”Lagledaren och familjeöverhuvudet” var såväl aktieägare som intresserad läsare av handelssidorna. Ett annat lag som gått bra var ”Svennes gäng”, lett av tobakshandlaren Sven-Erik Lundgren i Vara. De hade utnyttjat det faktum att startkurserna för tävlingen sattes i mitten på februari, men att sista anmälningssdag var den 9 mars. ”Vi placerade således i de som redan vid tävlingsstarten hade goda kursvinster”, berättade ”Svenne”. Med i toppen fanns också ett känt ”aktieproffs”, Eskil Johannesson, som ägnade sig på heltid åt att förvalta egna och andras pengar. Han hade, precis som Marianne Ejby, satsat stort i Gotlandsbolaget. Men inte för att han tyckte om Gotland utan för att aktiekursen var låg i förhållande till substansvärdet (det vill säga värdet av företagets reala tillgångar).⁴⁰

Kännetecknande för de framgångsrika männen var att det lyftes fram att de gjort rationella val. Marianne Ejby och Lotta Nilsson hade agerat känslomässigt och haft turen på sin sida. Samtidigt fanns det män, som Eskil Johannesson, som underströk att det krävdes rejält med tur för att vinna Aktie-SM. På frågan om han själv hade möjlighet att

vinna tävlingen svarade han: "Med så många deltagare i tävlingen tror jag chansen är minimal." Likväl fanns det de som gjorde sitt bästa för att få oddsen på sin sida, exempelvis genom att satsa på små och relativt okända bolag. Detta skedde av två anledningar: för det första var det vanligare med extrema kursrörelser i tunt handlade bolag, för det andra var det sannolikt att få andra deltagare skulle välja dem. Därmed kunde man, under lyckliga omständigheter, bli i det närmaste ensam på toppen. Strategin förde gymnastikdirektören Ulf Myrnäs till seger 1979 genom hans satsningar på de små fastighetsbolagen Stockholms Badhus och Stockholms Ångslup.⁴¹ År 1986 vann Gösta Grönvall från Linköping, detaljmontör på Saab-Scania, med en snarlik strategi. "Jag spelar en del på trav", berättade han för organisatörerna i en segerintervju. "Där har jag lärt mig att det behövs en outsider för att få in en verkligen fullträff." Det hade lett honom till att kombinera säkra kort som Trelleborg och Hennes & Mauritz med en spekulativ satsning i Gotlandsbolaget.⁴²

Marknadsleken som beredde vägen

I oktober 1980 intervjuades Sparbankernas fondchef Tor Marthin i den egna organisationstidningen om varför man organiserade Aktie-SM. "Från arrangörshåll anordnar vi den här tävlingen därför att vi tycker det ur nationalekonomisk synpunkt är viktigt att folk sparar i riskkapital", berättade han. "Om detta sparande skulle avstanna skulle riskkapitalet bara kunna portioneras ut genom politiska beslut. Vi tycker det är ett allmännyttigt intresse att hålla liv i riskkapitalmarknaden." Syftet med Aktie-SM var att öka intresset för aktiesparande och att folk skulle få upp ögonen för det goda alternativ som Sparbankernas fonder utgjorde.

Men hur kom det sig att allmänheten inte redan sparade i aktier och fonder i någon nämnvärd utsträckning? Tor Marthin betonade att det under lång tid hade lönat sig dåligt att aktiespara: "Dels är skattereglerna oförmånliga för aktiesparare och dels är näringslivets lönsamhet på tok för låg." Han underströk dock att intresset för aktier var större än det faktiska aktiesparandet. Många människor hade funderat på att köpa aktier, men avstått. Det hade de gjort på goda och rationella grunder, slog han fast: "Om det vore förmånligare att aktiespara skulle

fler göra det.” Marthin blickade framåt och spådde att om villkoren förbättrades så skulle aktiesparandet också öka: ”Den här tävlingen förbereder för detta.”⁴³

Intervjun med Tor Marthin genomfördes nästan exakt när vinden för Stockholmsbörsen vände. Från hösten 1980 inleddes en period av exceptionellt stark börsutveckling. Rekordår följde på rekordår. Detta förde med sig att allmänhetens intresse för börsen steg och att många svenskar, för första gången i livet, började spara i aktier och aktiefonder. Den 9 november 1983 publicerades en stor Sifo-undersökning om svenskarnas aktieinnehav. Undersökningen pekade på att var fjärde svensk, närmare 1,8 miljoner människor, ägde aktier. Bara sedan maj 1982 hade omkring en halv miljon nya aktieägare tillkommit. Siffrorna beskrevs som sensationella. I pressen rapporterades att Sverige hade passerat USA som världens aktietätaste land.⁴⁴

Exakt vilken roll Aktie-SM spelade i och för denna utveckling går inte att säga med bestämdhet. Historiker har inte tillgång till ett förflutenhetens laboratorium där vi kan göra experiment, isolera variabler och undersöka alternativa utvecklingslinjer. Men vad som står klart är att syftet med Aktie-SM var att driva svenskarnas privatekonomiska beteende i just den här riktningen. Och oavsett vilken faktisk betydelse tävlingen hade för marknadsvändningen visar den att många aktörer och organisationer var djupt engagerade i att popularisera aktiesparande. Det var fler än SAF och Moderaterna som ville säkra marknads-economins framtid.

Hur gjorde man då för att Aktie-SM skulle bli lyckat? Ett utmärkande drag var lokala satsningar snarare än nationella. Det var inte *Dagens Nyheter* och *Expressen* som arrangörerna satte sitt hopp till, utan *Skaraborgs Läns Tidning* och *Alingsås Tidning*. Genom samarbeten mellan sparbankskontor och lokavdelningar av Aktiespararnas Riksförbund ordnades aktieträffar och estraddebatter. Genom att uppsöka studierektorer och gymnasielärare i företagsekonomi sökte man få skolelever engagerade.

Var kom den här strategin ifrån? En viktig nyckel var en Sifo-undersökning som Aktiespararnas Riksförbund tog initiativ till i mitten på 1970-talet. Den pekade på att det fanns 740 000 aktiesparare i Sverige, men att det därutöver fanns en miljon människor som någon gång

övertäget att spara i aktier.⁴⁵ Det var denna miljon som Aktiefrämjandet aktivt sökte nå. Senhösten 1976 lanserade man sin första stora reklamkampanj på nationell nivå. Genom helsidesannonser i pressen frågade man läsarna: "Är du en av den miljon svenskar som gärna skulle vilja köpa aktier, men inte riktigt vet hur?" Om man var detta kunde man beställa en gratis liten skrift gjord speciellt för nybörjare på aktier: "Den innehåller inga överdrifter, inga falska förespeglningar. Bara rena, ärligt redovisade fakta."⁴⁶

Aktiefrämjandets ambition var inte att övervinna några hårdnackade ideologiska motståndare; vad man riktade in sig på var att människor med ett nyfiken intresse skulle ta steget till aktiv handling. Samma tankesätt låg bakom Aktiespararnas Riksförbunds medlemsvärningskampanjer. I detta sammanhang blev Aktie-SM en inkörsport. Där gavs personer som Marianne Ejby och Lotta Nilsson chansen att prova på. Och när det gick bra för dem var arrangörerna snabba med att lyfta fram dem i olika sammanhang: kan de, kan du. För Sparbankerna och *Veckans Affärer* gällde en liknande marknadsföringslogik. De hade båda stora, men inte identiska, kontaktytor med allmänheten. Genom att samarbeta med varandra sökte man skapa större marknader.

Gemensamt för alla inblandade var önskan att skapa en större riskkapitalmarknad. Att en sådan växte fram under 1980-talet är ett faktum: sett till såväl omsättning som antalet aktieägare växte Stockholmsbörsen under detta decennium kraftigt. Det står också klart att det skedde en generell attitydförändring till aktiesparande. Inom stora samhällsgrupper normaliserades aktie- och fondsparande. Särskilt viktigt var här att den socialdemokratiska regeringen ersatte skattefondsparandet med det snarlika allemansfondsparandet 1984, en satsning som särskilt Sparbankerna kom att driva hårt.

En av alla dessa människor som blev fondsparare under 1980-talet var min egen morfar Knut Lindsta. Han var en sparsam och hästintresserad lantbrukare som drev ett enmansjordbruk utanför småländska Rydaholm. Han var född 1912 som nummer nio i en barnaskara på elva. Eftersom han bodde på landet gick han bara varannan dag i skolan och som tolvåring var skolgången slut och han fick börja arbeta. När han själv senare fick barn och barnbarn ville han försäkra sig om att de skulle få läsa så länge de ville. Därför började han månadsspara åt

mig och min bror. Varje år fick vi ett besked hemskickat med posten. Kanske såddes där ett frö till att en gång forska om hur det gick till när människor som jag blev en del av marknadens tid?

- För andra som var med och drev motståndet mot löntagarfonder, se Helena Tolvheds kapitel om Moderata kvinnoförbundet.
- Om påverkanskampanjer riktade mot svenska arbetare under 1970-talet, se Nikolas Glovers kapitel.
- För exempel på följderna på samhällsnivå av att allt fler löntagare blev aktieägare, se Erik Bengtssons kapitel.

Noter

- 1 Helsidesannons i bl.a. *Veckans Affärer* 15/10 1981.
- 2 "Aktie-SM 1981–1982: Personalinformation". Vardagstryck Aktie-SM, Kungliga biblioteket.
- 3 Ingemund Hägg (red.), *Stockholms fondbörs: Riskkapitalmarknad i omvandling* (Stockholm: SNS, 1988); Mats Larsson (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016); Tom Petersson, "Det privata aktieägandet i Sverige", i Mats Larsson (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016).
- 4 Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013).
- 5 Bo Stråth, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen* (Stockholm 1998); Ilja Viktorov, *Fordismens kris och löntagarfonder i Sverige* (Stockholm: Atlas, 2006); Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020); Ilkka Kärriälä, *Democracy and the Economy in Finland and Sweden since 1960: A Nordic Perspective on Neoliberalism* (Cham: Palgrave Macmillan, 2021); Rikard Westerberg, "From Marxist Venture to Venture Capitalists: The Swedish Wage-Earner Funds and the Market Turn", *Enterprise & Society* (publicerad online 2022).
- 6 Leif Lewin, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967).
- 7 Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm 1994); Stråth 1998; Viktorov 2006; Östberg & Andersson 2013; Westerberg 2020; Kärriälä 2021.
- 8 David Larsson Heidenblad, "Aktie-SM 1979", i *Bildningsboxen* (Stockholm: Norstedts, 2021); Orsi Husz & David Larsson Heidenblad, "The Making of Everyman's Capitalism in Sweden: Micro-infrastructures, Unlearning, and Moral Boundary Work", *Enterprise & Society* 24:2 (2023).
- 9 Torbjörn Hessling, *Att spara eller inte spara? Den sparfrämjande verksamheten 1820–1970* (Stockholm: Sparfrämjandet, 1990); Ingvar Körberg, *Förnyelsen: Sparbankernas historia 1945–1980* (Stockholm: Ekerlid, 2006); Ingvar Körberg, *Sparbanksidén! Sparandet och sparbankerna i ett idéhistoriskt perspektiv* (Stockholm: Ekerlids, 2011).

- 10 Osign., "Varför ordnar man Aktie-SM", *Sparbankerna* 13, 29/10 1980.
- 11 "Aktie-SM 1981–1982: Personalinformation", Vardagstryck Aktie-SM, KB.
- 12 Osign., "Aktieträff i Västerås", *Sparbankerna* 14, 18/11 1981, s. 12.
- 13 "Aktie-SM 1981–1982: Personalinformation", Vardagstryck Aktie-SM, KB, 1981; "Aktie-SM 1983", Vardagstryck Aktie-SM, KB, 1983; "Personalinfo om Aktie-SM", Vardagstryck Aktie-SM, KB, 1984.
- 14 Mats Lindqvist, *Is i magen: Om ekonomins kolonisering av vardagen* (Stockholm: Natur & Kultur, 2001); Maria Grafström, *The Development of Swedish Business Journalism: Historical Roots of an Organisational Field* (Uppsala: Department of Business Studies, 2006).
- 15 *Veckans Affärer* 15/10 1981.
- 16 Tommy Sjöstrand, "Tävla på jobbet! Tävla i skolan!", *Veckans Affärer* 15/10 1981.
- 17 Osign., "Efter 3 Aktie-SM: Amatörer bättre än aktieproffs", *Veckans Affärer* 15/10 1981.
- 18 Larsson Heidenblad 2021.
- 19 Osign., "Aktiemästare blir proffs", *Veckans Affärer* 22/10 1981.
- 20 "Aktiefrämjandet: Utvärdering av fem års verksamhet", Vardagstryck Aktiefrämjandet, KB, 1981; intervju med Olle Wästberg 21/1 2019.
- 21 Osign., "Årets aktiefrämjare starar sparklubbar på löpande band", *Veckans Affärer* 22/2 1979.
- 22 Osign., "Dum eller klok som köper aktier?", *Sparbankerna* 15, 10/12 1980, s. 5; *Aktieåret: Kommentarer och prognoser från Aktiefrämjandet* (Västerås: ICA-förlaget, 1978–84).
- 23 Olle Wästberg, "Aktiesparandet måste uppmuntras", *Veckans Affärer* 15/2 1979.
- 24 *Aktieåret: Kommentarer och prognoser 1978*.
- 25 Olle Wästberg, "Aktiesparandet – stor betydelse för svensk industris framtid", *Veckans Affärer* 15/10 1981.
- 26 "Aktiefrämjandet: Utvärdering av fem års verksamhet", Vardagstryck Aktiefrämjandet, KB, 1981.
- 27 "Aktie-SM 1981–1982: Personalinformation". Vardagstryck Aktie-SM, KB.
- 28 Stig Nordvall & Anna-Greta Sjölander, *30 år med aktiespararna: 1966–1996* (Stockholm: Sveriges Aktiesparares Riksförbund, 1996); Fredrik Nilsson, *Aktiesparandets förlovade land: Människors möte med aktiemarknaden* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2003); Petersson 2016; Linda Vikström, *Aktiespararna 50 år 1966–2016: Människorna, affärerna, fajtorna, lärandet* (Stockholm: Sveriges Aktiesparares Riksförbund, 2016).
- 29 "Bilaga till styrelseprotokoll" 26/3 1981, SARF Protokoll och bilagor 1981, Aktiespararnas arkiv (Aa), Centrum för Näringslivshistoria (CfN).
- 30 Osign., "John Edward Johnson: Vi måste öka medlemsantalet", *Aktiespararen* 5 (1981), s. 5–6.
- 31 Gunnar Grundström, "Bilaga 3. 820826–28", Protokoll och bilagor 1982", Aa, CfN.
- 32 Osign., "Slag för enskilt ägande", *Aktiespararen* 12 (1982), s. 3.
- 33 *Aktiespararen* 12 (1982).
- 34 Osign., "Många arbetare med tack vare god information", *Aktiespararen* 12 (1981), s. 19.
- 35 Anders Thomasson, "45 000 deltar i 47 företags fondsparande", *Aktiespararen* 12 (1981), s. 18.

- 36 Annons i *Veckans Affärer* 15/10 1981.
- 37 Osign., "Sömmersketips tar ledningen i Aktie-SM", *Veckans Affärer* 12/4 1979, s. 60.
- 38 Tomas Sjöman, "Lotta, 27, slog alla grabbarna i aktie-SM", *Aftonbladet* 26/10 1984.
- 39 B.O. "Kompanjoner vann lag SM", *Aktiebrevet* 1984, Vardagstryck Aktie-SM, KB.
- 40 Osign., "Sömmersketips tar ledningen i Aktie-SM", *Veckans Affärer* 12/4 1979, s. 60.
- 41 Larsson Heidenblad 2021.
- 42 Osign., "1986 års segrare – en gambler", i "SM-Express: Personalinformation till sparbanksanställda om Aktie-SM 1986–87", Vardagstryck Aktie-SM, KB.
- 43 Osign., "Varför ordnar man Aktie-SM", *Sparbankerna* 13, 29/10 1980.
- 44 "Var fjärde svensk är aktieägare", *Dagens Industri* 9/11 1983; "Allt flera sparar i aktier", *Dagens Nyheter* 9/11 1983; "Svenskarna sparar mest", *Göteborgs-Posten (GP)* 9/11 1983; "Antalet aktieägare har ökat kraftigt", *Svenska Dagbladet* 9/11 1983; *Aktieåret: Kommentarer och prognoser* 1984.
- 45 Håkan Gergils, "Att spara i aktier: Utdrag och kommentarer kring en Sifo-undersökning" (Stockholm: Sveriges Aktiesparares Riksförbund, 1976).
- 46 Annons i bl.a. *GP* 11/11 1976.

Konsum sviker de gamla idealen

Konsums kontokort ett svek mot medlemmarna?

Ur mediebevakningen av Kooperativa Förbundets lansering av sitt kreditkort. Illustration till artikel i *Göteborgs-Tidningen* 20 september 1979. Fotografen/konstnären okänd.

Kreditkortskriget

Kooperativa Förbundet och den finansiellt rationella konsumenten

Orsi Husz

”Vad är det du säger? Ska Konsum börja med kreditkort? Jag är mycket chockad!” Året är 1978 och den som citeras i veckotidningen *Vi* är den kände amerikanske konsumentaktivisten Ralph Nader. Han framhåller negativa erfarenheter från USA där ”impulsköpen ökar och hundratusentals familjer får sin ekonomi förstörd på grund av dessa förbaskade kort”.¹ Många svenskar, särskilt en del Konsum-medlemmar av det äldre gardet, var ännu mer upprörda över nyheten att man inom konsumentkooperationen förberedde introduktionen av ett kreditkortssystem. Kontanthandel var nämligen en av kooperationens grundprinciper sedan början av 1900-talet, och befästes också i Kooperativa Förbundets (KF:s) stadgar. Krediten, menade man, fördyrade varorna, lockade till ogenomtänkta köp och skapade en förslavande beroendesituation för arbetarna. ”Kriget” mot konsumtionskrediten var en väsentlig del i organisationens självbild och historia.²

Trots dalande omsättning var konsumentkooperationen i slutet av 1970-talet en betydande aktör inom svensk detaljhandel, i synnerhet dagligvaruhandel; inom denna utgjorde KF:s marknadsandel över 20 procent. Därutöver hade KF egen industriproduktion. Organisationen var också en viktig kraft i samhället och betraktades som en av de stora folkrörelserna. Omkring 40 procent av alla hushåll var anslutna. Medlemsantalet hade dock 1979 för första gången börjat stagnera och låg strax under 1,9 miljoner.³

Nyheten om Konsums kreditkort plockades upp av massmedia hösten 1978. KF-ägda Stockholmsvaruhuset PUB beslöt, lagom till julhandeln, att acceptera betalningar via Köpkort, det då dominerande svenska

kreditkortssystemet, ägt av bankerna. Därtill kom det fram att frågan om ett eget kreditkortssystem diskuterades inom Kooperationen. Det utlöste en mediestorm med utrop om svikna ideal – som den inledande bilden exemplifierar –, om hopplös kamp mot marknadskonkurrens och om ”kontokortsspsykos” som nu även angripit kooperatörer. Kvällstidningarna rapporterade i stora rubriker om Konsums nya kreditkort på samma sida som de berättade om till exempel ”[ABBA-]Agnethas nye kille”.⁴ Stormen skulle blåsa upp flera gånger under året som följde, tills det kooperativa kreditkortet verkligen infördes hösten 1979. Hur man betalar för sina vardagsinköp berör förstås väldigt många människor. Men anledningen till att just KF:s kreditkort väckte så starka känslor är att det här handlade om en ”kraftig krock mellan ekonomi och ideologi” som en tidningsartikel uttryckte det.⁵ Införandet av kreditkort stred på ett iögonfallande sätt mot KF:s ideologi, och mot det hos många svenskar invanda motståndet mot skuldsättning, samtidigt som det motiverades med marknadsargument.

Här undersöker jag denna ”krock” och hur den hanterades. Hur reviderades ideologin samtidigt som kreditkortet och med det en ny privatekonomisk moral och praktik legitimerades inom organisationen och i samhället? På vilket sätt omtolkades krediten och konsumenten? Och vilken betydelse hade Konsums kreditkort i samhällsdebatten och för kreditkortsmarknaden? Mina källor består av arkivmaterial från Kooperativa Förbundet, allmänt pressmaterial om kreditkortsfrågan samt politiskt material, främst riksdagstryck, med fokus på åren 1978–80.

Den privata skuldsättningen i Sverige är idag bland de allra högsta i Europa. Vid sidan av bostadslån och studieskulder har även vardagens kreditköp blivit självklara inslag i våra liv. Gränsen mellan kontant och kredit har suddats ut genom diverse digitala betalningstjänster. Längre betalningstider är bara ett klick bort och framställs som banala och oproblematiske ekonomiska beslut. Dessa företeelser ingår i vad som i forskningen kallas för vardagslivets finansialisering, när finansiella praktiker och ett finansiellt tänkande får allt större betydelse i vanliga människors liv och när vardagliga företeelser i allt högre grad tolkas i finansiella termer.⁶ Förändringen började redan före näthandelns genomslag och även före 1980-talets avregleringar av kreditmarknaden. I omvandlingen sattes ekonomiska vardagskunskaper, känslor och

värderingar på omprövning. Jag försöker greppa hur det skedde. Med andra ord studerar jag hur konsumtionens finansialisering och ett nytt privatekonomiskt tankesätt förankrades i det svenska ideologiska sammanhanget och i vardagskulturen vid 1970-talets slut.

Den rationella och den suveräna konsumenten i 1970-talets utmaningar

Förändringen i tankesätt om kreditköp handlar inte minst om en ny syn på konsumenten. Två idealtypiska uppfattningar om konsumenten återfinns i debatten om kreditkort: den rationella konsumenten och den suveräna. Den förra är sammansvetsad med konsumentkooperationens och på många sätt med Sveriges 1900-talshistoria, den senare har istället varit central för marknadsliberala och nyliberala tankegångar.

Idéhistorikern Peder Aléx har karaktäriserat den svenska konsumentkooperationens tankegods med hjälp av nyckelbegreppet ”den rationella konsumenten”. Rationaliteten var normativt definierad och inlärdd; det handlade inte om någon inneboende egenskap hos den individuella konsumenten som ekonomisk aktör. Konsumenten som individ uppfattades istället som en i grunden svag figur, utsatt för marknadens och reklamens manipulativa kraft. Kooperationens lösning var att tillvarata konsumenternas intressen genom att gå samman och driva en egen affärsrörelse, främst inom detaljhandeln men i förlängningen även inom industriproduktionen. Organisationen byggde på medlemsdemokrati där varje medlem hade rösträtt. Konsumenterna ägde butikerna kollektivt, man betalade en mindre insats vid anslutningen, och kunde sedan räkna med återbäring på sina inköp, alltså ta del av profiten i proportion till den egna konsumtionen. Utöver att distribuera och så småningom även producera *rätta* varor som uppfyllde de *behov* som konsumenten kunde tänkas ha, ville Kooperationen också upplysa människor om vardagsekonomiska spörsmål, så att de skulle välja rätt, det vill säga göra rationella och välplanerade inköp utifrån vad de behövde.⁷ Konsumentkooperationen bedrev därför en omfattande upplysnings- och utbildningsverksamhet bland annat på den egna kursgården Vår gård, inom det egna korrespondensinstitutet Brevskolan eller genom studiecirklar i lokala föreningar. KF ägde också ett bokförlag, Rabén & Sjögren,

och var tillsammans med Socialdemokraterna och LO medgrundare till Arbetarnas Bildningsförbund (ABF) 1912.⁸

På många sätt sammanföll KF:s ideal om den rationella konsumtionen med den riktning som välfärdsstatens konsumentpolitik tog under efterkrigstiden. Den kooperativa rörelsen hade visserligen sin grund i brittisk socialliberalism från mitten av 1800-talet. Idén importerades till Sverige; konsumtionsföreningar tillkom runt om i landet och samlades 1899 i Kooperativa Förbundet. Formellt var rörelsen politiskt obunden men den utvecklade, efter den liberala starten, starka kopplingar till socialdemokratin och arbetarrörelsen. Ledande kooperatörer var inte sällan aktiva socialdemokratiska politiker även under 1970-talet, om än vissa sprickor mellan löntagarintresset och konsumentintresset började blottas.⁹

I 1970-talets Sverige var KF fortfarande en framträdande organisation med uppemot vartannat hushåll som medlem och med kanaler som nådde ut brett i samhället. KF:s populära veckotidning *Vi* var en av de mest spridda i landet med en upplaga på 320 000 (som dock hade minskat till hälften sedan 1950-talet).¹⁰ En Konsum-butik fanns på nästan varje ort, även om den oftast behövde konkurrera med en privatägd ICA-affär. Varuhuskedjan Domus började byggas ut på 1950-talet och stormarknaderna Obs! öppnade på 1960-talet. Under det sena 1970-talet erfor Konsum sjunkande försäljningssiffror, flera butiker tvingades stänga och för första gången i KF:s historia kunde många lokala föreningar inte ge någon återbäring åt sina medlemmar.

I ett försök att vinna tillbaka sina kunder/medlemmar och samtidigt hålla fast vid sin ideologi lanserade KF på 1970-talet de så kallade basvarorna, först kläder och sedan möbler (de senare introducerades just 1978) samt lågprissortimentet med märkeslösa varor i enkla blåvita förpackningar. Satsningarna skulle förstärka idealet om behovsbaserad "rationell" konsumtion och synen på kommersiell marknadsföring som en manipulerande kraft. Basvaruidén bestred, hävdade KF:s styrelseordförande 1979, "det gängse marknadstänkandet" samtidigt som den byggde på ett tänkande "med rationell grund". Lanseringen av basvaror kan dock också tolkas som avancerad marknadsföring med de generiska blåvita förpackningarna som ett starkt varumärke.¹¹ Både basmöblerna och de blåvita varorna blev försäljningssuccéer, vilket tolkades av KF:s

ledning som att de ”uppenbarligen motsvarat ett verkligt *behov* hos konsumenterna och dessutom legat ’rätt i tiden’”.¹² Även den privata handelns branschtidskrift *Köpmannen* skrev att ”[g]amla sociala KF kommer igen” med sitt framgångsrika basmöbelsortiment.¹³ Baskläderna blev däremot inte lika populära och uppfattades som ”präktiga” men ”tråkiga”.¹⁴

Vid samma tid höjdes det kritiska röster från liberalt håll både mot den statliga konsumentpolitiken och mot KF som landets dominerande konsumentorganisation. Ett annat ideal om en ”suverän konsument” lyftes fram i kritiken. Som den danske historikern Niklas Olsen har visat, var den suveräne konsumenten ett av nyliberalismens nyckelbegrepp. Det har använts i västvärlden sedan mitten av 1900-talet i ekonomisk teori och politisk retorik, fick ökad betydelse från det sena 1970-talet och legitimerade ofta marknadsliberala reformer.¹⁵ Enligt tankefiguren styrs produktionen – på en oreglerad marknad – av konsumenternas efterfrågan och deras fria val. Konsumenten framställs som en stark figur, vars handlande per definition är rationell, någon som utövar sin makt genom sina val och köpkraft, inte genom kollektivt övertagande av distributionen. En sådan stark konsument behöver heller inte beskyddas eller formas ovanifrån enligt ett normativt ideal.

Denna suveräne konsument figurerade alltså även i den svenska 70-talsdebatten om konsumentpolitik. Exempelvis menade den liberala skribenten Olle Wästberg i en serie artiklar samt författarna i en debattbok utgiven av Industriförbundet, att det statliga Konsumentverket (inrättat 1973) var ett hot snarare än en hjälp för konsumenterna eftersom det omyndigförklarade dem. Istället för ett konsumentverk som med sina riktlinjer ville påverka vad som producerades, efterlyste debattörerna privata konsumentgrupper av det slag som fanns i USA och Storbritannien, som skulle ge röst åt självständiga konsumenter, som genom sina fria konsumtionsval styrde produktionen. Konsumentkooperationen var inte en sådan grupp, menade kritikerna, den har snarare blivit ett storföretag och dessutom positivt inställd till den statliga konsumentpolitiken. Både konsumentombudsmannen Sven Heurgren och KF:s ordförande Hans Alsén, tillika socialdemokratisk politiker, tog till orda i medierna för att tillbakavisa den liberala kritiken.¹⁶ Kooperationens konsumentpolitiska programskrift från 1978

avfärdade explicit ”de i den ekonomiska debatten vanliga resonemangen om konsumentens ’suveränitet’ på marknaden”, bland annat med hänvisning till att den enskilda konsumenten omöjligen kunde ha all nödvändig information för sitt val.¹⁷

Således positionerade sig den svenska konsumentkooperationen, principiellt och retoriskt, i motsats till tankefiguren om den suveräna konsumenten, då man i officiella texter och i debattinlägg om konsumentpolitiken talade om svaga konsumenter, om behov (inte efterfrågan) samt om kollektiva (inte individuella) lösningar. Däremot kunde praktik och specifika argument i enskilda sakfrågor se annorlunda ut. I kreditkortsfrågan pågick ett ideologiskt, kulturellt och även emotionellt sammanjämningsarbete mellan traditionella kooperativa ideal och ett nytt finansiellt marknadstänkande, samt mellan föreställningarna om kooperationens (normativt) rationella konsument och den suveräna konsumenten.

Konsumtionens finansialisering och kreditkortsmarknaden

Kreditkortet har inte sällan fått symbolisera det sena 1900-talets masskonsumtion både i populärkulturen och i forskningen. Forskningen har därtill kopplat ihop konsumtionens finansialisering (i form av nya kreditlösningar) med de senaste årtiondenas nyliberaliseringsprocess. Den privata konsumtionskrediten och kreditkortet har rättfärdigats med ekonomiska argument som ett medel för individen att utjämna konsumtionens dalar och toppar under längre och kortare tidsperioder, något som annars ett fungerande socialt välfärdssystem kan tänkas göra.¹⁸ *Consumption smoothing* är än idag ett vedertaget nationalekonomiskt begrepp, introducerat av den nyliberale ekonomen Milton Friedman 1957. Enligt den teorin erbjuder kreditköp en möjlighet att använda även framtida resurser vid ett konsumtionsval.

Kreditköp gör att konsumenten inte enbart är varuköpare utan också en aktör på en finansiell marknad. Kreditkonsumenten har därför även lyfts fram i litteraturen om en nyliberal finansiell kultur som en nyckelfigur (ett nytt finansiellt subjekt) vid sidan av den emblematiske investeraren (som framträder i flera andra bidrag i denna bok).

Inspirerade av teoretiker som Michel Foucault och Nikolas Rose har forskare visat hur det sena 1900-talets finansiella omvandling har styrt människors vardagsrationalitet och skapat nya subjektpositioner. Utöver bostadskrediterna har kreditkortskrediten uppmärksamats särskilt i detta sammanhang.¹⁹

Plastkortens historia är brokig och vad gäller Sverige till stora delar outforskad. Kreditkort i form av kontobrickor i enskilda varuhus och butiker har funnits sedan mellankrigstiden, men det var 1959 som kreditkortssystem med så kallad rullande kredit etablerades i Sverige, i alla fall i liten skala. För dessa stod detaljhandlare och banker. Flera av de små initiala kreditkortsbolagen gick samman och bildade 1962 Köpkort AB, ett fristående företag ägt av de svenska affärsbankerna gemensamt. Förebilden var de amerikanska kreditkortssystemen, främst Bankamericard (senare kallat Visa) som startade 1958. Under 1960-talet växte den svenska kortkreditmarknaden långsamt och marknadsföringen var försiktig. Konsumtionskrediter var nämligen ytterst kontroversiella.²⁰ Det bör påpekas att dagens kombinerade betal-, bankomat- och kreditkort är en sen företeelse. Sådana kort introducerades först när online-transaktioner i butiker blev tekniskt genomförbara en bit in på 1980-talet, alltså långt efter kreditkortets lansering i Sverige kring 1960, och även efter bankomatkortets introduktion 1967 och dess egentliga spridning på 1970-talet.²¹ Trots att Sverige var ett tekniskt föregångsland på området hade de tidiga bankomatkortet inte någon kreditfunktion och de representerade en helt annan moralitet, en kontantetik mot en kreditetik.

Bland de tidiga kreditkortens mest högljudda motståndare märktes konsumentkooperationens representanter. Under 1960-talet framträdde den prominente kooperativa tjänstemannen och skriftställaren Herman Stolpe ofta i media med sin kritik. Han publicerade även en debattbok (och tillhörande studiematerial för studiecirklar) som attackerade denna "amerikanska" form av konsumtionskredit. Även Sparbankernas representanter var kritiska.²²

På 1970-talet etablerade sig flera nya företag på den svenska kreditkortsmarknaden som växte kraftigt. Under andra hälften av decenniet ökade både antalet kreditkortsinnehavare och summan av utstående krediter med 50 procent årligen. En av anledningarna var att dåtidens

kreditregleringar begränsade bankernas möjligheter att ge privatlån, däremot förblev dessa nya typer av finansföretag länge oreglerade. År 1978 började massmedia skriva om en ”plastkortsexplosion” och en ”lavinartad” utveckling.²³ Samma år introducerades även Visa-kortet i Sverige. Då fanns det redan över en miljon kreditkort i landet.²⁴

Samtidigt röstades en ny konsumentkreditlag fram som skulle träda i kraft 1979. Den föreskrev bland annat en kontantinsats på 20 procent vid varje kreditköp, men just kreditkortens rullande kreditmodell undantogs från regeln, med hänvisning till praktiska svårigheter. Däremot infördes kravet på att ange den så kallade effektiva räntan (en beräkningsformel som gjorde kreditkostnaderna tydliga och jämförbara) för alla finansieringsföretag, utan undantag. Det i sin tur bidrog till att en ränte- och annonseringstävlan bröt ut mellan olika kreditföretag, något som flera dåtida observatörer kallade för ett regelrätt ”kreditkortskrig”.²⁵ Det var i detta läge som KF:s kort började diskuteras hösten 1978, och kreditkortskriget breddades till en ideologisk-moralisk sammandrabbning.

KF och kreditkortsfrågan

Strängt taget var inte konsumtionskrediter helt nya ens för KF. Kooperationens kontantprincip började luckras upp redan i slutet av 1940-talet när organisationen införde en särskild variant av avbetalningsköp. Det kallades låneköp och gällde för värdebeständiga kapitalvaror och varor som användes för produktiva syften, såsom olika slags maskiner eller exempelvis gödsel. Under 1960-talet användes låneköp allt oftare för inköp av tv-apparater och annan hemelektronik utöver större hushållsapparater, möbler och husgeråd. Även låneköpstransaktionerna ökade under 1960- och 70-talen, men inte alls i samma takt som kreditkortsanvändning i samhället i övrigt.²⁶

KF:s ledning, bekymrad över minskade försäljningssiffror, genomförde en utredning 1977/78 om ett eventuellt kooperativt kreditkort. Utredarna fann att en del Konsum-medlemmar redan skaffat sig kreditkort. De hade sådana i nästan samma utsträckning som befolkningen i övrigt, trots att korten bara kunde användas i icke-kooperativa butiker. Dessutom var kreditkortsinnehavare i genomsnitt yngre, vilket gav en fingervisning om den framtida utvecklingen. Utredningen visade att en

”drastisk ökning” i användningen av kort hade skett inom detaljhandeln. Visserligen utgjorde kreditkortsköp 1977 ännu bara cirka sex procent av alla köp av så kallade specialvaror (det vill säga icke dagligvaror), men den förväntade ökningen var, förklarade man, exponentiell. I de stora storstadsvaruhusen som NK och Åhléns uppgavs det exempelvis att uppmot 50 procent av julhandeln skedde på kreditkort. Rapportens författare menade att även en relativt försiktig kalkyl visade på en väsentligt ökad omsättning ifall kortet infördes. De föreslog därför att KF skulle acceptera befintliga kreditkort i kooperativa butiker eller ännu hellre introducera ett eget kortsystem.²⁷ Det förra skedde i PUB:s fall hösten 1978, men det var en undantagslösning; KF:s grundstadgar förbjöd nämligen försäljning på kredit.

Praktikalitet eller principiell fråga?

Ekonomiledningen, med ekonomidirektören Stig Lundahl i spetsen, hoppades på att kunna införa kreditkortet snabbt, gärna bara med ett enkelt styrelsebeslut. Konkurrensläget brådskade; stadgeändringar kunde gott hanteras i efterhand, menade de. Lundahl tonade ned de moralisk-ideologiska problemen i sitt anförande till styrelsen och framhöll att det enbart handlade om en teknisk nyhet inom betalningsområdet. Han påpekade att checkar istället för kontanter accepterades utan problem i Konsum-butiker, trots att ”vi inte [vet] om en betalning med check är kontant eller om medlemmen/konsumenten utnyttjar en checkkredit”. Visserligen fanns det ännu inte möjlighet för online-betalningar med kort, men försök pågick inom bankvärlden, och det passade Lundahl på att hänvisa till: ”Detta kommer att göra det allt svårare att upprätthålla en strikt gräns mellan kontant och kredithandel.” Utifrån argumentet att kreditkort, check eller kontanter inte är väsensskilda utan bara olika slags betalmedel tyckte han att detta eventuellt inte behöver bli en stadgeändringsfråga alls: ”det vore skönt, om vi slapp en uppsplitande stadgediskussion”.²⁸

I Lundahls argumentation framträdde idén om en ny finansiell rationalitet i vilken krediten inte var något som stred mot en förnuftig konsumtion, snarare tvärtom. Kreditköpet tolkade han helt enkelt som

”tidigarelagt köp”, särskilt fördelaktigt i inflationstider. Dessutom var räntan på krediten avdragsgill på skatten.

En ”uppslitande stadgediskussion” kunde dock inte undvikas, såsom Lundahl hade önskat. Långt ifrån alla inom förbundsstyrelsen var överens med honom om att det rörde sig om en rent praktisk och teknisk fråga. De flesta, med styrelseordföranden Hans Alsén i främsta ledet, framhöll att det i själva verket handlade om ”en stor principiell fråga” och menade att den måste förankras i kooperationens breda lager, som det anstår ”en folkrörelse som vår”.²⁹ Alséns förslag, som sedan blev styrelsens beslut, var att man skulle inhämta synpunkter från förbundsstämman (med representanter från alla lokala föreningar) som skulle hållas inom några veckor i december 1978, innan man gick vidare i processen. Han räknade dock med ett positivt besked och att stadgarna – efter förankringsarbetet – skulle kunna ändras på vårstämman 1979 (och därefter vid en extrastämma eftersom två stämmobeslut krävdes för stadgeändring). Då skulle kortet kunna införas redan hösten 1979. Mellan hösten 1978 och KF:s förbundsstämma i juni 1979 pågick därför en intensiv och känsloladdad ideologisk diskussion i kooperativa föreningar runt om i landet samtidigt som frågan bevakades i media. Men redan innan debatten formellt avgjordes igångsatte KF:s ledning de tekniska förberedelserna som innebar substantiella kostnader för exempelvis inköp av maskinell utrustning.³⁰

Utöver ekonomiledningens linje utkristalliserades två uppfattningar i debatten. Den ena var den traditionellt och ideologiskt kreditkritiska linjen, medan den andra ett slags marknadspragmatism som gick ut på att kreditkortet visserligen var förkastligt men något som kooperationen tvingades acceptera av konkurrensskäl. Jag diskuterar de tre linjerna längre fram, men först måste frågans särskilda laddning förtydligas utifrån fokus på vad som köptes på kredit och hur det kommunicerades.

Falukorv på kredit?

Svenska kreditkort kunde under 1960- och 70-talen inte användas för köp av livsmedel. I vissa fall stod detta på kortet – men även annars var det en självklarhet för både handeln och allmänheten. Det handlade inte om ett direkt förbud utan snarare om branschens självreglering

och anpassning till rådande värderingar. Ju längre varaktighet en vara hade (och ju dyrare den var), desto mer accepterat var ett kreditköp. En bil eller ett kylskåp framstod som ganska okontroversiella att ta ett avbetalningslån för redan i mitten av 1900-talet. De första kreditkortet användes oftast för varor i en mellankategori, främst kläder och skor, så kallade shopping- eller specialvaror. Vardagens nödvändighetsvaror ansågs överhuvudtaget inte lämpliga för kreditköp. Detta började visserligen luckras upp något i 1970-talets stormarknader och Tempo-varuhus, men var fortfarande gängse praxis under sent 1970-tal. Även denna kreditens moraliska öronmärkning utifrån varuslag speglade Kooperationens och den sociala ingenjörskonstens ideal om "att konsumera rätt".

För KF blev frågan om kreditkort för livsmedelsinköp brännande. I styrelsen ansåg flera att om man nu beslutade att införa kortet borde steget tas fullt ut, så att det kunde användas även för livsmedel. Allt annat skulle orsaka en rad praktiska problem, exempelvis vid stormarknadernas utgångskassor, där kassörskan skulle behöva spalta upp och sortera varor utifrån varaktighet: "Det är svårt att se skillnaden i behovet av att köpa ett par strumpor eller en falukorv med kontokort. Om kontosystemet accepteras, tycker jag att det ska omfatta alla varor."³¹ "Vi kommer att göra oss löjliga" med en sådan sortering i kassorna, befarade någon. Flera påpekade att redan låneköp fungerade ganska dåligt på grund av det krångliga ofta ideologiskt/moraliskt motiverade särskiljandet mellan olika varor. Man kunde nämligen köpa kastruller och husgeråd på låneköp men inte damstövlar, och i den förra kategorin sorterades också campingutrustning, som ju var mer nöjesbetonad. En styrelsemedlem uttryckte det rakt som att vid det laget "behöver ju inte ideologin vara kopplad till vissa begrepp om varor".³² Ordföranden Hans Alsén varnade för att kreditförsäljning av livsmedel skulle vara "ett steg som gick långt utöver vad konkurrenterna tillämpar". Det var visserligen radikalt, men tålde att fundera på, så blev den allmänna meningen i styrelsen.³³

I den här frågan valde KF till slut en linje som i själva verket öppnade för kreditköp av livsmedel, men det var något man till en början talade tyst om utåt. Exempelvis menade en styrelseledamot att det skulle vara fel att begränsa kreditkortets användning av ideologiska skäl,

men att ”i vår reklam skulle vi dock fortsätta att tala om användning av kontokort i anslutning till köp av varaktiga varor”.³⁴ Dubbelheten i kommunikationen och skapandet av en ”gummibandsparagraf” för köp av livsmedel på kredit ogillades dock av några i den bredare debatten.³⁵

Informationskampen

Styrelsen var medveten om att ett beslut om kreditkort skulle uppröra många medlemmar och sannolikt omskrivas i sensationella ordalag i pressen. Kommunikationsfrågan blev därför central. Flera anmärkte att ingen publicitet borde ske innan ett beslut hade fattats, men det var lättare sagt än gjort. Vd Karl Erik Persson manade till en restriktiv attityd gentemot pressen redan vid septembermötet 1978:

Massmedia är redan ute efter uppgifter om ett kooperativt kreditkort och man förefaller att vara väl informerad. För min del har jag förnekat, att det här arbetet pågår. Jag har dock förklarat, att vi på det här området, liksom på andra följer utvecklingen. Som jag ser det är det väldigt viktigt, att vi alla i våra kontakter med massmedia förnekar, att vi fattat beslut i frågan, ty annars kan vi lätt få en diskussion om detta, som blir alldeles okontrollerad. Hur det har blivit känt att vi diskuterar ett kontokort, vet vi tyvärr inte.

Ekonomichefen Lundahl ville istället tidigt gå till pressen och på så sätt ta kontrollen över vad som skrevs: ”Jag tror att det är mycket viktigt att man inte låter massmedia hantera den här frågan ...” Han menade att ärendet nu var så långt kommet att KF självt måste informera om processen. En kommunikationsplan färdigställdes i oktober 1978.³⁶ Den ansvarige för KF-avdelningen Massmediekontakt betonade att frågan var ”väldigt opinionskänslig”: ”massmedierna bevakar oss och att vi inte kan undvika publicitet”.³⁷ Utöver massmediekontakter planerades också information till medlemmarna om kontoköpets för- och nackdelar i form av ”studiematerial” och diskussionsunderlag inför lokala och regionala föreningsstämmor samt förbundsstämman.³⁸

En annan kommunikativ utmaning blev ”namnfrågan”, det vill säga vad ett framtida kooperativt kreditkort skulle heta.³⁹ Det är symptoma-

tiskt att medan författarna till den första rapporten skrev om ”kreditkort” gick man i debatten över till att tala om ”kontokort”, särskilt i de bredare och utåtriktade sammanhangen när man ville tona ned det ideologiskt problematiska. Av samma anledning tenderade kritikerna att använda ordet kreditkort, när de anklagade Kooperationen för att svika sina principer; i tidens språkbruk var orden annars synonyma och syftade inte på några funktionella skillnader.⁴⁰ Beslut om namnfrågan fattades först i mars 1979. Namnet blev Kontoköp för att anspela på redan etablerade låneköp. Kopplingen till Kooperationen signalerades annars endast grafiskt genom att KF:s symbol, evighetstecknet, avbildades på själva plastkortet.⁴¹

Den debatt som pågick vid och mellan förbundsstämmorna i december 1978 och sommaren 1979, innan det kooperativa kreditkortet lanserades, framstår som en massiv kommunikationskampanj riktad till Kooperationens medlemmar såväl som till allmänheten. Veckotidningen *Vi* rapporterade utförligt om åsikterna både för och emot, samtidigt som allmän media bevakade frågan flitigt. KF:s ekonomiledning åkte runt och informerade vid lokala/regionala sammanträden; de framträdde också i press, tv och radio. Informationsarbetet bedrevs till stor del med de metoder – studiehäften, studiecirklar, organiserade debatter – som folkrörelsen/kooperationen traditionellt hade använt för sina upplysningskampanjer.⁴² Nu sattes dessa medel i arbete för en moralisk-ideologisk omtolkning av konsumtionskrediten, som i sin tur förutsatte en omtolkning av Kooperationens syn på konsumenten.

En ny finansiell rationalitet

Till deltagarna vid förbundsstämman i december 1978 distribuerades en kort informationsskrift kallad ”Kontokort på Konsum”, som också innehöll tabeller och diagram om kreditkortsmarknadens utveckling i Sverige. I den upprepades i en förenklad form de argument för kreditkort som den interna utredningen hade lagt fram, nämligen *den tekniska utvecklingen* på betalningsområdet, *den nya lagstiftningen* som gynnar kontokort men slår hårt mot avbetalningshandeln, samt *konkurrensspekten*, det vill säga att KF kan tänkas förlora flera hundra miljoner i försäljning, och inte minst att konsumenterna har accepterat

och *efterfrågat* denna kreditform. Diskussionen inleddes med ett långt anförande av Stig Lundahl, som rekapitulerade dessa punkter och sökte besvara den kritik som vädrades i massmedia mot KF:s planerade kort.

Det mest intressanta var hans resonemang om att konsumenterna i ökande grad hade accepterat krediten och därför borde den införas inom Kooperationen: "Konsumenterna har genom sitt handlande visat att kontokorten ur deras synpunkt är en intressant betalningsform." Tonvikten låg således på konsumenternas efterfrågan snarare än på deras behov. Lundahl uttalade detta på ett ännu tydligare sätt när han diskuterade den nya konsumentkreditlagens föreskrifter på kontantinsats vid avbetalningsköp (men inte vid kortköp): "Även om kontantinsatsen är till för att skydda konsumenten från oöverlagda felköp, så är det uppenbart att den mest restriktionsfria kreditformen uppfattas attraktivast av användarna."⁴³ Det vi ser här är en klar glidning från behovsdiskursen och från den traditionella uppfattningen om svaga konsumenter i behov av skydd (från marknaden och från sina egna misstag) till en ny tanke om konsumentsoveränitet, det vill säga att konsumenternas val ska styra Konsums försäljningspolicy – inte tvärtom.

Lundahl och ekonomiledningen ville gärna framhålla sin linje som faktabaserad, till skillnad från andra åsikter i frågan som de menade genomsyrades av nostalgi, känslor eller världsfrånvänd idealism. "Vi måste bygga våra beslut på fakta" var en nyckelfras i informationshäftet som skickades ut till stämman 1978 och den upprepades sedan otaliga gånger av kreditkortets förespråkare.⁴⁴ Den finansiella logiken – en variant av marknadslogiken – var för dem lika med objektivt tänkande: "I dagens läge är det inte lönt att spara, men det är väl värt att kunna dra av räntor! Det är bara att se fakta i ögonen. De unga familjerna ser rent krasst på de ekonomiska fördelarna av korten."⁴⁵

Citatet visar också hur några av Lundahls meningsfränder ville framställa den nya finansiella rationaliteten som en generationsfråga, och även på så sätt avfärda ideologin i det hela. På grund av 1970-talets kriser, lågkonjunktur och inflation, menade man, hade dagens generation en annan syn än de äldre, för vilka kontanthandeln var "helig":

Under de goda åren på 1950-, 1960- och början av 1970-talen, när det alltid kom mer pengar i portmonnän nästa år, har det utvecklats en

helt annan syn på frågan om man skall spara först och handla sedan eller handla först och dra fördel av produkten, ha glädje av den och successivt betala den under tiden som man nyttjar den. Det synsättet är helt dominerande bland de unga människorna.⁴⁶

En sådan tolkning öppnade för ett perspektiv på kreditkortens kritiker som gamla, konservativa eller känslostyrt nostalgiska, framställningar som mycket riktigt förekom i debatten.⁴⁷

Den ideologiska kritiken mot kreditkortet

De som tog ställning mot kreditkortet på stämmorna var i underläge, men deras protester var skarpa och fick stort gehör i pressen. För dem var kreditkortet ett svek mot de kooperativa idealen. ”Kontokorten har inga ideologiska fördelar”, deklarerade exempelvis en av de första talarna på förbundsstämman i december i ett upprört tal som också attackerade amerikanisering, egoism och kapitalism. Flera kritiker använde sig av en klassretorik och menade att kontokorten bara var bra för ”folk i högre samhällsklasser”, som hade råd med räntor och kunde ta fördel av avdragsrätten i skattedeklarationen. Glesbygd ställdes mot staden, exempelvis menade en representant från Norrland att ”ohyran”, kreditkortet, ändå bara var gångbart i städerna.⁴⁸ I liknande tongångar beskrevs kortet som ett typiskt amerikanskt påfund som inte passade i Sverige.

Många uttryckte starka känslor inför förslaget och hänvisade till sin uppfostran, barndom, tidigare historiska erfarenheter, bland annat när arbetarna i början av 1900-talet ofta blev skuldsatta i butiker drivna av sina arbetsgivare. Att det numera inte var arbetsgivaren själv utan andra kapitalistiska företag som erbjöd krediten, gjorde inte så stor skillnad: ”Jag är van vid att inte ha skulder, och därför är jag naturligtvis principiellt och av hjärtat motståndare till kontokort, dvs kreditkort. Det som gjorde mig till kooperatör i det tidiga 1930-talet var principen om kontanthandel.”⁴⁹ De menade att den ”utveckling” som ekonomiledningen hävdade att KF måste följa inte på ett självklart sätt kunde uppfattas som något positivt. Istället såg den ut att ”bära raka vägen in i misär, andlig och ekonomisk”.⁵⁰ För dessa kritiker gällde debatten kärnan i kooperativ ideologi: ”Om vi tar bort principen om kontanthandel, vad

är då Kooperationen?” frågade en stämmodeltagare. Man hävdade att inget ”socialt argument” talade för kreditkortet, och att det inte fanns någon anledning – utöver krassa ekonomiska beräkningar – till att Kooperationen skulle agera på samma vis som det privata kapitalet.⁵¹

Kritikerna menade också att förslaget ignorerade Kooperationens kollektiva ansvar för de svagaste konsumenterna, för vilka kreditmöjligheten kunde bli förödande. Åter andra påpekade att ett kooperativt kontokort skulle utesluta låginkomstgrupper, inte minst folkpensionärerna, eftersom dessa inte uppnådde den inkomstgräns som krävdes för att beviljas kortet. En sådan diskriminering bland medlemmar stred mot de kollektiva principerna. Dessutom befarade de att kostnaderna för kreditköp skulle komma att belasta kontantkunderna genom att butiker inkluderade dessa i sina varupriser.⁵²

Kreditkortsdebatten präglades av en ny egoism, menade man. Förr handlade det om ”alla”, om konsumenterna som en grupp, ”[m]en plötsligt började vi diskutera enskilt ...”⁵³ Dessa talare utgick från tanken på en svag konsument som bara kunde hävda sig med kollektivets hjälp. Konsumenten skulle skyddas från lockelsen som kreditkortet innebar: det är ”rysligt lätt att falla för frestelser när man en gång har det här kortet. Tänk så enkelt det är att köpa den dyrare matvaran istället för den enklare!” ”Jag tycker dock när man talar om kontokort är det inte att ställa upp för de svaga konsumenterna, utan det är verkligen att göra det besvärligt för de svagaste konsumenterna istället.”⁵⁴

Vissa talare antydde att i kreditkortsfrågan ställdes ledningens vilja mot ett djupt liggande och ofta outtalat misshag i Kooperationens breda lager. Medvetna om att frågan i stort sett redan var avgjord, hade de inte stora förhoppningar om att deras åsiktslinje skulle segra och menade att det var ”besvärligt att ställa sig upp och tala mot ett väl formulerat förslag från styrelsen”.⁵⁵

Inom denna linje kritiserade man också det som jag ovan har kallat för finansialiserat tänkande. Man invände, för det första, mot krassa och enbart marknadsinriktade resonemang. Sådana äventyrade både Kooperationens ideologi och anseende i samhället:

Vi håller på att räkna kronor och ören som varje annat kapitalistiskt företag som helst [...] Vi har haft för oss att vi jobbar för de små, för

den lille konsumenten, den som alltid kommer i kläm mellan de stora intressena. Kontokortet kommer att begagnas emot Kooperationen i debatten under långa tider framöver. Människor kommer att säga att det inte är någon större skillnad mellan Konsum och andra butiker, utan att det är samma kronor och samma ören och samma kostnads-täckningstänkande där och samma marknadsföring – kanske lite rumsrenare, visserligen, men ändå i princip samma.⁵⁶

För det andra kritiserade dessa talare att individuella finansiella beräkningar baserade på inflationstakt, skatteavdrag och framtida inkomster lyftes fram som viktiga av kreditkortets förespråkare:

Sedan tycker jag inte om den här motiveringen att räntorna på kontokortet är avdragsgilla. Det borde vara Kooperationen främmande att bli skattefuskare och uppmana oss medlemmar att bli skattefuskare – det finns nog många av de ändå i samhället. Nu skall även vi i Konsum uppmuntra varandra till att inte låta vår konsumtion begränsas av våra inkomster.⁵⁷

Liknande tongångar ekade även i vänsterpressen. En artikel i *Aftonbladet* kritiserade det finansiella ”nyspråket” och skrev att Konsum, liksom de andra folkrörelserna samt socialdemokratin, nu har bekänt sig till en ”ärkekapitalistisk filosofi” och

skapat ett samhälle som helt lever efter kapitalismens lagar och där folkrörelserna uppgett både ideologi och ansvar för att tjäna några kronor på sina smarta direktörers kalkyler. [...] Privategoismen – ett nytt modeord – föds ur detta system. [...] Spara = kredit i vår nysvenska ordbok 1979. Svart har blivit vitt, precis som Orwell förutsade.⁵⁸

Som flera av citaten visar var debatten emotionellt präglad. Vissa var arga och ”såg rött”, andra var häpnadslagna och flera uttryckte bedrövelse. Uttalanden som att det ”svider i själen på många gamla trogna kooperatörer” eller att tanken på kortet gav ”en fadd känsla i munnen” förekom flitigt, och då inte bara hos kreditkortens kritiker utan också hos dem som jag vill beteckna som marknadspragmatiker.⁵⁹

Marknadspragmatism

De flesta som gjorde sig hörda i diskussionen på stämmorna bekände sig inte helt till ekonomiledningens finansteknokratiska linje, men ville heller inte till varje pris försvara kontanthandelns ideologi. Kreditkort må vara förkastligt i grunden, men, menade man, KF var tvunget att acceptera det ändå. Ideologi i all ära, men det här handlade om ekonomiska överväganden: "Det går inte att leva på en ideologi!" sade man eller: "Har vi råd att säga nej ... Kan vi då lämna över detta till privathandeln, medan vi sitter på vår stjärt och talar ideologi?"⁶⁰ Mot kritikernas idealism ställdes alltså ett slags marknadspragmatism.

Argumentet byggdes upp i tre led, där det första utgick från marknadsamhällets konkurrens, det andra från konsumentens fria val och det tredje från kooperationens roll. Konkurrens blev ett nyckelord i debatten i allmänhet och i marknadspragmatiska uttalanden i synnerhet. När kreditkortet snabbt spreds hos andra detaljister, som därför ökade sin omsättning, behövde även KF hävda sig, menade dessa röster. Det talades om att "kontokortet är oss påtvingat av de kommersiella krafterna i samhället och det blandekonomiska samhällets konkurrensläge".⁶¹ Hänvisningar till konkurrens återkom hos var och varannan talare.

Samma betoning lades på efterfrågan och konsumenternas fria val, som vi har sett hos den mer finansteknokratiskt tänkande ekonomiledningen. Men här framhöll man först att kontantprincipen visserligen hade varit väsentlig historiskt och kanske fortfarande var att föredra, men att 1970-talets konsumtionssamhälle inte såg ut som det tidiga 1900-talets. Nu köpte man inte bara det man behövde utan det man önskade, det som var "bekvämt att ha hemma" eller "snyggt att ha på sig".⁶² I detta samhälle, menade man vidare, hade konsumenterna tydligt visat att de gärna ville handla på kredit: de ville ha kreditkort för att kunna få varan först och spara till den sedan, även om detta kostar en extra slant i ränta.

Nu när kunderna själva valt det, och det växte fram en marknad för kreditkortet, kunde Konsum inte "sätta upp handflatan som ett stopptecken i det blandekonomiska samhället".⁶³ Tiden – marknadens tid – krävde en pragmatisk inställning, menade man: "Visst är vi kooperatörer idealister, men vi kan inte leva av bara vår idealitet. Vi ser

våra medlemmar handla på kontokort hos konkurrenterna, och det gäller att leva i nutiden och följa med.”⁶⁴ Ofta återkommande uttryck i sammanhanget var att Konsum inte kunde komma med ”pekpinnar” och agera som ”förmyndare”, alltså samma invändning som lyftes mot statliga Konsumentverket i den konsumentpolitiska debatten: ”Vi kan inte inta vilken förmyndarattityd som helst. [...] Det är den enskilda medlemmen som har det fria valet!”⁶⁵

Marknadspragmatikernas paradargument om krediten som ett nödvändigt ont byggde alltså i grunden på en övertygelse om att marknadskonkurrensen och konsumenternas efterfrågan styrde. Om det nu var så att kunderna ville ha kreditkortet var det i alla fall bättre om de fick det hos Konsum, och inte gick till de privatägda konkurrenterna:

Kronan är ju rund, men den skall väl inte bara rulla åt Wallenbergs håll [...] I det här fallet bör den runda kronan rinna in i KF:s och föreningarnas kassor, så att vi kan stärka 1980-talets konkurrenskraft mot de multinationella bolagen på ett helt annat sätt än nu. Våra medlemmar ska inte behöva gå ut och skaffa kontokort hos Wallenberg och Co.⁶⁶

Man argumenterade också för att Kooperationens egna kreditkort skulle kunna ”sanera” kreditkortsmarknaden genom att hålla räntan på låga nivåer och se till att villkoren var fördelaktiga för konsumenterna. Detta var dock en praktisk utmaning på flera sätt, och förblev i mångt och mycket en läpparnas bekännelse.

Kortets lansering

Stadgeändringen som tillät andra betelsätt än kontanter oavsett varuslag röstades till slut fram på förbundsstämman i juni 1979 och bekräftades av en extrastämma i augusti. Det var dock upp till varje lokal förening att införa det kooperativa kontokortet. De tre största föreningarna (Konsum Stockholm, Konsum Väst och Solidar i Malmö) gjorde så redan under hösten. Kortet administrerades av KF-ägda Låneköp AB, beviljades bara för medlemmar och var giltigt på kooperativa försäljningsställen, i första hand varuhusen.

Pressen kommenterade händelsen, inte sällan på ledarsidor, och ofta i negativa eller smått ironiska ordalag; ett exempel är den inledande bildens utrop om att "Konsum sviker de gamla idealen". Flera tidningar anspelade på kreditkortskrigsmetaforen med formuleringar som "Konsum har kapitulerat".⁶⁷ Högertidningen *Svenska Dagbladet* välkomnade dock beslutet och skrev, i linje med idén om konsumentens (finansiella) suveränitet, att kreditkortet var ett bra verktyg för att skapa "reda och regelbundenhet i familjens ekonomi" samt att det "bör [...] vara tillåtet för konsumenterna att själva avgöra, hur de vill finansiera sin konsumtion".⁶⁸

För konkurrerande kreditkortsföretag var KF:s besked långt ifrån ofördelaktigt. De kunde använda det som ett moraliskt rättfärdigande för sin verksamhet. Finansieringsföretaget Finax producerade en serie helsidesreklamannonser för sitt kreditkort med rubriker "Testa dina fördomar om kontokort" och "Testa ditt ekonomiska sinne". I dessa skrev de bland annat att "[k]ontokorten, de nya pengarna håller på att vända upp och ned på många gamla fördomar och nedärvda värderingar! [...] Nu inför 1980-talet använder 1.000.000 svenskar kontokort varje dag. Och KF-Konsum lanserar i höst sitt nya kontokort. Inget är som förr."⁶⁹

Nyheten om det kooperativa kontokortet välkomnades också av Erik Elinder, ägare och styrelseordförande i kortföretaget InterConto. Elinder hade väntat på gamla kreditmotståndaren KF:s beslut, eftersom han var övertygad att det skulle hjälpa även hans företag att rekrytera nya kunder.⁷⁰ Bankföreningens tidskrift *Ekonomisk Revy* kommenterade det kooperativa kreditkortets betydelse för "kontokortsexplosionen" under det sena 1970-talet så här: "Den tidigare djupt rotade motviljan hos många att handla med kontokort håller på att försvinna. I och med att Konsum, av tradition motståndare till kreditköp, introducerar ett eget kreditkort kan 'kontokortsvallen' definitivt anses vara passerad."⁷¹

Reaktionerna visar att Kooperationens kreditkort hade en moraliskt-ideologiskt legitimerande effekt. Det må ha handlat om ett pragmatiskt beslut för KF:s del, men det kooperativa kreditkortet hade en symbolisk relevans i ett bredare samhälleligt perspektiv, långt utöver dess ekonomiska betydelse för Kooperationen.

En annan viktig aktör som spelade en avgörande roll för att kreditkortet blev var mans egendom i Sverige var Sparbankerna. Under 1979

bedrev de ett uppmärksammat försök i Blekinge med ett kort för direktbetalningar. I det deltog även Konsum-butiker bland många andra. Försöket gick inte helt smärtfritt, men det ledde ändå till att Sparbankerna 1980–81 införde sitt Sparbankskort som kombinerade uttags-, betal- och kreditfunktioner i ett och alltså kunde ersätta även de befintliga korten till Sparbankernas uttagsautomater (Minuten-automater, med 750 000 kort i omlopp 1979).⁷²

Nya regleringar och kreditkortet i den politiska debatten

Kreditkortsmarknadens snabba tillväxt, ”kreditkortskriget” och uppståndelsen kring Kooperationens beslut aktualiserade frågan om en eventuell statlig reglering av kortmarknaden. Riksdagsmotioner från Socialdemokraterna och Vänsterpartiet kommunisterna krävde under senhösten 1979 restriktiva statliga åtgärder och en utredning i frågan. Flera hänvisade till Kooperationen i de politiska debatterna. För motionären Hans Pettersson i Hallstahammar (VPK), tillika Konsum-medlem, var det ”obegripligt hur Konsum kunnat införa kreditkort”. Vid sidan av KF beskylldes Pettersson både Socialdemokraterna och de borgerliga för att hysa alltför stor tilltro till de fria marknadskrafterna. Riksdagsledamoten Roland Sundgren (S), även han aktiv inom Kooperationen, motionerade (med flera andra) för en statlig utredning. Han var också kritisk mot kreditkortet, men försökte ändå rättfärdiga KF:s beslut med det ovan nämnda argumentet att det åtminstone var ett bättre slags kreditkort, ett med kooperativ profil som gjorde en insats för att ”sanera marknaden”.⁷³

Det var istället ekonomiministern och moderatledaren Gösta Bohman – sannolikt inte medlem i Kooperationen – som försvarade Konsums vägval: ”Jag har den högsta uppskattning för Konsum. När KF inför dessa kort, sker det därför att man anser att de är fördelaktiga inte bara för Konsum i konkurrens med enskild handel – även om det givetvis kan ha spelat roll – utan också för konsumenterna.”⁷⁴ Marknadskonkurrens och konsumentens fria val var även Bohmans nyckelord. Han menade, i likhet med KF:s ekonomiledning, att kontokortet helt enkelt var ”ett sparande i efterhand”, och att det i pressen bedrevs en regelrätt kampanj

mot kreditkorten. Han upprepade de välkända invändningarna mot ”förmynderi och pekpinnar”. Därtill satte han konsumentsoverhögheten i samband med demokrati genom att argumentera för att de människor som väljer ledamöter till riksdagen borde betros med att kunna välja även i livets andra frågor: ”Jag är personligen [...] anhängare av ett fritt konsumtionsval”, poängterade Bohman i debatten, även om han höll med om att marknadsföringen av kreditkorten hade blivit ”stötande”. Den borgerliga regeringen, som av riksdagen fått mandat att vid behov ingripa med restriktioner på detta område, ansåg att det fanns skäl för vissa åtgärder. Kontokortsföretagen placerades under Bankinspektionens tillsyn från och med den 1 juli 1980, och samma år tillsattes en utredning inom Finansdepartementet, den så kallade Kontokortskommittén, för att klarlägga kreditkortshandelns verkningar. Ökningen av kreditkortskrediter avstannade från den 1 januari 1981 när det infördes ett krav på en obligatorisk initialamortering på 25 procent vid kreditkortsköp (liksom kontantinsatsen vid avbetalningsköp). Detta slopades dock inom mindre än ett år mot att finansieringsföretagen lovade att vara återhållsamma i sin marknadsföring.⁷⁵

Kontokortskommittén, som började arbeta 1980, avlämnade sitt slutbetänkande 1984 (till den sedan 1982 socialdemokratiska regeringen).⁷⁶ Propositionen som utredningen resulterade i föreslog skärpningar i konsumentkreditlagen, som skulle träda i kraft den 1 maj 1985. De nya reglerna slopades dock redan efter några månader, samtidigt som hela kreditmarknaden avreglerades och utlåningstak samt utlåningsregler togs bort för kreditinstituten (den så kallade novemberrevolutionen).⁷⁷

Den finansiellt rationella konsumenten och kreditköpets ideologiska omtolkning

Den kulturella betydelsen av Konsums kreditkort var viktigare än dess faktiska spridning. KF:s omvändelse i kreditkortsfrågan bidrog till att befästa en ny privatekonomisk moral och en ny sorts finansiell rationalitet hos gemene man. En näranalys av debatten visar att förändringen krävde ett ideologiskt omtolkningsarbete och en känslomässig omställning hos många.

Konsumentkooperationen är en oväntad aktör i sammanhanget. Det har skrivits ytterst lite om konsumtionskrediternas svenska historia under 1900-talet, men i de arbeten som ändå berör ämnet skildras Kooperationen som kreditens motståndare.⁷⁸ Om Konsums egna kreditkort nämns, vilket sker knappt ens i organisationens egen historiskrivning, så framhålls att KF har infört det ”motvilligt”.⁷⁹ Det var den bild som KF själv ville sprida, och den som oftast återgavs i den dåtida tidningsrapporteringens narrativ. Helt felaktig är den inte, men den är ändå tillrättalagd. Kreditkortsfrågan handlade om mer än att KF nödvunget gett efter för marknadens krav. Under ett drygt halvår, mellan december 1978 och juni 1979, pågick en omfattande debatt och informationskampanj (bland annat med studiematerial och studiecirkelar) som mobiliserade KF:s folkrörelseorganisation, där konsumtionskrediten omdefinierades i finansiella istället för ideologiska och sociala termer. I kreditkortsdebatten vägdes en finansiellt teknokratisk attityd mot ett traditionellt ideologiskt synsätt och fann stöd hos en dominerande grupp, vars inställning jag kallar marknadspragmatism.

Istället för det äldre kooperativa idealet om den rationella konsumenten som skulle skyddas genom kollektiva lösningar och lära sig att betala kontant för de rätta varorna, framträdde en ny stark och finansiellt rationell konsument, fullt förmögen att göra sina egna individuella val och vars efterfrågan styrde marknaden. Denna konsument behövde inte beskyddas från kreditens lockelse – och kredit var i sig inte längre något farligt. Likheter med den nyliberala tanken om den suveräna konsumenten var stora, trots att KF:s representanter i andra sammanhang argumenterade mot tankefigurens relevans. En kreditkritisk grundattityd levde också kvar hos många, även bland sådana marknadspragmatiker som röstade för den omtvistade stadgeändringen, men en ny, finansialiserad tolkning av krediten som en form av rationell resursallokering eller ett sparande i efterhand introducerades och spreds. De nya vardagspraktikerna var minst lika viktiga. Plastkorten gjorde gränsen mellan kontant- och kreditköp allt otydligare, både ur ett ideologiskt och ett praktiskt perspektiv.

Avregleringen av den svenska kreditmarknaden i mitten av 1980-talet nämns ofta som en viktig historisk vändpunkt i utvecklingen mot ”mark-

nadens tid”. Den här studien visar att en ideologisk-kulturell-emotionell omtolkning av krediter påbörjades på allvar redan tidigare och i den deltog även en i sammanhanget så osannolik aktör som Kooperativa Förbundet. Diskussionerna och ”folkbildningsarbetet” som ledde fram till beslutet om ett kooperativt kreditkort förankrade nya tolkningar av konsumenten bland de breda samhällsgrupper som hörde till det som kallades för folkrörelse-Sverige. Och på grund av organisationens tidigare ideologiska ställningstagande mot kreditköp kunde blotta existensen av KF:s kreditkort, oavsett intentionerna, uppfattas som ett rättfärdigande av den nya tidens konsumtionskrediter.

- Om andra initiativ att forma marknadssubjekt, se Charlotte Nilssons och Elin Åström Rudbergs kapitel.
- För mer om finansialisering, se Oskar Brobergs kapitel.

Noter

- 1 ”Hundratusentals familjer med ekonomisk ’baksmälla’”, *Vi* 48, 30/11 1978.
- 2 Peder Aléx, *Den rationella konsumenten: KF som folkuppfostrare 1899–1939* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1994).
- 3 Antalet hushåll i Sverige var ca 3,4 miljoner, men i vissa hushåll bodde flera KF-medlemmar.
- 4 Se bl.a. om ”kontokortsspykos” i *Arbetsbladet* (Gävle) 1978 (utan datum) i vol. Tidningsklipp 1978, Köpkorts arkiv, Centrum för Näringslivshistoria (CfN); ”Hopplöst kämpa mot kreditkorten”, *Göteborgs-Tidningen (GT)* 20/11 1978. Artiklarna ”Agnethas nye kille” och ”Det blir kontokort hos Konsum”, *Aftonbladet (AB)* 16/5 1979.
- 5 ”Så fungerar kontokortet”, *Hudiksvalls-tidningen* 7/12 1978 i vol. Tidningsklipp 1978, Köpkorts arkiv, CfN.
- 6 Se t.ex. Randy Martin, *Financialization of Daily Life* (Philadelphia: Temple University Press, 2002); Erik Andersson m.fl. (red.), *Vardagslivets finansialisering* (Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap, 2016).
- 7 Aléx 1994; Orsi Husz, ”Spara, slösa och alla de andra”, *Signums svenska kulturhistoria: 1900-talet* (Stockholm: Atlantis, 2009), s. 279–299. Se också Helena Mattsson, ”Designing the Reasonable Consumer”, i Helena Mattsson & Sven-Olov Wallenstein (red.), *Swedish Modernism* (London: Black Dog Publishing, 2010). Om svaga konsumenter, se Hans Alséns inledningstal 11/6 1979, vol. KF, Förbundsstämma, Protokoll med bilagor (hädanefter Förbundsstämmans protokoll), juni 1979, s. 5, KF:s arkiv, CfN.
- 8 ”Handelns historia: Kooperativa Förbundet: Konsumentkooperationen år för år”, <http://www.handelnshistoria.se/handelsforetag/kf/konsumentkooperationen-ar-for-ar/> (läst 28 juni 2023).

- 9 T.ex. kritiserade KF löntagarfondsförslaget med hänvisning till att det inte tog hänsyn till konsumentperspektivet, "Kooperationens konsumentpolitiska roll" (1978), Bilaga till Direktionens protokoll 12/3 1979, KF:s arkiv, CfN.
- 10 SOU 1979:62, s. 186.
- 11 Sara Kristoffersson, "A Brand for Everyone", i Guy Julier m.fl. (red.), *Design Culture: Objects and Approaches* (London: Bloomsbury, 2019).
- 12 "Första fem basmöblerna färdiga", *Köpmannen* 28/8 1978; Alséns inledningstal, Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 5.
- 13 *Köpmannen*, 28/8, 13/11 1978.
- 14 Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 48.
- 15 Niklas Olsen, *The Sovereign Consumer* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).
- 16 Frida Antoni & Ann-Charlotte Plogner, *Måste konsumenten gå till Verket?* (Stockholm: Industriförbundet, 1978); Olle Wästberg, "Ämbetsverk som konsumenthot", *Svenska Dagbladet* (SvD) 16/3 1978; Olle Wästberg, "Självständiga beslut från konsumenterna: Nej till förmyndarsamhället.", *Köpmannen* 47, 20/11 1978, s. 3; Sven Heurgren (konsumentombudsmannen), "Privata konsumentgrupper behövs ej", SvD 14/2 1978. Se även Orsi Husz & Karin Carlsson, "Kökskunskap", i Ulrika Torell, Jenny Lee & Roger Qvarsell (red.), *Köket: Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet* (Stockholm: Nordiska museet, 2018); Sophie Elsässer, *Att skapa en konsument: Råd & Rön och den statliga konsumentupplysningen* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2012) s. 266, 277–278, 321; Sun-Joon Hwang, *Folkrörelse eller affärsföretag* (Stockholm: Stockholms universitet, 1995) s. 103–130.
- 17 "Kooperationens konsumentpolitiska roll" (1978), Bilaga till Direktionens protokoll 12/3 1979, s. 18, 27, KF, CfN.
- 18 Jan Logemann, "Credit Access, and the American Welfare State", i Jan Logemann (red.), *The Development of Consumer Credit in Global Perspective: Business, Regulation, and Culture* (New York: Palgrave Macmillan, 2012), s. 203.
- 19 Christopher Payne, *The Consumer, Credit and Neoliberalism* (London: Routledge, 2012); Donncha Marron, *Consumer Credit in the United States* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009). Se också Paul Langley, *The Everyday Life of Global Finance: Saving and Borrowing in Anglo-America* (Oxford: Oxford University Press, 2008); Rob Aitken, *Performing Capital: Toward a Cultural Economy of Popular and Global Finance* (New York: Palgrave Macmillan, 2007).
- 20 Orsi Husz, "Att sälja kredit som pengar", i Erik Andersson m.fl. (red.), *Vardagslivets finansialisering* (Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap, 2016), s. 45–57; Orsi Husz, "Money Cards and Identity Cards: De-viceing Consumer Credit in Post-War Sweden", *Journal of Cultural Economy* 12:2 (2021), s. 139–158.
- 21 Inte ens i bankomater var online-transaktionerna möjliga förrän 1977 (för Sparbankernas system Minuten) och 1981 (för affärsbankernas Bankomat). Innan dess reglerades transaktioner dagligen, men i efterhand. Vad gäller bankomatkort så var sådana relativt väl spridda i Sverige med ca 1 miljon kort i omlopp under 1970-talets sista år. Se "Bankomat och Minuten tar upp kampen mot det kontantlösa samhället", *Veckans Affärer* 14/1 1982 och Husz 2021.
- 22 Herman Stolpe, *Kredit och reklam på avvägar* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1961).
- 23 "Så väljer du rätt bland Sveriges alla kontokort", *Privata affärer* 2, 1978.
- 24 Bensinbolagens betalkort oräknade. Ibid. och Husz 2021, s. 150, 153.

- 25 För krigsmetaforer, se bl.a. "Räntekrig om kontokort", *DN* 5/11 1979; "Nytt 'bank-krig' om kreditkort", *DN* 20/10 1979; "Konsums nya kreditkort", *AB* 14/5 1979, som skriver om "ett slags kreditkortkrig".
- 26 Fredrik Sandgren, "Introducing Co-operative Consumer Credit: The Case of Loan-purchases and the Swedish Consumer Co-operative Movement in 1945", Nordiska historikermötet, Aalborg, 2017; Anders Tenér & Åke Lindén, "Förslag till Koope-rativt kreditkort", 16/5 1978, Bilaga till Direktionens protokoll, 1978, nr 16, bilaga 4, 22/5 1978. Från 1978 administrerades låneköp av ett separat bolag, Låneköp AB.
- 27 Tenér & Lindén 1978; Förbundsstämmans protokoll 4/12 1978, Bilaga 8 och 9, KF, Cfn.
- 28 Förbundsstyrelsens protokoll 1/9 1978, nr 81, s. 21, 24, KF, Cfn.
- 29 Förbundsstyrelsens protokoll 27/10 1978, nr 83.
- 30 Förbundsstyrelsens protokoll 3/5 1979, nr 88, bilaga 4, "Kontoköp – ett konsu-mentkoooperativt alternativ" (20/4 1979).
- 31 Förbundsstyrelsens protokoll 1978, nr 81, s. 24; nr 83, s. 22.
- 32 Förbundsstyrelsens protokoll 1978, nr 83, s. 20, 26.
- 33 Ibid., s. 19.
- 34 Ibid., s. 20.
- 35 Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 45.
- 36 Förbundsstyrelsens protokoll 1978, nr 83, s. 17.
- 37 Ibid., s. 27.
- 38 Ibid., s. 20, 22.
- 39 Ibid.
- 40 Förbundsstämmans protokoll december 1978, bilaga 9, *Kontokort i Konsum? Om språkbruket*, se Husz 2021.
- 41 Förbundsstyrelsens protokoll 1978, nr 88, s. 5.
- 42 Se Kooperativa Förbundet 1979, Vardagstryck, KB.
- 43 Förbundsstämmans protokoll, december 1978, bilaga 8.
- 44 *Kontokort i Konsum?*, s. 1.
- 45 Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 69.
- 46 Ibid., s. 11.
- 47 T.ex. Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 74.
- 48 Ibid., s. 35–37.
- 49 Ibid., s. 35, 41.
- 50 Ibid., s. 44.
- 51 Ibid., s. 48, 50.
- 52 T.ex. Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 35, 42; Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 89.
- 53 Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 49.
- 54 Ibid., s. 50; Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 89.
- 55 Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 88.
- 56 Ibid., s. 91.
- 57 Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 71; Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 91.
- 58 "Skulden som bojar", *AB* 1/12 1979.
- 59 T.ex. *Vi* 48, 30/11 1978, s. 38; Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 40.

- 60 Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 92; Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 52.
- 61 Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 53. Se även bl.a. Förbundsstämmans protokoll, juni 1979, s. 25 (Beredningsutskottets ordförande).
- 62 Förbundsstämmans protokoll, december 1978, s. 54.
- 63 Ibid., s. 59–60, 78. Se även en annan talare s. 67.
- 64 Ibid., s. 69.
- 65 Ibid., s. 37–41.
- 66 Ibid., s. 59–60, 78 och en annan talare s. 93.
- 67 ”Kreditkorten – ett strupgrepp på löntagarna”, *DN* 26/11 1979; *GT* 20/9 1979. Se även ”Mat på kredit”, *AB* 11/8 1979.
- 68 ”Kontokort – under ansvar”, *SvD* 4/11 1979.
- 69 Finax helsidesannonser, i vol. Contokriget, Erik Elinders arkiv, CfN. Se även annonser i *Köpmannen* 1979–80.
- 70 Orsi Husz, ”The Entrepreneur’s Dream: Credit Card History between PR and Academic Research”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas and Aspirations* (Abingdon & New York: Routledge, 2020).
- 71 Bo Gunnarsson, ”Betalkort – teknik eller behov?”, *Ekonomisk Revy* 6 (1979), s. 256.
- 72 Ingvar Körberg, *Förnyelsen: Sparbankernas historia 1945–1980* (Stockholm: Ekerlids, 2006), s. 359–364. Se även ”En explosion av kontokort”, *Köpmannen* 51–52, 18/12 1978; ”Betalkort i handeln kommer”, *Köpmannen* 42, 13/10 1980; ”Sparbankskort är redan näst störst”, *Köpmannen* 43, 20/10 1980.
- 73 Riksdagens protokoll (RD) 1979/80, nr 48, 10/12 1979, ”Om kreditkortens roll i samhällsekonomin”, särskilt s. 11, 13–16, 18–22.
- 74 RD 1979/80, nr 48, 10/12 1979, s. 16–21.
- 75 DsFi 1984:10, *Kontokort* (Stockholm: Liber 1984), s. 139–140; Rasmus Fleischer, ”Kreditkonsumtion i Sverige, 1945–1985”, *Historisk tidskrift* 136:4 (2016), s. 653; David Rune, ”Att leva på plast – hot eller möjlighet: En studie av svensk kreditkortsdebatt”, kandidatuppsats, Historiska institutionen, Stockholms universitet 2007.
- 76 DsFi 1984:10.
- 77 Fleischer 2016, s. 653–654.
- 78 Ett undantag är Fredrik Sandgrens ännu opublicerade forskning om låneköpets införande inom Kooperationen.
- 79 Fleischer 2016.

Skandinaviens mest besökta seminarier – personlig planering med Time Manager

Time Manager ger Dig möjlighet att skapa en bättre personlig planering, som tar hänsyn till både arbete och privatliv.

En grundläggande idé bakom tekniken med time manager-verktyget är nämligen att dessa båda sidor av tillvaron har ett nära samband. Är arbetsförhållandena goda fungerar också privatlivet bättre – och omvänt.

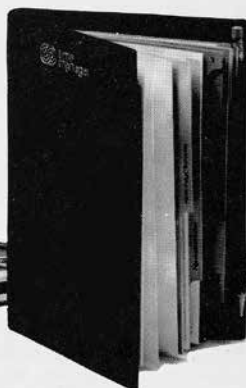
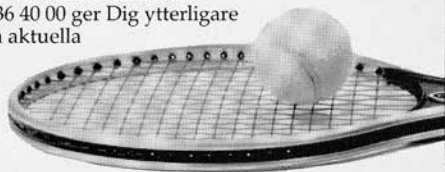
Du får mer tid över för Dina viktigaste arbetsuppgifter samtidigt som privatliv, hobby, motion m m inte behöver sättas på undantag.

Affärsförlaget, som ger ut marknadens ledande affärstidningar *Veckans affärer* och *Dagens Industri*, arrangerar seminarier i samarbete med Time Manager International.

Anmäl Dig nu. Gunilla Frankevall på telefon 08-736 40 00 ger Dig ytterligare information om aktuella seminarier.

Välkommen!

AFFÄRS-
FÖRLAGET

Annons från Affärsförlaget/Time Manager International i *Privata affärer* 12 (1983).

En marknad för tid

Etableringen av time management som industri och ideologi

Charlotte Nilsson

[H]ur får jag ut mer av min tid? Och av mig själv? Kurserna är underhållande, otraditionella och deltagarna får en vitamininjektion. Och så handlar de om privatliv och arbete som en helhet. [...] TMI:s kurser hjälper ”hela personen”.¹

Att vägleda individer till att bli mer effektiva med sin begränsade tid är idag en stor, vedertagen bransch i många länder, däribland Sverige. Det rör sig om exempelvis kurser, böcker och appar som ska hjälpa människor att förbättra sin planering och därmed öka sin produktivitet.² Ofta handlar det om att individer på så vis antas vinna konkurrensfördelar på en osäker arbetsmarknad, men det finns också starka inslag av att lära sig att bättre ta vara på sin tid för att hinna göra annat än att jobba.³ Inom rörelser som minimalism (att köpa och äga så få materiella ting som möjligt) och FIRE (*financial independence, retire early*, det vill säga att ersätta konsumtion med börsinvesteringar för att så småningom kunna leva på kapitalets avkastning och i gengäld sluta lönearbeta tidigt i livet) strävar människor efter att ”återta tiden” som det så kallade ekorrhjulet – lönearbete, bostadslån, konsumtion, mer lönearbete och så vidare – anses stjäla från varje individs ändliga livstid, vilken idealt bör läggas på sådant som familj och fritidsintressen istället för arbetsprestationer och materialistiska strävanden.⁴ Ambitionen att optimera sin tid, oavsett om det görs med målet att bli mer eller mindre produktiv på en arbetsmarknad, kan ses som ett led i den senmoderna individens ständiga självvrannsakan och självförbättring.

Här skildrar jag hur en konsumtionsmarknad för tidsanvändningstekniker skapades av nya kommersiella aktörer inom *time management* i Sverige under 1980-talet. Som boken i sin helhet visar var en mångfald av aktörer och arenor viktiga för marknadsomvandlingen i Sverige. I denna text står arbetslivet och den arbetande individen i centrum. Mot bakgrund av 1970-talets industrikris och ekonomiska turbulens sökte organisationer nya legitima verksamhetsformer och roller för sina chefer och anställda. Bokens inledning lyfter att aktuell brittisk forskning pekat på en förändrad arbetar- och medelklasskultur, som välkomnade nya former av social mobilitet och livsförverkligande bortom välfärdsstatens erbjudanden om materiell trygghet, och att det är troligt att även den svenska omdaning påverkades av en sådan "inre marknadstillväxning" vid sidan av mer explicit yttre inflytande. Ämnet för denna text är hur den växande *time management*-industrin gestaltade en "marknadsindivid", en ideal arbetstagare, och människa, som tog ansvar för att leva upp till omgivningens krav och som riktade förbättringsambitionerna inåt, mot den egna personen, istället för utåt, mot strukturer i arbets- eller samhällslivet. Givet branschens expansion under 1980-talet mottogs detta väl av organisationer, arbetstagare och så småningom till och med skolelever.

Bilden ovan är en annons från det danska företaget Time Manager International (TMI), vars kurser och kalendrar introducerades i Sverige 1979 av Affärsförlaget. Företaget var de närmaste åren en framträdande, men långt ifrån ensam, aktör när det gällde att lösa individers tidsbrist. De cirka 150 000 svenskar som under 1980-talet kom i kontakt med TMI fick lära sig om en ny tidsregim för det gryende kunskapssamhället, där individens ansvar över sin tid ansågs vara kärnan.⁵ Liksom all självhjälp bar den på löften om frigörelse, men också på nya lager av tvång när privatliv och personlighet upptogs i tidsoptimeringen. För individen gällde det inte enbart att effektivisera sin arbetstid, utan också att oavbrutet förbättra sig som människa för att kunna konkurrera på en arbetsmarknad som alltmer präglades av korta, tillfälliga anställningar och av idéer om ständig rörlighet och anpassningsbarhet, för såväl organisationer som personal.

Att söka förstå och, i någon mån, kontrollera tiden var i sig givetvis inte något nytt. Såväl uret som almanackan är mycket gamla medier

genom vilka människor skapat sig en relation till tiden och dess gång.⁶ En tongivande forskningstradition med historiematerialistiska rötter har lyft fram att industrialiseringen inte bara inskräpte tiden som resurs utan också gjorde den till en handelsvara: tid kunde sparas, spenderas och slösas, men också köpas och säljas på en marknad. Den enskilda arbetaren sålde sin tid och sattes i gengäld under "klocktidens tyranni".⁷ Runt sekelskiftet 1900 vanns mark i västvärldens industrisamhällen för organisationsteorin *scientific management* (även kallad taylorism efter dess främsta förespråkare Frederick Taylor). I den rationella organisationsstyrning som förordades utgjorde arbetsdelning, standardisering av processer samt effektivitetsutvärdering genom tidsstudier centrala inslag.⁸ Mindre omskrivet, men lika inflytelserikt, var planering och kontroll av hushållets aktiviteter, det vill säga arbete i hemmet som i stor utsträckning utförts av kvinnor. Sedan slutet på 1800-talet fanns i många västländer en omfattande bok- och tidskriftsutgivning som gav husmödrar råd och anvisningar för tidseffektiv skötsel av hemmet.⁹ I Sverige grundades 1944 Hemmens Forskningsinstitut som formulerade normer för hur hemarbete skulle utföras, inte minst med avseende på tidsåtgång.¹⁰ Samtidigt intensifierades samhällsdiskussioner om vad som utgjorde meningsfull fritid och ledighet sedan politiska reformer under 1900-talets första hälft lett till såväl regleringar av arbetsdagens längd som lagstadgad semester.¹¹ Att granska och förbättra produktivitet, också den enskilda individens, liksom att rannsaka tidens värde är alltså företeelser med lång historia. Med det sena 1900-talets *time management* förenades detta med en kommersialisering av den personliga kalendern: tidsstyrning blev något som varje människa skulle bära med sig, även i bokstavlig mening. Dessutom, och nog så viktigt, presenterades idéerna om individens ansvar för att optimera sin tid i syfte att nå framgång och välbefinnande i ett särskilt historiskt sammanhang: i marknadens tid.

Kultur- och genusvetaren Melissa Gregg har spårat expansionen av *time management*-industrin i USA till nedskärningarnas och den tidiga nyliberalismens 1970-tal. I framväxten av det som har beskrivits som en post-industriell informations- eller kunskapsekonomi blev den normativa organisationsformen löst sammanhållna nätverk med tillfälliga arbetsåtaganden istället för traditionella hierarkier med fasta karriärvägar.

Nyckelbegreppet för såväl organisationer som individer blev flexibilitet.¹² Det var vid samma tidpunkt som den klassiska amerikanska självhjälpskulturen grundad i föreställningarna om *the self-made man* fick en renässans. Sociologen Micki McGee har visat att när reallönerna sjönk och anställningsförhållanden blev allt osäkrare trädde en flod av nya handböcker och inspirationsseminarier in för att vägleda människor till att inte bara arbeta hårdare utan att också fortlöpande investera i sin egen utveckling.¹³ Hon har föreslagit begreppet ”det belastade (*belabored*) subjektet” för att beteckna ett nutidens arbetsliv utan slut: utöver sina formella arbetsuppgifter har människor kommit att pressas till att kontinuerligt arbeta på sig själva – en obetald och obegränsad aktivitet som inte sällan leder till utbrändhet.¹⁴

Jag ger i denna text ett svenskt perspektiv på den globala *time management*-branschens utveckling. Den kulturella kontexten skiljer sig från fenomenets hemland, USA, men samtidigt belyser fallet att marknadsvänliga idéer – såsom individens eget ansvar över sin karriär och lycka – var gynnsamma att presentera även i svenskt 1980-tal. I diskussioner om Sveriges snabba, kraftiga och i stort oemotsagda marknadsvändning har forskare lyft fram den särskilda kombinationen av social tillit, förenings- och folkbildningstradition och konsensusanda å ena sidan och en stark, enligt vissa i internationell jämförelse exceptionell, individualism å den andra.¹⁵ Att genom kollektiva ansträngningar förbättra individens ställning har varit en legitim klangbotten i svensk social och politisk historia med folkrörelserna som tydligast exempel. Den individualistiska självhjälpskultur som var central i 1980-talets *time management* och som vid första anblick framstår som betydligt mer amerikansk än svensk, stod inte heller nödvändigtvis så långt från den svenska ”skötsamme arbetaren” eller klassresenären som med viljekraft, framåtanda och ihärdighet kunde uppnå individuell yrkesframgång och därmed socialt avancemang.¹⁶

Empiriskt görs nedslag i företagen TMI:s och Filofax aktiviteter i Sverige under ett långt 1980-tal, från 1979 till 1992. Medan TMI erbjöd kurser, handböcker och så kallade planeringsverktyg var Filofax ett renodlat kalenderföretag. Även om jag framför allt behandlar TMI, som under perioden kom i kontakt med hundratusentals svenskar i arbetslivet, visar jag med den mindre undersökningen av Filofax hur *time*

management under bara ett drygt decennium blev en normaliserad idé och praktik i Sverige – ett självklart inslag i vardagen, många gånger redan från skolåldern. Utifrån digitaliserat pressmaterial i form av både annonser och redaktionellt material samt företagstryck som produktkataloger och interntidningar analyseras hur företagen presenterade kommersiella lösningar på människors förmenta tidsbrist. För vidare kontextualisering och för att se hur idéerna cirkulerade berörs också några böcker inom *time management* som utkom i Sverige under den aktuella perioden. I huvudsak använder jag det engelska uttrycket *time management* istället för dess svenska motsvarighet tidsplanering; aktiviteten härrörde från engelskspråkiga länder, främst USA, och kallades i samtiden vanligen *time management* också här. Dessutom innehar *management* (styrning) en vidare betydelse än planering, vilket stämmer bättre överens med de strategier och verktyg som lärdes ut och såldes.

Individens ansvar att ta vara på sin tid

När *time management* nämndes för första gången i svensk dagspress 1978 handlade det just om hur individen skulle hantera pågående förändringar i arbetsliv och organisationskultur. I en artikel i *Dagens Industri* om företagsledares tilltagande problem att få arbetsro hänvisades till den amerikanske ”planeringsexperten” Alan Laiken. Hans recept var att sätta upp lång- och kortsiktiga mål samt att lära sig att prioritera uppgifter efter angelägenhetsgrad. Artikeln beskrev Laiken som ”den främsta av konsulter i ’time management’, tidsplanering en konsultbransch, som börjat blomma upp i USA”.¹⁷ Mindre än ett år senare marknadsfördes *time management*-seminarier för första gången för en svensk publik i samma tidning. Då fanns inte längre något omnämnande som tydde på att produktivitetssvårigheterna särskilt angick chefer utan annons-texten tycktes rikta sig till arbetstagare i allmänhet.

De första *time management*-seminarierna i Sverige hölls i Stockholm och Malmö under september 1979. Arrangör var Affärsförlaget, en del av Åhlén & Åkerlund-koncernen, i samarbete med ett danskt företag (Labinah Management Aps). Affärsförlaget hade nyligen bildats för att samla koncernens utgivning av *Veckans Affärer*, *Privata affärer* och *Dagens Industri*.¹⁸ Labinah startades av dansken Claus Möller 1975; det

idag ännu existerande företaget kom senare att byta namn till Time Manager International.¹⁹ I denna första annons för det två dagar långa evenemanget anslogs synen på tid som individens knappa resurs med rubriken "Lär dig Time Management på två dagar och spara 500 timmar om året". *Time management* presenterades som en teknik för att nyttja tiden effektivare, det vill säga lära sig prioritera och därigenom slippa stress. Deltagarna skulle också få tillgång till ett planeringsverktyg. Priset för seminariet var 1 875 kronor per person och ytterligare 275 kronor exklusive moms för verktyget.²⁰ Seminarierna beskrevs redan vara en succé i ett tiotal länder och i Skandinavien hade, enligt annonsen, över 35 000 människor besökt dem under de senaste tre åren.²¹

Annonstexten tog avstamp i vad den påstod var en allt vanligare fråga för människor i samtiden: "Hur kan jag få ut mer av min tid?" I andra sammanhang var samma fråga implicit. Exempelvis svarade Affärsförlaget några år senare i en annons för seminarierna att "Visst har du tid" på en underförstådd fråga eller klagan.²² Även titlarna på flera av de amerikanska böcker om *time management* som översattes till svenska under 1980-talets första år uttryckte liknande frågor (som Tony & Robbie Fannings *Tid – hur får man det?*) och svar (som ovan nämnda Alan Lakeins *Du har tid!*).²³ När Filofax några år senare började säljas på den svenska marknaden slog man fast: "Ont om tid – en myt".²⁴ Denna retorik framhävde att det fanns en utbredd upplevelse hos människor av att inte ha tillräckligt med tid. En individs vaga känslor av stress fick resonans i företagens och författarnas utsagor.²⁵ Samtidigt erbjöds individen en, möjligen attraktiv, känsla av gemenskap: det är inte bara så att du inte är ensam om dina svårigheter att hinna med, upplevelsen är högst tidsenlig – kanske till och med trendig. Vidare lät avsändarna förstå att egentligen behövde ingen människa plågas av tidsbrist. För individen gällde det bara att lära sig hur man skulle hantera pressen och det kunde med fördel göras genom saluförda seminarier, böcker och planeringsverktyg.

Så här långt var det framför allt konstruktionen av ett kommersiellt utrymme: att ge form åt en tänkt upplevelse hos nutidsmänniskorna om brist på tid och, följaktligen, kontroll och att uppmärksamma hur de egna produkterna kunde lösa problemen. Men det var vidare en ide-

ologiskt laddad anmodan om att varje individ hade ett ansvar för sin tid och, övergripande, sin livssituation. Bekymret delades visserligen av många, men varje människa måste granska sitt arbetssätt och beteende, sina mål och prioriteringar. Genom det ständiga påpekanandet att tid faktiskt fanns gjordes bekymret till ett fel i individens förmåga att planera och prioritera, till exempel i Lakeins bok:

Och kom ihåg: begreppet ”ont om tid” existerar inte. Vi har alla gott om tid när det gäller saker vi verkligen är intresserade av. Är du lik-som så många andra så överlupen av arbete att du aldrig hinner med det du skulle vilja, kom då ihåg, att det finns många som är betydligt mer upptagna än du och ändå lyckas uträtta allt det de föresätter sig. De har inte mer tid än du. De bara utnyttjar sin tid bättre än du gör.²⁶

Lakein formulerade det som att individens val stod mellan att förhålla sig till obalansen mellan alltför mycket arbete och alltför lite tid såsom de flesta gjorde genom att ”driva med strömmen, drömma eller drunkna” eller, som den kompetenta tidsplaneraren istället gjorde, helt enkelt ”själv bestämma”.²⁷ Ett nyckelbegrepp var behärskning i betydelsen att kontrollera, det vill säga ta makt över, sin tillvaro. Att söka problemet på en mer strukturell nivå – att exempelvis ifrågasätta en ökande arbetsbörda – nämndes inte. I en tidningsintervju uttryckte TMI-grundaren Claus Møller den grundläggande inställning som alla hans kursdeltagare borde förvärva: ”att det är jag som äger problemet, och att jag inte är offer för omständigheterna”.²⁸ Men det rörde sig självfallet inte om att redogöra för statiska karaktärsfel hos individen. Som alla konsumtionsindustrier pekade problembeskrivningen hos såväl Lakein som TMI på löftet om en lösning. Genom att tillägna sig rätt tankesätt – och rätt verktyg – kunde alla förändra och förbättra sig själva. En professor på TMI:s japanska utvecklingsavdelning resonerade i tidningen *TMIInfo* om paradoxen att allt fler upplevde brist på tid samtidigt som den faktiska arbetstiden under 1900-talet minskat och elektriska hjälpmedel förenklat hushållsarbetet: ”I verkligheten finns det ingen som lider av tidsbrist. Det är brist på överblick och planering som är problemet. Och det går ju att lösa.”²⁹

Privatlivet ska också optimeras

Redan Affärsförlagets första annons för *time management*-seminarierna vände sig till läsaren inte enbart i egenskap av yrkesperson utan människa. Det var just svårigheten att få tiden att räcka till både arbete och privatliv som var det upplevda problemet och dess lösning var ”bättre personlig planering”.³⁰ Annonsen var bildsatt med en golfbag. Uppmaningen att rannsaka och ta kontroll över den egna tillvaron inbegrep alltså fritiden lika mycket som arbetstiden. I själva verket motiverades behovet av att planera oftast med möjligheten att få mer tid över efter arbetsdagens slut. I annonser i den privatekonomiska tidskriften *Privata affärer* 1983 utgick Affärsförlaget från att människors primära livsprioritering låg utanför jobbet eller åtminstone i balansen mellan arbete och familj eller hobbyer.³¹ Undertiteln på Alan Lakeins bok, för övrigt också utgiven av Affärsförlaget, underströk att syftet med tidsplaneringen var att må bättre och få ut mer av livet.

Som Melissa Gregg har påpekat lånade *time management* mycket från den traditionella självhjälpsgenren där karismatiska ledare uttrycker förment livsvisdom genom fängslande anekdoter, igenkänningshumor, välfunna formuleringar och pseudovetenskapliga förklaringsmodeller.³² I ett *Aftonbladet*-reportage från 1984 skildrades en kurs med Claus Møller. Utifrån en inledande berättelse om sitt tidigare oordnade, stressiga familjeliv med negativ påverkan på jobbprestationerna slog Møller fast att ”arbete och fritid hör ihop”. Därefter introducerades det så kallade Time Manager-verktyget som sträckte sig över tre år med ”dagligt komihåg, komihåg på längre sikt och livsmål”. Det övergripande tankesättet var att varje människa skulle definiera vad den vill uppnå, göra en plan för det och genomföra det. Resten av den första kursdagen pratade Møller om vad han kallade ”beyond the bottom line-medvetandet” (definierat som ”känslornas språk, kroppsspråket”) och vikten av *strokes* (”beröm, klapp på axeln”) och *pacing* (”att härma den man talar med”). Andra morgonen började med repetition av verktygets funktioner och därefter fick deltagarna en genomgång av vad som kännetecknade så kallade höger- respektive vänsterhjärnhalvemänniskor. I bästa självhjälpsanda växlade Møller alltså mellan vardagsnära, personliga och humoristiska anekdoter och redogörelser för mänsklig psykologi med, vad det

verkar, egenformulerade begreppsmodeller för att skapa en berättelse om individens inneboende kraft att förändra sig. Den rapporterande journalisten tillika kursdeltagaren sammanfattade vad hon tog med sig från kursen med en till synes starkt medvetenhet om sitt eget ansvar och sina brister: "Glädjen och det positiva tänkandet sitter i, ännu flera veckor efteråt. Visst faller jag igenom med jämna mellanrum och helt har jag inte hunnit ruta in mitt liv. Men jag har ett rent skrivbord, ökad koncentration, och mina avsikter att omsätta det hela i praktiken är de bästa."³³

Vid sidan av seminarierna bestod TMI:s verksamhet av försäljning av Time Manager-verktyget. Møllers anförande sökte övertyga deltagarna om värdet av att tillägna sig denna utökade kalender för att kunna omsätta seminariets idéer i praktiken. Verktyget bestod av två delar: den mer beständiga omslagspärmen och de utbytbara kalender- och planeringsbladen. Pärmen presenterades som ett engångsköp och tillhandahöll upplevelser av kvalitet, långsiktighet och stabilitet: "Läder håller nästan i evighet."³⁴ Även dessa kunde dock göras personliga. I 1982 års produktkatalog fanns såväl en "mycket exklusiv" Time Manager Executive som en "läcker, feminin axelremsväska" med plats för både Time Manager och personliga tillhörigheter. Liksom alla almanackor behövde en ny kalenderdel införskaffas en gång per år. Men systemets logik med individanpassning och flexibilitet i centrum inbjöd vidare till att åtminstone årligen men gärna oftare rannsaka sitt liv, reflektera kring hur arbets- och privatliv förändrats sen sist och uppdatera även andra beståndsdelar än själva kalenderbladen. Som företaget påpekade: "Det kommer hela tiden nya tillbehör."³⁵

Den aktuella katalogen omfattade 122 varukategorier. En rad versioner av huvudprodukten Time Manager planeringsverktygspärmar kompletterades med dess platsbundna motsvarighet Time Manager skrivbordssystem, åtskilliga varianter av kalender- och planeringsblad (baserade på dag, vecka, månad och år) och sedvanligt kontorsmaterial som pennor, hålslag, etiketter och mappar. Det fanns vidare administrativa tillbehör som telefonregister, kom ihåg-blad och brevset, privatekonomiska blanketter som kassaboksblad och kilometerredovisning samt tryckalster som bruksanvisningen "Så här använder jag min Time Manager" och fyll i-boken "Jag, min tid, mitt liv" (som för övrigt angavs vara

Skandinavians mest sålda bok om ”personlig utveckling”). Produkterna omfattade alltså långt ifrån enbart tidsplanering, utan individen försågs med redskap för att bättre hantera vardagens alla små ordningsprojekt såväl som livets stora drömmar. TMI:s helhetserbjudande kompletterades med nyckelförvaring, plånböcker samt väskor i vilka alltsammans kunde förvaras. Förutom axelremsväskan fanns en handväska med plats för ”cigaretter, tändare, skrivredskap etc och med fickor för pass, kreditkort, visitkort, checkhäfte, körkort, biljetter, pengar o dyl.” samt en stor dokumentportfölj med kodlås som kunde hysa en Time Manager, handväskan och skrivmaterial – alla erforderliga redskap för att kontrollera och styra sitt liv samlades till slut i en enda förvaringslösning.³⁶ Tyvärr innehöll inte produktkatalogen priser, men i en andrahandsannons några år senare, 1986, erbjöds ett ”Time Management System” i nyskick med bland annat årsatts, pärmregister, arkivbox, skinnpärm, attachéväska och axelremsväska. Annonssören angav ett inköpspris på 5 800 kronor.³⁷ Det var alltså en påtagligt omfattande och dyr produkt. I katalogen framhöll företaget återigen att man erbjöd ett ”produktprogram som handlar om dig, din tid och ditt liv” och att termen planeringsverktyg egentligen var alltför begränsad för att beskriva Time Manager: ”Den borde kanske ha kallats en ’Life Manager’ – den är en livsform.”³⁸

Life management

Påståendena om att det inte längre fanns skarpa gränser mellan arbets- och privatliv och att livet således borde betraktas som en helhet bär likheter med de nyandliga strömningar (*new age*) som hade cirkulerat i mindre skala i västvärlden sedan 1800-talet, men från 1960-talet växt i omfattning och inflytande, delvis i symbios med självhjälpsgenren.³⁹ Sociologerna Luc Boltanski och Ève Chiapello har beskrivit hur ”kapitalismens nya anda” tog form när en ledargeneration med erfarenhet av 1960- och 1970-talens alternativa strömningar integrerade det sena 1900-talets idéer om slimmade, flexibla organisationer i en tankevärld där individen i allt högre grad skulle motiveras av ”mjuka” värden, främst den egna personliga utvecklingen. Istället för att erbjuda arbetstagare trygga anställningar i hierarkiska organisationer med förutsägbara avancemang gjordes karriären – och i förlängningen livet – till ett pågå-

ende individuellt projekt där sådant som passion och inspiration skulle driva människor att vilja utvecklas och röra sig vidare.⁴⁰ *Governmentality*-forskningen, som utgår från att samtidens makt huvudsakligen utövas genom implementerandet av kontrolltekniker som gör individer till självstyrande medborgare, har på beslåttat vis skildrat skapandet av ett företagsamt (*entrepreneurial*) eller nyliberalt subjekt – den lyckosamma individen är kreativ, risktagande och flexibel.⁴¹ Egenskaperna premieras i såväl arbets- som privatliv och en vidsträckt självhjälps-industri lovar stöd i utvecklingen till den ”rätta” personligheten och självförverkligandet.⁴²

Samma år som TMI beskrev sin Time Manager som en Life Manager, 1982, utkom organisationskonsulten Lennart Meynert med boken *Life management*.⁴³ Undertiteln var *Arbeta mindre – men klokare* och på försättsbladet uppmanade författaren sin läsare: ”Kliv ur ekorrhjulet!” Liksom Möller och TMI hävdade författaren att arbets- och privatliv alltmer flöt samman, vilket föranledde honom att inte separera de tankesätt och praktiker han rekommenderade för ordning och struktur på jobbet från fritidens utan istället skriva utifrån sin ”holistiska” livssyn där relationer, hobbyer, hälsa, ekonomi och kultur inrymdes vid sidan av arbete. Dessutom fanns ett särskilt kapitel om hushållets administration, där Meynert gav vägledning om hur hemmakontoret skulle organiseras. Han påstod att läsaren genom att förbättra hemmets pappershantering skulle vinna tre timmar i veckan, vilket över en förväntad återstående livstid på 40 år motsvarade 6 000 timmar eller, enligt hans beräkningar, ”extra upplevelser som motsvarar tre års längre liv”. Vidare upptogs en stor del av boken av redogörelser för individens olika ”jag”, tankens kraft samt olika avslappningstekniker som meditation och självhypnos. I en tidningsintervju berättade Meynert att han levde som han lärde och klarade sig med att arbeta halvtid (resten av tiden var han hemma med fyraårige sonen). Meynert utvecklade sin idé om *life management* i förhållande till *time management*: ”Uppfattningen att det skulle gå att styra tiden är en illusion. Men livet går att förändra. Det gäller bara att sätta sig ned och fundera över vad man vill.”⁴⁴ Bokens angreppssätt och innehåll exemplifierar hur råd om förbättrad produktivitet kunde inramas som frigörelse men samtidigt sätta hela människan, inte bara yrkespersonen, under granskning och styrning.

I mitten av 1980-talet var det många aktörer i Sverige som hoppade på tåget och gav kurser i *time management*. Liksom hos Møller och Meynert gled ofta erbjudandena mellan regelrätt tidsplanering å ena sidan och allmän självhjälp, personlig utveckling och *life management* å den andra. I Örebro fanns Pocket Managers kurs i personlig effektivitet och planering, vilken enligt företaget var norra Europas äldsta *time management*-kurs.⁴⁵ Stockholmsföretaget Ritams kurser i *time management* bestod av en rad inslag som bara vagt anknöt till tidsplanering, exempelvis samarbetsträning, kreativitet, entreprenörskap, positivt tänkande, serviceanda och morgondagens ledarskap.⁴⁶ Studieförbundet TBV annonserade 1985 om kurser i Göteborg där "Time Management" angavs som arrangör, men kursnamnet var "Din personliga utveckling".⁴⁷ I kursen "Mental träning", som enligt en tidningsartikel erbjöds vid Örebro högskola 1987, gavs utbildning i såväl *time management* och stresshantering som självhypnos, humor och kreativitet.⁴⁸

Även för TMI blev personlig utveckling – ett centralt begrepp inom självhjälpskulturen – en alltmer explicit aspekt av erbjudandet. Under 1980-talet kompletterades TMI:s ursprungliga seminarium Time Manager ("Grundkurs i personlig utveckling och effektivitet") med bland annat Brain Manager ("Utforska hjärnans möjligheter genom effektiv personlig informationshantering"), Presentation Manager ("Effektiv presentationsteknik") och Communication Manager ("Kommunikationsteknik för kvinnor").⁴⁹ Redan när den amerikanska självhjälpsgenrens förgrundsfigurer Dale Carnegie och Napoleon Hill slog igenom som författare och föreläsare under 1930-talet var det individens hela personlighet och egenskaper som skulle utvecklas och förbättras, inte minst sociala och kommunikativa förmågor.⁵⁰ För 1980-talets *time management* var det centralt att uppmaningen till självoptimering presenterades i ett arbetslivssammanhang. Dels gavs idéerna institutionell legitimitet, dels förmedlades ett implicit budskap om att arbetstagares framtida professionella möjligheter var avhängiga att de tog ansvar för att utvecklas och anpassa sig till nya tider.

Under 1984 omsatte TMI motsvarande 164,5 miljoner svenska kronor på att sälja kurser och planeringsverktyg till kunder i 22 länder.⁵¹ Över 50 000 svenskar hade vid det laget deltagit i företagets seminarier.⁵² En spegling av *time management*-industrins expansion i Sverige var att

fenomenet på olika vis syntes inte bara på annonssidorna utan också i redaktionell dagstidningstext – då inte sällan med viss skepsis och raljans hos skribenten. En krönikör konstaterade 1985 att när en människa i hennes närhet plötsligt blev onaturligt trevlig och positiv misstänkte hon att personen var en av alla dem som gått en ”charmkurs”.⁵³ I början av 1986 rapporterades det danska kungaparet ha gått ”innekursen Time Management” och när TMI samma år sökte komma in på den sovjetiska marknaden (”i kölvattnet på partichefen Michail Gorbatsjovs maningar om effektivitet och ansvarstagande inom ekonomin”) återkom benämningen charmkurs.⁵⁴ Det syftade då specifikt på de kurser som TMI hade skapat tillsammans med SAS några år tidigare.

Av de 50 000 svenskar som vid 1980-talets mitt genomgått TMI-kurser var cirka 11 000 anställda på det skandinaviska flygbolaget. De hade emellertid inte primärt utbildats i tidsplanering. I en tidningsartikel från 1983 om det förändringsarbete som SAS utfört för att gå från produkt- till marknadsorienterad verksamhet framkom att deras anställda hade genomgått ”service- och personlighetstränande kurser” syftande till att ”få deltagarna mer motiverade och öka ansvarstagande och kreativitet”.⁵⁵ SAS vd, Jan Carlzon, hade 1981 engagerat TMI:s Claus Møller för att utforma seminarierna.⁵⁶ De närmaste åren utvecklades organisationernas idéinriktningar åt snarlika håll. Medan TMI 1982 introducerade sitt nyckelkoncept ”sätt människan först” (*putting people first*) utkom Jan Carlzon 1985 med *Riv pyramiderna: En bok om den nya människan, chefen och ledaren*.⁵⁷ Inom management anses denna bok idag representera ett paradigmskifte till en marknadsorienterad syn på ledaren (från kostnadsadministratör till inspiratör), organisationsstrukturen (från hierarkisk till löst sammansatt/nätverksbaserad) och företagskulturen (från individens arbete som kugghjul i maskineriet till individuella förmågor som skulle uppmuntras och utvecklas).⁵⁸ SAS-exemplet visar att *time management* under 1980-talet tog form i en ideologisk kontext vidare än att inskräpa tiden som resurs: idén om individers utvecklingspotential som den nya tidens kapital – för organisationerna, men också för arbetstagarna själva. Genom TMI-kurser på arbetstid inskolades tiotusentals anställda på det skandinaviska flygbolaget i att se inte enbart sin produktivitet utan hela sin personlighet som avgörande för företaget och i förlängningen sin egen framgång.⁵⁹

”Filofax åt folket”

Med det brittiska företaget Filofax lansering i Sverige i mitten av 1980-talet förekom *time management* i ett alltmer vardagligt och populariserat sammanhang. Medan TMI:s seminarier och planeringsverktyg framför allt fanns i en professionell kontext, där individen var en yrkesutövare, om än idéerna om ständigt självvrannsakande sträckte sig långt in i privatlivet, rörde sig Filofax marknadsföring i slutet av 1980-talet och tidigt 1990-tal mot att presenteras som en produkt för alla, inte minst skolungdomar. Flexibiliteten i utseende, funktion och prisnivåer var, tillsammans med den fullständiga integreringen av fritiden i planeringsverktyget, Filofax främsta försäljningsargument.

Liksom TMI erbjöd Filofax individualiserade lösningar utifrån varje persons behov och preferenser.⁶⁰ De oändliga möjligheterna att skräddarsy sin kalender – eller planeringssystem, som det oftare benämndes i marknadsföringen – underströks genom att företagsrepresentanter gjorde butiksdemonstrationer där människor erbjöds personlig hjälp att bygga sin Filofax.⁶¹ I samband med introduktionen på den svenska marknaden 1985 utkom skriften ”Filofax: Den nya tidens planeringssystem” där Bert Stålhammar, skolinspektör och doktor i pedagogik, deklarerade att Filofax hjälper användaren att prioritera och ”få tid över att göra det du verkligen vill”.⁶² Men individens ansvar att ta kontroll över sin livssituation var en given utgångspunkt: ”Sedan måste naturligtvis varje människa sätta ett mål för sin egen verksamhet, utvärdera resultatet av sitt arbete och justera sina mål i ständiga omprövningar.”⁶³ Stålhammar påpekade att Filofax, till skillnad från traditionella fickalmanackor med enbart plats för sammanträdestider, hade ett helhetsperspektiv på livet. Planeringssystemet erbjöd bland annat en flik med beteckningen ”Privat” där läsaren tipsades om att förvara kontouppgifter, körjournal eller reseräkningsunderlag, liksom en flik helt utan rubrik (”Kanske handlar den om hobby, studier, politik eller något annat”).⁶⁴ Läsaren råddes till och med att optimera sin tidsanvändning genom att förvandla outnyttjad arbetstid till egen rannsaknings- och planeringstid med Filofaxen: ”Ibland kan ju sammanträden verkligen vara slöseri med mångas tid. Lite diskret kan du då själv använda tiden effektivt genom att fundera över dina projekt och din tidsplanering.”⁶⁵

Fram till decennieskiftet 1990 var Filofax företrädesvis förknippat med det professionella livet och kritiska dagstidningsskribenter raljerade över Filofaxen som en yuppie-pryl ("det enda som är värre [för en yuppie] än en tom plånbok är en tom filofax").⁶⁶ Efter det tidiga 90-talets finanskris skedde emellertid en omprofilering, eller åtminstone breddning, av Filofax varumärke i Sverige. Ett sortiment med huvudsakligen svarta och bruna pärmar i skinn med modellnamn som Classic, Ambassador och Diplomat Exklusiv och en generell prisbild på minst 1 000 kronor för ett startpaket, utökades under det nya decenniets första år med en rad varianter. Med Fashion i grå eller röd uppmanades människor i en annons 1990 att komplettera sitt hemmakontor och med den komprimerade Pocket hade Filofaxen 1991 effektiviserats till att få plats i "fickan eller handväskan" och endast kosta 215 kronor.⁶⁷ Inför 1992 kom modellerna College och School, vilka alltså riktade sig till studerande såväl på högskola som i gymnasium och grundskola.⁶⁸ Den kommande säsongen fanns även Filofax Duffy – "kalender i modfärger" för 199 kronor – i en annons bildsatt med en nybakad student.⁶⁹ Under rubriken "Skolstart på NK" erbjöds några månader senare Filofax School för 295 kronor. En tidningskommentator konstaterade i samma vecka att "nu har alla en filofax, även i plugget".⁷⁰

Enligt Filofax marknadsföring var individens ansvar att ta vara på sin tid – och att vända sig till konsumtionsmarknadens växlande erbjudanden för att hitta lämpliga hjälpmedel för detta – något som rörde alla från skolåldern och uppåt. Även den klassiska Diplomat-pärmen, med ett pris på 1 695 kronor, marknadsfördes i en NK-annons under parollen "Filofax till folket".⁷¹ Satsningarna på en vidgad målgrupp innebar också en sorts kontextuell frigörelse. Skillnaden mellan TMI:s omfattande planeringsverktyg för åtskilliga tusenlappar och färgglada Filofax Duffy för 200 kronor var påtaglig. *Time management* blev med Filofax kalendrar under 90-talet inte bara alltmer populariserat (ekonomiskt tillgängligt och estetiskt tilltalande för många), utan också lösgjort från den idékontext som TMI med Claus Møller i spetsen förevisade. Kalendrarna behövde inte längre förklaras och legitimeras utifrån böcker och seminarier utan var nu en vardaglig portabel tillhörighet som kontinuerligt påminde sin ägare om vikten av att optimera sin tid och sig själv.

Privatekonomiseringen av tiden

Jag har visat att de kommersiella aktörer inom *time management* som etablerade och utvecklade sin verksamhet i Sverige från sent 1970-tal och ett drygt tiotal år framåt bidrog till att inskräpa (1) individens ansvar att ta vara på sin tid, (2) att inte bara arbetstid utan också fritid borde utnyttjas optimalt, (3) att *time management* var nära sammanhängande med ständig rannsakan och styrning av individens övriga aktiviteter, förmågor och egenskaper (*life management*), (4) att *time management* var en vardaglig angelägenhet för alla människor från skolåldern och uppåt. Medan tidigare forskning har framhållit vikten av politiska beslut och idéorganisationers aktiviteter för omorienteringen mot marknadssamhälle under denna tid, åskådliggör denna studie att utvecklingen också påverkades av kommersiella företag som i syfte att få nya kunder och marknadsandelar gärna fångade upp trender och tendenser. I jämförelse med samtida strömningar om hur individer kunde – och borde – utveckla och förbättra sig själva var *time management* inte enbart en samling abstrakta tankegångar, utan ett idésystem med en given referent i sinnevärlden: kalendern. Det var en artefakt som passade ypperligt som konsumtionsvara eftersom den kunde varieras med tillbehör i det oändliga och åtminstone en gång per år tvunget uppdateras. Men kalendern var också en gammal, välbekant medieform som nu kunde utvecklas och förstås i en ny epok.

Tid har alltid varit människans resurs att fördela mellan olika verksamheter, ytterst mellan försörjning och vila. Som åtskillig forskning har pekat på var det emellertid den industriella omvandlingen som på ett mer strukturellt plan inpräntade tid som ekonomisk enhet. Ofta citeras hur vetenskapsmannen Benjamin Franklin vid västvärldens industriella gryning i mitten av 1700-talet slog fast att tid är pengar. En tolkning är att *time management*-industrins kurser, böcker och kalendrar från sent 1970-tal medverkade till en privatekonomisering av tiden. När samhällsekonomiska utmaningar och nya ideologiska vindar under sent 1900-tal ställde nya krav på organisationer och arbetstagare gjordes den vid det laget vedertagna ekonomiseringen av tiden privat. Med förändring och flexibilitet som ledord utstakades i marknadens tidevarv en ny ”frihet” där individer manades att oavbrutet söka nya

sätt att realisera sin potential. Genom *time management* presenterades ett sätt att tänka på – och praktisera – tiden som en personlig resurs. Upplevelsen av tidens knapphet cementerades och individen blev ansvarig för att optimera den tid – arbetstid, fritid, livstid – som den tilldelats. Utifrån idén om att varje persons unika livssituation, egenskaper och preferenser behövde utvärderas för att skräddarsy den optimala kalendarern, blev alla samtidigt ensamma i dessa sina ständigt pågående, parallella livsprojekt.

- För andra exempel på individualisering och budskapet att alla måste ta eget ansvar för sin framtid, se David Larsson Heidenblads och Elin Åström Rudbergs kapitel.
- För mer om konsultbranschens växande betydelse under 1970-talet, se Linnea Tillemas kapitel.

Noter

- 1 Constance Bernstein (Time Manager International), *Jag, min tid, mitt liv: En film om min tillvaro* (Stockholm: Affärsförlaget, 1981), s. 114.
- 2 Jörgen Larsson & Christer Sanne, "Self-help Books on Avoiding Time Shortage", *Time & Society* 14:2–3 (2005); Judy Wajcman, "How Silicon Valley Sets Time", *New Media & Society* 21:6 (2019). I april 2023 gav en sökning på "time management" drygt 6 500 träffar på den svenska nätbokhandeln Adlibris. Samma sökning på Google Play genererade ett mycket stort antal appar med namn som RescueTime, Focus Keeper och Todoist. Många av dessa hade installerats av över 500 000 användare globalt.
- 3 Oliver Burkeman, *Four Thousand Weeks: Time Management for Mortals* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2021); Greg McKeown, *Essentialism: The Disciplined Pursuit of Less* (New York: Crown Business, 2014); Corinne Maier, *Hello Laziness: Why Hard Work Doesn't Pay* (London: Orion, 2005).
- 4 Elisabeth Byström & Johan Ernfors, *Prylbanta: Färre saker, större frihet* (Stockholm: Norstedts, 2017); Joshua Fields Milburn & Ryan Nicodemus, *Everything that Remains: A Memoir by the Minimalists* (Missoula: Asymmetrical Press, 2014); Fumio Sasaki, *Goodbye Things: The New Japanese Minimalism* (London: Penguin, 2017); David Jacobs, *Financial Independence Retire Early: The Ultimate Guide to Achieving Financial Independence So You Can Retire Early* (Nashville: Wes Lawrence Publishing, 2020); *Så kan du också bli miljonär innan 30 och pensionär innan 40* (Vaxholm: Sterner, 2017); Eric Skopal, *Hur mycket pengar behöver man egentligen? Hitta vägen till ett rikare och friare liv* (Stockholm: Vulkan, 2021).
- 5 "Din personliga kvalitet avgör både din och ditt företags framtid!", 1990, Vardagstryck TMI, vol. Time Manager Svenska/International (TMI), 1985–1990, KB.
- 6 John Durham Peters, *The Marvelous Clouds: Toward a Philosophy of Elemental Media* (Chicago: Chicago University Press, 2016), kap. 4–5; Eviatar Zerubavel, *Hidden*

- Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life* (Berkeley: University of California Press, 1985); Philip Whitwell Wilson, *The Romance of the Calendar* (New York: W.W. Norton, 1937).
- 7 Edward P. Thompson, "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism", *Past & Present* 38:1 (1967); Helga Nowotny, *Time: The Modern and Postmodern Experience* (Cambridge: Polity, 1994); Barbara Adam, *Timewatch: The Social Analysis of Time* (London: Polity, 1995); Jonathan Martineau, *Time, Capitalism, and Alienation: A Socio-Historical Inquiry into the Making of Modern Time* (Leiden: Brill, 2015).
 - 8 Ulla Eriksson-Zetterquist, Tomas Kalling & Alexander Styhre, *Organisation och organiserings*, 4 uppl. (Stockholm: Liber, 2015), s. 40–46; Frederick Winslow Taylor, *The Principles of Scientific Management* (New York: Dover, 1998 [1911]).
 - 9 Boel Berner, *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis* (Stockholm: Carlssons, 1996), kap. 2; Melissa Gregg, *Counterproductive: Time Management in the Knowledge Economy* (Durham: Duke University Press, 2018), s. 22–49.
 - 10 Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm: Carlssons, 1989); Britta Lövgren, *Hemarbete som politik: Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930–40-talen och tillkomsten av Hemmens forskningsinstitut* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993).
 - 11 Lena Eskilsson, "Sommarsemester: Idé, praktik och personliga perspektiv", i Peder Aléx & Jonny Hjelm (red.), *Efter arbetet: Studier av svensk fritid* (Lund: Studentlitteratur, 2000); Linn Spross, *Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016).
 - 12 Gregg 2018. Se även t.ex. David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford: Blackwell, 1990); Richard Sennett, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (New York: W.W. Norton, 1998); Karin Salomonsson, "Flexible, Adaptable, Employable: Ethics for a New Labour Market", i Orvar Löfgren & Robert Willim (red.), *Magic, Culture and the New Economy* (New York: Berg, 2005).
 - 13 Micki McGee, *Self Help, Inc.: Makeover Culture in American Life* (Oxford: Oxford University Press, 2005).
 - 14 McGee 2005, s. 16. Se även Anne Helen Petersen, *Can't Even: How Millennials Became the Burnout Generation* (Boston: Mariner Books, 2020).
 - 15 Alexis Stenfors, "The Swedish Financial System", i *Studies in Financial Systems*, FESSUD (Financialisation, Economy, Society and Sustainable Development) Working Paper No 13 (2014), s. 8; Henrik Berggren & Lars Trägårdh, "Social Trust and Radical Individualism: The Paradox at the Heart of Nordic Capitalism", i *The Nordic Way: Equality, Individuality and Social Trust* (Stockholm: Svenska Institutet, 2012), s. 13–29; Elin Åström Rudberg, "Doing Business in the Schools of the Welfare State: Competing 'Entrepreneurial Selves' and the Roots of Entrepreneurship Education in 1980s Sweden", *Enterprise & Society* (elektronisk förpublicering, 2022), s. 1–2, 21.
 - 16 Orsi Husz & Håkan Forsell, "Hermodeleven: Den svenska idén om framgång", i Peter Josephson & Leif Runefelt (red.), *Historiska typer* (Möklinta: Gidlunds, 2020).
 - 17 Jonas Florén, "Öppna dörren' stjalper chefsplanering: Aldrig arbetsro", *Dagens Industri (DI)* 23/11 1978.
 - 18 Mats Larsson, *Å&Å – Drömfabriken: Från fiction till fakta, Bonniers – en mediefamilj* (Stockholm: Bonnier, 2003), s. 260.

- 19 "TMIs historie hidtil", <https://www.tmi.dk/about/> (läst 22/3 2022).
- 20 Beloppen motsvarar tillsammans ca 9 670 kronor exkl. moms i dagens penningvärde. Denna och följande prisomräkningar enligt "Prisomräknaren", SCB, <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/prisomraknaren/> (läst 31/3 2023).
- 21 "Lär dig Time Management på två dagar och spara 500 timmar om året", annons i *DI* 26/6 1979.
- 22 "Visst har du tid", annons i *Privata affärer* 4 (1983).
- 23 Tony & Robbie Fanning, *Tid: Hur får man det?* (Stockholm: Trevi, 1981); Alan Lakein, *Du har tid: Lär dig att planera din tid rätt och du mår bättre och får ut mer av livet* (Stockholm: Affärsförlaget, 1981). Fannings bok var den första inom *time management* att recenserades i svensk press (Marianne Jeffmar, "I tid och otid", *Svenska Dagbladet* (SvD) 10/5 1982).
- 24 Bert Stålhammar, "Filofax: Den nya tidens planeringssystem" (Libris filofax system, 1982), s. 2.
- 25 McGee understryker att självförbättringsdiskurser främjar, snarare än dämpar, människors osäkerhet eftersom strömmen av handböcker och inspirationsföreläsare frammanar en bild av oändlig otillräcklighet (McGee 2005, s. 17).
- 26 Lakein 1981, s. 6.
- 27 Ibid., s. 11–16.
- 28 Anita Hansson, "Springschasen som blev mångmiljonär", *Aftonbladet* (AB) 29/4 1984. Se även Bernstein 1981, s. 31.
- 29 Naoto Sasaki, "Ju mer tid vi får desto mindre vi har", *TMInfo* 2 (1986), s. 11. Samma tidning inleddes med att redaktören betonade individens ansvar att ta kontroll: "det är *din egen* handling och ansvar i *nuet* som ger utdelning och skapar det liv du vill ha" (Marianne Wilöf, "Gör det nu!", s. 3).
- 30 "Lär dig Time Management på två dagar och spara 500 timmar om året", annons i *DI* 26/6 1979.
- 31 I t.ex. "Visst har du tid", annons i *Privata affärer* 4 (1983), visar en bild en pappa och hans två barn, och texten talar om utsikterna att såväl "vara tillsammans med barnen" som att "sköta om hemmet". Annonsen varifrån inledningsbilden är hämtad är bildsatt med en tennisracket utöver en Time Manager.
- 32 Gregg 2018, s. 55.
- 33 Anita Hansson, "Claus vet hur du blir en bättre och lyckligare människa: Bestäm hur du vill leva ditt liv!, Skriv upp det!, Följ det!", *AB* 29/4 1984.
- 34 "Time Manager Produktkatalog" (Time Manager International, 1982), s. 5.
- 35 Ibid., s. 2.
- 36 I flera användarutsagor liknades Time Manager vid ett minne: "Det som inte står i boken finns inte. Och detta kan bli lite farligt. Man kopplar bort sitt eget komihåg. Om man någon gång skulle glömma TM hemma så stod man bara naken på jobbet", Agneta Jonsson, "Agneta gick en Time Manager-kurs: 'Det som inte finns i almanackan blir inte av'", *Af Nytt* (1984), s. 7. Se även Christina Berthold, "Jag har mitt minne med mig överallt", *TMInfo* 2 (1986), s. 14.
- 37 Annons under vinjetten "Söndagsfyndet", *Göteborgs-Posten* (GP) 20/7 1986. Beloppet motsvarar ca 14 330 kr i dagens penningvärde.
- 38 "Time Manager Produktkatalog" (Time Manager International, 1982), s. 2.
- 39 Olav Hammer, *På spaning efter helheten: New age, en ny folktro?* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1997), s. 197–201.

- 40 Luc Boltanski & Ève Chiapello, *The New Spirit of Capitalism* (London: Verso, 2005 [1999]).
- 41 Ulrich Bröckling, *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject* (Thousand Oaks: SAGE, 2016); Nikolas Rose, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self* (London: Routledge, 1989).
- 42 Svend Brinkmann & Cecilie Eriksen (red.), *Selvrealisering: Kritiske diskussioner af en grænsløs udviklingskultur* (Århus: Klim, 2005); Ann-Christine Hornborg, *Coaching och lekmannaterapi: En modern väckelse?* (Stockholm: Dialogos, 2012); Thomas Johansson, *Managementsyndromet: Så skapas den moderna chefen* (Stockholm: Atlas, 2008); McGee 2005.
- 43 Lennart Meynert, *Life management: Arbeta mindre – men klokare* (Göteborg: Företagens utbildningsbyrå, 1982).
- 44 Ann Svärding, "Anteckningsbok och en lista kan förändra hela ditt liv: Skriv upp det!", *DI* 26/6 1986.
- 45 "Får du inte tiden att räcka ... Pocket Managers Pep-kurs!", annons i *DI* 30/11 1987.
- 46 "Gör mindre och åstadkom mer! Time Management", annons i *SvD* 20/8 1984; "För personal- och ledningsutveckling: Boka '85 års kurser nu!", annons i *SvD* 16/10 1984.
- 47 "Personal-, yrkesutbildning på TBV", annons i *GP* 21/1 1985.
- 48 Anna-Maria Hagerfors, "Humor botar stress på årets bokmässan ...", *Dagens Nyheter* (DN) 21/8 1987.
- 49 "Eftersökta kurser från TMI", *TMI Direct* 2 (1991), s. 6. Se även "Du kan lära dig tala offentligt", *TMIInfo* 2 (1986), s. 8–10.
- 50 Dale Carnegies *How to Win Friends and Influence People* (1936) resp. Napoleon Hills *Think and Grow Rich* (1937) räknas som författarnas mest kända böcker. Carnegie och Hill var dock inte först med handböcker i hur man skapar lycka och framgång. Landsmannen Orison Swett Marden gav från 1890-talet ut en rad skrifter om personlig utveckling och skotten Samuel Smiles fick stora framgångar redan 1859 med *Self-Help*, vilken gavs ut på svenska under titeln *Människans egen kraft: Rätta vägen till rikedom och framgång* (Stockholm: Svenska bokförlaget, 1909).
- 51 Anita Hansson, "Springschasan som blev mångmiljonär", *AB* 29/4 1984. Omsättningen motsvarar ungefär 455 miljoner kr i dagens penningvärde. Se också osign., "Ett verktyg för den som vill lyckas", *Af Nytt* (1984), s. 6.
- 52 Jonsson 1984.
- 53 Diana Ljungaeus, "Snart är allt som vanligt igen", *Göteborgs-Tidningen* (GT) 26/4 1985.
- 54 Stig Nahlbom, "Kungliga på kurs", *Expressen* (Exp) 13/1 1986; Bobo Scheutz, "Dansk charmkurs på försök i Moskva", *SvD* 8/3 1986.
- 55 Osign., "SAS: Marknadsorientering genomförd i praktiken", *SvD* 8/6 1983.
- 56 "Claus' bio", <https://clausmoller.com/en/claus-bio> (läst 4/3 2022).
- 57 "TMIs historie hidtil", <https://www.tmi.dk/about> (läst 18/3 2022); Jan Carlzon (med Tomas Lagerström), *Riv pyramiderna: En bok om den nya människan, chefen och ledaren* (Stockholm: Bonnier, 1985).
- 58 Fredrik Emdén, "Så förändrade Jan Carlzons bok allt", *Chef.se* 12/6 2014, <https://chef.se/sa-forandrade-jan-carlzens-bok-allt/> (hämtad 4/3 2022); Lotten Wiklund, "Jan Carlzon om succéklassikern: 'Pyramiderna finns kvar'", *Chef.se* 23/4 2021, <https://chef.se/jan-carlzon-om-succéklassikern-pyramiderna-finns-kvar/> (läst 4/3 2022).

- 59 Jfr Linnea Tillema, *Övningar i frihet: Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänskliga relationer i 1970-talets Sverige* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2021).
- 60 Typiska formuleringar i annonser under 1980-talets andra hälft var "Planerings-systemet som Du själv lägger upp efter Dina behov", *SvD* 30/1 1987 och "Skräddarsy din planeringskalender", *DN* 4/9 1989.
- 61 Annonser i bl.a. *SvD* 10/9 1989 och *GP* 26/9 1991.
- 62 Stålhammar 1982, s. 5. Se även "Filofax 1992", produktkatalog (Stockholm: Libris Media, u.å.), s. 2.
- 63 Stålhammar 1982, s. 6.
- 64 Ibid., s. 10.
- 65 Ibid., s. 10–11.
- 66 Susanne Ljung, "Yuppieprylar: Klassiskt och konventionellt", *Exp* 1/3 1987. Se även Kenneth Larsson, "Ett måste för varje yuppie, *Idag* 14/1 1990.
- 67 Annons i *DN* 31/1 1990; annons i *GP* 14/12 1991. Se även "Filofax 1992", s. 10. Beloppet motsvarar ca 370 kr i dagens penningvärde.
- 68 "Filofax 1992", s. 4–5.
- 69 Annons i *DN* 21/5 1992. Beloppet motsvarar ca 340 kr i dagens penningvärde.
- 70 Annons i *GP* 12/8 1992; osign., "Fil&fax?", *Exp* 9/9 1992. Beloppet motsvarar ca 500 kr i dagens penningvärde.
- 71 Annons i *DN* 25/10 1991. Beloppet motsvarar ca 2 950 kr i dagens penningvärde.

DEL III
MARKNADENS RUM

Kontrollrummet hos Optionsmäklarna, 1980-tal. Foto: SVT bild/TT.

”Vi skapar en ny marknad! Vill du vara med?”

Historien om när börsen blev ekonomins naturliga mittpunkt

Oskar Broberg

I november 1984 satte det nybildade bolaget Optionsmäklarna (OM) in en annons i tidningen *Affärsvärlden*. Rubriken, som sammanfaller med huvudrubriken på föreliggande text, pekade mot en ny tid och ny typ av finansmarknad. I annonsen framgick att man sökte efter mäklare och administratörer med ”matematisk analysförmåga”, ”erfarenheter från valutahandel och arbitrage” och ”goda kunskaper i avancerade datarutiner”. Affärsidén var entreprenöriell eftersom det vid denna tid inte fanns någon etablerad marknad för så kallade derivatinstrument i Sverige. Däremot fanns det sedan mitten av 1970-talet en snabbt växande marknad för derivat i USA, där OM-grundaren Olof Stenhammar hade jobbat några år tidigare.¹

Affärsidén var också kontroversiell eftersom det rädde börsmonopol i Sverige. Verksamheten drog i gång i juni 1985 från en lokal på Birger Jarlsgatan ”med datorer, bildskärmar och telefoner”, som bilden visar, och med ett datanät kopplat till ett antal mäklarfirmor i staden.² OM befann sig dock i ett juridiskt gränsland och dess existens utlöste en flera år lång strid om hur den rådande lagstiftningen skulle tolkas, men också hur en framtida reglering av den finansiella sektorn skulle se ut.³

Företaget var dock inte den enda förändringskraften. År 1979 hade den moderate ekonomiministern Gösta Bohman signerat den proposition som gav Stockholms fondbörs⁴ formellt monopol på börsverksamhet och gav staten fler politiskt tillsatta ledamöter i börsstyrelsen. Knappt 20 år senare, 1997, var det istället en socialdemokratisk finansminister,

Erik Åsbrink, som godkände den affär som ledde till att Stockholmsbörsen fusionerades med (vissa skulle säga svaldes av) OM och bildade OM Stockholmsbörsen AB (OMX). Dessa förändringar fångar en större omvandling av såväl de finansiella marknaderna som samhällsekonomin i stort.

I denna text argumenterar jag för att Stockholmsbörsens omvandling och OM-gruppens etablering både kan betraktas som en konsekvens av, och samtidigt en drivande kraft för, en perspektivförskjutning bland centrala aktörer i det ekonomiska och politiska landskapet. Denna kan beskrivas som att en tidigare dominerande bild av börsverksamhet som samhällsekoniskt destabiliserande (eller i bästa fall perifer) successivt ersattes med en bild av börsen som marknadsekonomens naturliga och dynamiska mittpunkt. Förskjutningen kan förstås som en effekt av tre sammanflätade faktorer: (1) en ny finansiell teori etableras, (2) de internationella finansmarknaderna expanderar och (3) finansiellt entreprenörskap möjliggörs genom omreglering av de svenska finansmarknaderna.

Ett bärande tema för denna bok är att en speciell form av marknadstänkande fick stort genomslag under 1980–90-talen, här analyserat så att våra idéer om ”marknaden” kan förstås som ett narrativ. Ekonomiska teorier fungerar inte bara som konkreta vägledare för marknadens aktörer, utan även som berättelser och övergripande bilder. Ekonomen Robert Shiller analyserar hur narrativ strukturerar vårt tänkande och handlande på såväl kollektiv som individuell nivå inom ekonomin.⁵ De finansiella marknaderna har till exempel återkommande beskrivits som ett blodomlopp – inte minst under finansiella kriser som ett skäl för politiker att lansera räddningspaket för banker, för att undvika ekonomisk ”infarkt”. Ekonomhistoriken Per Hansen diskuterar å sin sida hur hanteringen av finansiella kriser hänger ihop med vilka övergripande samhällsekonomiska narrativ som blir dominerande.⁶

Ett möjligt narrativ om marknader är att de bäst förstås som generiska utbuds- och efterfrågekurvor – ett narrativ som har dominerat mycket av det (national)ekonomiska tänkandet under de senaste 100 åren. Likheterna mellan olika marknader har då framstått som det centrala, eftersom det är dessa likheter som gör det möjligt att dra generella slutsatser. Ett alternativ är att betrakta marknader som i första hand historiskt konstruerade. Ett sådant narrativt utgår från varje mark-

nads kontextuella förutsättningar, vilket begränsar möjligheten att se allmängiltiga lagar. Styrkan i ett sådant narrativ är istället att det kan öka förståelsen för hur marknader aktivt skapas och vidmakthålls av historiska aktörer och förutsättningar – med dess myller av personer, företag, institutionella förhållanden och ideologier. Av naturliga skäl öppnar ett sådant perspektiv också för att analysera de maktförhållanden som spelar roll när marknader uppstår eller försvinner.

Sociologen Neil Fligstein skriver om *the architecture of markets* och definierar marknader som ”socially constructed arenas where repeated exchanges occur between buyers and sellers under a set of formal and informal rules governing relations among competitors and customers”.⁷ Denna marknadsdefinition möjliggör konkreta historiska frågor: Vilka aktörer var drivande bakom en specifik marknads tillblivelse? Hur lyckades man skapa en stabilitet kring marknadens gränser gentemot andra marknader? Vilken roll spelade staten i skapandet och upprätthållandet av marknaden?

Den nya finansiella teorin och globaliseringen 2.0

Mellan 1950 och 1970-talets mitt förändrades finansiell teori. Det var inte bara teorins innehåll som förnyades, utan förändringen inbegrep också hur finans som akademisk disciplin var organiserad, finansierad och positionerad inom universitetshierarkin. Även dessa mer världsliga aspekter av finans är viktiga för att förstå den roll som teorin kom att spela under 1900-talets två sista årtionden. Vid 1900-talets mitt var finans en väletablerad del av vad man lärde ut på amerikanska handelshögskolor. Undervisningen inom finans baserades i huvudsak på ett beskrivande och institutionellt ramverk utvecklat sedan slutet av 1800-talet. Fokus för ämnet var att lära studenter hur enskilda företag fattade investerings- och finansieringsbeslut. Ämnet var på många sätt praktiskt orienterat och nivån på matematisk abstraktion var låg – ledande vetenskapliga tidskrifter inom ämnet tog bara undantagsvis in artiklar med statistisk och matematisk inriktning.⁸

Ämnet förändrades när matematiska resonemang knöt ihop finans med nationalekonomisk mikroteori och det analytiska intresset flyttade från enskilda företag till hela marknader. Med utgångspunkt i begrepp

som risk, volatilitet, information och arbitrage formulerade forskare inom nationalekonomi flera av varandra oberoende modeller och teorier om finansiella marknaders funktionssätt. Franco Modigliani och Merton Miller visade att i en värld med ”perfekta marknader” upphävdes rågången mellan aktier och obligationer och företagens kapitalstruktur spelade inte längre någon roll. Harry Markowitz och William Sharpe formaliserade idén om riskspridning i investeringar, vilket resulterade i portföljvalsteorin och den därmed sammanhängande CAPM (*capital asset pricing model*). Eugene Fama tog sig an frågan om aktieprisernas eventuella förutsägbarhet och formulerade sin hypotes om effektiva marknader. När så Fischer Black och Myron Scholes 1973 publicerade sin matematiska modell för prissättning av optioner var den nya teorin i stort sett på plats.⁹

Korskopplingarna mellan bidragen stärkte ämnets akademiska status genom att det uppstod fler beröringspunkter mellan allmän nationalekonomisk teori och finans. För den nya finansteorins proselyter framstod finans alltmer som kapitalismens naturliga mittpunkt, där information om ekonomin insamlades, bearbetades och värderades. En central utgångspunkt för att uppnå ett samhällsekoniskt effektivt resultat var dock att marknader borde vara så fria som möjligt. Politiker kunde enligt teorin inte förväntas sitta på bättre information än någon annan och därmed skulle regleringar bara försämra en marknads effektivitet. Dessutom kunde marknadsaktörerna bäst uppfylla sitt uppdrag att skapa en effektiv prisbildning om deras handlingsutrymme inte begränsades av regleringar.

De tätare banden mellan finans och traditionell nationalekonomi innebar också att det blev lättare att dra till sig mer pengar och flera finansiella forskningsinstitut bildades. Den nya teorin gav dessutom finansmarknadsaktörerna praktiska verktyg och lobbyister fick retorisk ammunition för en mer marknadsliberal politik – vilket ytterligare förstärkte möjligheterna att dra till sig pengar från näringslivet. Under 1960-talet började exempelvis investeringsbanken Wells Fargo intressera sig för indexfonder. Intresset byggde på teorin om informations-effektivitet, enligt vilken aktivt förvaltade fonder inte i längden bör slå index. Wells Fargo organiserade konferenser för att diskutera olika aspekter av den nya teorin, samtidigt som akademiker anställdes för att

omvandla teorin till praktik. Idén om passiv förvaltning – alltså att man inte analyserar enskilda aktier utan köper många aktier för att balansera risk och avkastning – har sedan dess fått mycket stort genomslag över hela världen och är idag ett givet inslag på alla världens börser.¹⁰

En annan händelse kan också illustrera hur den nya teorin kom att påverka utvecklingen. Bretton Woods-överenskommelsen – med fasta växelkurser som den ledande punkten – slöts i slutet av andra världskriget. Världens politiska ledare ville skapa stabilitet genom kontroll av internationellt flödande kapital, samtidigt som nationella finansmarknader reglerades hårt. Ett av den finansiella sektorns mest reglerade områden var börsverksamhet. Från 1920-talet och framåt hade börser runt om i världen blivit alltmer reglerade och på 1960-talet var de flesta börser halvoffentliga institutioner med strikta regler och begränsat utrymme för finansiella innovationer.¹¹ Ekonomisk tillväxt tenderar dock att leda till finansiellt nytänkande i regleringens utkanter. I Chicago fanns två råvarubörser – the Mercantile Exchange (the Merc) och The Chicago Board of Trade – som båda hade sina rötter i Mellanvästerns jordbruks ekonomi. I mitten av 1800-talet hade de utforskat derivatinstrument som riskhanteringsinstrument för vetehandlare, men under större delen av 1900-talet hade de levt en tynande tillvaro.¹²

Leo Melamed, chefen för the Merc, ägnade mycket tid på 1960-talet åt att fundera på hur han skulle få sin börs att växa. Drömmen var att expandera derivatmarknaderna från jordbruksprodukter till valutor och andra finansiella instrument. Inom Bretton Woods var priset på världens valutor bestämda av politiker och i princip orörliga. Detta gjorde drömmen om en derivatmarknad för valutor både lockande och svårfångad. Melamed tog 1971 kontakt med Milton Friedman, en av dåtidens mest kända nationalekonomer som ofta syntes i den globala offentligheten som en marknadsliberal förkämpe. Melamed betalade Friedman 5 000 dollar för att skriva rapporten ”The Need for Futures Markets in Currencies”. The Merc publicerade rapporten och Melamed lyckades få träffa finansministern George P. Schultz, tillika professor i nationalekonomi, som gav sitt godkännande med orden: ”If it’s good enough for Milton, it’s good enough for me.”¹³

Parallellt med Melameds lobbykampanj havererade det internationella systemet med fasta växelkurser, vilket skapade en stor efterfrågan på

finansiella instrument för att hantera de nya valutakursriskerna. I maj 1972 kunde the Merc dra igång sin handel med valutaderivat och året efter startade Chicago Board of Trade sin kompletterande derivatbörs, inriktad på aktieoptioner. Tillsammans bildade de två börserna en central nod i den nya globala finansiella infrastruktur som växte fram under 1970- och 80-talen.¹⁴

Parallellt med de nya derivatbörsernas etablering i Chicago skedde andra förändringar i den globala ekonomin som också påskyndade den nya finansiella teorins genomslag. Den snabba ekonomiska tillväxten i Japan under efterkrigstiden följdes av en liknande utveckling i flera länder i Sydostasien, vilket kom att förändra världens produktionsgeografi. Samtidigt hade de ledande industriländerna blivit alltmer beroende av olja, vilket också skapade en ny typ av finansiella strömmar där de stora oljeexportörerna i Mellanöstern ackumulerade enorma mängder dollar. Till detta kom en begynnande digitalisering av produktionen och rörelsen mot allt fler multinationella bolag utan tydlig nationell hemvist. Det fanns givetvis flera förändringsfaktorer, men detta är exempel på några av de viktiga processer som sammantaget utmanade de hårt reglerade finansiella systemen som dominerade världens länder fram till 1970-talet.¹⁵

När sociologen Manuel Castells på 1990-talet publicerade sitt stora verk om informationssamhällets framväxt ägnade han de globala finansmarknaderna en central del av analysen. Castells utmanade bilden av det finansiella systemet som ett blodomlopp, istället pratade han om det finansiella som ekonomins centrala nervsystem: nervträdarnas nätverk genom kroppen kommunicerade blixtsnabbt och nervsystemet koordinerade vad kroppen skulle göra. Med Castells terminologi fick alltså nationellt orienterade finansmarknader under 1970-talet allt svårare att spela rollen som centralt nervsystem i en alltmer globaliserad ekonomi.¹⁶

Börserna i Chicago och New York tog täten i omvandlingen som följde. Nasdaq-börsen grundades 1971 och fokuserade på tekniktunga bolag. Dessutom var Nasdaq marknadsledande för börshandelns digitalisering. Omvandlingen berörde också själva börsernas organisation och 1975 avreglerade The New York Stock Exchange sin avgiftsstruktur. Det blev därmed möjligt för mäklare att priskonkurrera, vilket sänkte

priset för börshandel och stimulerade innovation. Till Europa kom denna omvandlingsprocess lite senare. Avregleringen av Londonbörsen 1986, kallad *the Big Bang*, innebar att den fasta avgiftsstrukturen försvann, att gränsdragningen mellan handlare och mäklare togs bort samt att ett elektroniskt handelssystem infördes. Resultatet blev att London fortsatt hävdade sin ledande roll inom vissa delar av värdepappershandeln, samtidigt som den stora mängd små fristående mäklare som tidigare skyddats av prisregleringen köptes upp eller konkurrerades ut av internationella aktörer. Börser över hela Europa ställdes inför ett liknande omvandlingstryck under 1980-talet och den tidigare modellen med nationellt organiserade och hårt reglerade marknadsplatser kom på olika sätt att utmanas.¹⁷

Ett av de första länderna där detta skedde var Sverige. År 1980 hade Sverige en begränsad börsverksamhet som inte tog särskilt mycket plats vare sig i medierapporteringen eller i den politiska diskussionen. Svenska lärosätens utbildning i ekonomi hade under 1900-talets första hälft Tyskland som förebild, men det amerikanska inflytandet ökade kraftigt efter andra världskriget. Dessutom blev utbildning en allt viktigare inträdesport till höga poster i näringslivet, både för att kraven på formell utbildning ökade och för att lärosäten blev en källa till nätverksbyggande. Handelshögskolan i Stockholm utmärkte sig särskilt; där har en lång rad ledare inom finans, industri, politik och statlig administration fostrats.¹⁸

Börsen, från nationell monopolist till global teknikplattform

1970-talet var en tid präglad av ekonomisk kris och stagnerande kurser på Stockholmsbörsen. Oron på börsen gjorde dock inte några större avtryck i den samhällsekonomiska debatten. Börsens svaga position i det offentliga samtalet illustreras av Kapitalmarknadsutredningen, vars slutbetänkande presenterades 1978. Denna ”förutsättningslösa översyn av den svenska kapitalmarknaden” innehöll en omfattande analys av AP-fonderna, bostadsfinansieringen och företagens riskkapitalförsörjning. Stockholmsbörsen, däremot, lyste med sin frånvaro.¹⁹

Parallellt med internationella oljekriser och nationella varvsnedläggningar pågick dock andra förändringsprocesser som skulle få stora konsekvenser för börsens utveckling. Efterkrigstidens kraftiga svenska tillväxt hade redan på 1960-talet lett till ett ökat intresse för att investera i aktier bland såväl småsparare som institutionella investerare. Samtidigt utmanades konservativa börsmäklare av finansiella entreprenörer som Thomas Fischer, Erik Pensar och Anders Wall.²⁰ Vid sidan av dessa praktiskt orienterade personer kom under denna tid även en ny generation av nationalekonomer, däribland Lars Jonung, Gabriel Urwitz, Bertil Näslund och Stefan Ingves, att på olika sätt intressera sig för den nya finansiella teorin. Några av dessa ekonomer stannade kvar inom akademien och bidrog till att förstärka utbildningsinslag och forskningsinriktningar inom finans, medan andra utforskade gränslandet mellan teori och praktik.

Stockholmsbörsen utreddes av Fondbörsutredningen under 1970-talet.²¹ Ett av dess förslag var att ge Stockholmsbörsen ensamrätt på att bedriva börsverksamhet i Sverige. Så beslutades av den borgerliga regeringen 1979. Samtidigt ökade antalet ledamöter tillsatta av regeringen till fyra av börsstyrelsens nio ordinarie ledamöter, däribland ordföranden. Att på detta sätt begränsa marknadskrafterna var dock inte något nytt, Stockholmsbörsen hade ända sedan 1800-talet delats mellan privata och offentliga intressen. Börsen var inte i formell mening en myndighet, men dess verksamhet betraktades som en form av allmännyttig verksamhet.

Parallellt med den ökade politiska styrningen av Stockholmsbörsen steg handelsvolymerna. Precis före den nya börslagstiftningens införande omsattes under två miljarder kronor på årsbasis. Vid mitten av 1980-talet hade den siffran stigit till över 100 miljarder, samtidigt som börsindex redovisade en femfaldig ökning.²² Denna kraftiga expansion gjorde att Stockholmsbörsen under dessa år gick från att vara en obetydlig internationell börs till den elfte största i världen. Tillväxten drevs av ett flertal olika, men bitvis sammanhängande faktorer. Skattemässigt gynnades Stockholmsbörsen av det nya skattefondssparandet som sänkte realisationsskatten för privatpersoner. Rörligheten på marknaden påverkades också av att många institutionella investerare ökade sina placeringar på börsen samtidigt som man förvaltare sina portföljer mer aktivt. Den ökande rörligheten förstärktes ytterligare av

att företagsledningarna inom en rad börsbolag – Volvo, Skanska, Skrinet, Lundbergs – använde börsen för att göra egna strategiska företagsaffärer. Till detta kom även effekterna av 1982 års devalvering. De stora exportorienterade börsbolagens internationella konkurrenskraft stärktes, samtidigt som en lägre kronkurs gjorde svenska aktier billigare för internationella investerare. Åren 1979–82 hade valutaregleringen stegvis lättats, vilket gjorde det enklare för globalt kapital att investera i Sverige och vid mitten av 1980-talet hade andelen utländskt ägande stigit från i princip noll till åtta procent.²³

Sammantaget skapade detta en paradoxal situation, där den politiska styrningen av börsen var större än någonsin samtidigt som dess verksamhet växte och förändrades snabbt på grund av expansiva finansiella krafter. Detta ställde nya krav på den som skulle efterträda den avgående börschefen, juristen Bengt Grönqvist. Bengt Rydén var vid tillfället chef på Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS) och hade en doktorsexamen i ekonomi från Handelshögskolan i Stockholm.²⁴ Rydén blev utåt sett en mer synlig börschef än sina föregångare, samtidigt som han tidigt formulerade en strategi för en modernisering av börsverksamheten. Ledorden var att skapa en effektiv värdepappersmarknad med hög transparens och där börsen skulle betraktas som ett serviceorgan i allmänhetens tjänst.²⁵ Rydén rekryterade Ragnar Boman, som fick i uppgift att bygga upp en särskild avdelning för regelförfaranden och marknadsövervakning. Filosofin var att börsen behövde bli bättre på självreglering av de finansiella marknaderna, för att undvika alltför hårdhänt reglering från politiskt håll. Strax efter att Rydén och Boman hade börjat jobba ihop fick de anledning att omsätta sina tankar i praktiken för att försvara trovärdigheten för börsen som institution i samband med den så kallade Fermenta-affären. Fermenta var ett bioteknikföretag som under 1980-talets första hälft växte snabbt under ledning av den karismatiska företagsledaren Refaat El-Sayed. Börskursen steg dramatiskt under 1985, men 1986 anklagades El-Sayed för lögn och redovisningsmanipulation.²⁶ Börsstyrelsen tillsatte en större utredning som landade i ett antal förslag för att öka börsbolagens informationstransparens och Bengt Rydén deltog ofta i media som en av Refaat El-Sayeds skarpaste kritiker.²⁷

Utmanaren OM och den nya teorins praktik

Bengt Rydén byggde alltså upp en ny typ av börsledning, mer inspirerad av modern företagsledning än av traditionell ämbetsförvaltning. Samtidigt värnade Rydén bilden av börsen som en neutral marknadsplats. Till detta kom att Rydén i sin egen analys av fondbörsens strategiska utmaningar redan 1985 pekade på digitalisering och internationalisering som två processer som i snabb takt utmanade börsens traditionella sätt att jobba. Fondbörsens roll som nationell monopolist var alltså ingen självklar position att behålla. Bengt Rydén återkom ofta i sitt arbete, både externt och internt, till den del av ekonomisk teori som betonade samarbete mellan olika marknadsaktörer, regelefterlevnad och informationstransparens. På detta sätt, menade Rydén, skapade man förtroende för börsen som samhällsekonomisk institution samtidigt som man byggde internationell konkurrenskraft.²⁸

Den hårdaste konkurrensen skulle dock visa sig komma från betydligt närmre håll. Olof Stenhammar hade från början ett begränsat nätverk i Sverige, men när OM drog igång mäklarverksamhet för standardiserade optioner hade man tillförsäkrat sig stöd från tunga finansiella aktörer som Investor, SEB och Carnegie. Detta var viktigt eftersom OM var i behov av att bygga upp ett förtroende för sin verksamhet, som av många betraktades som både svårförståelig och dessutom i en gråzon i rådande börsmonopol. Stenhammars ledarskap bestod inte bara av att tillförsäkra sig stöd från organisationer utan också att rekrytera individer med rätt expertis, för att kunna utarbeta säljbara produkter, ett fungerande datasystem, en snabbt skalbar organisation och samtidigt utbilda en konservativ finansmarknad dominerad av ett fåtal aktörer.²⁹

Inför lanseringen 1985 var osäkerheten stor. Erfarenheterna från Chicago och Amsterdam pekade på att det initialt kanske skulle handlas några hundra kontrakt per dag; det första datasystemet planerades för att kunna hantera 1 000 kontrakt per dag. Intresset visade sig dock vara mycket stort och efter bara några månader omsattes över 3 000 kontrakt dagligen. På våren 1986 nådde man över 19 000. Redan första verksamhetsåret kunde OM uppvisa en vinst på 11 miljoner kronor och åren efter steg vinsten till över 100 miljoner. Under de kommande åren

expanderade verksamheten snabbt och produktsortimentet utökades successivt med bland annat ränteoptioner, indexoptioner, valutaoptioner och ränteterminer. Tidningen *Affärsvärlden* beskrev det som att Sverige med OM:s hjälp nu var ”på väg mot den fullsorterade finansbutiken”.³⁰

Framgången uppskattades dock inte i alla läger. Redan på sommaren 1985 tillsatte börsstyrelsen en arbetsgrupp, Börsens Optionsgrupp, med uppgift att utreda frågor om en svensk optionsmarknad. Från OM:s håll tolkades detta som att börsen överskred sina befogenheter genom att agera alltför myndighetslikt. Det växte här fram ett ömsesidigt misstroende mellan Stockholmsbörsen och OM i allmänhet och mellan Rydén och Stenhammar i synnerhet, det skulle komma att bestå in på 1990-talet. Även bland vissa stora finansiella aktörer fanns ett missnöje. Privata och vinstdrivna börser var ovanliga i hela världen. Företaget Penningmarknadsmäklarna såg missnöjet som en möjlighet och startade 1987, i samarbete med bland annat Handelsbanken och flera stora institutionella placerare, en konkurrent till OM. Tanken med Sweden's Options and Futures Exchange (SOFE) var att man skulle samarbeta nära med Stockholmsbörsen, att priserna för olika derivatprodukter skulle sänkas och att marknadens aktörer fick bli delägare. Stefan Ingves rekryterades som vd. Valet av den teoretiskt lagde Ingves – han hade doktorerat på Handelshögskolan ett par år tidigare – markerade ytterligare skillnaden mellan de båda företagen. OM klagade högljutt inför starten över att börsen favoriserade SOFE på ett otillbörligt sätt, men börsstyrelsen meddelade i början av 1987 att den avsåg driva en marknadsneutral linje och att OM och SOFE båda accepterades som jämbördiga konkurrenter.³¹

Våren 1987 utvecklade sig till en dragkamp mellan de två konkurrenterna. SOFE lyckades visserligen etablera sig, men misslyckades med att konkurrera ut OM. Tvärtom expanderade båda företagen initialt, inte minst tack vare ett breddat utbud av produkter; i förhållande till den underliggande börsens storlek var exempelvis den svenska marknaden för indexderivat störst i världen. Det verkliga testet kom hösten 1987, då kurserna föll kraftigt på Wall Street. Finansiell oro innebär ofta snabba kursfall och temporära återhämtningar. I den nya finansiella teorin definierades begreppet risk just utifrån hur tillgångar förändras i

värde, så kallad volatilitet. De nya derivatinstrumenten byggde på dessa teorier genom att de gjorde det möjligt att antingen sprida riskerna mer än tidigare eller ta större risker och därigenom möjliggöra en större avkastning. Därmed hade risk i sig själv blivit en handelsvara. För OM och SOFE innebar därför börsoron såväl ett hot som en möjlighet. Intresset för riskhantering och risktagande sköt i själva verket i höjden under hösten 1987, men det innebar också att handeln snabbt koncentrerades till de marknadsplatser där likviditeten var som störst. Följden blev att OM uppvisade en fortsatt snabb tillväxt genom krisen, medan handelsvolymerna sinade för SOFE. Trots att man tog in nytt kapital blev SOFE tvunget att lägga ned verksamheten. OM gick däremot stärkta ur krisen. För det första hade man visat att man klarade att stå emot en konkurrent som hade större stöd från många traditionella aktörer. För det andra kunde man erbjuda sina kunder en likvid marknadsplats genom hela krisen. För det tredje pekade SOFE:s fall på att OM hade blivit allt skickligare på att hantera det politiska spelet, vilket krävdes för att lyckas långsiktigt.³²

Redan när Olof Stenhammar drog i gång OM 1985 var målet att skapa en helt elektronisk börs. Under 80-talets andra hälft utvecklades OM:s affärsmodell när man började titta på möjligheterna att expandera utomlands. Man utarbetade då en plan för modularisering, där man kunde sälja olika tjänster och koncept beroende på hur respektive lands finansmarknad såg ut. Denna vidareutveckling ledde till att OM:s underliggande tekniska system trädde i förgrunden; företaget lade ned stora resurser på investeringar i både hård- och mjukvara. Inom ett par år var OM världsledande inom flera delar av finansmarknadens datorisering (bland annat i konkurrens med Stockholmsbörsen, som också låg långt framme). OM experimenterade också med handelssystem som låg utanför traditionella finansmarknader. Det gällde till exempel elmarknaden, där kraven på avreglering tog fart i en rad länder kring 1990.³³ OM:s handelsplattform passade för detta och företaget skaffade sig en världsledande position på elmarknaden när det levererade systemen till de tre första elbörserna: norsk-svenska Nordpool, finska El-Ex och amerikanska California Power Exchange. OM:s inkomster från dessa systemtjänster växte under 1990-talet; 1998 var de till och med större än clearingintäkterna för deras mer traditionella börsverksamhet.³⁴

Den nya teorin som politisk retorik

Socialdemokratin hade ett komplicerat förhållande till den finansiella sektorn under 1980-talet. Utåt sett gick ledande företrädare till angrepp mot de så kallade finansvalparna och man genomförde uppmärksammade höjningar av omsättningsskatten på värdepapper 1986 och 1989. Samtidigt satt partiet i regeringsställning under nästan hela decenniet och genomförde lejonparten av de finansiella marknadernas avreglering.

När det mer specifikt gällde värdepappersmarknaderna verkar dock flera av de ledande socialdemokraterna ha varit tämligen ointresserade; i såväl memoarer av som biografier över Olof Palme, Kjell-Olof Feldt och Ingvar Carlsson ägnas minimalt med utrymme åt börsen. Börschefen Bengt Rydén beskrev sin frustration över finansminister Feldts ointresse för frågor som rörde värdepappersmarknader. Det fanns dock betydelsefulla undantag. En av de som var aktiva i att formulera och verka för en ny syn på den finansiella sektorn inom socialdemokratin var Erik Åsbrink, även han med examen från Handelshögskolan. I sin roll som statssekreterare på Finansdepartementet 1982–90 var Åsbrink en av de ledande krafterna för att höja departementets kompetens i finansmarknadsfrågor, inte minst genom att anställa ekonomer som Stefan Ingves. Åsbrink gav i offentliga sammanhang uttryck för en mer positiv syn på den finansiella sektorn i allmänhet och på börsen i synnerhet än den gängse socialdemokratiska. Framför allt handlade detta om att Sverige blivit alltmer ekonomiskt integrerat med sin omvärld, vilket ställde krav på anpassning av lagar och regler så att börsen kunde uppfylla sin roll att göra ekonomin mer effektiv.³⁵

Börsboomen, OM:s utmaning av börsmonopolet och den stegvisa avregleringen av de finansiella marknaderna satte socialdemokratin under press att sätta ned foten för värdepappersmarknadernas framtida reglering. Ett första steg togs 1987, när regeringen tillsatte två utredningar: Värdepappersmarknadskommittén (VMK) och Optionsutredningen. Detta skedde i ett läge när omsättningsskatten på värdepapper nyligen hade höjts och det fortfarande var oklart vilken väg som regeringen ville gå. När affärspressen rapporterade om utredningarna var det därför med oro för att de skulle resultera i hårdare regleringar.³⁶

Medan utredningarna arbetade tog branschens lobbyverksamhet fart, inte minst via SNS, som hade en lång tradition av att bygga långsiktiga allianser och nätverk med såväl näringsliv som forskare för att försvara näringsfrihet inom olika delar av näringslivet. Under 80-talets andra hälft gav SNS ut böcker, arrangerade seminarier och engagerade sig i forskning tillsammans med Institutionen för finansiell ekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm.³⁷ År 1988 publicerades boken *Stockholms Fondbörs: Riskkapital i omvandling* för att fira börsens 125-årsjubileum. I förordet betonade Hans Tson Söderström, SNS vd tillika docent i nationalekonomi, att den svenska riskkapitalmarknaden var inne i en period av stark omvandling och att man med boken ville bidra till en djupare förståelse av börsens viktiga roll för samhällsekonomin. I boken varvades beskrivningar av Stockholmsbörsens historia med bidrag som förklarade delar av den nya finansiella teorin med centrala begrepp som riskhantering och informationseffektivitet. Nationalekonomerna Staffan Viotti och Gabriel Urwitz sammanfattade i sitt bidrag hur forskningen nu både teoretiskt och empiriskt kunde användas för att ge stöd åt en "informationssyn" snarare än en "kasinosyn" på börsens verksamhet.³⁸

I princip alla större svenska finansiella aktörer bidrog också med pengar till forskningsprojektet "Strategier för en bättre kapitalmarknad" som SNS koordinerade, samtidigt som man hade ett nära samarbete med de ledande forskarna inom finansiell ekonomi, inte minst Bertil Näslund, professor i finansiell ekonomi och under 90-talet ledamot i Kommittén för Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne. Som en förlängning av detta forskningsprojekt tog SNS även initiativet till en skuggutredning, med målsättningen att "fördjupa och bredda underlaget för de beslut som kommer att följa i VMK:s spår".³⁹ Strax innan VMK lade fram sitt slutbetänkande hösten 1989 publicerade SNS skriften *Strategier för en bättre kapitalmarknad*, där huvudnumret var skrivet av de amerikanska professorerna Merton Miller och Charles Upton, men där även Bertil Näslund, Staffan Viotti, Hans Tson Söderström och Ragnar Lindgren medverkade. Skriften pläderade för att utvecklingen av värdepappersmarknaderna måste förstås i ljuset av den nya finansiella teorin. Huvudargumentet var att börser bör ses som tjänsteföretag som producerar likviditet och tillhandahåller

riskhantering. Likviditeten gynnar samhällsekonomisk effektivitet eftersom den bidrar till bättre prisbildning och resursallokering. Därför, menade författarna, bör börser i så stor utsträckning som möjligt få verka i en självreglerande omgivning. Miller och Upton skrev att den övertro på regleringar som dominerat i de flesta länder sedan 1930-talet lett till att värdepappersmarknader nu led av ”sin image som en tickande tidsinställd bomb, som hela tiden hotar att spränga ekonomin i bitar om den inte omsorgsfullt hålls nedkyld i hinkar av kallt regleringsvatten”.⁴⁰

Att det var just Merton Miller som stod bakom dessa ord är inte oviktigt. Miller var en av portalfigurerna inom den nya finansiella teorin. Även Olof Stenhammar kunde dra nytta av detta och när OM i juni 1990 anordnade ett seminarium om framtida kapitalmarknader var Miller huvudtalare.⁴¹ Ett par månader senare tilldelades Miller Nobelpriset tillsammans med Harry Markowitz och William Sharpe.

Det är alltid svårt att med någon större exakthet bestämma vilket genomslag ett specifikt opinions- och lobbyarbete får i slutändan, men faktum kvarstår att flera av de centralt verksamma personerna på olika sätt har återkommit till skuggutredningens betydelse.⁴² En sak är under alla omständigheter tydligt. Åren 1989–90 etablerades bland ledande politiska och ekonomiska företrädare i Sverige en mer positiv syn på den finansiella sektorn i allmänhet och på börsens samhällsekonomiska roll i synnerhet. Under de kommande åren ledde denna perspektivförskjutning till en rad förändringar inom lagstiftningen, som möjliggjorde en betydande strukturomvandling av värdepappersmarknaderna.

Ett första viktigt steg i den riktningen var Optionsutredningens och VMK:s slutbetänkanden, som båda utgick från värdepappersmarknader som en viktig och integrerad del av en ekonomis infrastruktur. Utredningarna var försiktigt positiva till den nya finansiella teorin och dess möjliga nya användningsområden. De pekade särskilt på utvecklingen i Europa och det arbete som skedde inom ramen för EG för att öka rörligheten för de fyra friheterna (varor, tjänster, personer och kapital). Utredningarna identifierade ett antal områden där den svenska regleringen behövde ses över: de internationella aktörernas möjlighet att verka i Sverige, den politiska styrningen av Stockholmsbörsen och frågan om blankning. (Blankning är ett sätt att spekulera i fallande

kurser, genom att den ena parten lånar ut aktier mot en avgift. Under lånetiden kan den som lånat aktien sälja den. När lånetiden löper ut måste låntagaren återköpa och återlämna aktierna.)

VMK:s och Optionsutredningens arbeten ledde snabbt till relativt omfattande förändringar: omsättningsskatten togs bort, blankning blev tillåtet och börsen bolagiserades. Att tillåta blankning var principiellt viktigt eftersom det sätter fingret på att begreppet spekulation omdefinierades till något mer positivt i den nya finansiella teorin. Denna typ av affärer blev nu betraktad som en normal och viktig del av marknadens sätt att prissätta aktier. Det stod alltså klart att perspektivförskjutningen bidrog till det nya ramverk för värdepappershandeln som tog form i början av 1990-talet. Den före detta börsjuristen Lars Bredin noterade hur regeringens proposition, signerad Erik Åsbrink och Stefan Ingves, tydligt reflekterade den nya tidsandan: ”Den kan utan överdrift sägas ha varit radikal och mer inspirerad av de nyliberala idéerna än vad man inom VMK vågade sig vara.”⁴³

En institution som genomgick en liknande förändring under samma period var Bankinspektionen, som under hela 1900-talet hade spelat en central roll som övervakare av det finansiella systemet. Det starka regleringsklimatet efter andra världskriget hade ytterligare stärkt dess maktposition.⁴⁴ När OM startade sin verksamhet utgjorde Bankinspektionen en av företagets stora utmaningar och bankinspektör Hans Löwbeer gick ut offentligt och kritiserade OM:s planerade ränteterminer för att de stred mot lagens anda genom att kringgå den omstridda omsättningsskatten. När Anders Sahlén tillträdde som bankinspektör 1990 förändrades dock relationen till det bättre. Endast några månader efter att Sahlén tillträtt förenklades regelverket kring optioner – det så kallade leveranskapacitetskravet släpptes, vilket innebar att affären blev ett rent finansiellt kontrakt om prisförändringar och huruvida säljaren faktiskt ägde den underliggande tillgången (alltså aktierna) betraktades som ointressant. Denna regelförändring markerade en större förståelse för den nya teorins logik och den visade på hur Bankinspektionen nu accepterade derivatinstrument mer allmänt som en del av värdepappersmarknaderna.⁴⁵

Bolagisering bereder mark för fusion

När det gällde börsens bolagisering spelade börsstyrelsen själv en roll. Bengt Rydén argumenterade för att Stockholmsbörsen skulle kunna effektiviseras och bättre möta den internationella konkurrensen om det blev möjligt att attrahera riskkapital, ackumulera vinster och etablera en tydligare ägarstyrning. Rydén kunde nu också känna sig tryggare i att det fanns en större förståelse och acceptans för börsens verksamhet även på den politiska vänsterkanten. Det märktes inte minst i remiss-svaren till VMK, där till och med LO formulerade skrivningar om marknadsplatsens neutralitet och lika tillgång på information för alla aktörer. Frånvaron av sakskalet emot en privatisering kan kontrasteras mot de rejäla breddsidor som LO:s ordförande Stig Malm avlossat bara några år tidigare mot börsen och ”finansvalparna”.⁴⁶

På våren 1992 presenterade den borgerliga regeringen en proposition och i januari 1993 övergick börsens verksamhet till att drivas av Stockholms Fondbörs AB – med staten som minoritetsägare. Ägandet blev en central fråga i bolagiseringsprocessen, som skulle få stora konsekvenser för den fortsatta utvecklingen. Bolagisering medförde att börsen skulle värderas och att detta värde sedan skulle skiftas ut till de som kunde göra ägaranspråk. Till slut landade börsledningen i slutsatsen att det bästa vore att, tvärt emot den intuitiva logiken, värdera börsen mycket lågt. Därigenom fanns det inte så mycket att bråka om. Börsens största ägare blev de traditionella storbankerna, men även börsbolagen själva fick möjlighet att köpa in sig som ägare. Den försiktiga värderingen av Stockholmsbörsen aktiverade rivalen OM. Bara ett par år tidigare hade börsen såsom monopolist och halvstatligt övervakningsorgan varit den starka parten visavi OM. Redan 1985, och hela vägen fram till fusionen, var dock OM:s årliga intäkter och vinster flera gånger större än Stockholmsbörsens. OM ackumulerade stora mängder kapital och nu uppstod plötsligt en gyllene möjlighet för OM att köpa in sig billigt i sin värsta konkurrent. Bara ett år efter bolagiseringen hade OM blivit Stockholmsbörsens största ägare. Samtidigt växte insikten på ömse sidor om att en fusion mellan de båda konkurrenterna skulle vara ett naturligt steg. Samordning mellan traditionella börser och derivat-

marknader skedde på allt fler håll runt om i världen. Detta var en trend som i Europa förstärktes av EU:s investeringsdirektiv som trädde i kraft 1996, som syftade till att underlätta handel med finansiella produkter över nationsgränserna. Den tekniska utvecklingen bidrog också till att utmana rådande strukturer. Efter segdragna förhandlingar lyckades man till slut att enas i november 1997 och i januari 1998 inleddes fusionen genom att OM i princip tog över Stockholmsbörsen.⁴⁷

För den nybildade börsen OMX följde sedan ett årtionde av snabb anpassning till en alltmer globaliserad finansmarknad. Det gällde såväl implementeringen av det europeiska tjänstedirektivet inom värdepappersområdet (ISD) 1996 som direktivet om marknader för finansiella instrument (MiFID) 2004. Tillsammans satte de press på börser att öppna för utländsk konkurrens. Denna utveckling påskyndades också av den tekniska utvecklingen som förenklade internationella transaktioner. En liknande bolagiserings- och privatiseringsvåg som den i Sverige skedde över stora delar av världen, vilket också utlöste en våg av uppköp och samarbeten mellan börser. Fram till finanskrisen 2008–09 genomfördes en lång rad strukturaffärer bland världens börser, och med tanke på OMX:s starka tekniksida och goda position i Norden är det inte förvånande att intresset också riktades mot Sverige. Efter flera turer fram och tillbaka såldes OMX till Nasdaq, samtidigt som Dubaibörsen blev ny storägare i Nasdaq. I och med Nasdaqs köp blev den svenska börsen en tydlig del av den nya globala finansiella infrastruktur som på ett par årtionden tagit över världens finansmarknader, understödd av avregleringsprocesser, internationell integration och digitalisering.⁴⁸

Börsens nya roll i marknadens tid

På knappt 20 år, med start i det sena 1970-talet, omvandlades de svenska värdepappersmarknaderna. I centrum för denna omvandling stod börsen. Jag har här pekat på börsen som en medskapande aktör till ett nytt narrativ om dess centrala roll för en effektiv samhällsekonomi. Detta narrativ växte fram genom en växelverkan mellan olika typer av aktörer. För det första har vi enskilda individer som Bengt Rydén, Erik Åsbrink och Merton Miller, som på olika sätt bidrog till förändringen inom sina respektive fält. En andra grupp aktörer utgjordes av

organisationer som Handelshögskolan, OM och Finansdepartementet, som stabiliserade och koncentrerade resurser till förändringsprocessen. Som en sista aktörstyp har jag identifierat den nya finansiella teorin, som påverkade utvecklingen genom att den konkret användes för att bygga upp en svensk derivatmarknad samtidigt som den också användes för att politiskt motivera de förändringar som krävdes. Det var också den nya teorin som visade på hur derivatmarknader kunde expandera utanför det rent finansiella och ligga till grund för andra samtida avreglerings- och kommodifieringsprocesser, inom exempelvis elektricitet.

På ett konkret plan utrustade den nya finansiella teorin marknadsaktörerna med nya förmågor och verktyg. OM:s marknad för optioner gjorde det till exempel möjligt att räkna på framtida värderingar på nya sätt. Därigenom kunde teorin användas för att både öka och minska risken för försäkringsbolag och andra institutionella investerare. Denna differentiering skapade nya former för riskhantering och risk blev i sig själv till en vara på en växande finansiell marknad. Dessa förmågor och verktyg är något som Michel Callon benämner ”beräkningsbarhet” (*calculability*) och som han menar är avgörande för att förstå hur nya idéer om ekonomi också är med och formar nya marknader. Teorierna manifesterar sig i nya verktyg som gör det möjligt för marknadsaktörerna att handla i enlighet med den nya finansiella teorin, vilket skapar självförstärkande återkopplingsmekanismer.⁴⁹ Dessa återkopplingsmekanismer mellan teori och praktik kan också beskrivas i termer av performativitet.⁵⁰ Marknader är alltså inte något som bara uppstår och som ekonomisk teori beskriver. Marknader är något som aktivt skapas av entreprenöriella aktörer, där teori kan spela en viktig roll för marknaders realisering. För att återgå till inledningen av denna text satte entreprenören i detta fall till och med in en annons i *Affärsvärlden* och deklarerade sin vision.

Begreppet beräkningsbarhet pekar mot hur nya idéer om marknader kopplades samman med börsens roll för att bearbeta information. Det blev, i och med denna perspektivförskjutning, naturligt att se börsen som ekonomins naturliga mittpunkt genom dess förmåga att allokera resurser mer generellt. Genom att beskriva börsen i termer av information, effektivitet och prisbildning kunde även ord som spekulation och risk, som tidigare varit mer negativt laddade, användas för att skapa

ett narrativ där börsen spelade en positiv roll för den samhällsekonomiska utvecklingen som helhet. Detta narrativ växte dock inte fram av sig självt – såväl Stockholmsbörsen som OM lade ned betydande summor på att utveckla kunskap, delta i utbildningsinsatser och bedriva lobbyverksamhet.

- För mer om globaliseringens konsekvenser för lönerörelserna, se Erik Bengtssons kapitel.
- För mer om vardagslivets finansialisering, se Orsi Husz och David Larsson Heidenblads kapitel.

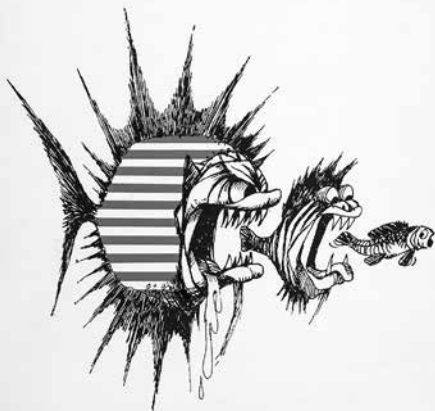
Noter

- 1 Derivatinstrument är ett samlingsnamn på en form av värdepapper vars värde är kopplat till värdet på en underliggande tillgång. Den underliggande tillgången kan t.ex. utgöras av aktier, valutor, räntor eller råvaror. Man följer alltså värdeutvecklingen utan att faktiskt äga själva tillgången. Vanliga derivatinstrument är optioner, terminer och warranter.
- 2 "Svensk optionsmarknad öppnad: Investerarna får friare val", *Dagens Nyheter* (DN) 23/6 1985.
- 3 Göran Blomé, *Tala om timing: Historien om OM* (Stockholm: SNS, 1990); Oskar Broberg, "Entreprenör i riskhantering: Olof Stenhammar (1941–) och OM Gruppen", i Tom Peterson (red.), *Pengamakarna: 350 år av entreprenörskap och innovation inom det svenska finansiella systemet* (Stockholm: Atlantis, 2012); Oskar Broberg, "Sällskap, infrastruktur, marknad", i Mats Larsson (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016).
- 4 I det följande kommer jag för tydlighets skull att använda begreppet Stockholmsbörsen för att benämna Stockholms Fondbörs (fram till fusionen med Optionsmäklarna 1997, då OMX bildades).
- 5 Robert Shiller, *Narrative Economics* (Princeton: Princeton University Press, 2019).
- 6 Per Hansen, "Making Sense of Financial Crisis and Scandal: A Danish Bank Failure in the First Era of Finance Capitalism", *Enterprise & Society* 13:3 (2012).
- 7 Niel Fligstein & Ryan Calder, "Architecture of Markets", i *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource* (2015), s. 1.
- 8 Donald MacKenzie, *An Engine, Not a Camera: How Financial Models Shape Markets* (Cambridge, MA: MIT Press, 2006).
- 9 Cihan Bilginsoy, *A History of Financial Crises: Dreams and Follies of Expectations* (New York: Routledge, 2015).
- 10 MacKenzie 2006.
- 11 Ranald Michie, *The Global Securities Market: A History* (Oxford, Oxford University Press, 2006).
- 12 William Cronon, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: W.W. Norton, 1991).

- 13 MacKenzie 2006, s. 148.
- 14 Bilginsoy 2015.
- 15 Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel* (Stockholm: SNS, 2014).
- 16 Manuel Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture*, vol. 1, *The Rise of the Network Society* (Malden: Blackwell, 1996).
- 17 Bilginsoy 2015; Michie 2006.
- 18 Lars Engwall, *Mercury Meets Minerva: Business Studies and Higher Education: The Swedish Case* (Stockholm: Economic Research Institute, Stockholm School of Economics, 2009).
- 19 SOU 1978:11–12: *Kapitalmarknaden i svensk ekonomi: Betänkande* (Stockholm: Kapitalmarknadsutredningen, 1978).
- 20 Mats Hallvarsson, ”1970-talet – en förberedelseperiod för 1980-talets omvälvning”, i Ingemund Hägg (red.), *Stockholms Fondbörs: Riskkapitalmarknad i omvandling* (Stockholm: SNS, 1988).
- 21 SOU 1973:60: *Fondbörsen: Betänkande* (Stockholm: Fondbörsutredningen, 1973).
- 22 Daniel Waldenström, *Swedish Stock and Bond Returns 1856–2012* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014).
- 23 Ragnar Boman, ”Riskkapitalmarknadens renässans under 1980-talet”, i Ingemund Hägg (red.), *Stockholms fondbörs: Riskkapitalmarknad i omvandling* (Stockholm: SNS, 1988); SOU 1989:72: *Värdepappersmarknaden i framtiden: Betänkande* (Stockholm: Värdepappersmarknadskommittén, 1989), s. 205–206; Oskar Broberg, ”Globalisering, entreprenörskap och humankapital”, i Mats Larsson (red.), *Det svenska näringslivets historia 1864–2014* (Stockholm: Dialogos, 2014).
- 24 Kerstin Ullenhag, *I takt med tiden: SNS åren 1948–1998* (Stockholm: SNS, 1998); Broberg 2016.
- 25 Bengt Rydén, ”Stockholms fondbörs: Arbetsformer och förändringsbehov”, pm till börsstyrelsen 19/8 1985.
- 26 *Fermenta: Fakta och erfarenheter* (Stockholm, Stockholms Fondbörs: 1988); *Nobel industrier, Gamlestaden, Erik Penser och bankerna: Händelseförlopp, bedömningar och förslag. Rapport från en av Stockholms fondbörs tillkallad utredning* (Stockholm: Stockholms Fondbörs, 1992).
- 27 Ragnar Boman, ”En ny typ av juridisk litteratur”, i Marianne Lundius m.fl. (red.), *Aktie, aktiebolag, aktiemarknad: En vänbok till Johan Munck* (Stockholm: Corporate Governance Forum, 2013).
- 28 Rydén 1985.
- 29 Broberg 2012.
- 30 Blomé 1990.
- 31 Broberg 2012.
- 32 Blomé 1990.
- 33 Per I. Olsen, ”The Re-formatting of Electricity, and the Making of a Market”, i Barbara Czarniawska & Tor Hernes (red.), *Actor–Network Theory and Organizing* (Malmö, Liber: 2005).
- 34 Blomé 1990.
- 35 Erik Åsbrink, ”Kreditavregleringen och den ekonomisk-politiska miljön”, i Nils-Eric Sandberg (red.), *Vad kan vi lära av kraschen? Bank- och fastighetskrisen 1990–93* (Stockholm: SNS, 2005).

- 36 Broberg 2016.
- 37 Ullenhag 1998; Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020); Lars Hörngren (red.), *Kreditmarknadens spelregler* (Stockholm: SNS, 1987).
- 38 Viotti & Urwitz 1988.
- 39 Miller & Upton 1989, s. 7.
- 40 Ibid., s. 30.
- 41 Blomé 1990.
- 42 Broberg 2016.
- 43 Bredin 2013, s. 88.
- 44 Larsson 1998.
- 45 Broberg 2016.
- 46 Broberg 2012.
- 47 Broberg 2016.
- 48 Broberg 2012.
- 49 Michel Callon, "An Essay on Framing and Overflowing: Economic Externalities Revisited by Sociology", *The Sociological Review* 46:1 (1998).
- 50 MacKenzie 2006.

**Multinationella företag
–en facklig utmaning**

Sveriges Industriförbund

Till vänster: omslag till studiehäftet *Multinationella företag – en facklig utmaning* (Stockholm, Brevskolan 1973), illustration Lars Gottfridsson. Till höger: omslag till skriften *De multinationella i Sverige* (Stockholm: Sveriges Industriförbund, 1973).

Världsmarknadernas tid

De multinationella företagen och den nya internationalismen

Nikolas Glover

År 1973 producerade Arbetarnas bildningsförbund (ABF) och Brevskolan studiematerialet *Multinationella företag – en facklig utmaning*. Kurshäftet inbjöd läsarna att diskutera frågor som ”Eftersom kapitalet blir internationellt måste arbetarna i olika länder också ta till vara sina gemensamma intressen. Håller du med?”¹ På omslaget av studiehäftet illustrerades de multinationella företagens framfart med en skräckin-jagande stor rovfisk – rödvitrandig som den amerikanska flaggan – i färd med att sluka alla mindre fiskar. Samma år presenterade Sveriges Industriförbund en skrift på ett snarlikt tema, men ett helt annat tonfall: *De multinationella i Sverige*. Den var färgglatt illustrerad med en fana sammansatt av en rad olika landsflaggor: där fanns USA:s, men också Sveriges, den schweiziska och den brittiska, bland andra. Broschyren introducerade läsaren för en av de ”viktigaste och mest dynamiska företeelserna i efterkrigstidens kapitalistiska ekonomier”: multinationella företag, vilka utgjorde ”en viktig motor bakom världshandelns utveckling”.²

De två skrifterna var konkurrerande försök att bilda opinion kring ett fenomen som var på väg att förändra den internationella ekonomin i grunden. Multinationella företag står idag för 80 procent av världshandeln.³ År 1970 fanns cirka 7 000 sådana företag i världen, 2018 över 100 000, och av dessa svarade de 500 största för hälften av världens totala årliga produktionsvärde.⁴ Utvecklingen i Sverige har följt det internationella mönstret. Redan 1972 var i genomsnitt mer än hälften av de största svenska industriföretagens arbetskraft anställd utanför

Sverige. För tre av dem, SKF, Svenska Tändsticks AB och Atlas Copco, var andelen över två tredjedelar. I mitten på 1980-talet bedrev svenska industriföretag sin verksamhet i mer än 60 länder genom cirka 2 000 dotterbolag med närmare 400 000 anställda, och 1990 var i genomsnitt över 70 procent av arbetskraften i landets största företag anställda utomlands.⁵ De stora exportföretagen, som alla var multinationella i sin uppbyggnad, hade under denna tid kommit att spela en allt viktigare roll i samhällsekonomin, och näringslivets intresseorganisationer anpassade sig därefter.⁶ Men vilka sociala och politiska konsekvenser fick denna genomgripande internationalisering av näringslivet?

De multinationella företagens expansion gav under 1970-talet upphov till en intensiv offentlig debatt och politisk aktivitet i Sverige, liksom i många andra länder. Företagsledare, fackliga företrädare och politiker kopplade ihop välfärdens förutsättningar med de internationella marknadernas komplicerade geografi: kapitalets flöden, handelns förutsättningar, arbetskraftens och köpkraftens ojämna distribution ute i världen. Sett ur detta perspektiv utgör striden om de multinationella företagen på 1970-talet ett tidigt uttryck för de globaliseringsdebatter som accelererade efter kalla krigets slut.⁷ Jag vill därmed understryka att marknadens tid ständigt kännetecknats både av en politisk kamp om betydelsen av nationsgränser och om relationerna mellan olika marknadsaktörer och -institutioner. De multinationella företagens expansion och växande roll i ekonomin ställde redan på 1970-talet olika marknadstyper mot varandra: å ena sidan de internationella kapitalmarknaderna, å andra sidan den nationella arbetsmarknaden; å ena sidan de enskilda företagens frihet att anpassa sig till den internationella konkurrensen, å andra sidan deras sociala ansvar som arbetsgivare i den nationella ekonomin.⁸

För att studera dessa debatter renodlar jag konfliktlinjerna och tematiserar hur facket, näringslivet och regeringen sökte hantera de multinationella företagen som politiska aktörer och deras relation till det svenska samhället. Jag uppehåller mig särskilt vid varför näringslivsaktörerna som "försvarade" de multinationella företagen gav sig in i den politiska debatten. Det faktum att företagen kunde anklagas för att i olika utsträckning vara icke-svenska, menar jag, medförde ett politiskt legitimitetsproblem för näringslivet i den nationella politiken.

I grunden handlade därför försvaret av de multinationella företagen om att lösa upp det etablerade rumsliga likställandet mellan nationalstatens territorium och dess ekonomiska sfär.⁹

Multinationella företag i de goda spiralernas samhälle

Enligt den finske historikern Pauli Kettunen resulterade 1930-talets klasskompromisser i att tre starka normerande ideal kom att prägla den politiska kulturen i Norden under det kommande halvsekle: effektivitet, demokrati, solidaritet.¹⁰ Dessa ideal reflekterade var för sig de ideologiska krafter som bidragit till kompromisserna: kapitalismens anda, det idealiserade arvet från den fria allmogen, socialismens utopi. Tillsammans legitimerade de tre centrala politiska förväntningar om framtiden som i den nordiska moderniseringsprocessen kom att antas vara kompatibla: ekonomisk tillväxt, vidgat demokratiskt deltagande och social utjämning. Förmågan att koppla samman dessa ideal, menar Kettunen, ledde till uppkomsten av vad han kallar de goda spiralernas samhälle. De länkade på ett ideologiskt plan samman ekonomi, politik och etik i ömsesidigt förstärkande, dynamiska relationer. Främjandet av social jämlikhet ansågs frigöra människors produktiva kapacitet, vilket i sin tur höjde effektiviteten – något som förstods som en förutsättning för sociala jämlikhetssträvanden. I de goda spiralernas samhälle gavs kapitalisternas intressen moralisk och politisk legitimitet medan arbetarnas intressen vann ekonomiskt erkännande.¹¹

Kettunen menar att idealen om effektivitet, demokrati och solidaritet i de nordiska länderna alltid inkluderade en internationell dimension, då de varit små, öppna ekonomier starkt beroende av export. Politiskt kom sammanflätningen mellan det nationella och internationella till uttryck i den utåtriktade självbilden av Sverige/Norden som en internationellt sett unik modell, i kontrast till sovjetisk kommunism och amerikansk kapitalism. I den nordiska modellen kunde inte välförhållanden reduceras endast till ekonomisk prestation: sociala framsteg hade ett egenvärde. I den etiska dimensionen kom sammanflätningen mellan internationellt och nationellt till uttryck genom att jämlikhetssträvanden inom nationen förlängdes i institutionaliserad internationell solidaritet,

vilket gav upphov till ett starkt och kontinuerligt engagemang i bi-ståndsfrågor och i mellanstatliga organisationer. I den ekonomiska dimensionen tog sammanflätningen sig uttryck i en stark betoning på industrins och exportsektorns internationella konkurrenskraft.¹² De svenska industriföretagens internationella expansion redan i början av 1900-talet gjorde detta ideal särskilt framträdande i Sverige.

Kettunens tankefigur om de goda spiralernas samhälle pekar mot två centrala utgångspunkter som är viktiga för det här bidraget: dels att varken politiska, etiska eller ekonomiska ideal tillskrevs ett mer grundläggande värde än de andra i den politiska kultur som dominerade i Sverige under de första decennierna efter andra världskriget, dels att den goda spiral som de gav upphov till förutsattes vara strikt nationell, även om den hade internationella dimensioner. Båda dessa ideologiska fundament stresstestades och sviktade under 1970-talet, en förändring som belyses av den samtida debatten om de multinationella företagen. Föreliggande text ger därmed historisk konkretion åt Kettunens övergripande tes om att den accelererande globaliseringen under 1900-talets sista decennier medförde allt skarpare inbyggda motsättningar i logiken om de goda spiralernas samhälle. På grund av den ökade internationella konkurrensen framstod nu främjandet av ekonomins konkurrenskraft alltmer som en prioritet – den var fortfarande en förutsättning för, men inte längre beroende av, fördjupad demokrati och fortsatt social utjämning.¹³

Multinationella företag som organisationsform hade en lång historia, inte minst i Sverige, men själva begreppet myntades i USA 1960 och populariserades under decenniet i första hand genom företagens kritiker.¹⁴ Politiker och intellektuella i det framväxande politiska block i FN som benämndes tredje världen började förskjuta sitt intresse från politisk självständighet till ekonomiskt självbestämmande.¹⁵ För många av dem framstod multinationella företag som representanter för nykolonialism: genom att kontrollera tillgången av viktiga naturresurser, bestämma över både underleverantörer och mellanhänder och styra över stora kapitalflöden kunde företagen de facto utöva politiskt inflytande över förment självständiga stater.¹⁶ Frågan om de multinationella företagen fördes upp på FN:s agenda, så småningom inom ramen för kraven på en ny internationell ekonomisk världsordning (genomröstad i FN:s

generalförsamling 1974) och blev snart även föremål för utredningar och politiska initiativ inom flera olika internationella organisationer.

Även i den svenska offentligheten hade de multinationella företagen blivit allt synligare under 1960-talets senare del. På debattsidor och i tv-reportage började storföretagens position som nationella hjältar ifrågasättas utifrån ett kritiskt perspektiv.¹⁷ Vid samma tid fick näringslivets organisationer upp ögonen för att de stora svenska industriföretagen, som länge varit exportorienterade, var på väg att bli alltmer multinationella till sin karaktär: deras utlandsverksamhet växte snabbare än verksamheten i Sverige. År 1966 tillsattes en arbetsgrupp, bland annat bestående av representanter från Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF), för att studera frågan. Den resulterande rapporten, publicerad 1967, förde för första gången samman industrins signifikanta beroende av export med dess ökande direktinvesteringar utomlands till ett sammantaget mått på industrins "internationaliseringsgrad". Rapporten slog fast att hos svenska storföretag såsom SKF, Atlas Copco och Electrolux var graden av internationalisering extremt hög.¹⁸ Nu började en växande ström av svenska national- och företagsekonomer analysera företagens internationaliseringsmönster, drivkrafter och effekter.¹⁹ Regeringen tillsatte en arbetsgrupp under ledning av Alva Myrdal för att kartlägga behovet av den nya vetenskapliga grenen framtidsstudier i Sverige. Bland de frågor som behövde undersökas var "de möjligheter ett litet land som Sverige har att själv bestämma sin framtid i en värld med ständigt växande inflytande för stormakterna och de multinationella företagen".²⁰

De svenska företagens accelererande internationalisering, som nu blev en fråga om deras "multinationella" karaktär, öppnade alltså runt år 1970 en ny, intensivt bekämpad front i de gamla debatterna mellan fackföreningsrörelsen, regeringen och det organiserade näringslivet om var, bokstavligen, gränserna gick för marknadens behov och statens ansvar. "MNF-frågan" omfattade både det konstaterade faktum att svenska företagsinvesteringar ökade snabbare utomlands än i Sverige och den av många antagna utvecklingen att utländska ägare skulle köpa upp företag verksamma här och dominera den svenska marknaden. Som jag ska visa härnäst med hjälp av Kettunens terminologi kan den politiska aktiviteten förenklat förklaras med att företagens expansion ansågs

ha en avgörande effekt på, i tur och ordning, den svenska modellens demokratiska ideal, regeringens utrikespolitiska solidaritetslinje och villkoren för industrin att ständigt eftersträva effektivitet.

Hotet mot den demokratiska modellen

LO:s kongress tillsatte 1971 en utredningskommitté som skulle lägga grunden för en ”konsekvent och sammanhållen facklig strategi” på området multinationella företag.²¹ Utredningen, presenterad för 1976 års kongress, behandlade frågor om hur arbetarnas vunna demokratiska inflytande skulle försvaras i en era då företagen blev alltmer internationaliserade. Som Andreas Mørkved Hellenes visat, importerades begreppet ”den svenska modellen” från franskan till svenska först i början på 1970-talet – ungefär samtidigt som fackföreningsrörelsen vände sin uppmärksamhet mot frågan om de multinationella företagen. *Modèle suédois* hade myntats 1967 av den franske journalisten och redaktören Jean-Jacques Servan-Schreiber i boken *Le défi américain* i en analys av olika alternativ (”modeller”) som kunde konkurrera med den expansiva amerikanska kapitalismen. I Servan-Schreibers analys förenade den svenska modellen avancerad industri, statliga subventioner, överenskommelser mellan arbetsmarknadens parter och en allmän uppslutning kring behovet av både social och ekonomisk utveckling.²² För utländska betraktare som Servan-Schreiber, och för många inom den svenska arbetarrörelsen, framstod den svenska modellen som en motkraft till de växande amerikanska multinationella koncernerna, det vill säga den otäcka rovfisken på framsidan av ABF:s kurshäfte.

Definitionerna av den svenska modellen gick visserligen isär när begreppet anammades i svensk politik av politiker på både höger- och vänstersidan, men de hade ändå det gemensamt att modellen refererade till ett sammanhållet och i någon utsträckning unikt *nationellt* ekonomiskt system, i vilket arbetare och arbetsgivare var överens om fördelarna med kollektivavtal, det rationella med en solidarisk lönepolitik och de avgörande skillnaderna mellan den internationellt konkurrensutsatta delen av ekonomin (”K-sektorn”) och den som skulle skyddas därifrån (”S-sektorn”).²³ Utifrån en sådan förståelse av den rådande ordningen såg fackföreningsrörelsen, liksom den socialdemokratiska regeringen,

”de multinationella” som en invasiv art. Genom sin flytande geografiska hemvist ansågs företagen inte ha någon given lojalitet gentemot den nationellt centrerade samhällsmodell som hade byggts upp, utan den multinationella beslutsprocessen ”fjärmar sig från nationen och löntagarna”.²⁴ I samma takt som kapitalet internationaliserades, försvagades därmed arbetarrörelsens förmåga att se till att det privata kapitalet aktivt deltog i den fortgående processen mot fördjupad svensk industriell demokrati:²⁵

Lagstiftningen för svensk arbetsmarknad genomgår en omfattande reformering i syfte att stärka löntagarnas positioner och ge inflytande över företagen. De multinationella företagen kan i kraft av sin ekonomiska makt motverka denna lagstiftning. Vidare kan de äventyra den sysselsättningspolitik som bedrivs i vårt land.²⁶

För fackföreningsrörelsen och regeringen blev därför ett viktigt mål att försvenska de multinationella företagen på två sätt. För det första skulle deras agerande på den svenska arbetsmarknaden och i den svenska ekonomin anpassas till den rådande samhällsmodellen. Regeringen skärpte 1973 kontrollen över vissa utländska övertaganden av svenska aktiebolag i de fall dessa kunde anses strida mot ”väsentligt allmänt intresse”.²⁷ Logiken låg i att utländska investerare och aktörer inte kunde förväntas agera med den svenska allmänhetens bästa för ögonen.²⁸ Några år senare beslutade regeringen enligt samma logik även att utgående direktinvesteringar av svenska företag inte bara skulle godkännas av Riksbankens valutastyrelse ur penningpolitisk synpunkt utan även bedömas utifrån samhällsekonomiska perspektiv. Valutastyrelsens sammansättning breddades till att inkludera fackliga representanter, och utgångspunkten var att avkastningen av svenskt kapital som investerats i utlandet i möjligaste mån skulle återföras från dotterbolaget till Sverige.²⁹ Företagens internationaliseringsprocesser skulle på detta sätt aktivt harmoniseras med demokratiskt förankrade nationella politiska mål: investeringarnas industri- och sysselsättningspolitiska effekter i Sverige skulle vägas in när tillstånd gavs till utlandsinvesteringar.

För det andra skulle industrin förmås att genom sin multinationella verksamhet utåt representera den svenska modellen i andra länder.

Arbetsgivarna konstaterade att kraven nu ökade på dem att inte bara skapa underlag till svenskt välstånd, utan att de även både hemma och ute i världen ”i handling skall visa ett ökat ’ansvarstagande’”.³⁰ Facket menade att svensk arbetsrätt, och fackens relativt starka position, borde tillämpas även i de svenskägda dotterbolagen utomlands.³¹ Genom att öka sitt engagemang i de internationella fackliga organisationerna kunde svenska löntagare samtidigt verka för att de rättigheter de vunnit i Sverige spred sig till andra länder. Från arbetsgivarhåll noterades hur fackföreningsrörelsen verkade vilja bli ”fadder i förhållande till andra länders fackliga organisationer”.³² Med stöd från IF Metall drev de lokala fackföreningarna vid svenska dotterbolag i Sydamerika frågan om att där implementera den svenska medbestämmandelagen.³³ Samtidigt rapporterades det om att de internationella facken, Internationella Livsmedelsarbetarförbundet och Internationella Fabriksarbetarförbundet hade som strategi att mobilisera arbetare i Sverige för att internationalisera stridsåtgärder riktade mot multinationella företag: de svenska facken ansågs välorganiserade och den svenska arbetsmarknadslagstiftningen var liberal.³⁴

”Den viktigaste åtgärd som kan vidtas för att lösa de problem som den internationaliserade storföretagsekonomin skapar”, konstaterade Harry Fjällström på LO, ”är en demokratisering av ekonomin nationellt och internationellt.”³⁵ Politikens svar skulle alltså dels vara att inordna de multinationella företagen i den existerande svenska modellen, dels genom diplomatisk aktivitet på det internationella planet söka demokratisera det globala ekonomiska systemet. Med en sådan kombination kunde försvaret av den demokratiska modellen, och främjandet av den internationella solidariteten, harmonieras för att politiskt tygla den ekonomiska internationaliseringen.

Hotet mot den internationella solidariteten

I mars 1973 bildade industriminister Rune B. Johansson (S) en tvärdepartemental beredningsgrupp med uppgift att följa frågor om multinationella företag och föreslå politiska åtgärder. Under ledning av statsrådet Carl Lidbom (S) och med högt uppsatta tjänstemän från Justitie-, Finans-,

Handels-, Inrikes-, Industri- och Utrikesdepartementen skulle gruppen enligt direktivet samordna de statliga aktiviteterna på det nya politiska sakområdet multinationella företag.³⁶ Bland annat skulle den ”dra upp riktlinjerna för det svenska handlandet inom internationella organisationer” såsom FN, OECD och ILO.³⁷

Den internationella regleringen av multinationella företag blev därmed en fråga på regeringens utrikespolitiska agenda. I slutet av 1960-talet hade Sverige profilerat sig som en aktiv brobyggare mellan de rika, industrialiserade länderna i norr och det block av fattigare länder som agerade under benämningen tredje världen. Av både ideologiska och geopolitiska skäl använde regeringarna under 1970-talet, först den socialdemokratiska, sedan de borgerliga, särskilt FN och dess olika internationella forum, för att verka för ett internationellt system som gav mindre stater (såsom de nordiska länderna) och fattigare länder (såsom de i tredje världen) mer inflytande över den globala utvecklingen, på bekostnad av stormakterna i öst och väst.³⁸ Arbetsgruppen för framtidsforskning, under ledning av Alva Myrdal, konstaterade att Sverige både hade särskilda förutsättningar och ambitioner att föra en ”profilerad och pådrivande politik i internationella sammanhang”.³⁹

Denna utrikespolitiska kurs, länge präglad av Olof Palmes internationalistiska retorik och engagemang, förutsatte att världens nationalstater genom mellanstatliga organisationer tillsammans kunde styra den globala utvecklingen. Utifrån en sådan världsbild framstod det växande politiska och ekonomiska inflytandet hos privatägda, multinationella företag som ett hot. I takt med att produktion och distribution i allt mindre grad tycktes vara bundna av nationsgränser, identifierade Alva Myrdals utredning ”[b]ehovet av koordinering av ekonomiska beslut över nationalstaternas nivå. En aspekt av detta är nationers och överstatliga organs möjlighet att lagstifta om och reellt kontrollera multinationella företag.”⁴⁰ Politiken syftade till att genom ett starkt FN bidra till ett rättvisare internationellt system, där rika länder och stora företag inte fick mer att säga till om än fattiga stater och nationella aktörer.⁴¹ För att en sådan solidaritetslinje faktiskt skulle betyda något för den svenska utrikespolitiken behövde regeringen ta tredje världens parti gentemot de multinationella företagen. ”Utvecklingsländernas” krav på autonomi

och utveckling behövde gå före företagens intresse av handlingsfrihet och vinstmaximering, även om dessa var svenska. Det menade i alla fall de forskare som på Sekretariatet för framtidsstudier genomfört en större studie av "Sveriges internationella villkor".⁴² Internationell solidaritet förutsatte ett medvetet accepterande av "vissa icke obetydliga olägenheter för egen del": "Såväl konsumtion och produktion måste i någon mening 'planeras' för att bli förenliga med solidaritetskraven".⁴³ I sekretariatets rapporter stipulerades därmed att målet att bibehålla politisk autonomi trots den ökande internationaliseringen, liksom principen om att visa solidaritet med tredje världen, var så pass viktiga att det var acceptabelt att de i någon mån fick kosta, i form av eventuell minskade marknadsandelar, privatkonsumtion och konkurrenskraft.

Regeringens utrikespolitiska utspel gick under mycket av 1970-talet, åtminstone på ett retoriskt plan, inte sällan emot den svenska industrins uttalade intressen.⁴⁴ Efter att näringslivet fört en lång kampanj för att regeringen skulle erbjuda investeringsgarantier för att uppmuntra företag att investera i utvecklingsländer, införde till exempel regeringen ett sådant system som till näringslivets ilska helt var anpassat till värdlandsregeringens intressen och nationella utvecklingsplaner.⁴⁵ Och när de multinationella förhandlingarna om OECD:s nya uppförandekod för multinationella företag pågick, konstaterade näringslivsobservatörer i Nederländerna såväl som Sverige att den svenska regeringen inom OECD stod "längst ut till vänster".⁴⁶ Från den svenska delegationens håll restes betydligt högre krav på insyn i företagens planer och ekonomiska förhållanden än av de andra regeringarna. När FN på tredje världens initiativ 1974 antog en deklaration om upprättandet av en ny internationell ekonomisk världsordning tillhörde den svenska regeringen den skara industrialiserade ekonomier som stödde beslutet och särskilt betonade behovet av att säkra ökad politisk kontroll över multinationella företag.⁴⁷ När sedan 1976 en kommission bildades för att utarbeta en uppförandekod inom FN för multinationella företag, kandiderade Sverige aktivt och framgångsrikt för ordförandeposten.⁴⁸

Från fackligt och politiskt håll gick det således att föreställa sig en dynamisk relation mellan att skydda den svenska modellens fackliga och demokratiska landvinningar och lyfta fram solidaritetsprincipen i utrikespolitiken utan att ifrågasätta en grundläggande positiv inställ-

ning till frihandel. Denna syn på politikens och solidaritetens primat menade dock näringslivets företrädare var ödesdigert naiv: den tog inte hänsyn till företagens roll för konkurrenskraften.

Försvaret av den internationella konkurrenskraften

I november 1973, ett halvår efter att Lidboms grupp tillsatts av regeringen, koordinerades SAF:s politiska aktivitet inom sakområdet. Då bildades en arbetsgrupp under ledning av Hans-Göran Myrdal för att bevaka och arbeta med opinionsbildning om multinationella företag. Syftet var att "snabbt åstadkomma en bättre balans i den allmänna debatten om MNF-problemen – ett 'avväjande försvar' – eftersom debatten hittills varit ensidigt inriktad på att svartmåla MNF". Enligt Myrdal och SAF-direktören Sven Jungholm tog kritikerna i regel sikte på "problemen" (citationstecken i original) med företagens utbredning, deras "makt" (citationstecken i original) och svåråtkomlighet för lagstiftning.⁴⁹

För Myrdal och MNF-gruppen var försvaret av multinationella företag ett led i deras ideologiska kamp till försvar för det fria näringslivet och marknadsekonomi i allmänhet. Det var del av en mer omfattande och påkostad opinionsbildningsoffensiv som näringslivets organisationer och SAF gav sig in på under 1970-talets första år.⁵⁰ I försvaret av multinationella företag konstaterades att SAF, med hänsyn till sin varierade medlemssammansättning, inte kunde argumentera för att dessa var överlägsna andra typer av företag, och inte heller generellt att stora företag var bättre än små. Principen som skulle försvaras var företagets valfrihet, att själva avgöra vad som var bästa sätt – nationellt eller multinationellt – att organisera sig och bedriva sin verksamhet.⁵¹

Eftersom politiker, media och fackliga företrädare behandlade "de multinationella företagen" som ett "sammanhängande frågekomplex", så måste näringslivet utgå från en strategi som förhöll sig till detta.⁵² Målet med opinionsbildningen blev att lösa upp frågekomplexet – och företagskategorin i sig – i sina beståndsdelar. Tillsammans med framför allt Internationella handelskammarens svenska nationalkommitté (IHSN, idag ICC Sweden) ägnade sig MNF-gruppen under resten av decenniet åt att på olika sätt normalisera fenomenet multinationella företag och pedagogiskt förklara internationaliseringens drivkrafter och förtjänster.

Det som krävdes var en informationsverksamhet som belyste ”betydelsen för samhället och individen av företagens internationalisering, av den internationella arbetsfördelningen och marknadshushållningen”.⁵³ En första insats var att bemöta fackföreningsrörelsens krav på att löneförhandlingar skulle ske centraliserat, mellan multinationella arbetsgivare och internationella fackliga sekretariat. I en debattserie i *Svenska Dagbladet*, som sedan gavs ut i bokform av SAF och spreds både nationellt och internationellt, tryckte Hans-Göran Myrdal på de interna motsättningarna mellan fackets krav på internationell solidaritet och den solidariska (nationella) lönepolitiken.⁵⁴

De anställda i de multinationella företagen ansågs vara av särskild vikt för informationsinsatserna: ”kan man inte övertyga företagens egna anställda, kan man inte heller övertyga den allmänna opinionen”.⁵⁵ Problemet, menade man inom IHSN, var visserligen en brist på solidaritet, men inte med tredje världen. Den hårda kritiken riktad mot multinationella företag hade skadat arbetarnas solidaritet med det egna företaget.⁵⁶ Även ”unga” pekades ut som en viktig målgrupp. Med anledning av en opinionsundersökning som visade att 46 procent av de tillfrågade i åldern 16–24 ansåg att begreppet multinationella företag har ”en dålig klang”, konstaterade industriförbundets tidskrift att mer upplysningsarbete krävdes kring ”vårt internationella beroende” och det faktum att den var en förutsättning för en ”fortsatt standardutveckling”.⁵⁷

En kampanj som IHSN organiserade under 1976 syftade till att revidera den bild av multinationella företag som massmedia och fackföreningar frammanat av ”gigantiska jättar” som suger ut, exploaterar och förorenar.⁵⁸ Kampanjen riktades i första hand till anställda i företagen, men förhoppningen var att den även skulle spridas i folkbildningskretsar och skolor. I samband därmed utgavs skriften *Multinationella företag*, framtagen i samarbete mellan IHSN, MNF-gruppen och reklambyrån Kreab, en rikligt illustrerad publikation med pedagogiskt presenterad statistik, som innehöll ett historiskt narrativ om utvecklingen från självhushållning till internationell arbetsfördelning, där det senare i själva verket var en förutsättning för små länders välfärd: ”Multinationella företag [...] är en vidareutveckling av handel. Genom de multinationella företagen kan man bättre tillvarata fördelarna med specialisering och internationell arbetsfördelning”.⁵⁹ I skriften förklarades vidare att

företagen bidrog till utveckling, inte utsugning, i tredje världen, och att talet om deras aggregerade storlek var överdrivet skräckinjagande: ”I varje land där ett multinationellt företag verkar är det litet i förhållande till landet.”⁶⁰

Hans-Göran Myrdal deltog aktivt i mediedebatter, ibland till försvar för utländska bolag som Shell och Unilever, ibland till motangrepp då LO kritiserade de svenska multinationella koncernernas sysselsättningssiffror i Sverige.⁶¹ Näringslivets organisationer riktade sig också mot forskarna på Sekretariatet för framtidsstudier, som de tyckte lade en orimlig vikt vid idealet att kunna bedriva en självständig nationell politik.⁶² I en rapport skriven av Marian Radetzki på SNS betonades istället de ekonomiska konsekvenserna av att Sverige valde att försöka motarbeta internationaliseringen och ”avskärmade” landet från den internationella ekonomin. Det skulle leda till produktionsbortfall, förlorade stordriftsfördelar och lägre tillväxt, och omvärldens negativa reaktioner skulle mycket väl kunna leda till en betydligt mer omfattande – och mer destruktiv – avskärmning än vad Sverige önskade. Radetzki drog slutsatsen att trots den intensiva debatten skulle internationaliseringen av den svenska ekonomin fortsätta att accelerera.⁶³

Kampen om internationaliseringen – och internationalismen

Om nu en fortsatt internationalisering verkade oundviklig, varför lade då näringslivet så stora resurser på att förklara och försvara de multinationella företagen? För att besvara den frågan vill jag ta hjälp av statsvetaren Doris Fuchs begreppsapparat, då hon menar att näringslivets makt kan analyseras ur tre perspektiv: såsom instrumentell, strukturell och diskursiv. Instrumentell makt handlar om företagets förmåga att påverka politiker och den politiska processen genom lobbyverksamhet och kampanj-/partifinansiering. Den betonar hur enskilda aktörer, ibland genom intresseorganisationer, ibland via personliga kontakter, driver sina intressen och strategiskt försöker påverka politiken. Strukturell makt pekar istället på det sammanhang som föregår det politiska förhandlingsskedet och därmed avgör varför vissa förslag aldrig överhuvudtaget formuleras eller läggs fram. Den strukturella aspekten be-

lyser ekonomins och politiska elitors beroende av företagsinvesteringar, sysselsättning och skatteintäkter och effekterna av det implicita hotet att företag kan flytta sin verksamhet utomlands. Diskursiv makt, slutligen, handlar om hur sociala normer och idéer aktivt formas genom kommunikativa praktiker för att rama in vilka politiska problem som måste åtgärdas och hur.⁶⁴

Det kan konstateras att den svenska industrin traditionellt haft såväl instrumentell och strukturell som diskursiv makt, och på så vis haft inflytande på den nationella politiken. Inom det nya internationellt orienterade sakområdet multinationellt företagande uppstod i början av 1970-talet interna spänningar mellan dessa dimensioner av påverkan. När regeringen inrättade Carl Lidboms särskilda interdepartementala arbetsgrupp stod det klart från näringslivets sida att de initiativ som skulle komma från gruppen till stor del skulle drivas av fackliga och utrikespolitiska intressen.⁶⁵ De internationaliserade företagens särskilda strukturella makt, förmågan att flytta arbetstillfällen från Sverige, tycktes i detta fall till och med närmast försvaga deras instrumentella och diskursiva makt inom den nationella politiken: genom framhävandet av deras multinationella karaktär hade aktivister, fack och politiker lyckats misstänkliggöra näringslivets lojalitet mot det nationella projektet.

Redan näringslivets egen utredning från 1967, den som först mätte internationaliseringsgraden i industrin, förutsåg att storföretagens relation till sitt nationella ursprung skulle förändras: "den svenska 'karaktären' på dessa företag [kommer] alltmer försvagas. De kommer sannolikt att i framtiden jämte andra, och ofta större, internationella företag, bilda en grupp som inte 'tillhör' något särskilt land".⁶⁶ En sådan utveckling riskerade att underminera näringslivets legitimitetsanspråk i den nationella politiken. Inom SAF konstaterades att motståndet mot multinationella företag var djupt känslomässigt. Allmänheten var "föga ömhudad" när det gällde försök att inskränka utlandsägda företags friheter, då det upplevdes som "obehagligt att utlänningar styr och ställer i företag, som är verksamma här i landet".⁶⁷ En direktör på svenska Shell konstaterade internt i liknande termer att "fördomarna om MNF är ju stora och oljebolagens trovärdighet är liten".⁶⁸ I och med att de multinationella företagens intressen intuitivt kontrasterade mot det svenska "samhällets", bröt kritiken mot tanken om de goda spiralerna och den

grundläggande dynamiken mellan ekonomi, demokrati och etik. Detta fick konsekvenser för industrins legitimitet, och därmed dess möjlighet att utöva inflytande i politiken.

Näringslivets informationskampanjer till de multinationella företagens försvar bör därför ses som ett led i kampen att återta förlorad diskursiv makt, med syfte att (åter)legitimera storföretagens strukturella och instrumentella makt. De multinationella skulle inte, såsom kritikerna ville, ställas i motsats till det nationella. Den pedagogiska ambitionen låg i att lansera en ny förståelse av relationen mellan nationalism och internationalism. Industriförbundets Axel Iveroth menade att Sverige otvetydigt var på väg mot "en multinationell framtid", och det som krävdes var en saklig diskussion därom.⁶⁹ I dagens "tvärnationella samhälle" hade "internationalismen", enligt Exportföreningens Stig Ramel, "på det ekonomiska området fått beteckningen multinationell".⁷⁰ I ljuset av dylika framtidsvisioner kunde arbetarrörelsens internationalism framställas som möjligen falsk och klart förlegad. Ramel konstaterade: "Företagens politik har internationaliserats medan regeringarnas agerande alltjämt i en förskräckande utsträckning är trängsynt nationalistisk – detta trots alla högstämda deklarationer om motsatsen."⁷¹ Industriförbundet menade på ett liknande sätt att företagen "förmått utnyttja den ekonomiska internationaliseringen betydligt effektivare än nationella regeringar och fackliga organisationer".⁷² Och en satsning inom Industriförbundet på ett särskilt näringslivsorgan, Industrins råd för utrikesfrågor, ansågs sommaren 1976 nödvändig eftersom regeringen Palme fört en så pass "isolationistisk utrikespolitik" att det försvårat svensk medverkan i internationella sammanhang. "Det måste därför åligga näringslivets organisationer att etablera och upprätthålla goda förbindelser på det internationella planet."⁷³ På den ekonomiska internationaliseringens horisont blev internationalisten Palme en representant för politisk isolationism.

Som ett led i att introducera en multinationell, snarare än internationalistisk, världsbild hos svenska politiker och arbetare, sökte informationskampanjerna avdramatisera de multinationella som företagskategori genom att domesticera dem. Med hänsyn till antalet multinationella företag och Sveriges andel av världshandeln i relation till landets folkmängd, förklarade SAF:s och IHSN:s skrift stolt att Sve-

rige redan var ”mer multinationellt än de flesta”.⁷⁴ Istället för att överta kritikernas fokus på de stora USA-baserade företagens agerande i fattiga länder, framlyfte näringslivet – såsom flaggorna på bilden i början av denna text illustrerar – att alla de mest kända svenska företagen redan var multinationella. Dessutom betonades i informationsinsatserna att dotterbolag till utländska företag i Sverige i praktiken var svenska företag som alla andra: de skulle följa svensk lagstiftning, anpassa sig till den svenska arbetsmarknaden och bli medlemmar i SAF.⁷⁵ På så vis hade multinationella företag varken mer eller mindre makt än andra, utan rättade sig helt efter den nationella lagstiftningen.⁷⁶ Chefen för svenska Philips konstaterade att företagets ”anställda är medborgare i Sverige, vi säljer våra produkter här, vi tillverkar en stor del av dess produkter här i Sverige och vår export är svensk export”.⁷⁷

Liksom facket och regeringen var det näringslivets ambition att ”för-svenska” de multinationella företagen, men här handlade det inte om att ”styra” dem till detta utan att förändra uppfattningen om den nationella tillhörighetens gränser. Budskapet var att företagen inte behövde assimileras genom politiska initiativ, eftersom de redan var integrerade: de hade redan, just för att de var multinationella, en samhällsbärande roll i Sverige. Detta budskap möjliggjorde nya goda spiraler mellan internationell solidaritet och främjandet av internationell konkurrenskraft. Under ledning av Curt Nicolin valde IHSN att betona hur Sveriges utrikespolitiska tradition faktiskt kunde sammanfalla med de multinationella företagens intressen. I en propå till regeringen underströk organisationen att ett starkare internationellt regelverk som skyddade företagsinvesteringar i främmande länder inte bara låg i tredje världens intresse, utan även sammanföll med ”den traditionella svenska linjen i folkrättsliga sammanhang”:

Vad som fordras är att i-länderna anstränger sig att förklara varför och hur tillfredsställandet av företagens krav i ifrågavarande hänseenden skulle kunna främja u-ländernas intressen och att detta ingalunda har något att göra med historiska eller ideologiska betraktelsesätt. Få i-landsregeringar skulle bättre än den svenska – med dess goda anseende i u-landsvärlden – lämpa sig för den uppgiften.⁷⁸

IHSN mobiliserade här en version av de goda spiralernas samhälle anpassad till en ny era: den internationella solidariteten och den demokratiska modellen blev till ett förtroendekapital i den internationella konkurrenskraftens tjänst.⁷⁹

Multinationell arbetsdelning och internationell konkurrens på 1980-talet

Frågekomplexet kring multinationella företag fick politiker, fackföreningsledare och industritoppar att formulera sina visioner om hur gränser mellan det nationella och det internationella skulle regleras och nyttjas i en snabbt föränderlig omvärld. Visionerna motsade varandra på många viktiga punkter, då de oftast byggde på prioritering av något av Kettunens ideal – de politiska, etiska, ekonomiska – högre än de andra. Det blev allt svårare att kombinera försvaret av den svenska modellen, främjandet av solidaritet och stödandet av industrins konkurrenskraft när gränserna mellan det nationella och internationella framstod som alltmer töjbara, godtyckliga, irrelevanta eller porösa. Medan facket exempelvis förespråkade multinationella partsförhandlingar inom de internationella koncernerna och stärkt nationell lagstiftning, förespråkade arbetsgivarna motsatsen: minskade nationella regleringar av de multinationella företagens ekonomiska transaktioner men fortsatt strikt nationella partsförhandlingar i respektive verksamhetsland.⁸⁰ Och medan både regeringen och näringslivet menade att de multinationella företagens expansion krävde starkare multinationella regleringar, bottnade denna samsyn i helt olika uppfattningar om vari problemet låg. Regeringen ville stärka FN:s, och därigenom nationalstaternas, förmåga att kontrollera företagen, men industrins politiska agenda handlade om att stärka företagens internationella juridiska rätt *mot* nationalstaten och hot om diskriminering och nationalisering.⁸¹ Ingen förespråkade ”protektionism”, kampen handlade om att mobilisera olika nationellt rotade traditioner av ”internationalism”.

Debatten om de multinationella företagen stod inte heller mellan intressenter för eller mot marknadslösningar. Facket såg sig som försvarare av en viss, historiskt etablerad marknad – den svenska arbetsmarknaden

– eftersom en annan – de internationella kapitalmarknaderna – tycktes vara på väg att underminera den uppnådda institutionella jämvikten mellan köpare och säljare av varan arbetskraft i Sverige. Andra aktörer, särskilt inom Sekretariatet för framtidsstudier, förespråkade olika lösningar för att i FN:s regi styra de internationella marknaderna och rättvist fördela de mervärden de skapade, med målet att uppnå det som en utredning benämnde ”någon form av övernationell blandekonomi”.⁸²

Debatten rasade som mest intensivt i mitten av 1970-talet, men ebbade sedan ut. Forskarna inom Sekretariatet för framtidsstudier konstaterade vid 1980-talets början att kraven på en ny ekonomisk världsordning förlorat sin politiska kraft.⁸³ För både fack och arbetsgivare hade det samtidigt blivit tydligt att de internationella sekretariaten och fackliga samarbetsorganisationerna av praktiska och ideologiska skäl aldrig skulle kunna mobiliseras till jämbördiga motparter till de multinationella arbetsgivarna.⁸⁴ Arbetarnas organisationer var fasta i sina nationella ramar, medan kapitalet blev allt rörligare. Framåt mitten av decenniet började det bli tydligt att målet att främja internationell konkurrenskraft hade etablerat sig som dominerande i Sveriges förhållningssätt till internationaliseringens utmaningar.⁸⁵ Medan idealen om den unika svenska modellen och den internationella solidariteten hade odlat en nationell idé om svensk storhet, byggde det nya imperativet att prioritera konkurrenskraften på insikten om Sveriges litenhet. Näringslivsorganisationerna ansåg att de efter sina kampanjer kunde registrera en ökad förståelse i samhället för de multinationella företagen. I slutet av 1982 började de till och med ana en ”positiv känslighet” hos den ny-tillträdde socialdemokratiska regeringen.⁸⁶ Den ”tredje vägens politik” som regeringen nu slog in på byggde enligt finansminister Kjell-Olof Feldt på medgivandet att ”näringslivets internationella konkurrenskraft avgjorde sysselsättningsläget i Sverige”.⁸⁷ I enlighet med denna insikt avreglerades valutamarknaden under de kommande åren.

I mitten av 1980-talet hade sprängkraften i MNF-frågan mattats av. De kritiska rösterna, de som ställde internationaliseringens konsekvenser mot den svenska modellens framsteg och solidaritetslinjen hördes fortfarande, men realiteten var att det växande antalet multinationella företag inte längre framstod som en urskiljbar, potentiellt fientlig och självklart reglerbar grupp samhällsaktörer. Medan regeringen och fack-

liga organisationer länge varit anhängare av internationell frihandel mellan länder, hade de nu lärt sig acceptera utvecklingen mot internationell arbetsdelning inom företag.⁸⁸ Teoretiskt låg idealen om internationell frihandel och intra-organisatorisk arbetsdelning nära varandra, men de medförde väldigt olika politiska och sociala relationer mellan arbetsgivare och arbetstagare. Tanken att svenska arbetare i det långa loppet tjänade på att svenska företag expanderade utomlands, även när det på kort sikt sammanföll med förlorade arbetstillfällen i Sverige, var kontroversiell 1973 men tämligen accepterad ett decennium senare. Så när Industriförbundet firade 75-årsjubileum 1985 kunde det till exempel publicera en helsidesannons i *Dagens Nyheter* i vilken IF Metalls ordförande Leif ”Blomman” Blomberg hyllade svensk företagsamhet, framhöll behovet av höga vinster och vikten av internationell konkurrenskraft: ”Vi ska inte bara tjäna pengar i dag. Vi ska tjäna pengar i morgon och övermorgon också. Och då måste vi stängas med japaner, amerikaner, tyskar, osv. Allesammans grabbar och tjejer med slipade tänder.”⁸⁹ Fack och regering fann sig nu i en ny position visavi de multinationella företagen: som deras lojala vägröjare i den hårda konkurrensen om internationella marknadsandelar.

- För mer om hur accelererande globalisering påverkade fackets samhällsposition, se Erik Bengtssons kapitel.
- För mer om de politiska aspekterna av företagsorganisation och -kultur, se Linnea Tillemas och Andreas Mørkved Hellenes kapitel.

Noter

- 1 *Multinationella företag – en facklig utmaning* (Stockholm: ABF/Brevskolan, 1973).
- 2 *De multinationella i Sverige* (Stockholm: Sveriges Industriförbund, 1973).
- 3 John Mikler, *The Political Power of Global Corporations* (London: Polity, 2018), s. 5, 8.
- 4 *Ibid.*, s. 43.
- 5 Birgitta Swedenborg, *Svenska multinationella företag och produktiviteten* (Stockholm: IUI), s. 8; Thomas Andersson, Torbjörn Fredriksson & Roger Svensson, *Multinational Restructuring, Internationalization and Small Economies: The Swedish Case* (London: Routledge, 1996), s. 34.
- 6 Anders Kjellberg, ”Arbetsgivarstrategier i Sverige under 100 år”, i Carsten Strøby Jensen (red.), *Arbejdsgivere i Norden: En sociologisk analyse af arbejdsgiverorganiseringen i Norge, Sverige, Finland og Danmark* (Köpenhamn: Nordiska ministerrådet, 2000), s. 186; Victor A. Pestoff, ”Globalization and Swedish Business Interest

- Associations in the Twenty-first Century”, i Wolfgang Streeck, Jürgen R. Grote, Volker Schneider & Jelle Visser (red.), *Governing Interests: Business Associations Facing Internationalization* (London & New York: Routledge, 2006).
- 7 Se t.ex. Karl Haikola, *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framtidsstudier och välfärdssamhällets dilemman under det långa 1970-talet* (Lund: Historiska institutionen, 2023).
- 8 Volker Schneider & Jürgen R. Grote, ”Introduction: Business Associations, Associative Order and Internationalization”, i Wolfgang Streeck, Jürgen Grote, Volker Schneider & Jelle Vissner (red.), *Governing Interests: Business Associations Facing Internationalization* (London & New York: Routledge, 2006).
- 9 Se t.ex. Bo Stråth, *The Brandt Commission and the Multinationals: Planetary Perspectives* (Abingdon & New York: Routledge, 2023).
- 10 Pauli Kettunen, ”The Society of Virtuous Circles”, i Pauli Kettunen & Hanna Eskola (red.), *Models, Modernity and the Myrdals* (Helsinki: Renvall Institute for Area and Cultural Studies, 1997), s. 159. Kettunen har återkommit till de goda cirkelnas samhälle och då bytt ut ”demokrati” mot ”jämlighet”. Jag tycker det förra instinktivt är lite klarare. Se t.ex. Kettunen, ”Reinterpreting the Historicity of the Nordic Model”, *Nordic Journal of Working Life Studies* 2 (2012), s. 28–30.
- 11 Kettunen 1997, s. 159.
- 12 Kettunen 1998, s. 51, 54–55.
- 13 Ibid., s. 55.
- 14 D.K. Fieldhouse, ”The Multinational: A Critique of a Concept”, i Alice Teichova, Maurice Lévy-Leboyer & Helga Nussbaum (red.), *Multinational Enterprise in Historical Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
- 15 ”Tredje världen” var, som Vijay Prashad formulerat det, ”inte en plats utan ett projekt”, Vijay Prashad, *The Darker Nations: A People’s History of the Third World* (London: New Press, 2008).
- 16 Tagi Sagafi-nejad & John H. Dunning, *UN and Transnational Corporations: From Code of Conduct to Global Compact* (Bloomington: Indiana University Press 2008), s. 52.
- 17 Nikolas Glover, ”Between Order and Justice: Investments in Africa and Corporate International Responsibility in Swedish Media in the 1960s”, *Enterprise & Society* 20:2 (2019), s. 401–444.
- 18 Harald Lund, *Svenska företagsinvesteringar i utlandet: En undersökning på initiativ av Sveriges industriförbund, Svenska arbetsgivareföreningen och Sveriges allmänna exportförening* (Stockholm: Industriförbundets förlag, 1967), s. 128–129.
- 19 T.ex. Erik Hörnell, Jan-Erik Vahlne & Finn Wiedersheim-Paul, *Export och utlands-etableringar* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1973); Birgitta Swedenborg, *Densvenska industrins investeringar i utlandet 1965–1970: Swedish Direct Investment Abroad* (Stockholm: Industrins utredningsinstitut, 1973); Nils Lundgren, SOU 1975:50: *Internationella koncerner i industriländer: Samhällsekonomiska aspekter* (Stockholm: Koncentrationsutredningen, 1975).
- 20 Citerat i *Sveriges internationella villkor: Program för framtidsstudie om Sveriges roll i det internationella systemet*, utg. Sekretariatet för framtidsstudier (Stockholm: Liber-Förlag, 1975), s. 7.
- 21 *Landsorganisationens ordinarie kongress: Protokoll* (Stockholm: LO, 1971), s. 952.

- 22 Andreas Mørkved Hellenes, "Tracing the Nordic Model: French Creations, Swedish Appropriations, and Nordic Articulations", i Haldor Byrkjeflot, Lars Mjøset, Mads Mordhorst & Klaus Petersen (red.), *The Making and Circulation of Nordic Models, Ideas and Images* (London: Routledge, 2021), s. 85.
- 23 Gösta Edgren, Karl-Olof Faxén & Clas-Erik Odhner, *Lönebildning och samhällsekonomi: Rapport från en expertgrupp tillsatt av SAF, LO och TCO* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1970).
- 24 *Landsorganisationens ordinarie kongress: Protokoll 1971*, s. 931.
- 25 *Landsorganisationens ordinarie kongress: Protokoll* (Stockholm: LO, 1976), s. 947.
- 26 *Ibid.*, s. 932.
- 27 SOU 1978:73: *Kontroll av utländsk företagsetablering i Sverige m.m.* (Stockholm: Utredningen om utländska övertaganden av svenska företag), s. 260.
- 28 Se t.ex. Hans-Göran Myrdal & Sven Jungholm, "Näringslivet och de multinationella företagen", pm 29/11 1973, s. 6, (Serie) F6 (vol.) 88, Svenska Arbetsgivareföreningens arkiv (SAF), Centrum för Näringslivshistoria (CfN), Stockholm.
- 29 "Riktlinjer för prövning av tillstånd för svenska direktinvesteringar utomlands: Promemoria utarbetad inom industridepartementet i samråd med arbetsgruppen med uppgift att följa frågor rörande multinationella företag", Ds I 1974:2, Stockholm, februari 1974, s. 8, 13; Proposition 1974:89.
- 30 Axel Iveroth, "Svenskt näringsliv och politiseringen av förbindelserna med omvärlden", pm 5/9 1978, s. 2. F21G/2, SAF, CfN.
- 31 "Sammanträde med arbetsgruppen för multinationella företag", 26/3 1974, s. 2–3, F6/88, SAF, CfN; *Arbeta inom Alfa Laval* (Stockholm: Brevskolan, 1981), s. 43.
- 32 "Sammanträde med SAFs arbetsgrupp för top managementfrågor i multinationella företag" 26–27/8 1976, s. 10, F6/91, SAF, CfN. Se även Jonas Sjölander, *Solidaritetsens omvägar: Facklig internationalism i den tredje industriella revolutionen: (LM) Ericsson, svenska Metall och Ericssonarbetarna i Colombia 1973–1993* (Växjö: Växjö University Press, 2005), s. 89.
- 33 "Överläggning med SAFs arbetsgrupp för top managementfrågor i multinationella företag" 4–5/2 1980, s. 13. F6/91, SAF, CfN.
- 34 *Ibid.*, s. 11.
- 35 *Landsorganisationens ordinarie kongress: Protokoll 1976*, s. 947.
- 36 "Departementspromemoria" 22/3 1973, bilaga till "MNF-gruppens nya samsättning", MNF-sekretariatet, Industridepartementet, pm 10/2 1979, F6/87, SAF, CfN.
- 37 Myrdal & Jungholm 1973, s. 6.
- 38 Ulf Bjereld, Karl Molin & Alf W. Johansson, *Sveriges säkerhet och världens fred: Svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm: Santérus, 2008); Nikolas Glover, "Neutrality Unbound: Sweden, Foreign Aid, and the Rise of the Non-aligned Third World", i Sandra Bott, Jussi M. Hanhimäki, Janick Marina Schaufelbuehl & Marco Wyss (red.), *Neutrality and Neutralism in the Global Cold War: Between or Within the Blocs?* (Abingdon & New York: Routledge, 2016). Se även Annika Berg, Mattias Tydén & Urban Lundberg, *En svindlande uppgift: Sverige och biståndet 1945–1975* (Stockholm: Ordfront, 2021), särskilt kap. 16.
- 39 SOU 1972:59: *Att välja framtid: Ett underlag för diskussion och överväganden om framtidsstudier i Sverige* (Stockholm: Arbetsgruppen för framtidsforskning), s. 75.
- 40 *Ibid.*, s. 77.

- 41 Carl Marklund, "Double Loyalties? Small-State Solidarity and the Debates on New International Economic Order in Sweden During the Long 1970s", *Scandinavian Journal of History* 45:3 (2020). Se även Glover 2016.
- 42 *Sverige i världen – tankar om framtiden: Slutrapport från projektgruppen "Sveriges internationella villkor"*, utg. Sekretariatet för framtidsstudier (Stockholm: LiberFörlag, 1978), s. 262–263. Om sekretariatets projekt och hur forskarna i sina många rapporter om internationaliseringens villkor i den nya ekonomiska världsordningen gradvis ändrade perspektiv på Sveriges möjligheter att påverka utvecklingen, se Haikola 2023, kap. 5.
- 43 *Sverige i världen – tankar om framtiden*, s. 262–263.
- 44 Helge Berg, "Den statliga biståndspolitiken och näringslivet", pm 15/3 1971, Serie F1C, vol. 3253. Stockholms Enskilda Banks arkiv (SEB), Täckudden (TU), Stockholm.
- 45 SOU 1972:90: *Industriutveckling och utvecklingssamarbete*, utg. Industribiståndsutredningen (Stockholm: Allmänna förlaget, 1972), s. 213–221.
- 46 Giesecke, SAF, till Lundvall, LM Ericsson, brev daterat 12/9 1975, s. 2, Serie F1C, vol. 9, Internationella handelskammarens svenska nationalkommittés arkiv (IHSN), Riksarkivet, Arninge (RA).
- 47 Bo Huldt, "The Nordic Countries and the New International Economic Order: Consensus and Disagreement within the Nordic Group", *Cooperation and Conflict* 14 (1979), s. 152.
- 48 Se t.ex. Myrdal, SAF, till Träff, brev 26/10 1976, F6/88, SAF, CfN.
- 49 Myrdal & Jungholm 1973, s. 14.
- 50 Ibid. Se även Hans De Geer, *I vänstervind och högergång: SAF under 1970-talet* (Stockholm: Allmänna förlaget), s. 321–332; Bo Stråth, *Mellan två fonder: Svensk fackföreningsrörelse efter andra världskriget* (Stockholm: Atlas, 1998), kap. 6.
- 51 "Synpunkter på multinationella företag: Anteckningar av lunchsammanträdet tisdagen den 12 februari 1974", s. 2, F6/88, SAF, CfN.
- 52 Myrdal & Jungholm 1973, s. 11.
- 53 Ibid.
- 54 *De multinationella och den svenska arbetsmarknaden* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1973).
- 55 "Synpunkter på multinationella företag", s. 3.
- 56 Hadar Cars, "Informationskampanj om multinationella företag", pm författat vid IHSN 9/12 1975, s. 1, F1C/9 (IHSN RA).
- 57 "Unga attityder till arbetsmiljön ... och MNF", *Vår industri* 6 (1976), s. 39.
- 58 Cars 1975, s. 1.
- 59 *Multinationella företag* (Stockholm: IHSN & SAF, 1976), s. 5.
- 60 Ibid., s. 7.
- 61 Se t.ex. "LO angriper multiföretagen med falsk statistik", pressrelease och bilagor av Myrdal 13/12 1978, F6/89, SAF, CfN.
- 62 T.ex. Protokoll, Industrins Råd för Utrikesfrågor 14/9 1976, s. 1, F1C/3253 (SEB TU); Marian Radetzki, *Sverige avskärmat: En samhällsekonomisk analys av en svensk avskärmning från den internationella ekonomin* (Stockholm: SNS, 1981), s. 10.
- 63 Radetzki 1981, s. 98–101.
- 64 Doris Fuchs, *Business Power in Global Governance* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2007), s. 56–63.

- 65 Myrdal & Jungholm 1973, s. 6.
- 66 Lund 1967, s. 131.
- 67 "Önskemål om ökad bevakning av konsekvenserna för MNF av aktuella förslag betr företagsdemokrati, löntagarfonder m m", meddelande 27/9 1974, F6/88, SAF, CfN; "Synpunkter på multinationella företag", s. 4.
- 68 Gröndal, Svenska Shell, till Blenner, Volvo, brev 14/5 1974, F6/88, SAF, CfN.
- 69 "Vår multinationella framtid", *Vår industri* 9 (1976), s. 17.
- 70 "Morgondagens Sverige – det tvärnationella samhället", *Svensk Export* 13 (1970), s. 2.
- 71 Stig Ramel, "Missbruka inte MNFs namn", i *De multinationella och den svenska arbetsmarknaden*, s. 48.
- 72 Industriförbundet 1973, s. 6.
- 73 Protokoll, Industrins Råd för Utrikesfrågor 14/9 1976, s. 4, F1C/3253 (SEB TU).
- 74 *Multinationella företag*, s. 10.
- 75 "Synpunkter på multinationella företag", s. 2.
- 76 *Multinationella företag*, s. 19.
- 77 Citerad i Kurt Samuelsson, *Fackföreningarna och de multinationella företagen: Blir företagen multinationella? Eller de multinationella nationella? Ett analysförsök* (Stockholm: SAF, 1979), s. 54.
- 78 "Memorandum att överlämnas till industriminister Thage Peterson av ordföranden i Internationella Handelskammarens svenska nationalkommitté, tekn.dr Curt Nicolín" 9/12 1985, s. 4, F1ED/8 (IHSN RA).
- 79 Om den fortsatta utvecklingen, se Nikolas Glover, "Marketing Internationalism in an Era of Globalisation: The Swedish-South African Partnership Week, November 1999", *Culture Unbound* 13 (2021).
- 80 T.ex. Hans-Göran Myrdal, "LO:s lönepolitik och mr. Levinson", i *De multinationella och den svenska arbetsmarknaden*.
- 81 För mer om detta, se Quinn Slobodian, *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018), kap. 4.
- 82 SOU 1972:59: *Att välja framtid: Ett underlag för diskussion och överväganden om framtidsstudier i Sverige*, utg. Arbetsgruppen för framtidsforskning (Stockholm: Justitiedepartementet), s. 77.
- 83 Haikola 2023, s. 232, 234.
- 84 T.ex. Samuelsson 1979, s. 47–48.
- 85 T.ex. Stråth 1998, kap. 7; Henrik Malm Lindberg & Stig-Björn Ljunggren, *Från jämlikhet till effektivitet: Om lärande socialdemokrati under 1980-talet* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2014), s. 76–80.
- 86 "Anteckningar från sammanträde med nationalkommitténs MNF-grupp fredagen den 3 december 1982", IHSN, F1ED/8, s. 3.
- 87 Citerad i Christina Telasuo, *Småstater under internationalisering: Valutamarknadens avreglering i Sverige och Finland på 1980-talet: En studie i institutionell omvandling* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2000), s. 146.
- 88 T.ex. Adrienne Sörbom, *Politikens gränser: Globalisering, socialdemokrati och banden till nationen* (Stockholm: Atlas Akademi, 2002), s. 67–70. Om fackföreningarnas historiska relation till frihandel, se Li Anderssons avhandlingsprojekt vid Stockholms universitet.
- 89 "Blomsterspråk", annons i *DN* 27/1 1985.

Skyltfönster på Klara norra kyrkogata 24, troligen 1973. Foto: Kalle Wetterström.¹

”Allt skall bort”

Bekämpningen av Stockholms pornografimarknad

Klara Arnberg

Bilden intill, daterad 1973, visar två män – en i modemässigt tidsenlig skinnjacka och en med proper överrock och portfölj – som tittar in i skyltfönstret på en av ”sex-shoparna” på Klara norra kyrkogata i Stockholm. På glasrutan finns en orange lapp uppklistrad med texten ”ALLT SKALL BORT”.

Skylten åsyftade sannolikt en större realisation. Det är lätt att tänka sig att det var inför butiksstängning eller rentav rivning av huset, men den lilla butiken som innehades av en kvinna i 50-årsåldern fanns kvar en bit in på 1980-talet. Den låg i kvarteret Bryggmästaren 3, en kontorsfastighet från 1912 som trots flera rivningsplaner till slut fick stå kvar.² Skylten förebådade likväl det som skulle komma att ske ett decennium senare när staden på allvar förklarade krig mot den pornografiska handeln i city, då samtliga sådana inrättningar till slut avhystes eller på annat sätt försvann från huvudstadens mest ökända porrstråk – Klara norra kyrkogata.

Fotografiet knyter an till två socialdemokratiska samvetsfrågor när 1960-talets framtidsvurm övergick till 1970- och 1980-talens protester: de omfattande rivningarna av Stockholms innerstad och avkriminaliseringen av pornografin. Båda frågorna blev symboler för ett parti som både tycktes ha missbedömt konsekvenserna av sitt agerande och den folkliga opinionen. Frågan om pornografins existens i city var därmed del av en bredare kritik av socialdemokratin riktad från både vänster och höger, som framfördes med såväl feministiska som ekonomiska argument.

Samtidigt illustrerar bilden också marknadstänkandets dilemma. Marknadens tid var uppenbarligen inte alla marknaders tid. Även om liberalt orienterade politiker och debattörer under 1980-talet alltmer såg ”marknaden” som en lösning på samhällseliga problem var den snarare en metafor än en realitet. Marknader för sjukvårdstjänster, omsorg och skola fanns inte där att bara öppna dörren för. De behövde skapas med politisk hjälp. Med ny politisk styrning blev vissa marknader alltså skapade, andra stärktes och ytterligare några bekämpades. Det blev med andra ord en marknadsvändning inte bara *till* idén om en marknad utan även en vändning *bort* från vissa existerande marknader. Pornografimarknaden var en sådan. Den hade motståndare från olika politiska och aktivistiska läger, men också från kommersiella intressenter. I detta kapitel analyserar jag hur detta samlade motstånd resulterade i slutet för det som kallats pornografimarknadens guldålder och början på en tid när Stockholm skulle säljas och marknadsföras på nya sätt. Det sätter bekämpningen av pornografiförsäljningen i relation till hur staden förberedde för ett nytt *city-space*, som skulle locka till sig finansiellt kapital. I denna text ges så en inblick i hur marknadsrelationerna, men också relationerna mellan Stockholms stad och kommersiella aktörer, förändrades när pornografin åter trycktes tillbaka till en alternativ, icke-accepterad, om än laglig, ekonomisk verksamhet.

Den önskade marknaden

Stockholms innerstad var under hela 1970-talet och in på 1980-talet nedgången utanför de nybyggda delarna av city. Många hus var slitna och befolkningen minskade till följd av att människor föredrog de nybyggda förorternas högre standard och allt fler bostäder omvandlades till kontor. Det tidiga 1970-talet hade fört med sig befolkningsminskning, stagnation, avindustrialisering och en finansiell kris i huvudstaden. Decenniet har pekats ut som en brytpunkt för detaljhandeln, både på grund av en förändrad syn på reglering och sämre ekonomiska förutsättningar. Detta innebar en accelererande omvandling med koncentration till större butiker.³ Nyetableringarna var betydligt färre än nedläggningarna: mjölkbutiker, bagerier, charkbutiker slogs ut till förmån för snabbköp och stormarknader. Samtidigt utvecklades i många

städer ett koncentrerat köpcity där de större enheterna inom handeln kunde tas tillvara. Ökade kostnader för såväl lokaler som personal drev på rationaliseringar och omvandling.⁴

1970-talet innebar också att nya sociala frågor kom högt på den politiska dagordningen, något som märktes i diskussionen om citys förändring. Författaren Lars Forssell beskrev exempelvis i en publikation från satsningen ”Förnya stadskärnan” hur Stockholm blivit en storstad, om än i litet format, med tillhörande problem: ”brottsligheten flöt in från ytterområdena till citys väldiga malström, knarket, utslagningen, misären”.⁵ Kritiken mot de sociala problemen i city hade också ofta feministiska förtecken: ”Var kan en ensam kvinna egentligen känna sig säker på kvällen” frågade sig Stockholmspartisten Agneta Dreber i en intervju 1984 och fortsatte: ”Inte i city – denna förfärliga del av Stockholm som antingen är stendöd efter klockan sex eller ett tillhåll för väskryckare, prostituerade och deras kunder.”⁶

Såväl detaljhandelns omvandling som de sociala bekymren inverkade på pornografihandeln, som sedan mitten av 1960-talet hade kommit att blomstra på stadens bakgator. Mest känd var Klara norra kyrkogata, där det fanns ett kluster av butiker och klubbar och en biograf inriktad på sexfilm. ”Klara porra”, som gatan kom att heta i folkmun, låg i de kvarter som lämnades kvar till sist i Norrmalmsregleringen. I väntan på rivning eller upprustning hade kvarteren sedan decennier lämnats åt sitt naturliga förfall.⁷ När turen väl kommit till Klara norra hade protesterna mot de stora rivningarna i innerstaden kommit ikapp tiden och delar av gatan lämnades, åtminstone på ytan, intakta. Upprustning och så kallad *infill* (att byta ut vissa hus mot nybyggen som skulle smälta in i miljön) kom att praktiseras i kvarteren helt enligt 1980-talets nyorientering: ”Den stora exploateringsfasen har kulminerat – nu inriktar vi oss på förvaltning och komplettering av stadsmiljön”, uttryckte finansborgarrådet John-Olof Persson (S) det 1986.⁸

Det var förstås få som uttryckligen hade önskat sig en blomstrande pornografisk kommers mitt i Stockholms city. De liberala strömningar som under 1960-talet argumenterade för en avkriminalisering betraktade paragrafen som reglerade pornografin som en ”morallag” som inte hade berättigande om inte pornografikonsumtionen kunde bevisas vara skadlig. Flera röster hävdade därtill att en bättre, mindre ljusskygg

pornografi med konstnärliga inslag skulle kunna växa fram om bara förbud och tabun röjdes undan.⁹ "Frisläppandet" av den pornografiska marknaden 1971 var alltså inte nyliberalt eller libertarianskt motiverad, utan ett arv från 1960-talets sexliberalism. Förändringen betydde att det som tidigare fallit under strafflagens paragraf om "sårande av tukt och sedlighet" kunde säljas öppet. Produktionen blev helt fri, medan fönsterskyltning och annan marknadsföring begränsades. Den grundläggande tanken var att den som ville producera eller konsumera pornografi skulle få rätt till det, medan den som ville avstå skulle slippa konfronteras med den via direktreklam eller genom det av skyltfönstren utökade offentliga rummet.

Flera europeiska och nordamerikanska städer upplevde en liknande marknadsutveckling, där pornografiåterförsäljare, strippklubbar och porrbiografer koncentrerades till särskilda kvarter från mitten av 1960-talet: Soho i London, Times Square i New York och Tenderloin i San Francisco.¹⁰ Koncentrationen av sexuell kommers i särskilda kvarter har ofta resulterat i (och blivit resultat av) viljan att planera staden så att den oönskade marknaden hålls avskild från "familjevänliga" kvarter. Snarare än att förbjuda det som ansetts perverst, farligt eller omoraliskt införde många städer så kallade *zoning laws*, där kommersiell sexualitet accepterades inom vissa urbana gränser, medan andra använde licensieringssystem eller speciella lokala förordningar för att reglera eller kontrollera marknaden.¹¹

Stockholm var förstås, med sina cirka 750 000 invånare 1970, en småstad jämförd med London, New York och San Francisco. Spridningen av porrklubbar och -butiker var, utöver Klara norra, relativt jämn i innerstaden, med undantag från mer välsituerade delar av Östermalm och Kungsholmen, där de låg mindre tätt.¹² Staden hade köpt upp en stor del av fastighetsbeståndet i väntan på rivning, och såväl reglerade hyror som stopp för större renoveringar i city har pekats ut som orsaker till att många hus förföll och att mer tveksamma verksamheter bedrevs där.¹³ I Sverige infördes aldrig några *zoning laws* även om det några gånger kom på förslag; sådana ansågs oförenliga med näringsfrihetslagstiftningen. Klara norra blev istället ett mer organiskt framväxande kluster i några av gatans kvarter. Liksom motsvarande områden i andra europeiska och nordamerikanska städer blev gatan en symbol för

problemen med pornografin och ett fysiskt slagfält för aktivism emot den. Eftersom gatan var känd för sitt utbud var polisen inte lika strikt i sin tillsyn av skyltningsförbudet där, utan betraktade gatan öppet som en ”pornografins frizon”. De kände till och varnade butiksägarna muntligt om de såg något tveksamt i skyltfönstren, men ingrep bara undantagsvis officiellt. År 1980 bötfälldes dock två av butiksinnehavarna för olagligt förfarande med pornografisk bild, efter en polisanmälan från en aktionsgrupp mot pornografi och prostitution.¹⁴

Pornografimotståndet och politiken

Den feministiska kritiken fick brett genomslag i slutet av 1970-talet, då de sociala problemen kopplade till pornografi och prostitution uppmärksammades. Som en följd därav tillsatte Stockholms finansborgarråd Mats Hulth (S) 1977 en utredning om ekonomisk brottslighet och dess sociala följder, som även inbegrep dessa båda marknader. Utredningen bedömde att sexklubsverksamheten i huvudstaden sysselsatte ett trettiotal män och ett hundratal kvinnor. Bevis på att det förekom prostitution i anslutning till klubbarna saknades, men utredningen misstänkte att så ändå var fallet.¹⁵ Utredningens dom över liberaliseringen av den sexuella marknaden var hård: ”Med början under 1960-talet kommersialiserades sexualiteten hårt. Denna kommersialisering och exploatering av människors känsloliv går hand i hand med en kraftig propaganda för ett konsumtionsinriktat livsmönster.”¹⁶ Sexmarknaden kopplades alltså samman med marknadskrafternas utbredning i allmänhet och kunde enligt utredningen endast till liten del förklaras med ”avvikares behov” eller ”sexuella nöd” (argument hämtade från 1960-talets debatt) utan beskrevs snarare som en ”överflöds- eller bekvämlighetsföreteelse”.¹⁷ För att hindra marknadens framfart föreslogs bland annat att köpleriansvar skulle utvidgas till att gälla även hyresvärdar och annonsförmedlare, att sexklubbar genom lagstiftning skulle förbjudas, liksom att den ”pornografiska massindustrin” skulle bli föremål för en statlig utredning i syfte att i största möjliga mån stoppa den.¹⁸

Riksdagen införde våren 1982 på regeringens förslag ett förbud i den allmänna ordningsstadgan mot att anordna offentliga pornografiska föreställningar. Det innebar att *live-shows*, det vill säga samlag på scen,

förbjöds. I propositionen framförde socialminister Karin Söder (C) ett resonemang om orsaker till den ökande prostitutionen under 1970-talet. Hon menade att den höga tillväxt och strukturomvandling som skett också lett till att människor bytt hemort och social miljö i större omfattning än tidigare:

Människor reducerades i planeringen till underlag för teknisk och ekonomisk värdering. De sociala följderna av detta beaktades inte. I de nya bostadsområdena blev bristfällig social förankring med ensamhet och anonymitet ofta en följd för den enskilde. Ideal, värderingar och positiva förebilder tunnades ut. [...] Samtidigt uppstod det tendenser till en kommersialiserad syn på människor, en syn enligt vilken även mänskliga förhållanden går att köpa och sälja eller värderas i pengar.¹⁹

Söders proposition innehöll alltså kritik av såväl storskalig och människofrånvänd samhällsplanering som liberaliseringen av sexuell ekonomisk verksamhet. I propositionen framhöll hon även det ökade bruket av narkotika som orsak till att många unga kvinnor hamnat i gatuprostitution. Kvinnoförnedrande herrtidningar, öppnandet av fashionabla sexklubbar, svenska mäns sexresor till Thailand beskrevs som bidragande till utvecklingen. Förbudet mot sexklubbar med *live-shows* inramades alltså som ett led i kampen mot prostitution och en kommersialisering som gått för långt. Det skulle, enligt propositionen, ses som en ”markering från samhällets sida mot en företeelse som motverkar strävandena för jämställdhet mellan könen och verklig sexuell frihet byggt på samhörighet och gemenskap”.²⁰

Även i Stockholms kommunfullmäktige diskuterades sexklubbarna. När Stockholmspartisten Agneta Dreber 1982 motionerade om en stängning av stadens samtliga klubbar följde en diskussion om smak, frihet och jämställdhet. Medan vissa borgerliga debattörer ansåg det olämpligt att agera smakpolis i frågan framhöll folktopartisten Inger Claesson att hon visserligen var skeptisk till förbud för att lösa politiska och sociala frågor, men att hon resonerade annorlunda angående sexklubbarna:

Det här samhället förbjuder människor att bränna sina egna sopor på isolerade skärgårdsöar, det förbjuder människor att framställa vin av

maskrosor, det förbjuder oss att gå mot ”röd gubbe” vid våra övergångsställen. Men sexklubbar med poseringsrum och offentliga samlag som visas mot betalning är tillåtna. Och så skall det tydligen förbli, enligt ledamöter av sociala centralnämnden.

Nog finns det skäl att rensa bland floran av förbud i Sverige, men en verksamhet som är så förknippad med prostitution och ekonomisk brottslighet som sexklubbarna tillhör inte det frihetens område som måste skyddas.²¹

Citatet visar hur pornografimotståndet kunde kombineras med en allmänliberal hållning, även om samtidens utomparlamentariska, mer hårdföra libertarianer kunde förespråka en fri pornografimarknad. Pornografin räknades i Claessons resonemang helt enkelt inte in i det som skulle skyddas i frihetens namn. Att allt fler i stadshuset började resonera i liknande termer märktes när Dreber återigen motionerade i ärendet 1985 med förslaget att kommunfullmäktige skulle göra ett offentligt uttalande om att Stockholm skulle bli en ”porrfri zon”. Detta ansågs oförenligt med rådande näringsfrihetslagstiftning, men kommunalpolitiken gick ändå tydligt i föreslagen riktning med stöd från samtliga partier.²²

Stadens nya ansikte

Stockholmspolitikernas bekämpning av sexkommersen föregick en betydligt mer ”marknadspositiv” kamp mot dess framträdande plats i stadsrummet i flera andra länder. Internationell forskning har betonat hur oönskade element såsom kriminalitet och sexuell kommers rensades bort från många europeiska och nordamerikanska städers centrala områden framför allt under 1990-talet. Vissa människor och verksamheter utestängdes eller motades bort från den nya typen av stadskärna där exklusiv och konsumerande livsstil favoriserades. Med utgångspunkt från kulturgeografen Neil Smiths begrepp *revanchist city* har flera forskare beskrivit hur städer på detta sätt ”tog revansch” på kriminella element och den arbetarklass som befolkat städernas centrala platser under industrisamhällets höjdpunkt.²³ En viktig poäng i Smiths och andras forskning är att problem som fattigdom, kriminalitet och

sexuell exploatering på intet sätt löstes, men att deras synlighet minskade i städernas kärnområden och längs turiststråken. Istället växte klyftorna mellan innerstaden och vissa förorter när sexuell kommers och annan önskad verksamhet ersattes med upprustade kvarter med exklusiv shopping och boende från kapitalstark medelklass.

Redan under 1960-talet ansågs den internationellt välkända pornografihandeln som ett problem för Sveriges anseende. Den sexuella kommersen var inte bara som i andra länder förknippad med storstadslivets promiskuitet, utan även med vad konservativa debattörer under kalla kriget såg som konsekvenserna av den svenska "socialistiska", sekulära välfärdsstaten: sexuell demoralisering, äktenskapets och könsrollernas upplösning och kallt rationella relationer mellan människor.²⁴

Efterdyningarna av 1970-talets kris för såväl stadskärnorna som industrisamhället i stort innebar samtidigt att nya strategier behövde arbetas fram, anpassade för en alltmer globaliserad ekonomi. När kapital på ett nytt sätt blev rörligt över gränserna i och med avregleringar av finans- och valutamarknaderna började städer konkurrera om att framstå som dynamiska och attraktiva miljöer.²⁵ Genom att "sälja staden" var tanken att locka till sig investeringar, företagande och turister – efterhand med fenomen som *city branding* eller *place marketing*; stadens eget varumärke framstod som allt viktigare och blev beroende av ett nytt slags privat/offentligt partnerskap. Genom detta framstår städernas omvandling som en tydlig del av det marknadsliberala projektet, där gränserna mellan det offentliga och näringslivet mjukades upp. Här spelade fastighetsägarna en viktig roll, där en samordnad handel sågs som bidragsgivande till stadens image, med det offentliga rummet som ett skyltfönster för världen. Stadens centrala delar skulle bli representativa och attraktiva.²⁶

Politikernas syn på Stockholm förändrades därmed under denna period, som ekonomhistorikern Camilla Elmhorn har visat, från att se på stadens tillväxt som ett hot mot nationell sammanhållning och utveckling, till ett löfte om huvudstaden som hela landets tillväxtmotor.²⁷ Redan 1973 inrättades Stockholms lokaliserings AB för att locka företag till staden och i stadshuset utvecklades ett näringslivspolitiskt program och två bolag startades för att sälja staden internationellt. Och från mitten av 1980-talet uppstod en mer stabil samverkan mellan

Stockholms stad, fastighetsägarna och det lokala näringslivet. Efter kritik av miljonprogrammet och förorternas utveckling lades istället fokus på innerstaden. Under parollen ”Nytt liv i city” skulle handeln återföras till Stockholms centrala delar (som ”en kontinental fläkt”) med hjälp av affärsplaner och politiska initiativ.²⁸ En del av detta var även att uppvärdera stadskärnan som kulturarv och därmed marknadsföra stadens särart. I ljuset av detta är det förståeligt att den väletablerade pornografiska marknaden och dess iögonfallande plats i innerstadens ekonomiska liv framstod som alltmer problematisk. Att pornografin och ryktet om Stockholm som den sexuella kommersens huvudstad också innebar inkomster blev ett dilemma.

Filmvetaren Oliver Carter har beskrivit pornografiförsäljningen i Soho i London under samma period som en alternativ ekonomi med sin egen logik. Även i Sverige fungerade den pornografiska ekonomin delvis i ett eget kretslopp (porrtidningarna hade ytterst begränsat med kommersiella annonser, de uteslöts ur det nationella distributionsnätverket och så vidare), men just under 1970-talet var marknaden ändå del av den reguljära, accepterade ekonomin i stor utsträckning. Genom att butiker och klubbar annonserade frekvent i kvällstidningar och turistbroschyrer blev den pornografiska marknaden integrerad med den större marknadssfären. Enligt en annons i *Expressen* 1979 var tre av ”Stockholms största turistattraktioner” stadshuset, Kaknästornet och sexklubben Chat Noir, och alla tre tecknades som falliska torn (den tredje som explicit penis).²⁹ Även i turistguiden *This Week in Stockholm*, publicerad på uppdrag av Stockholms stad, annonserade porrklubbar ofta och mycket. Därtill hade de större herrtidningarna ofta ingående reportage om stadens större sexklubbar. Även om dessa ibland också framhöll missförhållanden på klubbarna och dess koppling till den undre världen fungerade bildsättningen och det sensationella språkbruket sannolikt som pr för klubbarna.

Efterhand blev emellertid branschen och dess tentakler ut i det vidare medielandskapet kringskurna. Tidningsutgivarna (TU) rekommenderade sina medlemmar att avvisa annonser ”som åsyftar att förmedla kontakt med ateljéer för posering och sexklubbar” redan 1973. Bakgrunden var att en tillsatt kommitté ansåg att det i alla fall när det gällde posering kunde innebära att tidningarna riskerade rättsligt ansvar

för koppleri. Tidningarna föreslogs därför iaktta återhållsamhet med publicering av annonser som ”på ett utmanande sätt återger sexuella motiv”. Porrbranschen sades reagera med hotbrev, men det fanns även skilda meningar mellan tidningarna. Annonserna upphörde inte, men blev så småningom mer diskreta.³⁰

Efter kritik från såväl den frireligiösa organisationen Moralisk upprustning som feministiska motståndare beslöts 1976 att *This Week in Stockholm* skulle sluta med porrannonserna. Annonsstoppet resulterade i en kraftig minskning av broschyrens omfattning (från 48 till cirka 30 sidor), vilket indikerar annonsernas ekonomiska betydelse.³¹ Att broschyren fortsatt var tänkt att fungera som en central del av marknadsföringen av Stockholm bekräftades av att publikationen redan följande år föreslogs få ökade resurser inom ramen för att stärka huvudstaden som ”etableringsort för näringsliv, besöksort för företag, organisationer, turister m.fl.”.³²

I mars 1981 visades ett tv-program om sexklubbarna där det förekom en avbildad kundlista. Bland kunderna fanns inte bara välkända storföretag, utan även det kommunala event-marknadsföringsbolaget Stockholm Convention Bureau. ”Förmodligen ingår sexklubbsservice i den kongressservice som företaget erbjuder”, antog Brit Rundberg (VPK) i en interpellation.³³ Stockholm Convention Bureau dementerade samröre med sexklubben, men medgav att de tidigare samarbetat kring en broschyr.

Finansborgarrådet John-Olof Persson (S) underströk att staden på intet sätt understödde, utan aktivt motarbetade, sexklubbssysselsättningen: ”På en del håll anser man den vara en tillgång för turismen”, men i sanning var det tvärtom, ”det är ingen som helst tillgång för vår stad att kvinnor och människor över huvud taget exploateras på det sätt som sker”:

Sexklubbarna är ingen tillgång för kommunen, utan de kan alla ge sig härifrån. Det är kommunens uppgift att efter förmåga ta itu med den saken och därför är det självklart att vi inte på något sätt skall uppmuntra den här verksamheten. Detta kan betraktas som ett besked från kommunens sida till alla kommunala organ och verksamheter.³⁴

En tolkning av den emfas med vilken Persson uttryckte sig, är att den ekonomiska tillgång som klubbarna eventuellt representerade trots allt blev till en belastning såväl politiskt som kanske också affärsmässigt eftersom den förknippades med så stora moraliska problem. Det visar också på en begynnande förändring i hur sexklubbarna skulle förstås i relation till turism och representation. Det som förut kanske fått gå an utan större bråk blev nu föremål för medial granskning och politiska utspel.

Staden och avhysningarna

Om Klara norra under 1970-talet varit en ”frizon” där polisen oftare såg mellan fingrarna på överträdelser, blev den under 1980-talet en symbolisk plats för pornografin och som sådan central för kommunpolitikerna att bekämpa. Efter en intensifierad debatt om pornografi och prostitution under 1976 hade också polisens kontrollverksamhet mot sexklubbarna ökat. En rad razzior inleddes nationellt, främst under 1978 och 1979.³⁵ Under tidigt 1980-tal uppmärksammades därtill att såväl staden som fackliga organisationer och kommunala bostadsbolag hyrde ut lokaler till porrklubbar i Stockholm, något som kritiserades i både pressen och kommunfullmäktige.³⁶ Därför inleddes en intensiv process att försöka häva de hyresavtal som möjliggjorde verksamheten där.

Lokalhyresgäster hade till skillnad från bostadshyresgäster endast ett så kallat indirekt besittningsskydd. Det betydde att verksamheter kunde sägas upp för avflyttning även om ingen annan lokal eller ekonomisk kompensation erbjöds. Om hyresgästen inte accepterade villkoren kunde medling däremot begäras i hyresnämnden, för att sedan gå vidare till fastighetsdomstolen. I domstolen kunde hyresgästen stämma värden för att få skadestånd. Beloppet kunde bli kännbart för värden och grundade sig på förlorade intäkter i rörelsen eller vad en flytt av verksamheten skulle kosta.³⁷ Även om hyresgästerna var oönskade hade de alltså starka rättigheter och uppsägning eller avhysning riskerade att bli en dyr affär för kommunen och fackförbunden.

Samtidigt omvandlades Klara norra i en sen fas av citysaneringen, då stadsplaneändringar för kvarteret Bryggmästaren och flera intilliggande

kvarter föreslogs. Kvarteret ägdes av kommunen men husen skulle säljas och marken skulle med tomträtt upplåtas åt Svenska facklärarförbundet för 25 miljoner kronor.³⁸ I ett tjänsteutlåtande menade Stockholms kulturförvaltning att bebyggelsen i sin helhet hade ett kulturhistoriskt och stadsbyggnadshistoriskt värde från såväl den förindustriella staden som den moderna storstadskaraktär området fick i och med Kungsgatans framdragande. Förslaget, som bland annat innefattade en rivning av innergårdarna, innebar enligt kulturförvaltningen ”en kulturhistorisk och social utarmning av citykvarteren”.³⁹ Biografen Hollywood, omskriven som stadens äldsta porrbiograf, hotades dock av rivning när ägaren Carlton Hotell ville förändra sin verksamhet.⁴⁰ År 1985 ingick biografen i det bestånd som finansmannen Jan Pehrsson sålt till fastighetsbolaget Stockholms Badhus och Skanska som nu ägde hälften var. Fastigheten skulle rivas.⁴¹

Det är tydligt att avhysningarna inramades som ett slags stadens revansch mot sexmarknaden. Genom bortrensningen av porren skulle Klara norra återfå den värdighet den en gång haft, rapporterade en journalist för *Dagens Nyheter* (DN:s) räkning 1985.⁴² I ett svar på en interpellation svarade socialborgarrådet Inger Båvner (S) att i den mån det föll på hennes ämbete skulle hon ”med glädje medverka till att göra det obekvämt för porrhandelns profitörer”.⁴³ Och fastighetsborgarrådet Mats Hulth (S) proklamerade att kommunen ”en gång för alla [måste] göra sig av med porrverksamheten”.⁴⁴ När motsättningarna ökade beskrevs hur alla politiska partier stod enade bakom stadens obevekliga inställning: ”Porren ska bort och staden ska inte frivilligt betala ett rött öre. I så fall får porrbutikisägarna stämma staden.”⁴⁵

Mats Hulth såg det som en skamfläck att fastighetskontoret stått värd för en porrklubb sedan 1976, då kommunen köpte fastigheten på Klara norra kyrkogata 17. Enligt hyreskontraktet från 1973 fick lokalen utnyttjas för ”sexverksamhet”, något kommunen inte kunde ändra på.⁴⁶ Fastigheten skulle övergå i Svenska Bostäders bestånd och Hulth krävde att klubben skulle vara borta till dess: ”Fastigheten är tänkt för bostäder efter saneringen och då går det inte att ha en porrklubb i gatuplanet”, menade han.⁴⁷

Under 1983 avslöjade *DN* hur Svenska Bostäder själva strukit en klausul i kontraktet för verksamheten på Klara norra kyrkogata 15 som

stadgade att ”sexklubb eller liknande” inte fick bedrivas där. Detta hade skett efter påtryckning av hyresgästen, och tjänstemannen som godkänt den hade senare ”kopplats bort” enligt tidningen. Bakgrunden var att klausulen fanns med i det kontrakt som tecknats mellan hyresgästen och en privat värd. När Svenska Bostäder köpte fastigheten 1973/74 bedrevs redan verksamhet med pornografisk försäljning och filmvisning där, men inget hade då gjorts för att få bort verksamheten. I december 1981 sades dock avtalet upp av Svenska Bostäder. Avsikten var att höja hyran så kraftigt att hyresgästen självant flyttade. Enligt *DN* var affärerna dock så lönsamma att hyresgästen utan vidare accepterat den nya hyresnivån. I samband med detta hade bostadsbolaget även godkänt verksamhetens krav på att stryka klausulen. Ledningen för Svenska Bostäder inklusive styrelsens ordförande hade besökt hyresgästen i syfte att förmå honom att ändra på verksamheten. Han hade då krävt 700 000 kronor i ombyggnadskostnader och tre års hyresfrihet för att göra om lokalen till ”salladsbar” istället.⁴⁸ Fortsatt konflikt förväntades när fastighetsägaren ville bereda plats för bostäder och kontor och bevarande av de två anrika hotellen Savoy och Central i kvarteret Pilen.⁴⁹

En butik som anvisats en ersättningslokal på Kungsholmen i väntan på ombyggnad stämde Familjebostäder eftersom ”det inte gick att sälja porr” på det nya stället, vilket ledde till ett skadestånd på 200 000 kronor.⁵⁰ Och på Klara norra kyrkogata 22 landade skadeståndet på 175 000 kronor.⁵¹ I ytterligare ett fall ställde sig hyresnämnden på samma sida som porrklubbsägarna och lät dem vara kvar till dess att husen revs, trots tidigare uppsägning.⁵²

Polisen slog under senare delen av 1980-talet också till mot flera av porrklubbarna i staden. ”Saneringen” av Klara norra blev också efter många juridiska turer slutförd – i februari 1988 rapporterades pornografin vara helt bortrensad från gatan.⁵³

När processen gick mot sitt slutskede beskrevs hur kvarteret delvis skulle byggas om, delvis rivas helt. *DN* förklarade utvecklingen: ”Det blir en citylik prägel, vilket betyder fler kontor och skyhöga hyror. Butiker som inte har råd att betala marknadsanpassad hyra och icke önskvärda hyresgäster försvinner.”⁵⁴ Och när *Expressens* krönikör Anders Björkman 1990 summerade utvecklingen av Stockholms nöjesliv de senaste decennierna förklarade han hur ”Live show, posering och Klara porra”

var begrepp inom turistnäringen under 1970-talet även om ingen låtsades om det utåt: ”det häftigaste man kunde göra för utländska affärsmän, det var att bjuda på elegant porrklubb”. I takt med att det sexiga Stockholm blivit en utdöd turistattraktion hade istället myndigheterna blivit mer generösa mot de vanliga krogarna: uteserveringar tilläts, mer levande musik och den nya trenden med stand-up på många småkrogar: ”Men framförallt ligger stan där – att titta på, att dofta och känna. Stockholm i ljuva sommarnatten med sitt lätt uppskruvade, kontinentala folkliv, det är den största upplevelsen.”⁵⁵

Stadens revansch

Lämningar efter socialdemokratiska stadsplaneringspraktiker har varit en viktig del av hur nyliberal styrning iscensatts, hävdar geografen Guy Beaten och historikern Johan Pries, som båda studerat Malmös förändring under det sena 1900-talet.⁵⁶ Å ena sidan kan bekämpningen av pornografin från Stockholms city ses som en fortsättning på det socialdemokratiska planeringsprojektet att skapa en effektiv och modern storstad, där innerstadens förslumning bekämpades och människor erbjöds nya bättre bostäder med hög standard. Å andra sidan sågs sexualitetens kommersialisering som en konsekvens, inte bara av pornografins avkriminalisering, utan också av den storskaliga stads- och samhällsplanering som kritiker menade gjort människor rotlösa och därmed till lätta offer för sexmarknaden. Den ”sanering” som påbörjats som en del av Norrmalmsregleringen tog en ny vändning under 1980-talet då verksamheterna på Klara norra kyrkogata skulle bekämpas, men själva husen bevaras.

Den socialdemokratiska planeringen tjänade alltså som fond för både historisk kritik och strategier framåt. I stadshuset var det främst representanter från Vänsterpartiet kommunisterna och Stockholmspartiet som i opposition pressade på för handling. Men det var framför allt socialdemokrater som i ledande ställning genomförde den så småningom konsensusartade avhysningspolitiken. I pressen beskrevs hur ”kommunala krafttag” togs mot ”brott, fusk och porr” som en konsekvens av utredningen om ekonomisk brottslighet och dess sociala följder som Mats Hulth tillsatt i slutet av 1970-talet.⁵⁷ Staden tog på detta sätt

revansch mot det som ibland benämndes ”träsket” och avhysningarna från Klara norra kyrkogata blev centrala för att visa handlingskraft. Den svenska kontexten var dock, som filmvetaren Mariah Larsson diskuterat i sin studie om Malmö, inte fullt ut jämförbar med de internationella exemplens lite senare revanschistiska politik mot sexmarknaden.⁵⁸ Att betala vad det kostade att avhysa och bannlysa betraktades snarast som ett sätt att tillmötesgå och anamma feministiska krav och kanske i mindre utsträckning ett medelklassens övertagande av gaturummet, även om det så småningom blev fallet.

Frågan om pornografi sätter dock fingret på hur olika förståelser av marknad kunde existera parallellt. För samtidigt som ”marknaden” alltmer började ses som en lösning på samhällsliga problem inom andra områden bekämpades den oönskade pornografimarknaden – där hade avreglering redan genomförts och marknadskrafterna hade i princip fritt spelrum. Den liberala drömmen om den goda pornografin fick ett uppvaknande till en marknad förknippad med spirande kriminalitet, droger och unga kvinnor i prostitution.⁵⁹ I ljuset av detta blev det efterhand problematiskt med allt offentligt samröre med branschen: via turistbroschyrer, kongresservice och uthyrning genom de kommunala bostadsbolagen. Trots att pornografimarknaden på många sätt satte Stockholm på kartan och fungerade som magnet för besöksnäringen uttryckte den politiska ledningen med emfas att det ändå inte gynnade stadens utveckling: den lockade till sig fel slags turister, fel slags pengar, fel slags serviceyrken. Sexmarknaden gjorde inte bara staden otrygg för unga kvinnor, den var även inkompatibel med den nya stad som växte fram. För de personer som tänktes flytta in i det nya uppfräschade city fungerade det inte att ha en porrklubb i bottenvåningen, som Mats Hulth uttryckte det.

Den påträngande skyltning som kantade Klara norra i början av 1980-talet skapade uppenbart känslor av såväl avsky som begär. Det var en bakgata, sliten, farlig, lockande – kapitalismen ställd på sin spets enligt vissa, dess mindre trevliga baksida enligt andra. Stads- husets politiker tog på många sätt revansch mot denna sexualitetens kommersialisering när Klara norra kyrkogata återställdes, bevarades och kompletterades. Den arbetarklass som en gång befolkat gatan hade redan flyttat i takt med kontoriseringsen, och nu försvann också, till ett

högt pris, den problematiska marknaden därifrån. Den önskade marknaden bekämpades, men försvann ändå inte. Den omformades genom nya sätt att konsumera pornografi – hemvideon slog igenom och nya strippklubbar växte fram under 1990-talet på andra platser i staden. Då i mindre uppseendeväckande former utåt, med mörklägda skyltfönster.

- För mer om 1980-talets Stockholm, se Jenny Anderssons kapitel.
- För en belysning av den samtida utvecklingen i Stockholms förorter, se Helena Mattssons kapitel.

Noter

- 1 Dateringen av bilden bygger på de publikationer som skyltas, t.ex. *Private no 26 och Styrman Janssons frestelser*.
- 2 *City: Byggnadsinventering 1974–75: Historik och byggnadshistoriskt register* (Stockholm: Stadsmuseet 1976).
- 3 I augusti 1970 infördes prisstopp på livsmedel och en lagändring 1973 innebar ökade möjligheter för staten att påverka prisbildningen på olika marknader. Affärstidslagens avskaffande 1972 innebar ökade möjligheter till öppethållning. Se Jan Ottosson, "Konkurrensen om kunderna: Stockholms handel i förändring", i Håkan Lindgren & Tom Petersson (red.), *Tillväxt & tradition: Perspektiv på Stockholms moderna ekonomiska historia* (Stockholm: Stockholmia, 2008), s. 187–214.
- 4 Till skillnad från många andra städer klarade sig dock Stockholms city ganska bra och handeln där var fram till pandemiåret 2020 en mycket viktig del av stadens ekonomiska styrka. Se Ottosson 2008.
- 5 Forssell, "Stadens själ", *Förnya stadskärnan* (Stockholm: Handelsplaninstitut), s. 74.
- 6 Monica Anrep-Nordin, "Brist på dagisplatser skapade en politiker", *Svenska Dagbladet* (SvD) 17/3 1984, s. 13.
- 7 Beate Feldman & Birgitta Svensson, "Människor i centrum", i Stefan Larsson (red.), *Nya stadsarkeologiska horisonter* (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2006), s. 149.
- 8 John-Olof Persson, "Förord", i Cecilia Björk & Per Kallstenius (red.), *Stockholm bygger: Om 1980-talets byggande i Stockholm* (Stockholm: LiberFörlag, 1986). Se även Ulf Stahre, *Den globala staden: Stockholms nutida stadsomvandling och sociala rörelser* (Stockholm: Atlas, 2007), s. 72.
- 9 Maria Larsson, "Drömmen om den goda pornografin: Om sextio- och sjuttio-talsfilmen och gränsen mellan konst och pornografi", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1–2 (2007), s. 94–111; Lena Lennerhed, *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm: Norstedts, 1994).
- 10 Se t.ex. Josh Sides, *Erotic City: Sexual Revolutions and the Making of Modern San Francisco* (New York: Oxford University Press, 2009); Frank Mort, *Capital Affairs: London and the Making of the Permissive Society* (New Haven: Yale University Press 2010); Oliver Carter, "Original Climax Films: Historicizing the British Hardcore

- Pornography Film Business”, *Porn Studies* 5:4 (2018), s. 411–425; Elmar Gracher, ”Spaces of Sexual Consumption in West Germany: Scripting the Sex-worker Experience through Small-Scale Sex Businesses (1950s–1970s)”, i Mario Keller m.fl. (red.), *Sexuality and Consumption: Intersections and Entanglements* (Berlin & Boston: De Gruyter Oldenbourg 2022), s. 67–100; Elizabeth Mylott Morehead, ”Efforts to Curtail the Spread of Adult Entertainment in Portland, Oregon, through the Use of Public Policy and Urban Planning, 1970–1987”, *Journal of Planning History* 16:3 (2017), s. 179–199.
- 11 Se t.ex. Philip Hubbard, ”Law, Sex and the City: Regulating Sexual Entertainment Venues in England and Wales”, *International Journal of Law in the Built Environment* 7:1 (2015), s. 5–20.
 - 12 En liknande situation fanns i Malmö, se Mariah Larsson, *The Swedish Porn Scene: Exhibition Contexts, 8mm Pornography and the Sex Film* (Bristol: Intellect L & D E F A E, 2017).
 - 13 Se Jan Jörnmark, *Övergivna platser: Finalen* (Stockholm: Timbro förlag, 2022), s. 8. Bryggmästaren 3 hade t.ex. ägts av kommunen sedan 1969, se Stadskollegiets utlåtanden och memorial, Utlåtande 12, 1969, Kommunfullmäktigetrycket, Stockholms stadsarkiv (SSA), s. 2178.
 - 14 Klara Arnberg & Orsi Husz, ”Den svenska syndens skyltfönster: Klara norra kyrkogata 1965–1985”, i Karin Carlsson & Rebecka Lennartsson (red.), *Bakom stadens kulisser: Genus och gränser i Stockholm 1800–2000*, (Stockholm: Stockholmia, 2021), s. 339–377; Klara Arnberg, ”Capital of Sex: Pornography Sales in Stockholm, 1965–1985”, *Porn Studies* 9:1 (2021).
 - 15 Utlåtande 116, del 4, 25/4 1983, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 1514–1515. Se även Leif G.W. Persson, *Horor, hallickar och torskar: En bok om prostitutionen i Sverige* (Stockholm: Norstedts, 1981), d.v.s. den rapport som utgjorde underlag angående prostitution och pornografi.
 - 16 Utlåtande 116, del 4, 25/4, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 1516.
 - 17 Ibid., s. 1517.
 - 18 Ibid., s. 1520.
 - 19 Proposition 1981/82:187, s. 9.
 - 20 Ibid., s. 26.
 - 21 Yttranden 22/2 1982, §15 med anledning av Motion angående stängning av sexklubbar (1980:101) Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 75.
 - 22 Se Motion av Agneta Dreber (SP) 1985:22, ”Förklarande av Stockholm som en porrfrö zon”, Utl. 1985: 52 RVI, Kommunfullmäktigetrycket, SSA.
 - 23 Se Neil Smith, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City* (London: Routledge, 1996); Neil Smith, ”Giuliani Time: The Revanchist 1990s”, *Social Text* 57 (1998), s. 1–20; Marilyn Adler Papayanis, ”Sex and the Revanchist City: Zoning out Pornography in New York”, *Environment and Planning D: Society and Space* 18 (2000), s. 341–353; Phil Hubbard, ”Revenge and Injustice in the Neoliberal City: Uncovering Masculinist Agendas”, *Antipode* 36:4 (2004), s. 665–686.
 - 24 Se t.ex. Lennerhed 1994; Elena Lindholm Narváez, ”The Valkyrie in a Bikini: The Nordic Woman as Progressive Media Icon in Spain, 1891–1975”, i Jonas Harvard & Peter Stadius (red.), *Communicating the North: Media Structures and Images in the Making of the Nordic Region* (Burlington: Ashgate, 2013), s. 197–218; Frederick Hale, ”Time for Sex in Sweden: Enhancing the Myth of the ‘Swedish Sin’ During

- the 1950s", *Scandinavian Studies* 75:3 (2003), s. 351–374; Nikolas Glover & Carl Marklund, "Arabian Nights in the Midnight Sun: Exploring the Temporal Structure of Sexual Geographies", *Historisk tidskrift* 129:3 (2009), s. 487–510; Elisabet Björklund & Maria Larsson (red.), *Swedish Cinema and the Sexual Revolution: Critical Essays* (Jefferson: McFarland, 2016); Susanna Paasonen, "Smutty Swedes: Sex Films, Pornography and the Figure of Good Sex", i Darren Kerr & Donna Peberdy (red.), *Tainted Love: Screening Sexual Perversities* (London: I.B. Tauris, 2017), s. 120–136; Eric Schaefer, "'I'll Take Sweden': The Shifting Discourse of the Sexy Nation in Sexploitation Films", i Eric Schaefer (red.), *Sex Scene: Media and the Sexual Revolution* (Durham: Duke University Press, 2014), s. 207–234.
- 25 Se t.ex. Stahre 2007; David Harvey, "From Managerialism to Entrepreneurialism. The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism", *Geografiska Annaler: Series B: Human Geography* 71:1 (1989), s. 3–17; Mats Franzén, Nils Hertting & Catharina Thörn, *Stad till salu: Entreprenörsurbanismen och det offentliga rummets värde* (Göteborg: Daidalos, 2016).
 - 26 Samtidigt har svenska städer, med det kommunala planmonopolet, en relativt stark makt för det offentliga gentemot privata intressen. Se Franzén, Hertting & Thörn 2016.
 - 27 Camilla Elmhorn, *Från hot till löfte: Stockholms ekonomiska omvandling 1945–2020* (Stockholm: Stockholmia, 2013).
 - 28 Catharina Gabriellson, "Från Stureplan till Brunkebergstorg: Trettio år av stadsrummets privatisering", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 79 (2020), s. 24–44.
 - 29 Annon i *Expressen (Exp)* 17/6 1979, s. 20. Se även Arnberg, 2021, s. 65.
 - 30 Se Per Hultengård, "I backspegl: När TU skulle sätta P för porrannonserna", *Dagens Media* 15/9 2009.
 - 31 Se Arnberg 2021; Anna Kåring Wagman, *Stadens melodi: Information och reklam i Stockholms kommun 1930–1980* (Stockholm: Stockholms universitet, 2006), s. 207–208.
 - 32 Informationsnämndens kanslis tjänsteutlåtande 14/4 1977, Utl. 1977:192, Bilaga 2, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 3225.
 - 33 Interpellation (1981:29) av Brit Rundberg (VPK) angående kommunens samröre med sexklubbsbranschen i Stockholm, Kommunfullmäktigetrycket, SSA.
 - 34 Yttrande 8, del 6, 18/5 1981, §47, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 190, 192.
 - 35 SOU 1981:71, s. 172–173. Se även Larsson 2017.
 - 36 Se t.ex. Yttrande 16, del 2, 22/10 1984, Interpellation angående grova vinster för privatföretagare på andrahandsuthyrning i kommunala hus (nr 107/1984) Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 44–48; Utl. 1982:31, "Utlåtande med anledning av motion av Agneta Dreber (SP) angående stängning av sexklubbar (1980:101)"; Interpellation ang åtgärder mot människoföraktande och våldsförhållande pornografi av Brit Rundberg (VPK), nr 17, 28 februari 1985; Borgarrådet Inger Båvnars svar på interpellation av Brit Rundberg (VPK) angående åtgärder mot människoföraktande och våldsförhållande pornografi (nr 17/1985).
 - 37 Fastighetskontorets tjänsteutlåtande, Utlåtande 1986:52 RVI, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 637.
 - 38 "Kommunen säljer kvarter", *Dagens Nyheter (DN)* 12/5 1982.
 - 39 Kulturförvaltningen 11/8 1982, Kommunfullmäktigetrycket, SSA.
 - 40 "Här tar kontoren över", *DN* 25/3 1982.

- 41 ”Porren drivs bort från Klara Norra”, *DN* 14/4 1985.
- 42 Ibid.
- 43 Borgarrådet Inger Båvnars svar på interpellation av Brit Rundberg (VPK) angående åtgärder mot människoföraktande och våldsförhållande pornografi (nr 17/1985), Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 3.
- 44 Lennart Arnstad, ”Mats Hulth kastar ut porren”, *Aftonbladet (AB)* 10/4 1985. Se även ”Kommun värd åt porrklubb”, *DN* 30/7 1981.
- 45 ”Stockholm får bakläxa på kommunfullmäktigebeslut: Hyresnämnd stöder porrbutiker”, *DN* 4/3 1987.
- 46 ”Kommunen hyresvärd åt porrklubbar: ’Har inte råd att vräka dem’”, *DN* 30/7 1981. Se även hur detta lyftes redan vid förvärvet i kommunfullmäktige, SSA, Kommunfullmäktigetrycket, Yttranden vid Kommunfullmäktiges sammanträde 17/12 1974, yttrande 19, del 1, Förvärv av fastigheten Pilen 16 (Klara norra kyrkogata 17) på Norrmalm (utl. 298), s. 1793–1794.
- 47 ”Porren drivs bort från Klara Norra”, *DN* 14/4 1985.
- 48 Rolf Stengård, ”Hyresbolaget strök förbudet mot sexverksamhet: Nu kan porren inte stoppas”, *DN* 5/5 1983.
- 49 Lennart Arnstad, ”Mats Hulth kastar ut porren”, *AB* 10/4 1985. Se även ”Kommun värd åt porrklubb”, *DN* 30/7 1981; ”Kommunen hyresvärd åt porrklubbar: ’Har inte råd att vräka dem’”, *DN* 30/7 1981; Kerstin Mandén-Örn & Göran H. Fredriksson, ”Ett hotellkvarter i Klara”, *Stadsvandringar* 10 (1987), s. 41–57.
- 50 ”Diverse morr mot Klara porr”, *AB* 1/9 1982; Claes Löfgren, ”Moralen dyr vid sanering: Porrbutiker har lagen på sin sida”, *SvD* 6/9 1982, s. 6.
- 51 ”Porren drivs bort från Klara Norra”, *DN* 14/4 1985, s. 48.
- 52 ”Stockholm får bakläxa på kommunfullmäktigebeslut: Hyresnämnd stöder porrbutiker”, *DN* 4/3 1987.
- 53 ”Tufft i 80-talets Klara Norra”, *DN* 12/2 1988.
- 54 ”Stockholm får bakläxa på kommunfullmäktigebeslut: Hyresnämnd stöder porrbutiker”, *DN* 4/3 1987.
- 55 Anders Björkman, ”Synden är död – leve nöjeslivet”, *Exp* 10/6 1990.
- 56 Johan Pries, *Social Neoliberalism through Urban Planning: Bureaucratic Formations and Contradictions in Malmö since 1985* (Lund: Lunds universitet, 2017); Guy Beaten, ”Normalising Neoliberal Planning: The Case of Malmö, Sweden”, i Guy Beaten & Tuna Tasan-Kok (red.), *Contradictions of Neoliberal Planning* (Dordrecht: Springer, 2012).
- 57 ”Kommunala krafttag mot brott, fusk och porr”, *DN* 9/2 1983.
- 58 Larsson 2017, s. 100–101.
- 59 Se Larsson 2007.

SABO
FÖRETAGEN

VI HYR UT
FRIHET.

Första månaden hyresfri.

TV-apparat ingår i första hyran.

Telefonsware ingår i första hyran.

Dammsugare ingår i första hyran.

NMT Ficktelefon ingår i första hyran.

Tikdåls telefon ingår i första hyran.

Frihet ingår
från första hyran.

*Vi har valt rabatterhyrbanden som är rimliga i förhållanden till en drähyra.
"Första månadshyran fri" betyder 8% rabatt på drähyran.
Värdet av de andra hyrbandena beror på vilka märken som väljs och har
de upphandlas.
OBSERVERA! När det gäller kombinationshyrbanden måste värdet av
bostadsproduktion anges. Vi har markerat detta i förekommande fall med
"Värde x.xxx".*

"Vi hyr ut frihet", Reklamkampanj av Sveriges Allmännyttiga Bostadsföretag, SABO, från 1993. Copyright: Sveriges Allmännytt.

Delegerad frihet

Boinflytande i marknadens skugga

Helena Mattsson

”VI HYR UT FRIHET.” Med dessa ord lanserade Sveriges Allmännyttiga Bostadsföretag (SABO) en ”frihetskampanj” för att stärka hyresrättens status på den konkurrensutsatta ”hemmamarknaden”. Året var 1993 och centralorganisationen hade tagit fram en reklamkampanj som de enskilda bostadsföretagen fritt fick använda och anpassa efter sina egna behov för att dra till sig ”konsumenter”. Enligt SABO var det endast ”tydliga säljsignaler” som kunde stödja lägenhetsuthyrningen. SABO:s logga – en kvadrat i orange och blått med en vit fågel vars vingspetsar spändes ut diagonalt mellan översta vänstra hörnet och det nedersta högra – speglade den vacklande position som allmännyttan intog under 1990-talet mellan marknadslogik och välfärdspolitik. Fågeln associerade både till 1980-talets symbol för självförverkligande – måsen Jonathan Livingston Seagull från Richard Bachs roman *Måsen* – och den fredsbevarande duvan. Den vita fågeln fick också symbolisera frihetskänslan som en första hyresfri månad skulle ge hyresgästerna. SABO:s frihetskampanj och användningen av fågeln som mångbottnad symbol belyste organisationens försök att förena två motstridiga målbilder: den universella bostadspolitiken och den individanpassade bostaden.

I början av 1990-talet avvecklades svensk bostadspolitik. Efter beslut fattat av den nytilträdde borgerliga regeringen lades Bostadsdepartementet ned 1991 och styrningen av bostadens villkor sågs nu som ett mål inom den ekonomiska politiken. Att säkra låginkomsttagarnas boende var ett fördelningspolitiskt problem och inte ett bostadspolitiskt. Förändringen var lika genomgripande som efterkrigstidens reformer då välfärdsstatens ”universella bostadspolitik” sjösattes med allmännyttan som ett centralt styrmedel. 1990-talets avregleringar samt avskaffandet

av statliga lån och räntegarantier förändrade i grunden villkoren för bostadsbyggandet och även synen på vad en bostad är. År 1992 formulerade den borgerliga regeringen en ny övergripande målsättning: "Alla skall ha möjlighet till en god bostad till rimligt pris [...] var och en skall ha inflytande över sin egen situation. Valfriheten skall öka för de enskilda människorna."¹ Trots att målet fortfarande var att undvika ett socialt kategoriboende – billiga bostäder för en ekonomiskt utsatt grupp – och istället producera bostäder av hög kvalitet till ett rimligt pris för alla samhällsklasser, urholkades det universella idealet alltmer av viljan att differentiera marknaden utifrån individuella valmöjligheter. Som jag kommer att visa i denna text spände skiftet från en "solidarisk bostadspolitik" till en "avreglerad bostadsmarknad" över längre tid, även om förändringarna blev manifesta först i början av 1990-talet.²

Förändringsprocessen innebar inte endast en kommodifiering av bostaden, utan det handlade också om att skapa den konsument som skulle agera på bostadsmarknaden. Parallellt med nya villkor och målbilder för formgivningen av bostaden, konstruerades de begär som utgjorde individens drivkrafter och var själva marknads förutsättning. SABO:s frihetskampanj är ett tydligt exempel på hur allmännyttan tilltalade de boende som begärsstyrda konsumenter och drog upp nya riktlinjer för åtråvärda boendekvaliteter. Hyresgästerna skulle inte köpa något, men de ställdes ändå inför "bostadsval" och "attraktiva erbjudanden". Ett bärande argument i föreliggande text är att allmännyttans nya förvaltningsfilosofi var ett resultat av, liksom en drivkraft bakom, det förändrade narrativet om bostadsmarknaden. Allmännyttans syfte att säkra bostaden som en social rättighet var ett budskap som likt den frihetstörstande måsen flög sin kos. Nu lockade istället SABO med rabatterbjudanden och produkter: tv, dammsugare, telefonsvarare och trådlösa telefoner.

Men allmännyttans verksamhetsområde omfattade även platser där de boende inte var dessa föreställda konsumenter, där inte bostadsrätten konkurrerade med hyresrätten, där de ekonomiska resurserna inte gav tillträde till den framväxande bostadsmarknad (och dess produkter) som allmännyttan lockade med. Jag kommer här att analysera genomförandet av allmännyttans nya förvaltningsfilosofi i Tensta, en av alla dessa platser i skuggan av konsumenternas bostadsmarknad. Genom en

studie av förnyelseprojektet ”Miljonprogram för miljonprogrammet” (1985–94) diskuterar jag de lokala konsekvenserna av vad jag kallar delegerad frihet. Som inledningsvis slås fast i denna bok kännetecknas marknadsbegreppet av mångtydighet och pluralism; det är inte på något sätt entydigt vad en marknad är, hur en marknad reagerar och vilka konsekvenser marknadiseringar får i olika kontexter.³ Den bostadsmarknad som diskuteras här skapades av offentliga aktörer i flertalet miljonprogramsområden och måste förstås i sin egen rätt, men också i förhållande till den individorienterade och konsumtionsinriktade innerstadsmarknad som växte fram under samma tid.

1980-talet karaktäriserades av marknadiseringar och privatiseringar, men också av demografiska förändringar präglade av en migration som växlat från arbetskraftsinvandring till flyktigmottagande. Dessa förändringsprocesser flätades samman med bostadsförnyelseprojekt och idéer om boinflytande. I den nya svenska modell som alltmer tog form under decenniet var idealet att makt och deltagande kom underifrån och välfärdsstrategier skulle kombineras med radikala decentraliseringar både i politiken och i den byggda miljön. Kombinationen av införandet av boinflytande och marknadslogik samverkade med en förändrad migration och skapade en diskriminerande och segregande bostadspolitik vars fulla konsekvenser vi ser idag. Mitt syfte här är att lyfta fram arkitekturen och den byggda miljöns roll i politiska och ekonomiska omställningar, som en praktik vilken direkt påverkar människors livsmiljöer men också som en diskurs vilken bidrar till begreppsförskjutningar.⁴

Allmännyttan lyckades aldrig konkurrera på den marknad den föreställde sig verka på och stora delar av bostadsbeståndet är idag omvandlat till bostadsrätter i de attraktiva områden där konsumenterna fanns, med följden att ett gigantiskt kapital har övergått från det offentliga till privat ägo från 1990-talet fram till idag. De flesta miljonprogramsområden blev å andra sidan aldrig de boendes marknad. Istället utgjordes ”konsumenterna” av globala företag som såg hela bostadsbestånd som investeringar där avkastning och inte förvaltning stod i centrum.⁵ Det var precis denna utveckling SABO och Hyresgästföreningen ville motverka med den nya förvaltningsfilosofin i början av 1980-talet. Här försöker jag förstå varför kommunalt finansierade företag, som allmännyttan,

underordnade sig den marknadslogik de hade som syfte att motverka. Vilka drivkrafter låg bakom dessa reformer och vilka aktörer var inblandade? Att söka svar på dessa frågor kan också hjälpa till att förstå den verklighet som kännetecknar många av dagens miljonprogramsområden: ständiga försäljningar och köp av hela bostadsbestånd, vilket lett till vanskötsel och brister i förvaltningen.

Från 1968 års ”lilla röda” till 1993 års ”frihetskampanj”

I slutet av 1960-talet och början av 1970-talet riktades stark kritik mot expertsamhället, det framväxande bilsamhället och det begränsade inflytande som individen hade över sin boendemiljö.⁶ Det handlade om allt från den individuella lägenheten till bostadskvarteret och urbana planeringsfrågor. Kritiken samlade grupper över hela den politiska linjen, men också politiskt obundna aktörer, som till exempel Aktion samtal och Alternativ stad inom urban- och miljörörelsen.⁷ Ett svar på dessa krav kom att bli den våg av boinflytandeprojekt som initierades av allmännyttan och Hyresgästföreningen. Under samma tid kom även bostadsrättens status att förändras, vilket i förlängningen också fick konsekvenser för utvecklingen av allmännyttan. Lagen om ”kontroll av upplåtelse och överlåtelse av bostadsrätt” upphörde 1969 och bostadsrätten som upplåtelseform blev del av en spekulationsekonomi.⁸

De centrala aktörerna att införa boinflytande – politiker på statlig och kommunal nivå, allmännyttans centralorganisation SABO, Hyresgästernas Riksförbund och de boende – hade alla olika motiv, vilka ibland sammanföll, ibland skilde sig åt. Svenska Hyresgästernas Riksförbund (bildat 1923 och alltså en av världens största och mest inflytelserika förbund för hyresgäster) lade 1968 fram ett ”miljöprogram” skrivet av Ingrid Jussil som innehöll krav på lägenheternas funktion och utrustning men också krav på hyresgästernas medinflytande. Programmet, kallat ”den lilla röda”, var en av de första formuleringarna av vad som skulle utvecklas till en ny förvaltningsfilosofi. Det tog dock nästan 20 år innan hyresgästerna ansågs vara jämställda sakägare, och vägen dit var lång. Även inom SABO var diskussionen igång och 1972 lanserades en programförklaring som behandlade boinflytande. Året därefter tillsatte

Hyresgästföreningen en boinflytandeutredning som resulterade i 1975 års ”tapetreform”, en lagändring som gav hyresgästerna rätt att bekosta och utföra vissa arbeten i den egna lägenheten. Ytterligare några år senare slöts ett avtal mellan SABO och Hyresgästföreningen som reglerade ersättningen för ”boendeinflytandearbetare”, och det upprättades ett regelverk kring ramavtal mellan de boende och hyresföretaget.

Avtalet mellan SABO och Hyresgästföreningen behandlade också decentraliseringen av de allmännyttiga företagen. Lämpliga förvaltningsenheter sågs till en början vara 100–500 lägenheter, vilka senare kunde underindelas då man till varje pris ville undvika ”vita fläckar” i organisationen. Den universella tanken, att reformer skulle gälla alla medborgare, levde alltså starkt kvar men kombinerades med decentraliseringstanken. För att driva igenom förändringen skapades en byråkratisk apparat med nya funktioner. Hyresgästföreningen anställde mellan 1978 och 1984 ett stort antal ”ombudsmän” som skulle verka lokalt. På regeringsnivå tillsattes 1975 den statliga ”bostadsociala delegationen” som hade uppdraget att implementera boendeinflytande genom att stödja lokala försöksprojekt. Istället för ett centralt utredningskansli etablerades lokala projektsekreterare som skulle driva projekten. Delegationen publicerade den statliga offentliga utredningen *Engagerat boende* (1978) med tips och uppslag för alla inblandade aktörer.⁹ I slutrapporten *Aktivt boende* (1979) slogs det fast att boinflytandet måste öka, att det var en ”grundläggande demokratisk rättighet och ett mål i sig”.¹⁰

Som historikern Samuel Faber visat rymde frågan om boendedemokrati en konfliktzon mellan upplåtelseformerna hyresrätt och bostadsrätt.¹¹ Bostadsrätten och det egna ägandet ansågs av de flesta aktörer, även de offentliga, vara den mest gynnsamma formen för boinflytande vilket också bidrog till att hyresrätten skulle efterlikna bostadsrätten. År 1981 instiftade SABO hyresvalsrätten som ett alternativ till bostadsrätten och del av den nya förvaltningsfilosofin. Här presenterades långtgående idéer om inflytande såväl över förvaltning som över den egna lägenheten. Det poängterades dock att ändring av upplåtelseform inte fick beslutas av de boende då det hindrade kommunen att använda sitt viktigaste hjälpmedel, den allmännyttiga hyresrätten (den enda upplåtelseform som inte ställer krav på kontantinsats) för att uppfylla det bostadsförsörjningskrav kommunerna var ålagda.¹² Även Hyresgästföreningen och

Fastighetsägarförbundet ställde sig på SABO:s sida och förespråkade boinflytande istället för omvandling till bostadsrätt.¹³ Regeringen drev däremot slutligen igenom en lagändring 1982 som gav hyresgäster med bildade bostadsrättsföreningar möjligheten att förvärva sin fastighet.¹⁴

Gränsen för vad som var möjligt att påverka inom ramen för hyresrätten förflyttades under 1980- och 1990-talen, och uppdelningen mellan upplåtelseformerna kom alltmer att luckras upp. Genomgående i diskussionerna från denna tid är den bild som målas upp av hyresrätten som en bristfällig upplåtelseform när det gäller boendeinflytande. Det skapades ett dominerande narrativ kring bostaden och dess kvaliteter vilket inte lämnade rum för alternativa perspektiv. Kanske något oväntat var det från borgerligt håll hyresrättens kvaliteter lyftes fram:

Hyresrätten innebär en hög servicenivå som hyresgästen köper med sin hyra. Den hyresgäst som inte vill eller kan sätta tid och kraft på boinflytande utan prioriterar andra sidor i tillvaron skall ha rätt att köpa hyresrättens service utan villkor. Det måste därför vara fel att förutsätta att "boinflytande" skall omfatta hela hyresgästbeståndet.¹⁵

"Självförvaltning", kollektiv eller individuell, var ytterligare en reform för att decentralisera och föra över ansvar till de boende och därmed låta hyresrätten alltmer närma sig bostadsrätten. I den kollektiva självförvaltningen skapades självständiga föreningar, så kallade förvaltningsföreningar, medan den individuella självförvaltningen gav de boende inflytande över den enskilda lägenheten.¹⁶ Förvaltningsföreningarna kunde påverka hyressättningen genom att reglera kostnaderna av förvaltningen, men därmed hotades också den solidariska hyressättningen som jämnade ut hyran i beståndet. År 1984 genomfördes ett storskaligt försök att införa ett ekonomiskt boinflytande inom Stockholms allmännytta, vilket inte heller visade sig enkelt.

Det är uppenbart att strävan efter medinflytande var svår att förverkliga inom ramen för hyresrätten. Boendeinflytandeprojekten hade å ena sidan ambitionen att låta individen få mer inflytande över sitt vardagsliv och sin boendemiljö, å andra sidan handlade det om att göra allmännyttan konkurrenskraftig på den bostadsmarknad som växte fram där hyresrätten uppfattades konkurrera med bostadsrätten. Det

fanns två parallella synsätt på detta storskaliga projekt som genomfördes i det offentliga regi: å ena sidan förändringar i synen på individen, från boende till konsument, med ambition att skapa aktiva medborgare som tog initiativ och kunde hantera marknadens krav på valfrihet, å andra sidan implementeringen av ett marknadstänkande inom förvaltning, ekonomi och marknadsföring. Det var inte ett enkelt projekt att förändra mentaliteten hos alla inblandade – de anställda på företagen, politikerna och de boende själva – och det satsades stora resurser på att skapa ett organisatoriskt maskineri, en boinflytandets byråkrati, och att utbilda alla inblandade aktörer genom nystartade kurser, informationsmaterial och även reklamkampanjer, som ”frihetskampanjen” beskriven i inledningen av denna text.

Miljonprogram för miljonprogrammet

När Stockholms finansborgarråd Mats Hulth (S) presenterade förnyelseprojektet ”Miljonprogram för miljonprogrammet” hösten 1985, hade det endast gått tio år sedan det första miljonprogrammet avslutades.¹⁷ Det andra miljonprogrammet byggde vidare på de metoder som presenterats i utredningar och rapporter om boinflytande och medborgardemokrati.¹⁸ Det hade funnits tidigare förnyelsearbeten vilka fokuserat på byggnadsteknik, form och utseende, medan ”Miljonprogram för miljonprogrammet” skulle kombinera sociala, kulturella, fysiska och administrativa förbättringar, allt från byggnadernas kvalitet och utformning till den sociala miljön.

Ett av de miljonprogramsområden som ansågs vara mest illa därnan var Tensta.¹⁹ Likt så många andra förorter som uppfördes under 1960- och 1970-talen skedde inflyttningen till Tensta innan området var färdigbyggt och många tidningsreportage från tiden beskrev en misskött socialdemokratisk politik med de boende ofta porträtterade som offer. Detta var en bild som förstärktes av boken *Rapport Tensta* (1970), skriven av tre medarbetare i landets då största kvällstidning, liberala *Expressen*.²⁰ Redan i slutet av 1970-talet kom ett nytt inslag i debatten som fokuserade på invånarnas asociala beteende och lyfte fram kriminalitet och alkoholism, men det var först på 1980-talet som invånarna sågs som orsak till problemen. Den förändrade mediebild

har beskrivits av bland andra kulturgeografen Irene Molina som ett steg i en förortens stigmatiseringsprocess: först en permanent ofärdig plats, senare en smutsig och skräpig plats, därefter ett område präglad av kriminalitet och alkoholism och till sist invandringen och invandraren som orsak till problemen.²¹

Genom ett decentraliserat beslutssystem skulle det, enligt "Miljonprogram för miljonprogrammet", skapas ett "stadsdelstänkande", ett socialt kitt eller ett socialt kapital, och socialförvaltningen finansierade två samordnande tjänster i området för att säkra upprustningens sociala förtecken. Ett annat verktyg för att lyfta de sociala aspekterna var att engagera lokala aktörer – civilsamhälle liksom privat näringsliv – och "mobilisera" Tenstas invånare. Då det saknades offentliga resurser ansågs "den radikala förändring" av området som var målet endast kunna ske genom de boendes egna resurser och initiativ. Staden såg också möjliga synergier mellan idéer om decentralisering inom arkitektur, samhällsplanering och socialt arbete, vilka också låg helt i linje med det boendeinflytande som utvecklades av allmännyttan.

I en lägesrapport som publicerades ett år efter att projektet initierats konstaterades att det behövdes en kraftig förbättring av den yttre miljön. Trots den paradoxala situationen att området behövde stora insatser men det saknades ekonomiska medel slog rapporten fast att det var möjligt att genomföra åtgärder under förutsättning att de boende gick in med egna resurser: "De höga kostnaderna gör det särskilt motiverat att engagera de boende i området. De bör kunna vara med och ta ansvar för områdets skötsel."²² Vidare poängterades att boinflytande borde utvecklas speciellt i områden med "sociala svårigheter och vandalisering".²³ Här blev också språkbruket talande: det aktiva subjektet är staden som *ger* (bort) ansvaret och inte de boende som kräver eget ansvar. En helt ny vokabulär utvecklades genom boinflytandeprojekten, vilken skapade spelregler för deltagande och medverkade till att förskjuta ansvaret till de boende, vad jag kallar *delegerad frihet*.

Konstruktionen av nya termer som satt tonen för epoken av boendeinflytande är också påtaglig i kommunens nya strategier, baserade på ekonomiska sparkrav, även om begreppen ofta talade om något annat. Parallellt med att det omfattande förnyelsearbetet fortskred lades ytterligare nya sparkrav på Stockholms alla kommunala förvaltningar, vilket

ledde till att ledningsgruppen introducerade vad man kallade en ”radikal samordning” av funktioner och lokaler (inom skola, socialtjänst och fritid) för att effektivisera existerande samhällsservice.²⁴ Ett annat begrepp som presenterades var ”frikommuntänkande”, vilket innebar att de ekonomiska besluten skulle föras över till de lokala stadsdelarna. Ytterligare en lösning var att förskjuta ansvaret från det offentliga till civilsamhället (och de boende). Ju mer projektet framstod som ekonomiskt pressat, desto mer försköts idéerna om medborgar- och boinflytande från att vara en demokratifråga till att bli en ekonomisk förutsättning.

Begreppsförskjutningen av boinflytande – från socialt till ekonomiskt – drev fram en diskurs vilken legitimerade det offentligas tillbakadragande och medverkade till ett alltmer ekonomiserat politiskt tänkande. Ansvaret kom gradvis att skjutas över från beslutsfattare och ledningsgrupp till professionellt och personligt engagerade ”förnyelsearbetare” (medborgare, kommunalarbetare, arkitekter med flera). Att kriser driver det kapitalistiska systemet framåt har ofta påpekats, och är tydligt i detta fall. Då förnyelsearbetet väl startat måste projektet ros i hamn, trots alla motgångar, vilket tvingade fram så kallat innovativa lösningar. Att delegera ansvar och aktivera invånarna kan ses som typiska processer i omstruktureringen av den svenska välfärdsstaten under 1980- och 1990-talen. Samhällsvetaren Magnus Dahlstedt har beskrivit hur en ”aktiveringens politik” bidragit till ett makropolitiskt skifte i Sverige: från en statscentrerad regim till en individcentrerad.²⁵

Den statliga stödpolitiken till ”utsatta områden” kom i vissa fall att bli kontraproduktiv. Mellan 1986 och 1992 utgick ett statligt bidrag till lägenheter och utemiljöer i områden med stora sociala problem. Kravet att erhålla bidraget var att minst tio procent av lägenheterna i området var outhyrda eller hade minst 30 procent årlig befolkningsomflyttning. I Tensta fanns inte ”tillräckligt” många tomma lägenheter och inte heller var omflyttningen stor nog för att området skulle ha rätt till finansiellt stöd. Paradoxalt nog var Tensta ”för fungerande” med uthyrda lägenheter och låg omflyttning. Utan det statliga bidraget tärde ”Miljonprogram för miljonprogrammet” ytterligare på de lokala resurserna och den eftersatthet som var upprinnelsen till projektet fördjupades snarare än avhjälpes. Det fanns en stor frustration hos de lokala socialdemokratiska politiker som klubbade igenom programmet och frågan

om finansiering lyftes av lokala politiker till riksnivå. Förnyelsestödet kom också under en kortare period att innefatta alla bostadsområden byggda under miljonprogrammet.²⁶

Men redan våren 1989 avvecklades helt det statliga bidraget och i början av 1990-talet minskades på kommunal nivå radikalt det bidrag Socialdemokraterna föreslagit till ett ”aktivt förnyelsearbete”. Innebörden av och målsättningen för förnyelseprojektet kom därmed att förändras i grunden. Nu sågs projektet snarast som ett sätt att driva igenom en mer marknadsliberal styrningsform och allmännyttan blev ålagd att sälja ut lägenheter för att få in pengar till de upprustningar som hade påbörjats.²⁷ Genom att vila på argument hämtade från 68-rörelsen och boinflytandereformen kunde målbilden slutligen realiseras. Den dominerande diskursen som legitimerade det allmännas tillbakadragande byggde alltså på en föreställning om att endast genom att överlämna det offentliga ansvaret till civilsamhället kunde en verklig lokal demokrati byggas upp utifrån ett samarbete mellan lokalsamhälle, stadsdelsnämnd och kommun. I denna 1990-talsdiskurs fick begrepp som boinflytande, lokaldemokrati och stadsdelsanda motstridiga betydelser hos de inblandade aktörerna. Dessa begreppsförskjutningar medförde nya roller för medborgaren i den offentliga apparaten. Inflytande och deltagande blev detsamma som ”frihet”, men en villkorad och pålagd sådan – en *delegerad frihet*.

Den svenska modellen sedd utifrån

Som del av förnyelsearbetet önskade Stockholms stad att få en bild av Tensta ur ett internationellt perspektiv, och 1989 organiserades ett internationellt bostadsseminarium i förorten med experter på boinflytande från Storbritannien, Frankrike, Turkiet, Finland, USA, Danmark och Holland.²⁸ Under en vecka studerade de inbjudna gästerna Tenstaområdet, för att senare presentera ett antal konkreta förslag på förbättringar. Först upplevde de till sin förvåning endast ett fungerande bostadsområde, men så småningom växte en problembild fram: det fanns ”ingen själ” där. ”Varför är det så få människor ute på dagarna? [...] Var är alla ungarna som bor i området? Det offentliga systemet är stelt.”²⁹ De uppfattade vad de kallade ett ”förmyndarskap” som kvävde

invånarnas egna initiativ, och även att det svenska välfärdssystemets offentliga sektor inte var anpassad till en mångkulturell miljö. Den franska bostadsexperten och konsulten inom socialt arbete, Florence Ostier, refererade till Freud och jämförde den deltagande planeringsprocessen med psykoanalys: liksom analysanden betalade för analysen skulle medborgaren betala för förnyelsen. Ostier menade att individuellt engagemang och obetalt arbete var avgörande sätt på vilka individer knöts till förnyelsearbetet, vilket garanterade kontinuitet. Och kanske ännu viktigare: projektet skulle leda till självdrivande individer som var oberoende av ekonomiskt stöd.³⁰

Som en lösning på vad som uppfattades som en "stel organisation" som hindrade en dynamisk utveckling var förslaget att göra Tensta till en självstyrd och fri stadsdel i analogi med det frikommuntänkande som lades fram inom ramen för "Miljonprogram för miljonprogrammet". Ekonomiska frizoner som bejakade handel och entreprenörskap skulle upprättas där en mångfald av näringar och privata initiativ kunde slå rot. Experterna förespråkade lokal självförvaltning med ett opolitiskt stadsdelsråd plus ett antal råd på lägre nivåer, ända ned till varje byggnadskropp; såväl den offentliga som bostadsbolagens förvaltning skulle helt tas över av de boende. Det hävdades att invånarna måste sträva efter "självtillit" då det inte gick att utgå från offentliga medel.

Även den materiella miljön, arkitekturen, skulle "frigöras" och Tensta kunde också bli en arkitekturs frizon. Sadeltak, utvändiga trapphus (som skulle ersätta loftgångarna), vindsvåningar, takterrasser med mera skulle göra området mer levande och de boende mer kreativa. Denna fysiska förändring av arkitekturen skulle kunna råda bot på den brist på individuella uttryck som Tensta led av och även om "tiden är knapp", som Florence Ostier och Rod Hackney uttryckte det, fanns "fortfarande tid att hoppa på tåget".³¹

I de internationella experternas bild av den svenska modellen var arkitekturen, estetiken och den politiska styrningen delar av samma modernistiska samhällsapparat: stelbent, rationell och utan flexibilitet. Kritiken av en standardiserad, konformistisk estetik och en arkitektonisk gestaltning "utan själ" kombinerades med kritiken av styrningsmodellerna. Sammantaget skapades en diskurs kring "frigörelse" som gick att tillämpa på många fält: arkitektur, ekonomi och politik. Det

kanske viktigaste resultatet av bostadskonferensen var initieringen av det boendeinflytandeprojekt som Familjebostäder i samarbete med Loggia Arkitekter AB kom att arbeta med under tre år: kvarteret Glömmingegränd.

Boinflytande i planeringsfasen

Kvarteret Glömmingegränd i Tensta ägdes av det allmännyttiga företaget Familjebostäder och var ett av de boendeområden där boinflytandeprojekt hade startats tidigt. Kvarteret skiljde ut sig från de omgivande kvarteren genom det starka missnöje de boende uttryckte över allmänna utrymmen som trapphus, entréer, gårdar och tvättstugor.³² År 1988 införde Familjebostäder arbetsboksmodellen, vilket innebar att alla boende fick en "arbetsbok" översatt till sina modersmål med frågor om boendemiljön att ta ställning till – alla kunde uttrycka sina egna önskningar.³³ Loggia Arkitekter AB, Ylva Larsson och Johanna Wiklander, anlätades 1990 av Familjebostäder för att tillsammans med de boende gestalta de idéer som dokumenterats i arbetsböckerna. Hela projektet omfattade sju områden, totalt 930 hushåll.³⁴ Utifrån de inkomna synpunkterna utarbetades ett diskussionsunderlag av arkitekterna tillsammans med de boende.

Kvarteret Glömmingegränd ligger i bandet närmast motorvägen. Området är ritat av Archibald Frid och invigdes 1969. Det består av tre skivhus placerade i rad på ett envåningsfundament som innehåller garage och binder samman huskropparna. Mellan byggnaderna, en våning upp från gatunivån, bildas två gårdar. Entréerna var från början ett antal anspråkslösa öppningar mellan garageportarna, vilka ledde vidare in till kulvertliknande korridorer från vilka man nådde husets fyra trapphus, tvättstugor och förråd. Många boende hade uttryckt en rädsla för att vistas i de mörka korridorerna, källarna och tvättstugorna där ungdomsgång hängde. Husen och utemiljön uppfattades som fattiga, entrésidorna liknade lastgator och huvudentréerna var svåra att hitta.

Ombyggnadsplanerna kom att gälla fem huvudmoment: nya mindre hus mellan de stora, nya entrébyggnader mot gatan, upprustning av korridorer med angränsande tvättstugor, utvidgade kök, nya balkonger och terrasser i markplan, nya lägenheter på taken (bortvalt under processen).

Grundtanken var att öppna kvarteret och föra in och ned ljus i korridorer och andra utrymmen som tidigare varit mörka. Tre nya entréhallar förlängde de gamla entréerna ut mot Glömmingegränd, den lilla återvändsgata som passerade kvarteret, och bröt den tidigare monotonin samtidigt som de skapade ljusa och rumsligt generösa entréer. Korridorer med nytillverkade glaspartier ledde vidare från entréerna in mot de individuella trapphusen.

Genomförandet

När Familjebostäder klubbade igenom det förslag som Loggia Arkitekter AB utarbetat i samarbete med de boende i slutet av 1992 var den politiska majoriteten i kommunen ändrad. Sverige hade också fått en ny borgerlig regering 1991 som rivstartade med att lägga ned de få stödprogram som ännu fanns kvar. Då husen byggdes om 1993 och projektet gick in i en förvaltande fas styrd av ett utvidgat boinflytande med ekonomiskt ansvar fick projektet om möjligt ännu mindre resurser och kunde inte fortlöpa på det sätt som var avsett.

Arkitektkontoret lämnade arbetet och huvudansvaret vilade nu på en "boservicechef" från Familjebostäder och en "hyresgästombudsman". En stadsdelsnämnd i ekonomisk kris avvecklade alltmer sitt åtagande och dess byråkrati lämnade plats för en ny administrativ och byråkratisk struktur. I detta nya boinflytandemaskineri fick invånarna allt fler uppgifter och utsågs till ett antal poster, som till exempel ledamöter i den lokala "bostyrelsen" där boende tillsammans med boservicechefen beslutade om budget och disponerade medel. Ett viktigt led i arbetet var att tillsätta och aktivera "kvartersvärdar", boende som tog extra ansvar för miljön, vilket inte framstod som ett intressant uppdrag i alla områden. Detta är ett av de tydligaste exemplen på den paradoxala situation som framkallades av ett förnyelsearbete med sociala förtecken i en tid av marknadiseringar där få önskade ta över skötsel av utemiljöer, städning av trapphus eller agera kvartersvärd.³⁵

I slutet av 1993 påtalade hyresgästerna en mängd fel som uppstått under projektets genomförande. En beskrev hur lägenheten hade försämrats: "när man tittar ut genom vårt vardagsrumsfönster ser man bara ett svart tak". Andra lägenheter hade fått trappor utanför sovrumsfönstret

och det ryktades om att det inte skulle målas i trappuppgångarna och runt hissarna då pengarna var slut. Familjebostäder meddelade att de ”ställer upp med färg och penslar om de boende själva vill måla”.³⁶ Genom språkbruket framställdes vad som i själva verket var ett överlämnande av ansvar som ett erbjudande till inflytande.

De boende var också missnöjda med processen för ombyggnationen: källarförråden var slarvigt byggda och byggbråte var kvarlämnat. Även Annika Johansson från Familjebostäder tycktes bekymrad då hon undrade om det ”verkligen inte fanns pengar till kackerlacksanering i en av lägenheterna då ombyggnadsarbetet helt stannat av på grund av detta”.³⁷ I ett brev till Familjebostäder skriver en av de boende på Glömmingegränd att bostadsområdet använts som ”byggupplag och uppställningsplats för maskintillbehör” och det ”kändes så jävligt att visa upp sin boendemiljö för väntade gäster” så han städade själv undan så gott det gick. Vederbörande menade vidare att hyresgästernas sammansättning inte kunde ses som en förklaring till att området inte städades, utan att skulden föll på Familjebostäder, byggleddare och entreprenörer som hade skött sig dåligt: ”Det är inte bara svartskallar och socialbidragstagare som bor i området till vilka inga normala hänsyn behöver tagas.”³⁸ Det är omöjligt att utröna intentionen med detta uttalande, även om jag skulle tolka det som en ironisk kritik, men det pekar otvetydigt på hur den byggda miljön och diskriminering kan samverka.

Marknadens diskriminerande effekter

Att etnicitet och byggd miljö samverkar i synen på Tensta och andra liknande miljonprogramsområden står klart, liksom att boinflytande- och förnyelseprojekt ledde till delegerad frihet, vilket i sin tur resulterade i en förmodligen oönskad diskriminerande politik. När miljonprogrammet inrättades i mitten på 1960-talet var det som ett svar på en bristande bostadsmarknad, både gällande tillgång och standard. Men när det andra miljonprogrammet lanserades fanns snarare ett överflöd av lägenheter och istället skulle en bristande fysisk och social bostadsmiljö åtgärdas. Föreställningen om dessa brister, liksom önskan om förnyelse av dessa områden, flätades samman med 1980-talets flyktinginvandring. Det

fanns en vilshenhet i hur ”bristerna” skulle hanteras, vilket både politiker och experter i bostadskonferensen uttryckte: skulle man se på den framväxande ”multikulturen” som något positivt eller var det i själva verket ett problem kopplat till segregation och som skulle åtgärdas? Å ena sidan avfärdade politikerna alla former av regler som skiljde ut etniciteter, å andra sidan fanns en önskan om demografiska sammansättningar som skulle uppnås genom statlig propaganda. Istället för särbehandling, till exempel anvisningsregler för nyanlända, förordades politisk marknadsföring för att ”förmå invandrare att välja alternativa boplatser”.³⁹ Genom nya marknadstekniker skulle alltså invånarna internalisera de politiska budskapen.

Ambivalensen i föreställningen om gruppers tillhörighet och rätt till ett varaktigt boende vävdes in i förnyelseprojekten och boinflytandereformen och skapade en komplex bild av vad som menades med en ”god social livsmiljö” och vilka effekter som önskades. Som tidigare nämnts beviljades Tensta inte förnyelsebidragen i mitten av 1980-talet för att omflyttningen var för låg och det inte fanns tillräckligt många tomma lägenheter. Det fanns också en stor oro bland de boende redan vid denna tid att de flesta invandrare skulle köras bort från Tensta, som istället skulle utvecklas till ett område för ingenjörer och ”bättre folk”.⁴⁰ Trots att tanken med förnyelseprojektet uttryckligen var att befrämja dem som redan bodde i området så bekräftades många boendes oro att behöva flytta av Familjebostäders distriktschef: ”Naturligtvis är det de boende som får betala kalaset via hyrorna.”⁴¹ Arkitekten Ylva Larson uppfattade att myndigheterna såg Tensta som en transitplats där nyanlända inte skulle rota sig: ”De förväntades inte bo här [i Tensta] en längre tid, de skulle integreras. De skulle flytta någon annanstans i Sverige för att bli svenskar.”⁴²

Den delegerade friheten

De statliga och kommunala förnyelse- och boinflytandeprojekt som jag har diskuterat här präglades av den förskjutning av kapital från den offentliga sektorn till den privata som de tidiga 80-talsdevalveringarna medförde. ”Miljonprogram för miljonprogrammet” startade samma år

som finansmarknaden avreglerades, 1985, och avslutades i samband med maktskiftet då Socialdemokraterna lämnade över till en borgerlig regering 1991. Det var en period då riktlinjer för den nya välfärdsstaten drogs upp, starkt påverkade av föreställningar om medborgarinflytande och underifrån kommande makt. Förändringarna karaktäriserades av ansvarsförskjutningar (på nationell och lokal nivå) och begrepps- förskjutningar i innebörden av till exempel frigörelse, lokal demokrati och individuell frihet. Införandet av den nya offentliga styrningen var beroende av argument och en ny vokabulär om medbestämmande, och händelseförloppet i Tensta runt 1990 visar hur arkitektur och ideologi vävdes samman i en diskurs kring moral och boendeflytande.

Utvecklingen i Tensta runt 1990 kan också förstås i förhållande till en bredare teoribildning kring nyliberaliseringens effekter. Som den amerikanska statsvetaren Wendy Brown har hävdat är delegering av bestämmande och auktoritet ett utmärkande drag för en nyliberal styrning.⁴³ Detta innebär inte endast ett lokalt självbestämmande, utan även att storskaliga problem som finansiella kriser, arbetslöshet och miljöproblem skickas ned i pipelinen från centrala myndigheter till kommuner, stadsdelsnämnder, boendegrupperingar och slutligen till "små och svaga enheter som inte har möjlighet att lösa problemen tekniskt, politiskt eller finansiellt".⁴⁴ Boinflytandeprojektens delegering av frihet som en ny social styrning med moraliska övertoner kan förstås både i enlighet med vad kulturgeografen Johan Pries beskriver som en "social nyliberalism" och med kulturanthropologen Andrea Muehlebachs diskussion om en nyliberal moral.⁴⁵

Nya styrningstekniker som växte fram med införandet av *new public management* (NPM) omformulerade relationerna mellan civilsamhälle, individ och den offentliga sektorn; krav från tidigare frigörelserörelser på ökat inflytande för medborgare hade stöpts om och användes som argument av en mängd aktörer med skilda politiska intressen. Genom att dra undan ekonomiska resurser, formulera högt ställda sociala ambitioner och samtidigt lämna ansvaret till de boende skapade de offentliga instanserna i Tensta en uppgift omöjlig att lösa för invånarna.⁴⁶ Istället förstärktes föreställningen om orsakssambandet mellan etnicitet och bristfälliga bostadsmiljöer. Att driva igenom ett förnyelseprojekt baserat

på boinflytande samtidigt som resurser drogs tillbaka måste uppfattas som en i praktiken diskriminerande politik, även om den var oavsiktlig.

Förnyelseprojektet innebar inte endast ansvarsförskjutningar från det offentliga till de boende, utan även att arkitekterna Loggia Arkitekter AB fick nya professionella befogenheter, uppgifter och ansvar som medlare mellan de boende och det offentliga, men också mellan etniska och kulturella gruppers olika önskemål.⁴⁷ Arkitekturen, design- och byggprocesserna och den materiella livsmiljön spelade en motsägelsefull roll i detta (och andra) förnyelseprojekt som genomfördes i omsvängningen mot NPM. Ur ett mikropolitiskt perspektiv förbättrades livsmiljön på många håll, medan förnyelseprojektet drev fram nya kontraproduktiva lösningar på en makropolitisk nivå, som till exempel hyreshöjningar och utförsäljningar av allmännyttan.

Förnyelseprojekten tog form i brytpunkten mellan medborgarens krav på inflytande (protester färgade av 1968 års medborgarrörelser) och allmännyttans nya styrningstekniker som strävade mot att både inkorporera de emancipatoriska rörelserna och konkurrera på den framväxande bostadsmarknaden. Jag har visat hur idéer om boinflytande sågs som lösningar på det hot som marknadens bostadsrätt ansågs utgöra mot allmännyttans hyresrätt. Jag har också argumenterat för att detta vägval paradoxalt nog drev allmännyttan och hyresrätten, den enda upplåtelseformen som inte kräver kontantinsatser, ut på den avreglerade marknaden. Arkitektur och byggd miljö medverkade på så sätt i konstruktionen av en ny bostadsmarknad men också av den konsument som skulle driva de nya idealen.

Men inte att förglömma, när hyresrätten blev del av bostadsrättens konsumtionslogik skapades också en segregerad hyresrättsmarknad. Det skapades en marknadens baksida i områden där de boende inte i första hand identifierade sig som konsument. I dessa områden konkurrerade inte hyresrätten med bostadsrätten och individuell valfrihet var inte ett centralt krav från de boende – de socioekonomiska förhållandena öppnade inte för dessa möjligheter. Under de senaste decennierna har vi sett hur en ny global finansiell marknad spirat i myllan av de offentliga aktörernas förvaltningsidéer. Det är inte längre den enskilda bostaden som kommodifieras utan hela bostadsområden blir spekulationsobjekt.

Istället för att styras av idéer om ett demokratiskt samhälle bestäms nu bostadens värde och framtid av matematiska ekvationer och avkastningsberäkningar. Bostadsområden som är slitna, nedgångna och lågt värderade som livsmiljöer får däremot ett högt värde som objekt för avkastning.

För att återvända till SABO:s 1990-tal då hyresgästerna lockades med hyresfria månader, trådlösa telefoner och tvättmaskiner: Vilka konsekvenser fick de påkostade ”frihetskampanjerna” och de nya förvaltningsfilosofierna i de områden som befann sig i skuggan av den framväxande bostadsmarknaden? Så här i efterhand kan vi konstatera att SABO:s frihetstörstande måsar tog med sig idéerna om boinflytande i flykten mot självförverkligande och hyresgästerna lämnades kvar som brickor i ett finansiellt spel.

- För mer om privatisering som lösning på välfärdsstatens problem, se Carl Marklunds kapitel.
- För en parallell till allmännyttans marknadsstrategi, se Orsi Husz kapitel om Kooperationens ”marknadspragmatism”.
- Om hur spekulatör under 1980-talet kommit att tillskrivas en viktig roll för samhällsekonomi i stort, se Oskar Brobergs kapitel.

Noter

- 1 Boverket, *Bostadspolitik. Svensk politik för boende, planering och byggande under 130 år* (Karlskrona: Boverket, 2007), s. 100.
- 2 Jfr SOU 1974:32: *Solidarisk bostadspolitik* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1974); SOU 1992:47: *Avreglerad bostadsmarknad* (Stockholm: Finansdepartementet, 1992).
- 3 Jfr Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i offentlig debatt, 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994); Rune Premfors, *Den starka demokratin* (Stockholm: Atlas, 2000), s. 175.
- 4 Jfr Kenny Cupers, Catharina Gabrielsson & Helena Mattsson (red.), *Neoliberalism on the Ground: Architecture and Transformation from the 1960s to the Present* (Pittsburgh, Pennsylvania: University Pittsburgh Press, 2020).
- 5 İlhan Kelcecioglu, *Rapport inifrån ”Hemblahelvetet”*: Röster från Hemblas bostäder i Husby (Malmö: Malmö universitet, 2021); Stig Westerdahl, *Det självspelade pianot: Kalkylerna och kapitalet som skapar Sveriges bostadskris* (Årsta: Dokument Press, 2021).
- 6 Per Lundin, *Bilsamhället: Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige* (Stockholm: Stockholmia, 2008).
- 7 Ulf Stahre, *Den alternativa staden: Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen* (Stockholm: Stockholmia, 1999); Helena Mattsson, *Architecture & Retrenchment*:

- Neoliberalization of the Swedish Model Across Space and Aesthetics* (London: Bloomsbury Visual Arts, 2023).
- 8 SFS 1942:430, *Lagen den 19 juni 1942 (nr 430) om kontroll av upplåtelse och överlåtelse av bostadsrätt*.
 - 9 *Engagerat boende: Vad kan man göra för att förbättra den sociala och kulturella miljön och göra människor aktivt intresserade av de egna bostadsförhållandena* (Stockholm: Bostadssociala delegationen, 1978).
 - 10 SOU 1979:37: *Aktivt boende* (Stockholm: Bostadsdepartementet, 1979), s. 63.
 - 11 Jfr Samuel Faber, "Boendedemokrati och nyliberalism – den danska och den svenska allmännyttans legitimitet 1973–1991", konferenspresentation på Nordiska historikermötet 2022. Presentationen är del av ett avhandlingsprojekt om boendedemokrati och nyliberalism på Historiska institutionen, Stockholms universitet.
 - 12 Gun-Britt Dahlberg, "Modeller för boinflytande inom allmännyttan", i "Projektet för utvecklat boinflytande, Dokumentationsrapport september 1983", s. 3, Familjebostäder AB/SE/SSA/4301/01, 5fc:5.
 - 13 För remissutlåtanden, se Proposition 1981/82:169.
 - 14 SFS 1982:352.
 - 15 Samuel Strandberg (FP) & Lars Almström (M), "Utdrag ur protokoll, fört vid Stockholms fastighetsnämnds sammanträde den 23 oktober 1984", Familjebostäder AB/SE/SSA/4301/01, F5c:7.
 - 16 Sven Lorentzi, "Boendeflytande – begrepp och avgränsningar", i "Projektet för utvecklat boinflytande, Dokumentationsrapport september 1983", s. 5, Familjebostäder AB/SE/SSA/4304/01, 5fc:5.
 - 17 Mats Hulth, "Miljonprogram för miljonprogrammet" 13/8 1985, Stockholms fastighetskontor, Se/SSA/0041, F1cf:7.
 - 18 Se t.ex. Mats Hulth, "Makten till de boende!" 26/4 1983, Familjebostäder AB/SE/SSA/F5c:5; Sven Lorentzi m.fl., "Projektet för utvecklat boinflytande, Dokumentationsrapport september 1983", s. 5, Familjebostäder AB/SE/SSA/4304/01, 5fc:5.
 - 19 För mer om implementeringen av "Miljonprogram för miljonprogrammet" i Tensta se Mattsson, "The Renewal (1986–92)", *Architecture and Retrenchment*, s. 157–178.
 - 20 Olle Bentzon, *Rapport Tensta* (Stockholm: Thule, 1970).
 - 21 Urban Ericsson, Irene Molina & Per-Markku Ristilampi, *Miljonprogram och media: Föreställningar om människor och förorter* (Trelleborg: Integrationsverket & Riksantikvarieämbetet, 2002), s. 18.
 - 22 "Ett preliminärt utvecklingsprogram för södra Järva stadsdelarna Tensta Hjulsta Rinkeby", bilaga 5, 4, i "Lägesrapport från arbetet med program för förbättringar i Stockholms miljonprogramområden" 23/5 1986.
 - 23 Ibid., s. 5.
 - 24 "Lägesrapport från arbetet med program för förbättringar i Stockholms miljonprogramområden" 23/5 1986.
 - 25 Magnus Dahlstedt, "The Politics of Activation: Technologies of Mobilizing 'Multi-ethnic Suburbs' in Sweden", *Alternatives: Global, Local, Political* 33:4 (2008), s. 481–504.
 - 26 Lars Ulander m.fl., "Motion om bidrag till förnyelseåtgärder inom miljonprogrammets bostadsområden", 1987/88: B0220; Monica Andersson, "Att spränga igenom asfalten", *Aftonbladet (AB)* 21/6 1989.

- 27 Monica Andersson, "Miljonprogrammet allas ansvar", *Dagens Nyheter* (DN) 12/12 1990, D3.
- 28 Bostadskonferensen var ett samarbete mellan Stockholms Fastighetskontor och konsultföretaget Närbo AB. Inbjudna deltagare var arkitekten Rod Hackney, projektledaren Florence Ostier, gymnasieläraren Pierre Soler, professorn i industriell organisation Erol Sayin, arkitekt Leena Laukasto, hyresgästledaren Bertha Gilkey, grannskapsarkitekten Jörgen Andersen, statsvetare och stadsplanerare Eisse Kalk.
- 29 Inger Holmqvist, Marja Lång-Ericsson, Thomas Ney & Jarmo Riihinen, "Seminari-um om förnyelse av bostadsområden, Tensta 1989", Stockholms Fastighetsnämnd/ Närbo, 1989, s. 1.
- 30 Holmqvist m.fl. 1989, s. 1.
- 31 Ibid.
- 32 A.L. Högberg & S. Österberg, "Kvalitet i bostadsförvaltning: Hyresgästernas be-dömningar i löpande förvaltning och inför en förnyelsesituation" (Stockholm: In-stitutionen för bostadsförvaltning, Tekniska högskolan, 1987).
- 33 Ylva Larsson, "Tensta – förändring under samverkan", *Plan* 3 (1993), s. 137.
- 34 Projektets ledningsgrupp bestod av representanter för bostadsföretaget (Annika Johansson, Familjebostäder), arkitekterna (Ylva Larsson, Loggia Arkitekter AB) och hyresgästerna (Raymond Sköld, Hyresgästföreningen).
- 35 "Tensta – förändring under samverkan: En sammanfattning", rapport (Stockholm: Hyresgästföreningen, Loggia Arkitekter AB & AB Familjebostäder, 1993), s. 17 (i förf. ägo).
- 36 "Minnesanteckningar förda vid ett möte mellan Glömmingeogränds lokala hy-resgästförening, Familjebostäders distrikt och NCC samt Loggia Arkitekter AB" 11/10 1993, Ab Familjebostäder/SE/SSA/4304/01, E2b:3.
- 37 Ibid.
- 38 Brev från Per-Olof Abrahamsson till Rolf Johansson, Familjebostäder, 12/4 1994, AB Familjebostäder/SE/SSA/4304/01, E2b:3.
- 39 Utlåtande 1988:175 RI, Stockholms stad, 3109.
- 40 Karl-Olov Arnstberg, "Klichéer om förort: Tensta är inte bara ett betonggetto och social misär", *Svenska Dagbladet* (SvD) 7/12 1990.
- 41 Anne Sörman, "Vi känner att de lyssnar på oss", *Tensta Tidning* 4, i "Tensta – för-ändring under samverkan: En sammanfattning", s. 18.
- 42 "Transcript: Witness Seminar March 5, 2014, 18.30–21.00 at Tensta konsthall Concerning the Event of the International Housing Renewal Conference in Tensta 1989", transkribering, Aktion Arkiv, s. 31 (i förf. ägo).
- 43 Wendy Brown, *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution* (New York: Zone Books, 2015).
- 44 Ibid., s. 131–132.
- 45 Johan Pries, *Social Neoliberalism through Urban Planning: Bureaucratic Formations and Contradictions in Malmö since 1985* (Lund: Lunds universitet, 2017); Andrea Muehlebach, *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy* (Chicago: Uni-versity of Chicago Press, 2012).
- 46 I en svensk kontext har *new patterns of responsibilization* beskrivits som en för-skjutning från medborgare till konsumenter eller "brukare", se Bengt Larsson, Martin Letell & Håkan Thörn (red.), *Transformations of the Swedish Welfare State:*

- From Social Engineering to Governance?* (New York: Palgrave Macmillan, 2012), s. 265–266.
- 47 För en liknande diskussion om planeringen av kyrkor och moskéer, se Jennifer Mack, "An Awkward Technocracy: Mosques, Churches, and Urban Planners in Neoliberal Sweden", *American Ethnologist* 46:1 (2019), s. 89–104.

Presentera Ditt objekt
på ett riktig sätt

SÄLJGUIDE FÖR VILLAÄGARE

SVENSK FASTIGHETSFÖRMEDLING

NY FOLDER

PÅ UPPDRAG AV VÅRA VÄNNER I GÖTEBORGSGRUPPEN HAR VI LÅTIT UTARBETA EN BROSCHYR ATT SÄTTA I HÄNDERNA PÅ VILLASÄLJARN, EN LITEN TRYCKSAK SOM SKALL UNDERLÄTTA FÖR DIG ATT GÖRA EN SÅ BRA VISNING SOM MÖJLIGT.

FÖR DU INTRESSERAD AV EN BESTÄLLNING FÖR DITT KONTOR - RING OCH PRATA MED OSS PÅ MARKNADS-
AVDELNINGEN ELLER Fyll i NEDANSTÅENDE KUPONG.
PRIS: Ca 40 ÖRE PER ST EXKL. EGET TILLTRYCK

JA TACK, VI VILL HA "SÄLJGUIDEN"

KONTORET I.....

UPPLAGA.....

TILLTRYCK.....

Förberedelser

- 1. Första intrycket är viktigt**
En erbjudande extern lägger grunden för den inre budskapet. Håll glädjefaktorn ren och trygg, klipp gräset, rensa blommalagarna osv. Se också till att gångar och trappor är rena från smuts och vatten.
- 2. Ett rent hem påverkar positivt**
En grundlig rengöring förskäper intrycket av bostadens standard och gör den mer attraktiv för köparen.
- 3. Små reparationer kan göra stora förändringar**
Droppande kranar, misslyckat porslän i köksbänks och badkar, slarviga dörrar och fönster, röga lådor och andra mindre tillstånd tvingar nästan alltid köparen bort.
- 4. "Förstora" dina försök**
Plocka bort allt överflödigt från golvbänkar, köllare, värd och fönsterbänk. Skapa ett lugn och rymligt intryck.
- 5. Köket**
Ett rensat kök, välutrustat och skönt, belyser mycket för den kvinnliga parten.
- 6. Sovrum och badrum**
Rensa och strödda badrum ökar säljmotivationen i många hem. Sovrum är särskilt intressant för köparen, gör dem så inbudsande som möjligt.
- 7. Tand hygien**
Låt en potentiell köpare känna den hemtrevliga och som en god bekräftelse på ditt jobb.

SVENSK FASTIGHETSFÖRMEDLING

Visningen

- 8. Radio och TV**
Stäng av utstrålande radio och TV-apparater. Låt ljudet tala i lugn och ro utan störande moment.
- 9. Huset**
Har du husdjur i hemmet. Försök att hålla dem undan från besökarna. Glömska utomhus.
- 10. Tala så säll som möjligt**
Var lugn och säll. Svare på drokta frågor men tvinga inte fram en konversation med den potentiella köparen.
- 11. Utsäkt dig aldrig**
Be aldrig om ursäkt för hur det har varit. När alla kommit till bänken, så är och har huset varit bekvämt. Låt oss ta hand om köparens frågor och funderingar - det är vårt jobb.
- 12. Låt möblerna tala**
Det kan vara varsligt att flytta möbler innan köparen har besökt huset. Det kan vara ordet att försöka sig hur huset ser ut möblerat.
- 13. Låt oss sköta löshandlingarna**
Dokument inte pratar, tillåtet om direkt med köparen. Låt oss sköta löshandlingarna, det är vårt jobb att se till att affären blir så fördelaktig som möjligt.

Med lite hjälp från Dig, kan förhandlingarna gå bra och du kommer att se till att du får ett så bra resultat som möjligt. Erfarenheten visar att observation till en god affär är större än till en bra visning.

SVENSK FASTIGHETSFÖRMEDLING

Säljguide för villaägare lanserad av Svensk Fastighetsförmedling 1981. Källa: *Vår marknad* 2, 13 februari 1981, Svensk Fastighetsförmedlings arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

Mäklaren och det säljbara hemmet

Liza Jakobsson

”Ett rent hem påverkar positivt” och ”ett inbjudande, välutrustat och skinande kök betyder mycket för den kvinnliga parten”. Glöm inte att tända lyset och stänga av tv och radio: ”Låt parterna tala i lugn och ro utan störande moment.” Råden fanns i en pamflett från en av Sveriges då (och nu) största mäklarfirmor, Svensk Fastighetsförmedling, som delades ut till personer som stod inför att sälja sin villa i början av 1980-talet. I företagets uppmaningar till säljarna framställs mäklaren som en expert som bäst vet hur bostaden omvandlas från hem till vara på en marknad. Råden etablerar mäklarens kontroll över denna vara. Säljaren skulle helst hålla sig i bakgrunden: ”Låt oss ta hand om köparens frågor och funderingar – det är vårt jobb”, ”Diskutera inte priser, tillträde osv. direkt med köparen. Låt oss sköta förhandlingarna, det är vårt jobb att se till att affären blir så fördelaktig som möjligt”.¹

Föreliggande text handlar om hur mäklarkåren antog en central roll då bostadsmarknaden fundamentalt skiftade karaktär. Från att vara en hörnsten i välfärdsstaten kom den statligt finansierade och styrda bostadsmarknaden under 1970-talet att bli efterfrågepräglad, på 2000-talet helt dominerad av hushållens höga bolåneskulder och privat finansiering av bostadsbyggandet. I januari 2020 hade hushållen skulder på 4 244 miljarder kronor (ca 85 procent av BNP), varav 82 procent bestod av bostadslån.² Skuldkvoten, hushållens skulder i relation till den disponibla inkomsten, har ökat från i genomsnitt 93,3 procent 1980 till i genomsnitt 184 procent år 2020.³ Samma år hade svenska hushåll näst högst skuldsättning i Europa.⁴

Den svenska utvecklingen utmärker sig också genom att bostadspolitik sedan 1970-talet präglats av att bostadsägande premierats framför

hyrande till en grad som kan ses som extrem jämfört med länder som USA och Storbritannien.⁵ Flera bostadspolitiska förändringar har skett under tidsperioden och banat väg mot ett mer marknadsinriktat system: ombildningslagen 1982, som tillät omvandling av privata hyresrätter till bostadsrätter, 1990-talets utförsäljningar av allmännyttiga hyresrätter och den samtida avvecklingen av de statliga bostadssubventionerna. I forskningen om den svenska bostadsmarknadens förändring är beskrivningar som denna vanliga. Utvecklingen tenderar just att analyseras i termer av prisstatistik, ägandeformer och regleringar. Mindre fokus har lagts på hur andra aktörer än politiker och ekonomer har förändrat praktiker och påverkat människors vardagsliv och anknytning till marknader.

Samtida amerikansk forskning har pekat ut fastighetsmäklaren som inte bara en medlande aktör, utan också som marknadsskapare (*market maker*). Fastighetsindustrins marknadspraktiker och den dominerande hemägarideologin (*homeownership ideology*) har uppmanat människor att sträva efter att förvärva sina drömmars hem. Mäklarens roll har blivit att få kunder att känna tilltro till mäklarens presentation av marknaden och dess hierarkier och underkasta sig dem.⁶ Trots att fastighetsmäklaren som figur gestaltas flitigt i den samtida kulturen finns det begränsat med forskning om fastighetsmäklarkåren och om mäklarrollen över tid.⁷ Det gäller internationellt men i än högre grad för Sverige, där kårens historia är anmärkningsvärt outforskad.⁸

Jag tar avstamp vid införandet av 1984 års fastighetsmäklarlag, som innebar att yrket kom att regleras av staten: den som förmedlade bostäder skulle enligt lag inneha utbildning och examen. Jag följer lagstiftningsprocessen som tillskrev den relativt lilla mäklarbranschen stort samhälleligt ansvar på bostadsmarknaden. Därefter undersöker jag tidskrifter från branschorganisationen Mäklarsamfundet liksom arkivmaterial från fastighetsmäklarkedjan Svensk Fastighetsförmedling och studerar hur mäklarkårens politiska ambitioner för att förändra bostadssystemet tog sig uttryck i såväl opinionsarbete som i mäklarpraktiken. Jag visar att mäklarna spelade en stor roll i möjliggörandet av en ny konsumtionskultur genom att sänka trösklarna för människor att köpa, sälja och drömma om ett nytt hem.⁹

Vägen till lagstiftning

Konstruktionen av en yrkeskår som förmedlar just bostäder är intimt förbunden med den moderna, organiserade kapitalismens uppgång och expansion under slutet av 1800-talet.¹⁰ År 1919 bildades Svenska Egendomsmäklareföreningen (nuvarande Mäklarsamfundet) med 60 anslutna medlemmar.¹¹ Organiseringen innebar ett internt erkännande av fastighetsförmedlare som yrkeskår och upprättandet av en standard för hur yrkesutövningen skulle gå till. Exempelvis förband sig medlemmarna att ta ut ersättning för verksamheten enligt en bestämd taxa, liksom att underordna sig vissa gemensamma regler. De tillät att organisationen fick kontrollera att reglerna följdes, och att straff fick utdelas till medlemmar som bröt mot dem.¹² Den nybildade branschorganisationen skulle inte bara bli drivande i självregleringen av yrkeskåren, utan strävade från början efter att få till en statlig reglering av branschen genom lagstiftning.

Det senare gick dock trögt. Först i början av 1970-talet vann lagstiftningsfrågan mark. Miljonprogrammet hade precis färdigställts och bostadsbristen framstod som ett minne blott – nu fanns det överskott av bostäder på marknaden. Under tidsperioden skedde också ett strukturellt skifte i bostadsbeståndet. Andelen hushåll som bodde i privata hyreslägenheter föll under hela 1970-talet, samtidigt som andelen som bodde i egenägda hus ökade. Även andelen hushåll i bostadsrätter ökade.¹³

När allt fler människor köpte och sålde sina bostäder fick mäklartjänsten en mer framträdande roll. År 1975 tillsattes Småhusköpskommittén i syfte att utreda hur konsumentskyddet kunde förbättras vid köp av hus och andra fastigheter. I utredningsdirektivet påtalades just den höga efterfrågan på mäklartjänster och problemet med att kårens verksamhet inte var reglerad. Direktivet stipulerade också en utredning av en fastighetsförmedlingslagstiftning med Mäklarsamfundets förbundsjurist som en av de sakkunniga.¹⁴ År 1981 var utredningen klar och i *Fastighetsförmedlingslag* (SOU 1981:102) presenterades ett förslag till ny lagstiftning. I princip samma argument som Mäklarsamfundet hade fört fram i skrivelser och motioner sedan 1920-talet övertogs av både utredningen och den följande lagstiftningen: bostadsförsäljning och

-köp var riskfyllda och krävde kunskaper som allmänheten inte hade.¹⁵ Nu låg Mäklarsamfundets långsiktiga arbete för att få mäklarnas unika kompetens officiellt erkänd i linje med statens intressen.

År 1984 trädde lagen i kraft och fastighetsmäklarna blev ett av staten rättsligen reglerat yrke.¹⁶ Vid lagens tillkomst fanns cirka 2 000 mäklare i landet, men under de kommande decennierna skulle de bli betydligt fler.¹⁷ År 2000 hade antalet dubblats till 4 574 och 2021 var siffran 7 493.¹⁸ I takt med att yrket blivit vanligare har det upplevts som mer självklart att anlita en fastighetsmäklare vid köp eller försäljning av bostäder. Enligt branschens statistik förmedlades 77 procent av småhusen av mäklare 2001. 20 år senare, 2021, hade andelen stigit till 91 procent.¹⁹

Efter att lagstiftningen 1984 hade slagit fast fastighetsmäklarbranschens samhällsviktiga funktion, intensifierades i slutet av 1980-talet och under 1990-talet Mäklarsamfundets interna arbete med att upprätthålla kårens position och möjliggöra dess expansion. Detta skedde under en period då bostadspolitiken förändrades och fastighetspriser och bostadskrediter accelererade.²⁰ I följande två avsnitt visar jag hur Mäklarsamfundet, genom sin tidning *Fastighetsmäklaren*, sökte politisera ägandet av bostaden i linje med de utländska bostadsmarknader som valdes som jämförelseobjekt. Jag visar också att Mäklarsamfundet uttalade visioner om en samhällsomvandling i sin interna personaltidskrift *Förmedlaren*.

Fastighetsmäklaren, som 1943 lanserades som en interntidning för medlemmarna med ”käraktuell information och debatter”, blev med tiden alltmer utåtriktad. I slutet av 1980-talet beskrev samfundets dåvarande vd Lars Kilander tidningen som ett ”organ för Mäklarsamfundet för att påverka och informera beslutsfattare hos myndigheter, andra organisationer och enskilda företag, vilka vi som organisation vill påverka”.²¹ Då tidningen skiftat målgrupp hade detta lett till att ”all intern information konsekvent borttagits, och utrymme finns inte längre i ’Fastighetsmäklaren’ för våra interna arrangemang”. Istället introducerades *Förmedlaren* 1989. I en inledande spalt välkomnade Kilander samfundets medlemmar till ett nytt ”internforum”. Innehållet skulle baseras på medlemmarnas åsikter, roliga historier, tips och råd om marknadsföringsaktiviteter, men även kommunikation från kansliet till medlemmarna. I samband med lanseringen av *Förmedlaren* fick *Fastig-*

hetsmäklaren en ny karaktär som kommunikationskanal. Följaktligen tolkar jag texterna i *Fastighetsmäklaren* som extern kommunikation med ambition att påverka samhället i en riktning som gagnade kåren. Texterna i *Förmedlaren* tolkar jag som intern kommunikation med ambition att disciplinera kåren. I tidningen förklarade och försvarade ledningen återkommande de frågor den drev, och även om personaltidningen officiellt förklarades som ett fritt forum för tidningens medlemmar gav ledningen ofta svar på tal på eventuell kritik, ofta i samma nummer.²² Skribenterna i de båda tidningarna analyseras alltså som företrädare för Mäklarsamfundet snarare än som enskilda aktörer.

Hyresgästen som motbild

För att legitimera den samhällsviktiga rollen och understryka mäklaryrkets oundgängliga funktion krävdes en bostadsmarknad där människor ägde sina bostäder och flyttade ofta. Genom att kritiskt bevaka den samtida bostadspolitiken kunde kåren samtidigt framställa sig som en auktoritet som förespråkade olika lösningar. I *Fastighetsförmedlaren* kommenterades bostadspolitiken av såväl personer ur Mäklarsamfundets ledning som av olika experter (ekonomer, jurister, myndighetspersoner) och representanter för intresseorganisationer, såsom Villaägarnas Riksförbund.²³ Mäklarsamfundet åtog sig att försvara småhusägarnas och villaägarnas intressen, och i slutet av 1970-talet var konfliktlinjen mot den samtida bostadspolitiken tydlig och tonläget högt.

I en osignerad ledartext med rubriken ”Varför är ägande så fult i S-märkt tyckande?” från 1978 rasade skribenten mot ett samtida socialdemokratiskt förslag om att utöka kommunernas anvisningsrätt. Texten mynnade ut i en beskrivning av vad skribenten uppfattade som ett samordnat utfall mot villa-/småhusägarna i media, vilket tolkades som ett led i att ”misskreditera en boendeform och fastighetsägarna”. Skribenten gjorde historiska jämförelser och menade att motsvarande metod hade använts av folk ”i bruna skjortor för att bereda marken för likvidering”.²⁴ Återkommande utblickar mot andra typer av bostadsmarknader, särskilt USA, förstärkte denna mörka bild av den svenska bostadspolitiken. I USA blandade sig staten inte i ”den enskildes önskan att bo. Medborgaren har sin frihet att välja bostadstyp”. Bilden av ett

paternalistiskt Sverige, på gränsen till diktatoriskt, förekom i spridda skurar i olika sorters artiklar i *Fastighetsmäklaren* under 1970-talet.²⁵ Här framträdde också Mäklarsamfundets kundgrupp – fastighetsägare och aspirerande fastighetsägare – som en extra utsatt och skyddsvärd samhällsgrupp. Ägandet av bostaden formulerades inte bara som ett eftersträvansvärt sätt att bo, det beskrev också ägarens person. Att äga sin bostad blev synonymt med handlingskraft, strävsamhet och ansvar: det beskrevs som att ”lösa sin bostadsfråga själv” och som att ha ”ansträngt sig mer än alla andra boende för att själva lösa sina bostadsproblem”.²⁶

Från och med 1985 inleddes *Fastighetsmäklaren* i regel med en kommentar av samfundets ordförande Arne Lindwall om samtidsaktuella frågor. Inte sällan var det skatterna eller taxeringsvärdet som norm för beskattning av fastigheten som stod i centrum.²⁷ Frågan om skatterna hade blivit en politisk stridsfråga i 1980-talets riksdagsdebatter och uttryck som ”skattetryck” och ”skatteböroda” hade blivit vanliga.²⁸ Att sänka skatter och att reformera fastighetsskatten formulerades som en ”rättvisefråga” eftersom skatter ”låste fast” människor i sina bostäder på ett ”konstlat sätt”.²⁹ Istället förespråkade Lindwall färre regleringar och mer marknadskrafter. Marknaden framstod som frigörande för Mäklarsamfundet och uppfattades som ett verktyg för individen att påverka såväl boendekostnader som var och hur den ville bo.³⁰

Lindwalls spalt pekade ut en ideologisk riktning för Mäklarsamfundets medlemmar och framhöll samfundets ståndpunkter inför beslutsfattare och allmänhet. Återkommande i spalten var de framtidsspaningar som ordföranden gjorde i slutet av varje år och i samband med särskilda händelser. I början av 1989 återgavs till exempel Lindwalls tal, som han hade hållit i samband med firandet av samfundets 70-årsjubileum. Där förutspådde han framtiden för branschen och menade att fastighetsmäklarnas politiska inflytande skulle förändras: 90-talet skulle kunna innebära att fastighetsmäklarna blev ”NAVET där allt som rör fastighetsfrågor kretsar kring” och att kåren skulle anlitas som experter i den kommunala planeringen av bostäder och bli finanseexperter. Han såg också större samhällsomvandlingar framför sig, såsom ett inträde i EG och en internationalisering av bostadsmarknaden. Hela bostadssystemet skulle harmoniseras med andra länders normer för räntesatser och skatteregler liksom med ideal som

premierade ägandet av den egna bostaden: ”Ingen ska inbilla mig att någon regering i Sverige skulle vara så dum och ointelligent att tillskapa skatteregler så att det skulle bli omöjligt för vanligt folk att äga sina bostäder. I många länder runt om i världen är det ju bara socialfall som HYR sin bostad.”³¹ Återigen formulerades ägandet av bostaden som en nödvändighet i det goda samhället och nu också som en förutsättning för utvecklingen. Det handlade dock inte bara om att konstruera den ägda bostaden som önskvärd utan lika mycket om att presentera alternativen som icke önskvärda: hyresbostäder var för dem som inte var samhälleligt anpassade, för ”socialfall”. Hyresgästen blev en motbild till den strävsamma, ansvarstagande husägaren.

Idén om att ägandet av bostaden kunde knytas till god moral hade en lång historia. Det tidiga 1900-talets egnahemsrörelse – med subventionerade bostadslån till skötsamma arbetare – grundades på en idé om ägandet som fostrande. Husägandet skulle mota såväl utvandringen till Amerika som politisk radikaliserings och byggde på premissen att den som äger hem och jord aldrig skulle gå emot sina egna intressen och bli socialist.³² När Mäklarsamfundet aktiverade idén om den skötsamme, men nu också utsatte husägaren, gjordes det i syfte att driva sina egna intressen av att sälja så många bostäder som möjligt. Hyresgästen och hyresbostaden var bokstavligen värdelös för mäklaren. Trots att det samtida bostadssystemet med ränteavdrag och skattesubventioner till bostadsägare gjorde det billigare att äga än att hyra sin bostad i tider av hög inflation, framstod alltså bostadsägarna som orättvist behandlade av bostadspolitiken under 1970- och 1980-talen.³³ Denna konfliktlinje var viktig för Mäklarsamfundet att dra upp för att visa konsumenterna att de stod på deras sida, men också för att fortsätta driva bostadspolitiken i en riktning som gynnade dem.

Idealsamhället på ingång

De bostadspolitiska förändringar som karaktäriserar dagens bostadsmarknad sprang ur hanteringen av 90-talskrisen. Bostadspolitiken decentraliserades till kommunerna, vilket öppnade dörrarna för att tillåta ombildningar av allmännyttiga hyresrätter till bostadsrätter, och både bostadsförsörjningslagen och de statliga bostadssubventionerna

avvecklades.³⁴ Boendet blev nu en fråga om individens preferenser. Systemet har beskrivits som ett slags privatiserad keynesianism där konsumtionen fortfarande är drivande för tillväxten, men skuldbördan och den finansiella risken för bostadsbyggandet privatiserats till hushållen genom bostadslånen.³⁵

I *Förmedlaren* 1994 kommenterade Mäklarsamfundets vd Lars Kilander den samtida utvecklingen och framtida möjligheter mot mer segregation på bostadsmarknaden. Kilander spådde en omvandling där "bostadskonsumenter kommer att kräva exklusiva lägen", där vars och ens enskilda preferenser, exempelvis närhet till det urbana livet med restauranger och teatrar, eller till natur och golfbana, skulle vara styrande för valet av bostad. I många andra länder var denna princip etablerad, menade han, och jämförde med Sverige där bostadspolitiken styrte byggandet: "så där litet vanligt svenskt gråmurrigt med enhetsstandard där minsann ingen ska ha det bättre än den andre". I framtiden skulle bostadsproducenterna helt och hållet anpassa sitt byggande efter efterfrågan, vilket skulle leda till att kapitalstarka personer som hade råd att "efterfråga ett bra boende" styrde bostadsmarknaden. Det var en långsam men önskvärd utveckling, menade Kilander. Det skulle leda till segregation, eller som han också beskrev det, "kategoriboende", vilket var eftersträvanvärt för mäklarkåren eftersom det ökade mobiliteten på marknaden:

En effekt av den här kommande omvandlingen är att segregationen ökar. Detta innebär att människor med likartade ekonomiska förhållanden kommer att bo områdesvis i större utsträckning än tidigare. [...] Segregationer, dvs. kategoriboende, och inflation är något som fastighetsmäklare bör älska, men det ska man inte säga högt. Det betraktas som fult att eftersträva.³⁶

Kilanders text i interntidningen var ett sätt att disciplinera kåren och artikulera en gemensam politisk hållning för mäklarna att samlas kring. Det blev ett internt gränsdragningsarbete för att skapa en gemensam värdegrund som, även om den inte låg i linje med en allmänt accepterad åsikt, var viktig för kårens existensberättigande och legitimitet. Differentiering och rörlighet hängde ihop på bostadsmarknaden – och

båda var eftersträvalsvärda. De uppmanade mäklarna runt om i landet att arbeta enligt en bestämd uppfattning om vem som skulle bo i vilken bostad, och de uppmuntrades i *Förmedlaren* att ordna sina kundmöten efter denna idé:

Man kan fråga sig varför en fastighetsmäklare skall älska segregation, men förklaringen är enkel om man möjligen utan att skämmas får uttrycka sig så här: En väl utbyggd ekonomisk och social segregation medför att människor oftare byter bostad. Just detta att man eftersträvar att bo tillsammans med den kategori som man själv vill tillhöra ekonomiskt och socialt är den största orsaken till byte av bostad i många länder. Denna orsak till bostadsbyte saknas nästan helt i vårt land. Alltså, mer inflation och mer segregation är bra för vår marknad, det känns nästan skamligt att ens tänka dessa tankar men det är en trolig framtid.³⁷

År 1998 konstaterade Kilander i en av sina sista ledare: "Nästan all nyproduktion ska bli ägda bostäder i form av småhus eller bostadsrätter. Det här är en utveckling som vår bransch bör vara nöjd med."³⁸ Kårens ideologiska ambition att åstadkomma en samhällsomvandling, där ägandet av bostaden prioriterades framför andra typer av boende, låg i linje med den samtida politiska utvecklingen. För att förstå hur mäklarens roll som aktör i denna samhällsomvandling på bostadsmarknaden tog sig uttryck i människors vardag ska jag härnäst visa hur två centrala mäklarpraktiker förändrades: annonseringen och visningen av bostäder till försäljning.

Från bostadsannonser till annonsering av boende

I slutet av 1980-talet formulerade Svensk Fastighetsförmedling (SF) en ny strategi för tilltalet mot kund och allmänhet. I marknadsplanen "90-talets mäklare" lyfte mäklarkedjan den relationella aspekten av mäklaryrket: "SF:s viktigaste person är KUNDEN, och det är dennes krav och behov vi arbetar för att lösa." Bostaden beskrevs som ett fundamentalt behov och försäljningen som den "största ekonomiska transaktion normalsvensken gör". Det uppenbart intima med att komma hem till

människor ”in i köket och sängkammaren” beskrevs som att mäklarna kryper ”innanför skinnet” på kunden.³⁹ SF:s nya konkurrensmedel skulle vara att arbeta med människor, inte med hus:

Stegrad efterfrågan och begränsat utbud av hus till salu samtidigt som antalet verksamma mäklare ökar, har förändrat invanda mönster. Från att ha ”arbetat med hus” arbetar dagens, och morgondagens, mäklare med de människor som bor i husen. Intresse för människor och en högt utvecklad serviceanda är nycklar till framgång för den moderna fastighetsmäklaren.⁴⁰

Att arbeta med människorna som bor i husen räckte dock inte; även de potentiella husköparna skulle tas med i beräkningen. I en manual för nya mäklare från 1989 råddes mäklaren att redan vid första besöket i bostaden skapa sig en bild av en köpare: ”Försök se köparfamiljen! Hur ser den familj ut som ska bo i detta hus?”⁴¹

I manualen angavs även instruktioner för hur annonserna skulle utformas. Annonstexten fick gärna vara ”rapp och intresseväckande och hellre beskriva köparfamiljen än huset”. Fokus skulle ligga på en artikulerad livsstil: ”vardagsrummet med plats för många gäster – istället för – vardagsrum 55 kvm”, ”välutrustat badrum, kan i annons bli: Ett badrum att sjunga i!” Den nya mäklaren skulle skolas in i att formulera kortfattade men kärnfulla budskap med en meningsproducerande funktion som sträckte sig bortom bostadens fyra väggar. Det var ett potentiellt liv som skulle säljas.

Det nya fokuset på kunden och vad som attraherade en tilltänkt köpare skulle snart formuleras i mer direkt uppmanande form till mäklarna. I mars 1992 vädrades den nya marknadsföringsstrategin i personaltidningen *Esseff-nytt*. Under rubriken ”Annonstips” uppmanades mäklarna att tänka ”BOENDE!!!” och inte fastigheter: ”Vi förmedlar boende till människor som söker just BOENDE!” I linje därmed föreslog företaget att mäklarna skulle styra och målgruppsanpassa annonsen: ”Annonserar du t.ex. en villa med bra utrymmen för en stor familj [*sic*] – tala om det redan i rubriken: ’Stor härlig villa för stor familj.’”⁴²

Det fanns en dubbelhet i det nya sättet att formulera annonser som kan förstås genom reklamens inneboende motsättning: att nå så

många som möjligt och samtidigt presentera varan som exklusiv för den enskilda konsumenten.⁴³ Den nya annonseringsstrategin med en tänkt målgrupp var ett sätt att hantera denna motsättning. Mäklaren producerade ideal om det eftersträfvansvärda för en specifik grupp och artikulerade samtidigt sin egen expertis med vetskap om vad exempelvis en "stor familj" behövde. Den nya annonseringsstrategin byggde på två premisser: dels en ordning där livet förväntades ske i en viss följd, vilket medförde vissa behov (bildandet av familj och stor, härlig villa), dels att mäklaren tog på sig rollen att definiera vilken boendepotential fastigheten rymde, vilket lämnade kunden åt sina drömmar om denna framtida livsstil.

Annonseringen i dagspressen kostade dock mycket pengar och utrymmet var tvunget att prioriteras till det mest nödvändiga. Annonserna var därför under det tidiga 1990-talet ofta korta och beskrev bostadens funktion, i många fall utan bilder.⁴⁴ Det var först i mitten av decenniet som den nya annonseringsstrategin syntes i pressen. I *Förmedlaren* lyfte vd:n Lars Kilander fram förändringen 1997. Kilander menade att reklamen alltmer hade inriktats på "känsla" än "intellekt". Annonsernas uppgift var att skapa "positiva förväntningar" hos kunden och känslan av att objektet är "speciellt och medför positiva vibrationer".⁴⁵ Annonserna skulle aktivera kundernas känslor och objekten framstå som upplevelser.

Under 90-talet gjordes försök att komma undan de höga annonskostnaderna och använda andra medier än papperstidningen.⁴⁶ Den tveklöst mest lyckade satsningen blev den centrala annonseringsplatsen på dagens marknad: Hemnet. Sajten grundades av Mäklarsamfundet men blev snabbt ett gemensamt projekt tillsammans med den mindre branschorganisationen Fastighetsmäklarförbundet samt företagen Svensk Fastighetsförmedling och Fastighetsbyrån.⁴⁷ Genom att samla mäklare från olika företag konstruerade sajten genom sin utformning en enhetlig bostadsmarknad. Hemnet samlade inte bara utbud och priser på ett ställe utan ökade också tillgängligheten: dygnet runt-uppdateringar gjorde det möjligt för köpare och säljare att följa marknaden i realtid.

Hemnets omvälvande funktion förstods redan efter lanseringen 1998 genom dess förmåga att skapa konkurrens mellan kunderna. I *Förmedlaren* beskrev Lars Kilander sajten som en "historisk händelse"

av två anledningar: dels för att hela branschen hade samlats och arbetat för lanseringen, dels för den nya revolutionerande teknikens potential att öka omsättningshastigheten på marknaden.

Anledningen är att varje person som går in och söker på HemNet vet att det är tusentals andra personer som gör precis samma sak och att sannolikheten för att någon skulle fatta intresse för samma objekt som jag själv är ganska hög. Därför gäller det naturligtvis att skynda sig som köpare och ha en god bevakning av sitt intresseområde på HemNet.”⁴⁸

Högre konkurrens skulle leda till snabbare köpbeslut och de snabba köpbesluten drevs på av den emotionaliserade annonseringen, annonser som framhävde ”känsla” framför ”intellekt”.⁴⁹ I följande nummer av *Förmedlaren* skrev Kilander att kunderna skulle bli mer ”effektiva” när de letade efter bostäder, vilket skulle pressa mäklarna men också gynna konkurrensen i branschen: ”Ju fler och desto bättre objekt man kan ha inne på HemNet desto större möjlighet till framgång. Objekt som marknaden uppfattar som bra kommer också att säljas fortare, eftersom det finns en hets inbyggd i systemet.”⁵⁰

”Hetsen” skulle också leda till att mäklaren försöker få så stor exponering som möjligt för bostäderna och så många spekulanter som möjligt. Utformningen av Hemnet innebar samtidigt vissa uppoffringar för mäklarna, som makten över presentationen av marknaden och förmågan att styra vem som gick på vilken visning.⁵¹

Möjligheterna till högre omsättningstakt och problemet med mäklarens kontrollförlust kan i efterhand sammantaget förstås som premissen för en ny konsumtionskultur. Bostäderna var nu varor på en marknad som kunden själv kunde överblicka utan krav på motprestation. Det sänkte trösklarna för människor att börja drömma om alternativa bostäder. Hemnet kan också förstås som ett slags skola i vad som värderades som attraktivt på marknaden utifrån mäklarnas samlade beskrivningar. Sociologen Eliza Benites-Gambirazio kallar en viktig del av 2020-talets mäklarpraktik för ”smakrationalitet” och menar att mäklarens beskrivning och värdering av bostäder blir till en operationalisering av marknaden i det direkta mötet med kunden.⁵² När mäklaren aktivt pekar ut detaljer i en bostad och beskriver dem som

högt värderade på bostadsmarknaden lär mäklaren också människor att på ett marknadsmässigt sätt värdera en viss estetik, vissa centrala inredningsdetaljer och lägen.

I Mäklarsamfundets jubileumsbok från 2019 kopplas Hemnet ihop med en bredare kulturell förändring under 2000-talet: "Att Hemnet-knarka blir standard när att bo blir en livsstil. [...] Årtalen [00-talet och framåt] färgas av styling, drömmar och löften om vem köparen blir i sin nya bostad."⁵³ Förutsättningen för denna kulturella förändring var dock nya annonseringsstrategier och mäklarnas aktiva arbete för att göra det enklare för människor att ständigt leka med tanken om ett nytt, bättre hem.

Visningen. När säljaren försvann

Inledningsvis nämndes en pamflett från 1981, i vilken Svensk Fastighetsförmedling uppmanade säljaren att bland annat städa och tända lyset. Säljaren uppmanades även att inte lägga sig i och själv börja förhandla med spekulanterna. Här var mäklaren tvungen att understryka vem som hade makten över visningsrummet. Eftersom säljaren var närvarande fanns hela tiden en överhängande risk att bostaden inte skulle presenteras på det sätt mäklaren hade tänkt sig. I det följande ska jag visa hur säljaren städades ut ur visningsrummet i bokstavlig och bildlig mening, vilket öppnade för nya sätt att kommersialisera bostaden som en vara på en marknad.

I slutet av 1980-talet var säljaren i regel fortfarande närvarande under visningar arrangerade av Svensk Fastighetsförmedling, men mäklarfirmen arbetade aktivt för att ta mer kontroll. I introduktionsmanualen för nya mäklare från 1989 uppmanades mäklaren att förbereda kunden på hur visningen gick till och påpeka vad som behövde fixas.⁵⁴ Först i mitten av 90-talet uppmanas säljaren uttryckligen att lämna bostaden. I en informationsbroschyr som presenterade företaget och dess arbete står under rubriken "Visningen":

När det är dags för själva visningen arrangerar vi den i samråd med dig. Vi hjälper dig gärna med tips om hur du kan göra din bostad så inbjudande som möjligt, så att köparna kan låta fantasin flöda om hur

huset skulle se ut i deras ägo. Sedan kan du lugnt lämna visningen åt oss. Vi ser till att alla får den information de behöver för att kunna fatta beslut.⁵⁵

Här försäkrades alltså kunden om att mäklaren skulle hjälpa till med styling för att göra bostaden inbjudande, men också att kunden inte behövde vara där. Nu trädde den kompetenta mäklaren fram som den som kunde och skulle ta kontroll över hela visningen. Det var inför visningen inte längre bara akuta problem som skulle åtgärdas, lampor tändas och radioapparater stängas av. Istället framträdde mäklarens expertis, att göra ett bebott hem till ett säljbart rum, i en ny språkdiräkt: mäklaren besatte professionell kunskap om hur boendet kunde förmå människor att projicera sina drömmar och låta "fantasin flöda".

I mäklarkedjans personaltidning *Esseff-nytt* från årsskiftet 1997/98 rapporterades om en mäklarkurs inriktad på visningsmomentet. I referatet från kursen, som innehöll en hel del rollspel, fanns endast rollerna mäklare och spekulant representerade. Säljaren fanns inte med i rollistan.⁵⁶ Att plocka bort säljaren ur rummet blev ett konkret sätt att bereda plats för en marknad, där personliga relationer mellan köpare och säljare måste försvinna för att transaktionen ska ses som just en affärstransaktion.⁵⁷ Samtidigt var problemet med bostaden som köpobjekt att den hade en relationell karaktär. Mäklarna förstod mycket väl att det levda hemmet var ett intimt rum.⁵⁸ Intimiteten behövde alltså städas bort, men inte helt. En indikation på det intima livet skulle finnas kvar för att spekulanterna lätt skulle kunna föreställa sitt eget liv i det – och uppskatta dess värde.

Kontrollen över visningen handlade inte bara om att ta makten över rummet från säljaren utan också att etablera makten över rummet i relation till spekulanter. En tidig förändring av visningsnormen var att mäklarföretagen började annonsera om allt fler "öppna" visningar. Under 70-talet uppmanades annonsläsaren i regel att ringa och boka en visning i förväg. Under 80-talet, då många ville köpa och få ville sälja, blev det allt vanligare att tiden för visningen annonserades i samband med en vägbeskrivning, och under 90-talet stora annonssjok och bilagor som samlade helgens visningar.⁵⁹ Visningarna flyttades till söndagar

och blev en aktivitet som morgontidningsläsaren vid frukostbordet kunde bestämma sig för att delta i.⁶⁰ Även när det gällde visningen sänktes alltså trösklarna för spekulanterna, men det innebar också att mäklaren inte längre visste vem, eller hur många, som skulle komma.

I introduktionsmanualen för nya mäklare från 1989 beskrevs visningen som ett slags förhandling mellan spekulantens idé om ”drömhus” och verkligheten. Mäklarens uppgift var att ”gradera kundens olika krav och önskemål”. Det skulle göras genom att peka ut fördelarna med den visade bostaden utifrån vad köparen hade önskat. Köparen skulle inte tillåtas ”ströva omkring för sig själv”, mäklaren aktiverade visningen av huset genom att leda samtalet med frågor.⁶¹ Aktiveringen av visningen blev en förhandling där mäklarna aktivt arbetade för att få kunden att internalisera mäklarens bild av boendet och dess värde i relation till marknaden i övrigt.

Framgångssagan fortsätter

Jag har visat att mäklarkåren aktivt sökte styra samhällsutvecklingen i en riktning som gynnade den. Mäklarsamfundets påtryckningar för att få till en statlig reglering av kåren var ett sätt att först etablera och sedan legitimera sin ställning på en bostadsmarknad i förändring. Professionaliseringen av mäklarkåren handlade om att skapa en samhällelig roll som expert.

Genom att idealisera ägandet och ägaren av den egna bostaden i sin opinionsbildning och samtidigt avskriva hyresrätten och hyresgästen som andra klassens boende och medborgare drev Mäklarsamfundet en hård linje mot bostadspolitikerna under 1980-talet. Jag har lyft fram ledande personers mer uttalade politiska utspel. Behovet av mäklarens tjänster var inte självklart, utan något som behövde skapas och sedan försvaras. I mötet med kunden skedde detta i praktiken. Mäklarna förändrade sina annonseringsstrategier och tog kontroll över visningen genom att skriva ut säljaren ur bilden och anpassa spekulanternas förväntningar om drömhemmet till det visade objektet.

Samtidigt kan konstateras att samhällsutvecklingen inte bara ledde till mer direkt makt för mäklarna. Bostadsmarknadens utveckling

och visningens förändring innebar också en viss kontrollförlust. Med fler spekulanter, och framför allt fler okända spekulanter, ställdes nya krav på mäklaren. Reklamens dilemma gjorde sig påmint, den säljbara bostaden behövde kännas exklusiv för så många som möjligt samtidigt. Som filosofen Anders Bartonek observerat, har Hemnets dominerande roll medfört att bostäder idag måste gestaltas utifrån en ”gemensam måttstock på marknaden”:

Lägenheternas utformning, inredning och gestaltning tenderar att homogeniseras eftersom man som bostadsrättsägare redan med ena ögat sneglar på nästa försäljning och köp och då måste tänka i termer av vad en potentiell köpare vill ha och hur lägenheten kan stylas så att det går att få ut så mycket som möjligt av den. [...] Att göra sig hemmastadd i sin lägenhet med personliga idéer som inte har tröskats igenom av marknadens blick verkar höra till en svunnen tid.⁶²

Bartonek går vidare i en analys om Hemnet som ett verktyg för internaliserad övervakning med Michel Foucaults begrepp panoptikon. ”Marknadens blick” framstår här som en agentlös naturkraft kopplad till ett kapitalistiskt system. Här har jag istället betonat hur ”marknadens blick” på det egna hemmet delvis ska tillskrivas ett aktivt arbete från fastighetsmäklarkåren. Detta arbete tog fart under 1980-talet, och har spelat en avgörande roll för hur människor i sin vardag har upplevt marknadens tid. Kårens professionalisering var intimt förknippad med formuleringen och praktiserandet av en ideologi som gjorde människors hem säljbara. Det särskilda med mäklarens kommersialiserade hem var att det befann sig i framtiden och blev till en ständigt pockande konsumtionsdröm.

- Om samtida initiativ på andra håll att ändra skuldsättningens moraliska associationer, se Orsi Husz kapitel.
- Om den samtida omvandlingen och accelererande segregeringen i Stockholms innerstad under 1980-talet, se Klara Arnbergs kapitel.

Noter

- 1 Bilaga, *Vår marknad* 2, 13/2 1981, Serie B1, vol. 47, Svensk Fastighetsförmedlings arkiv (SFa).
- 2 *Den svenska bolånemarknaden*, Dnr 20-3427 (Stockholm: Finansinspektionen, 2020), s. 4.
- 3 För 1980, se Statistiska centralbyråns statistikdatabas: Nationalräkenskaper/Nyckeltal för inkomst Nyckeltal för inkomstutveckling, sparkvot, skuldkvot, räntekvot efter sektor och indikator. År 1950–2022 (läst 28/9 2023).
- 4 Statistiska centralbyrån, <https://www.scb.se/hitta-statistik/artiklar/2020/svenskar-har-nast-mest-skulder/> (läst 3/2 2022).
- 5 Timothy Blackwell, *Manufacturing Debt: The Co-evolution of Housing and Finance systems in Sweden* (Brighton: University of Sussex, 2019), s. 1; Timothy Blackwell, "Power, Production and Disorder: The Decline of Sweden's Housing Industrial Complex and the Origins of the Present Housing Discontents", *European Urban and Regional Studies* 28:4 (2021).
- 6 Eliza Benites-Gambirazio, "Working as a Real Estate Agent: Bringing the Clients in Line with the Market", *Journal of Cultural Economy* 13:2 (2020), s. 154.
- 7 T.ex. tv-programmen *Toppmäklarna* (Kanal 5, 2016–17), *En plats i solen* (TV4, 2000–22), *Flip or Flop* (Kanal 11, 2013–22), *Mäklarna* (SVT, 2006).
- 8 Det finns lite forskning om samtida svensk mäklarkår och mäklarpraktik som innehåller vissa historiska skildringar, t.ex. Rickard Engström, *Den oberoende mellanmannen: En studie av fastighetsmäklarprofessionen och begreppet "god fastighetsmäklarsed" i teori och praktik* (Stockholm: KTH, 2022).
- 9 Mäklarsamfundet grundades 1919 och arbetar för att försvara mäklarkårens intressen gentemot myndigheter. År 2022 organiserade samfundet 86 procent av fastighetsmäklarna i landet. Det arbetar aktivt för att lyfta fram kåren i media, producera utredningar, det fungerar som en remissinstans och producerar fortbildningsverksamhet för mäklarna. Svensk Fastighetsförmedling grundades 1937 och är landets äldsta mäklarföretag och har länge varit ett av de största.
- 10 Mark Latham, "A Fraud, a Drunkard, and a Worthless Scamp: Estate Agents, Regulation, and Realtors in the Interwar Period", *Business History* 59:5 (2017), s. 690–692.
- 11 Anders Landén (red.), *100 lyckade förmedlingar: Igår, idag och imorgon*, utg. Mäklarsamfundet (Ödeshög: Förlaget Näringslivshistoria, 2019), s. 11.
- 12 SOU 1981:102: *Fastighetsförmedlingslag* (Stockholm: Småhusköpkommittén, 1982), s. 42, 65; Landén 2019, s. 13.
- 13 Blackwell 2021, s. 344.
- 14 SOU 1981:102, s. 13; Ville Josefsson, "Inför det nya året", *Fastighetsmäklaren* 4 (1976), s. 3.
- 15 SOU 1981:102, s. 13.
- 16 Lagen innebar att den som bedrev fastighetsförmedling var skyldig att registrera sig hos länsstyrelsen, inneha ansvarsförsäkring och "tillfredsställande" utbildning, samt bedömas som lämplig. Länsstyrelsen fick nu också rätt att återta registreringen vid regelbrott samt utfärda böter för dem som inte registrerat sig (SOU 1981:102, s. 13–16, 23–27).
- 17 Proposition 1983/84:16, *Om fastighetsmäklare*, s. 9.

- 18 Fastighetsinspektionen, Tioårsstatistik juni 2022, <https://fmi.se/media/ziumdh4r/fmi-statistik-juni-2022.pdf> (läst 14/10 2022); *Fastighetsmäklarbranschen: Fakta och nyckeltal 2021* (u.o.: Mäklarsamfundet, 2021), s. 9.
- 19 *Fastighetsmäklarbranschen: Fakta och nyckeltal 2021*, s. 22.
- 20 Blackwell 2021, s. 345.
- 21 Lars Kilander, "Tankar kring vår verksamhet 'förmedlade' av kanslichefen", *Förmedlaren* 1 (1989).
- 22 Se t.ex. diskussionen om samfundets insamling av försäljningsstatistik och en medlems förfrågan om att enmansföretag skulle befrias från kravet att skicka in statistik på grund av hög arbetsbelastning: Lars-Erik Norström & Leif Balkeryd, "Funderingar kring statistik: Svar till Gert Appelkvist", *Förmedlaren* 1 (1991).
- 23 Se t.ex. Lennarth Gustafsson, "Behovsskapad eller tvångsstyrd bostadsmiljö", *Fastighetsmäklaren* 1 (1972), s. 2–3; Harry Dahl, "Villaägarna i samhällsdebatten", *Fastighetsmäklaren* 2 (1972), s. 4.
- 24 Osign., "Varför är ägande så fult i S-märkt tyckande?", *Fastighetsmäklaren* 3 (1978), s. 3.
- 25 Lennarth Gustafsson, "Behovsskapad eller tvångsstyrd bostadsmiljö", *Fastighetsmäklaren* 1 (1972), s. 2–3; B.F. Andersson, "Är mäklarna i USA en maktfaktor i samhället", *Fastighetsmäklaren* 3 (1974), s. 14; osign., "Låt hyresgästerna köpa lägenheterna!", *Fastighetsmäklaren* 4 (1977), s. 10; osign., "Varför är ägande så fult i S-märkt tyckande?", *Fastighetsmäklaren* 3 (1978), s. 3.
- 26 Osign., "Vad tror Du om framtiden", *Fastighetsmäklaren* 4 (1983), s. 3.
- 27 Arne Lindwall, "Obalans i bostadsmarknaden", *Fastighetsmäklaren* 1 (1988), s. 3; Arne Lindwall, "Ändra reavinstskatterna så ökar flexibiliteten i boendet", *Fastighetsmäklaren* 3 (1988), s. 3.
- 28 Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994), s. 178, 258–261.
- 29 Arne Lindwall, "Ändra reavinstskatterna så ökar flexibiliteten i boendet", *Fastighetsmäklaren* 3 (1988), s. 3.
- 30 Arne Lindwall, "Framtidens boendekostnader", *Fastighetsmäklaren* 1 (1986), s. 3.
- 31 Arne Lindwall, "Utdrag ur jubileumstal vid Mäklarsamfundets 70-årsjubileum 19 maj 1989", *Fastighetsmäklaren* 2 (1989), s. 3–4.
- 32 Nils Edling, *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm: Carlssons, 1996), s. 95.
- 33 Jämförelsen mellan kostnaderna för att äga och hyra görs i Blackwell 2021, s. 344–345.
- 34 Helena Löfgren, *Det legitima ägandet: Politiska konstruktioner av allmännyttans privatisering i Stockholms stad 1990–2015* (Stockholm: Södertörns högskola, 2021), s. 29.
- 35 Colin Crouch, "Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime", *The British Journal of Politics and International Relations* 11:3 (2009).
- 36 Lars Kilander, "I huvudet på en VD", *Förmedlaren* 10 (1994), s. 2.
- 37 Ibid.
- 38 Lars Kilander, "Allt fler äger sin bostad!", *Förmedlaren* 1 (1998), s. 1.
- 39 "Svensk fastighetsförmedling: 90-talets mäklare" 13/2 1989: Huvudkontoret Linköping, Meddelanden, 1989, Svensk Fastighetsförmedlings arkiv (SFA), Centrum för Näringslivshistoria (CfN), s. 17.

- 40 Ibid., s. 6.
- 41 "SF-mäklaren – mäklaren som ställer upp!", Huvudkontoret Linköping, Meddelanden, 1989, SFA, CfN.
- 42 Osign., "Annonstips", *Esseff-nytt*, mars 1992, s. 11.
- 43 Leif Runefelt, *Den magiska spegeln: Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914* (Lund: Nordic Academic Press, 2019), s. 222–224.
- 44 Magnus Andersson, "Embellished Texts and Homely Homes: Affective Dimensions of Relators' Work", i Stephan M. Schaefer, Magnus Andersson, Elizabeth Bjarnason & Kristofer Hansson (red.), *Working and Organizing in the Digital Age* (Lund: Lunds universitet, 2018), s. 28.
- 45 Lars Kilander, "Bostad med värkänsla", *Förmedlaren* 4 (1997), s. 1, 3.
- 46 Höga annonskostnader vid tiden beskrivs bl.a. i Mäklarsamfundets jubileumsbok, se Landén 2019, s. 46; Andersson 2018, s. 28.
- 47 Landén 2019, s. 48.
- 48 Lars Kilander, "HemNet", *Förmedlaren* 2 (1998), s. 2.
- 49 Lars Kilander, "Bostad med värkänsla", *Förmedlaren* 4 (1997), s. 1, 3.
- 50 Lars Kilander, "Positiva möten runt om i landet", *Förmedlaren* 3 (1998), s. 1.
- 51 Landén 2019, s. 48.
- 52 Benites-Gambirazio 2020.
- 53 Landén 2019, s. 30.
- 54 "SF-mäklaren – mäklaren som ställer upp!", Huvudkontoret Linköping, Meddelanden, 1989, SFA, CfN.
- 55 "Välkommen till Svensk Fastighetsförmedling", Huvudkontoret Linköping, Meddelanden, 1994, SFA, CfN.
- 56 Petra Axelsson "Träningsläger på Marholmen", *Esseff-nytt* dec. 1997/jan. 1998, s. 4–5.
- 57 Marie-France Garcia-Parpet, "The Social Construction of a Perfect Market: The Strawberry Auction at Fontaines-en-Sologne", i Donald Mackenzie, Fabian Muniesa & Lucia Siu (red.), *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics* (New Jersey: Princeton University Press, 2007).
- 58 "Svensk fastighetsförmedling: 90-talets mäklare", s. 17.
- 59 *Dagens Nyheter* 5/7 1970.
- 60 Landén 2019, s. 29.
- 61 "SF-mäklaren – mäklaren som ställer upp!", Huvudkontoret Linköping, Meddelanden, 1989, SFA, CfN.
- 62 Anders Bartonek, "Hemnet och Foucault", *Filosofisk tidskrift* 4 (2016), s. 29.

Tack

Denna bok har tillkommit genom forskningsprogrammet ”Nyliberalism i Norden: Ett nytt historiskt forskningsfält” som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond 2020–2025. Vi vill tacka alla de forskare inom och utom programmet som deltagit i våra förberedande workshops, i Sverige och internationellt. Samtliga kapitel har sakkunniggranskats av Kriterium. Vi vill tacka två anonyma sakkunniga samt vetenskapligt ansvarige Per Lundin för kunrig och insiktsfull granskning. Ett stort tack också till Nordic Academic Press och Annika Olsson. Ett varmt tack vill vi också rikta till konstnären Patrik Karlström som generöst låtit oss använda hans konstverk ”Spread of Shareholdings Outside the Netherlands” (ur serien Landscapes, 2007) som omslag.

Genomförandet av en session vid konferensen Nordic Challenges i Oslo, där ett antal bidrag diskuterades, möjliggjordes av stöd från Kungl. Vitterhetsakademien. Framställningen av boken har finansierats av Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Karin-fonden, Kungl. Patriotiska sällskapet, Riksbankens Jubileumsfond, Sten Lindroths fond samt Vilhelm Ekmans fond.

Bilderna i boken är reproducerade med tillstånd från arkivbildare, utgivare och upphovsrättsinnehavare, för vilket vi tackar. I några fall har upphovsmän varit anonyma eller inte kunnat hittas. Vi välkomnar därför upphovsmän att kontakta oss.

Jenny Andersson, Nikolas Glover,
Orsi Husz och David Larsson Heidenblad
Uppsala, Stockholm och Lund, hösten 2023

Litteratur i urval

- Aaberge, Rolf & Erik Bengtsson, "Survey Article: Long-run Evolution of Income Inequality in the Nordic countries", *Scandinavian Economic History Review* (kommande).
- Abrahamsson, Christian & Torbjörn Elensky (red.), *Radikalism och avantgarde: Sverige 1947–1967* (Stockholm: Timbro förlag, 2022).
- Adam, Barbara, *Timewatch: The Social Analysis of Time* (London: Polity, 1995).
- Adkins, Lisa Melinda Cooper & Martijn Konings, *The Asset Economy: Property Ownership and the New Logic of Inequality* (Cambridge: Polity Press, 2020).
- Ahnland, Lars, "Survey Article on Nordic Financialisation in the Long Run", *Scandinavian Economic History Review* (elektronisk förpublicering 2022).
- Aitken, Rob, *Performing Capital: Toward a Cultural Economy of Popular and Global Finance* (New York: Palgrave Macmillan, 2007).
- Al  x, Peder, *Den rationella konsumenten: KF som folkuppfostrare 1899–1939* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposium, 1994).
- Aléx, Peder, *Konsumera r  tt – ett svenskt ideal: Behov, hushållning och konsumtion* (Lund: Studentlitteratur, 2003).
- Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt s  gverkssamh  lle 1880–1930* (Stockholm: Carlssons, 1988).
- Andersson, Erik, Oskar Broberg, Marcus Gianneschi & Bengt Larsson (red.), *Vardagslivets finansialisering* (Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap, 2016).
- Andersson, Jenny, *Mellan tillväxt och trygghet: Id  linjer i socialdemokratisk socialpolitik under efterkrigstiden* (Uppsala: Uppsala universitet, 2003).
- Andersson, Jenny, *Between Growth and Security: Swedish Social Democracy from a Strong Society to a Third Way* (Manchester: Manchester University Press, 2006).
- Andersson, Jenny, *N  r framtiden redan h  nt: Socialdemokratin och folkh  msnostalgin* (Stockholm: Ordfront, 2009).
- Andersson, Jenny, *The Library and the Workshop: Social Democracy and Capitalism in the Knowledge Age* (Stanford: Stanford University Press, 2010).
- Andersson, Jenny & Niklas Olsen, "Introduction: libertarianism in the Nordics since the 1980s", *Journal of Political Ideologies*, 28:3 (2023).
- Andersson, Magnus, "Embellished Texts and Homely Homes: Affective Dimensions of Relators' Work", i Stephan M. Schaefer, Magnus Andersson, Elizabeth Bjarnason & Kristofer Hansson (red.), *Working and Organizing in the Digital Age* (Lund: Lunds universitet, 2018).

- Andersson, Thomas, Torbjörn Fredriksson & Roger Svensson, *Multinational Restructuring, Internationalization and Small Economies: The Swedish Case* (London: Routledge, 1996).
- Arnberg, Klara, "Capital of Sex: Pornography Sales in Stockholm, 1965–1985", *Porn Studies* 9:1 (2021).
- Arnberg, Klara & Orsi Husz, "Den svenska syndens skyltfönster: Klara norra kyrkogata 1965–1985", i Karin Carlsson & Rebecka Lennartsson (red.), *Bakom stadens kulisser: Genus och gränser i Stockholm 1800–2000* (Stockholm: Stockholmia, 2021).
- Baccaro, Lucio & Chris Howell, *Trajectories of Neoliberal Transformation: European Industrial Relations since the 1970s* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).
- Baeten, Guy, "Normalising Neoliberal Planning: The Case of Malmö, Sweden", i Guy Beaten & Tuna Tasan-Kok (red.), *Contradictions of Neoliberal Planning* (Dordrecht: Springer, 2012).
- Ban, Cornel, *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local* (New York: Oxford University Press, 2016).
- Barrling, Katarina & Cecilia Garme, *Saknad: På spaning efter landet inom oss: Essä* (Stockholm: Mondial, 2022).
- Bartonek, Anders, "Hemnet och Foucault", *Filosofisk tidskrift* 4 (2016).
- Bengtsson, Erik & Magnus Ryner, "The (International) Political Economy of Falling Wage Shares: Situating Working-Class Agency", *New Political Economy* 20:3 (2015).
- Benites-Gambirazio, Eliza, "Working as a Real Estate Agent: Bringing the Clients in Line with the Market", *Journal of Cultural Economy* 13:2 (2020).
- Berg, Annika, Mattias Tydén & Urban Lundberg, *En svindlande uppgift: Sverige och biståndet 1945–1975* (Stockholm: Ordfront, 2021).
- Berggren, Henrik, *Slekts ungdom: Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm: Tiden, 1995).
- Berggren, Henrik & Lars Trägårdh, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige* (Stockholm: Norstedts, 2006).
- Berggren, Henrik & Lars Trägårdh, "Social Trust and Radical Individualism: The Paradox at the Heart of Nordic Capitalism", i *The Nordic Way: Equality, Individuality and Social Trust* (Stockholm: Svenska Institutet, 2012).
- Bergh, Andreas & Gissur Ó. Erlingsson, "Liberalization Without Retrenchment: Understanding the Consensus on Swedish Welfare State Reforms", *Scandinavian Political Studies* 32:1 (2009).
- Bergqvist, Christina, *Mäns makt och kvinnors intressen* (Uppsala: Uppsala universitet, 1994).
- Bergwik, Staffan, Michael Godhe, Anders Houlitz & Magnus Rodell (red.), *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000* (Lund: Nordic Academic Press, 2014).
- Berner, Boel, *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis* (Stockholm: Carlssons, 1996).
- Bezes, Philippe, "Le nouveau phénomène bureaucratique: Le gouvernement par la performance entre bureaucratisation, marché et politique", *Revue française de science politique* 70:1 (2020).

- Bilginsoy, Cihan, *A History of Financial Crises: Dreams and Follies of Expectations* (New York: Routledge, 2015).
- Binkley, Sam, *Getting Loose: Lifestyle Consumption in the 1970s* (Durham: Duke University Press, 2007).
- Binkley, Sam, *Happiness as Enterprise: An Essay on Neoliberal Life* (Albany: SUNY, 2014).
- Bjereld, Ulf & Marie Demker, *I Vattumannens tid? En bok om 1968 års auktoritetsuppror och dess betydelse i dag* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2005).
- Bjereld, Ulf, Karl Molin & Alf W. Johansson, *Sveriges säkerhet och världens fred: Svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm: Santérus, 2008).
- Björklund, Elisabet & Maria Larsson (red.), *Swedish Cinema and the Sexual Revolution: Critical Essays* (Jefferson: McFarland, 2016).
- Björkman, Jenny, Björn Fjæstad & Susanna Alexius, *Alla dessa marknader* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2014).
- Blackwell, Timothy, *Manufacturing Debt: The Co-evolution of Housing and Finance Systems in Sweden* (Brighton: University of Sussex, 2019).
- Blackwell, Timothy, "Power, Production and Disorder: The Decline of Sweden's Housing Industrial Complex and the Origins of the Present Housing Discontents", *European Urban and Regional Studies* 28:4 (2021).
- Blomberg, Eva, Ylva Waldemarsson & Martin Wottle, "Jämställt företagande 1990–2010", i Eva Blomberg, Gun Hedlund & Martin Wottle (red.), *Kvinnors företagande – mål eller medel?* (Stockholm: SNS, 2011).
- Blomé, Göran, *Tala om timing: Historien om OM* (Stockholm: SNS, 1990).
- Blomqvist, Håkan & Werner Schmidt, *Efter guldåldern: Arbetarrörelsen och fordismens slut* (Stockholm: Carlssons, 2012).
- Blomqvist, Paula & Bo Rothstein, *Välfärdsstatens nya ansikte: Demokrati och marknadsreformer inom den offentliga sektorn* (Stockholm: Agora, 2000).
- Blyth, Mark, *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century* (New York: Cambridge University Press, 2002).
- Bockman, Johanna, *Markets in the Name of Socialism: The Left-wing Origins of Neoliberalism* (Stanford: Stanford University Press, 2011).
- Boltanski, Luc & Ève Chiapello, *The New Spirit of Capitalism* (London: Verso, 2005 [1999]).
- Boman, Ragnar, "Riskkapitalmarknadens renässans under 1980-talet", i Ingemund Hägg (red.), *Stockholms fondbörs: Riskkapitalmarknad i omvandling* (Stockholm: SNS, 1988).
- Boman, Ragnar, "En ny typ av juridisk litteratur", i Marianne Lundius, Ragnar Boman & Rolf Skog (red.), *Aktie, aktiebolag, aktiemarknad: En vänbok till Johan Munck* (Stockholm: Corporate Governance Forum, 2013).
- Boréus, Kristina, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994).
- Boverket, *Bostadspolitik. Svensk politik för boende, planering och byggande under 130 år* (Karlskrona: Boverket, 2007).
- Brinkmann, Svend & Cecilie Eriksen (red.), *Selvrealisering: Kritiske diskussioner af en grænsløs udviklingskultur* (Århus: Klim, 2005).

- Broberg, Oskar, "Entreprenör i riskhantering: Olof Stenhammar (1941–) och OM Gruppen", i Tom Peterson (red.), *Pengamakarna: 350 år av entreprenörskap och innovation inom det svenska finansiella systemet* (Stockholm: Atlantis, 2012).
- Broberg, Oskar, "Globalisering, entreprenörskap och humankapital", i Mats Larsson (red.), *Det svenska näringslivets historia 1864–2014* (Stockholm: Dialogos, 2014).
- Broberg, Oskar, "Sällskap, infrastruktur, marknad", i Mats Larsson (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016).
- Brown, Wendy, *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution* (New York: Zone Books, 2015).
- Brown, Wendy, *In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Antidemocratic Politics in the West* (New York: Columbia University Press, 2019).
- Bröckling, Ulrich, *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject* (Thousand Oaks: SAGE, 2016).
- Burgin, Angus, "The Reinvention of Entrepreneurship", i Raymond Haberski Jr & Andrew Moravcsik (red.), *American Labyrinth: Intellectual History for Complicated Times* (Ithaca: Cornell University Press, 2018).
- Burman, Anders & Lena Lennerhed (red.), *Sekelslut: Idéhistoriska perspektiv på 1980- och 1990-talen* (Stockholm: Atlas Akademi, 2011).
- Burns, Jennifer, "Godless Capitalism: Ayn Rand and the Conservative Movement", *Modern Intellectual History* 1:3 (2004).
- Burns, Jennifer, *Goddess of the Market: Ayn Rand and the American Right* (New York: Oxford University Press, 2009).
- Bäckman, Simon, "Frihetens nattvaktare: tidningen Nyliberalen, Frihetsfronten och det libertarianska nätverket i Sverige 1983–2000", masteruppsats, Institutionen för idéhistoria, Uppsala universitet, 2023.
- Callon, Michel, "An Essay on Framing and Overflowing: Economic Externalities Revisited by Sociology", *The Sociological Review* 46:1 (1998).
- Calmfors, Lars, "The Swedish Macroeconomic Policy Framework", IFN Working Paper No. 1075 (Stockholm, 2015).
- Castells, Manuel, *The Information Age: Economy, Society and Culture, vol. 1, The Rise of the Network Society* (Malden: Blackwell, 1996).
- Cerny, Philip G., "The Competition State Today: From raison d'Etat to raison du Monde", *Policy Studies* 31:1 (2010).
- Cervenka, Andreas, *Girig-Sverige: Så blev folkhemmet ett paradys för de superrika* (Stockholm: Natur & Kultur, 2022).
- Cooper, Melinda, *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism* (New York: Zone Books, 2017).
- Côté, James E., "Towards a New Political Economy of Youth", *Journal of Youth Studies* 17:4 (2014).
- Cronon, William, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: W.W. Norton, 1991).
- Crouch, Colin, "Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime", *The British Journal of Politics and International Relations* 11:3 (2009).
- Cupers, Kenny, Catharina Gabriellsson & Helena Mattsson (red.), *Neoliberalism on the Ground: Architecture and Transformation from the 1960s to the Present* (Pittsburgh, Pennsylvania: University of Pittsburgh Press, 2020).

- Dahlstedt, Magnus, "The Politics of Activation: Technologies of Mobilizing 'Multiethnic Suburbs' in Sweden", *Alternatives: Global, Local, Political* 33:4 (2008).
- Dannefjord Per & Magnus Eriksson, "Punk, klass och karriär", *Arkiv: Tidskrift för samhällsanalys* 1 (2013).
- Davies, Aled, Ben Jackson & Florence Sutcliffe-Braithwaite (red.), *The Neoliberal Age? Britain since the 1970s* (London: UCL Press, 2021).
- De Geer, Hans, *I vänstervind och högerväg: SAF under 1970-talet* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1989).
- Djerf-Pierre, Monika & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: Aktualitetsjournalistik i svensk radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001).
- Doherty, Brian, *Radicals for Capitalism. A Freewheeling History* (New York: Hachette, 2009).
- Durham Peters, John, *The Marvelous Clouds: Toward a Philosophy of Elemental Media* (Chicago: Chicago University Press, 2016).
- Edgerton, David, *The Rise and Fall of the British Nation*, pocketutgåva (London: Allen Lane, 2019).
- Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm: Carlssons, 1996).
- Edling, Nils, "The Languages of Welfare in Sweden", i Nils Edling (red.), *The Changing Meanings of the Welfare State: Histories of a Key Concept in the Nordic Countries* (New York: Berghahn Books, 2018).
- Edwards, Amy, *Are We Rich Yet? The Rise of Mass Investment Culture in Contemporary Britain* (Oakland: University of California Press, 2022).
- Eitler, Pascal & Jens Elberfeld, "Von der Gesellschaftsgeschichte zur Zeitgeschichte des Selbst – und zurück", i Pascal Eitler & Jens Elberfeld (red.), *Zeitgeschichte des Selbst: Therapeutisierung, Politisierung, Emotionalisierung* (Bielefeld: Transcript, 2015).
- Ekdahl, Lars, *Mot en tredje väg: En biografi över Rudolf Meidner*, vol. 1, *Tysk flyktning och svensk modell* (Lund: Arkiv, 2002).
- Eklund, Klas, *Vår ekonomi: En introduktion till samhällsekonomin*, 8 uppl. (Stockholm: Prisma, 1999).
- Elberfeld, Jens, "Befreiung des Subjekts, Management des Selbst: Therapeutisierungsprozesse im deutschsprachigen Raum seit den 1960er Jahren", i Pascal Eitler & Jens Elberfeld (red.), *Zeitgeschichte des Selbst: Therapeutisierung, Politisierung, Emotionalisierung* (Bielefeld: Transcript, 2015).
- Elder, Neil, Alastair H. Thomas & David Arter, *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States* (Oxford: Martin Robertson, 1982).
- Elmgren, Ainur & Norbert Götz (red.), *The Political Culture of Nordic Self-understanding: Power Investigation* (London: Routledge, 2016).
- Elsässer, Sophie, *Att skapa en konsument: Råd & Rön och den statliga konsumentupplysningen* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2012).
- Elvander, Nils, "Industriavtalet och Saltsjöbadsavtalet – en jämförelse", *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 8:3 (2002).
- Enbom, Jesper, *Facket i det medialiserade samhället: En studie av LO:s och medlemsförbundens tillämpning av news management* (Umeå: Umeå universitet, 2009).

- Engblom, Lars-Åke, "Tidningar dör, men pressen lever", i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia*, vol. 4, *Bland andra massmedier (efter 1945)* (Stockholm: Ekerlids, 2002).
- Engström, Rickard, *Den oberoende mellanmannen: En studie av fastighetsmäklarprofessionen och begreppet "god fastighetsmäklarsed" i teori och praktik* (Stockholm: KTH, 2022).
- Engwall, Lars, *Mercury Meets Minerva: Business Studies and Higher Education: The Swedish Case* (Stockholm: Economic Research Institute, Stockholm School of Economics, 2009).
- Ericsson, Urban, Irene Molina & Per-Markku Ristilampi, *Miljonprogram och media: Föreställningar om människor och förorter* (Trelleborg: Integrationsverket & Riksantikvarieämbetet, 2002).
- Eriksson-Zetterquist, Ulla, Tomas Kalling & Alexander Styhre, *Organisation och organisering*, 4 uppl. (Stockholm: Liber, 2015).
- Eskilsson, Lena, "Sommarsemester: Idé, praktik och personliga perspektiv", i Peder Aléx & Jonny Hjelm (red.), *Efter arbetet: Studier av svensk fritid* (Lund: Studentlitteratur, 2000).
- Eskilsson, Sture, *Från folkhem till nytt klassamhälle: Ett högerspöke berättar* (Rimbo: Fischer & Co., 2005).
- Feldman, Beate & Birgitta Svensson, "Människor i centrum", i Stefan Larsson (red.), *Nya stadsarkeologiska horisonter* (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2006).
- Fieldhouse, D.K. "The Multinational: A Critique of a Concept", i Alice Teichova, Maurice Lévy-Leboyer & Helga Nussbaum (red.), *Multinational Enterprise in Historical Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
- Fleischer, Rasmus, "Kreditkonsumtion i Sverige, 1945–1985", *Historisk tidskrift* 136:4 (2016).
- Fleming, Peter, *Authenticity and the Cultural Politics of Work: New Forms of Informal Control* (Oxford: Oxford University Press, 2009).
- Fleming, Sean, "The Unabomber and the Origins of Anti-tech Radicalism", *Journal of Political Ideologies*, 27:2 (2021).
- Fligstein, Neil, *The Transformation of Corporate Control* (Cambridge, MA & London: Harvard University Press, 1990).
- Fligstein, Neil & Ryan Calder, "Architecture of Markets" i *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource* [elektronisk resurs] (2015).
- Florin, Christina & Bengt Nilsson, "Något som liknar en oblodig revolution". *Jämställdhetens politisering under 1960- och 70-talen* (Umeå: Jämställdhetskommittén, Umeå universitet, 2000).
- Forrás, Johan & Ulf Bolin (red.), *Youth Culture in Late Modernity* (London: SAGE, 1995).
- Frantzén, Mats, Nils Hertting & Catharina Thörn, *Stad till salu: Entreprenörsurbanismen och det offentliga rummets värde* (Göteborg: Daidalos, 2016).
- Fraser, Nancy, *Fortunes of Feminism: From State-managed Capitalism to Neoliberal Crisis* (London: Verso 2013).

- Frenander, Anders, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1999).
- Fridman, Daniel, *Freedom From Work: Embracing Financial Self-Help in the United States and Argentina* (Stanford: Stanford University Press, 2017).
- Fuchs, Doris, *Business Power in Global Governance* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2007).
- Funke, Michael, "Advertising of a National Importance the Swedish Advertisers' Association and the Institutionalization of Sweden's International Advertising 1955–1972", *Journal of Historical Research in Marketing* 15:1 (2023).
- Gabrielsson, Catharina, "Från Stureplan till Brunkebergstorg: Trettio år av stadsrummets privatisering", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 79 (2020).
- Gamble, Andrew, "Economic Libertarianism", i Michael Freeden & Marc Stears (red.), *Political Handbook of Ideologies* (Oxford: Oxford University Press, 2016).
- Garcia-Parpet, Marie-France, "The Social Construction of a Perfect Market: The Strawberry Auction at Fontaines-en-Sologne", i Donald Mackenzie, Fabian Muniesa & Lucia Siu (red.), *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics* (New Jersey: Princeton University Press, 2007).
- Gillingham, John, *European Integration 1950–2003: Superstate or New Market Economy?* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Glover, Nikolas, *National Relations. Public Diplomacy, National Identity and the Swedish Institute 1945–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2011).
- Glover, Nikolas, "Neutrality Unbound: Sweden, Foreign Aid, and the Rise of the Non-aligned Third World", i Sandra Bott, Jussi M. Hanhimäki, Janick Marina Schaufelbuehl & Marco Wyss (red.), *Neutrality and Neutralism in the Global Cold War: Between or Within the Blocs?* (Abingdon & New York: Routledge, 2016).
- Glover, Nikolas, "Between Order and Justice: Investments in Africa and Corporate International Responsibility in Swedish Media in the 1960s", *Enterprise & Society* 20:2 (2019).
- Glover, Nikolas, "Marketing Internationalism in an Era of Globalisation: The Swedish-South African Partnership Week, November 1999", *Culture Unbound* 13 (2021).
- Glover, Nikolas, "The Long Life of 'Swedish Quality': Promoting Exports and Keeping Swedes Competitive, c. 1900–1990s", i Nikolas Glover & David M. Higgins (red.), *National Brands and Global Markets: An Historical Perspective* (London: Routledge, 2023).
- Glover, Nikolas & Andreas Mørkved Hellenes, "A 'Swedish Offensive' at the World's Fairs: Advertising, Social Reformism and the Roots of Swedish Cultural Diplomacy, 1935–1939", *Contemporary European History* 30:2 (2021).
- Glover, Nikolas & Carl Marklund, "Arabian Nights in the Midnight Sun: Exploring the Temporal Structure of Sexual Geographies", *Historisk tidskrift* 129:3 (2009).
- Grafström, Maria, *The Development of Swedish Business Journalism: Historical Roots of an Organisational Field* (Uppsala: Uppsala universitet, 2006).
- Gregg, Melissa, *Counterproductive: Time Management in the Knowledge Economy* (Durham: Duke University Press, 2018).

- Gullberg, Anders, "De rikas kontrarevolution: Nyliberalismens kamp mot frihet, rättvisa och demokrati", i Lars Ekdahl, Lennart Erixon, Ante Farm, Göran Fredriksson Humlesjö & Anders Gullberg (red.), *Politik och marknad: Kritiska studier av kapitalismens utveckling* (Stockholm: Dialogos, 2020).
- Gustafsson, Gunnel, "The Women Can Foundation", i Gunnel Gustafsson, Maud Eduards & Malin Rönnblom (red.), *Towards a New Democratic Order? Women's Organizing in Sweden in the 1990s* (Stockholm: Publica, 1997).
- Hadenius, Stig, *Dagens Nyheters historia: Tidningen och makten 1864–2000* (Stockholm: Bokförlaget DN, 2002).
- Haglund, Lars & Liselotte Englund, *Från jämförpriser till börskriser: En kvantitativ kartläggning av ekonomi- och konsumentjournalistiken i svenska medier 2000* (Stockholm: Institutet för mediestudier, 2001).
- Haikola, Karl, *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framtidsstudier och välfärdssamhällets dilemman under det långa 1970-talet* (Lund: Historiska institutionen, 2023).
- Hale, Frederick, "Time for Sex in Sweden: Enhancing the Myth of the 'Swedish Sin' During the 1950s", *Scandinavian Studies* 75:3 (2003).
- Hallenberg, Mats, *Kampen om det allmänna bästa: Konflikter om privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).
- Hallvarsson, Mats, "1970-talet – en förberedelseperiod för 1980-talets omvälvning", i Ingemund Hägg (red.), *Stockholms Fondbörs: Riskkapitalmarknad i omvandling* (Stockholm: SNS, 1988).
- Hammer, Olav, *På spaning efter helheten: New age, en ny folketro?* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1997).
- Hamowy, Ronald, *The Encyclopedia of Libertarianism* (New York: SAGE, 2008).
- Hansen, Per, "Making Sense of Financial Crisis and Scandal: A Danish Bank Failure in the First Era of Finance Capitalism", *Enterprise & Society* 13:3 (2012).
- Hansson, Sven Ove, *SAF i politiken: En dokumentation av näringslivsorganisationernas opinionsbildning* (Stockholm: Tiden, 1984).
- Hartman, Laura (red.), *Konkurrensens konsekvenser: Vad händer med svensk välfärd?* (Stockholm: SNS, 2011).
- Harvey, David, "From Managerialism to Entrepreneurialism. The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism", *Geografiska Annaler: Series B: Human Geography* 71:1 (1989).
- Harvey, David, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford: Blackwell, 1990).
- Hedin, Marika, *Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880–1930* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2002).
- Hernes, Helga, *Welfare State and Women Power. Essays in State Feminism* (Oslo: Norwegian University Press, 1987).
- Hessling, Torbjörn, *Att spara eller inte spara? Den sparfrämjande verksamheten 1820–1970* (Stockholm: Sparfrämjandet, 1990).
- Hill, Helena & Andrés Brink Pinto (red.), *Social Movements in 1980s Sweden: Contentment in the Welfare State* (Heidelberg: Springer, 2023).
- Hinnfors, Jonas, *Familjepolitik: Samhällsförändringar och partistategier 1960–1990* (Göteborg: Almqvist & Wiksell International, 1992).

- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta: Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm: Carlssons, 1989).
- Hirdman, Yvonne, *Med kluven tunga: LO och genusordningen* (Stockholm: Atlas, 1998).
- Hornborg, Ann-Christine, *Coaching och lekmannaterapi: En modern väckelse?* (Stockholm: Dialogos, 2012).
- Hugemark, Agneta, *Den fängslade marknaden: Ekonomiska experter om välfärdsstaten* (Lund: Arkiv, 1994).
- Husz, Orsi, "Spara, slösa och alla de andra", *Signums svenska kulturhistoria: 1900-talet* (Stockholm: Atlantis, 2009).
- Husz, Orsi, "Att sälja kredit som pengar", i Erik Andersson m.fl. (red.), *Vardagslivets finansialisering* (Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap, 2016).
- Husz, Orsi, "The Entrepreneur's Dream: Credit Card History between PR and Academic Research", i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas and Aspirations* (Abingdon & New York: Routledge, 2020).
- Husz, Orsi, "Money Cards and Identity Cards: De-ving Consumer Credit in Post-war Sweden", *Journal of Cultural Economy* 14:2 (2021).
- Husz, Orsi, "The Birth of the Finance Consumer: Feminists, Bankers and the Re-gendering of Finance in Mid-Twentieth-Century Sweden", *Contemporary European History* (elektronisk förpublicering, 2023).
- Husz, Orsi & Håkan Forsell, "Hermodeleven: Den svenska idén om framgång", i Peter Josephson & Leif Runefelt (red.), *Historiska typer* (Möklinta: Gidlunds, 2020).
- Husz, Orsi & Karin Carlsson, "Kökskunskap" i Ulrika Torell, Jenny Lee & Roger Qvarsell (red.), *Köket: Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet* (Stockholm: Nordiska museet, 2018).
- Husz, Orsi & Karin Carlsson, "Marketing a New Society or Engineering Kitchens? The Swedish Consumer Agency and IKEA in the 1970s", i Jan Logemann, Gary Cross & Ingo Köhler (red.), *Consumer Engineering: Marketing between Planning Euphoria and the Limits of Growth, 1930s–1970s* (Cham: Palgrave Macmillan; 2019).
- Husz, Orsi & Nikolas Glover, "Between Human Capital and Human Worth: Popular Valuations of Knowledge in 20th-Century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 44:4 (2019).
- Husz, Orsi & David Larsson Heidenblad, "The Making of Everyman's Capitalism in Sweden: Micro-Infrastructures, Unlearning, and Moral Boundary Work", *Enterprise & Society* 24:2 (2023).
- Hwang, Sun-Joon, *Folkrorelse eller affärsföretag* (Stockholm: Stockholms universitet, 1995).
- Hägg, Ingemund (red.), *Stockholms fondbörs: Riskkapitalmarknad i omvandling* (Stockholm: SNS, 1988).
- Hörngren, Lars (red.), *Kreditmarknadens spelregler* (Stockholm: SNS, 1987).
- Illouz, Eva, *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism* (Cambridge: Polity Press, 2007).
- Illouz, Eva, *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-help* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 2008).

- Inglehart, Ronald, *Culture Shift in Advanced Industrial Society* (Princeton: Princeton University Press, 1990).
- Innset, Ola, *Markedsvendngen: Nyliberalismens historie i Norge* (Oslo: Fagbokforlaget, 2019).
- Innset, Ola, "From open borders to 'rasisit': libertarianism and populism on the Scandinavian periphery (1980–1994)", *Journal of Political Ideologies*, 28:3 (2023).
- Isaksson, Emma, *Kvinnokamp: Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm: Atlas, 2007).
- Ivarsson Westerberg, Anders, Ylva Waldemarson & Kjell Östberg (red.), *Det långa 1990-talet: När Sverige förändrades* (Umeå: Boréa, 2014).
- Jackson, Ben, "The Think-tank Archipelago: Thatcherism and Neoliberalism", i Hagen Schulz-Forberg & Niklas Olsen (red.), *Re-inventing Western Civilisation: Transnational Reconstructions of Liberalism in Europe in the Twentieth Century* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014).
- Jackson, Ben, "Neo-liberalism, Labour and Trade Unionism", i Simon Springer, Kean Birch & Julie MacLeavy (red.), *The Routledge Handbook of Neo-Liberalism* (London: Routledge, 2016).
- Jackson, Ben, "Free markets and Feminism: The Neo-liberal Defence of the Male Breadwinner Model in Britain, c. 1980–1997", *Women's History Review* 28:2 (2019).
- Jackson, Ben & Robert Saunders, *Making Thatcher's Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).
- Jessop, Bob, "Critical Semiotic Analysis and Cultural Political Economy", *Critical Discourse Studies* 1:2 (2004).
- Jessop, Bob, "A Cultural Political Economy of Competitiveness and Its Implications for Higher Education", i Bob Jessop, Norman Fairclough & Ruth Wodak (red.), *Education and the Knowledge-Based Economy in Europe* (Rotterdam: Sense, 2008).
- Johansson, Anders L., *Tillväxt och klassarbete: En studie av den svenska modellens uppkomst* (Stockholm: Tiden, 1989).
- Johansson, Thomas, *Managementsyndromet: Så skapas den moderna chefen* (Stockholm: Atlas, 2008).
- John, Richard R., "Adversarial Relations? Business and Politics in Twentieth-Century America", i Richard R. John & Kim Phillips-Fein, *Capital Gains: Business and Politics in Twentieth-Century America* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017).
- Johnston, T.L., *Collective Bargaining in Sweden: A Study of the Labour Market and Its Institutions* (London: Allen and Unwin, 1962).
- Jordahl, Henrik (red.), *Välfärdstjänster i privat regi: Framväxt och drivkrafter* (Stockholm: SNS, 2013).
- Judt, Tony, *Ill Fares the Land* (New York: Penguin, 2010).
- Jörnmark, Jan, *Övergivna platser: Finalen* (Stockholm: Timbro förlag, 2022).
- Karlsson, Gunnel, *Från broderskap till systerskap: Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP* (Lund: Arkiv, 1996).
- Katzenstein, Peter, *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe* (Ithaca: Cornell University Press, 1985).

- Kellecioglu, Ilhan, *Rapport inifrån "Hemblahelvetet": Röster från Hemblas bostäder i Husby* (Malmö: Malmö universitet, 2021).
- Kettunen, Pauli, "The Society of Virtuous Circles", i Pauli Kettunen & Hanna Eskola (red.), *Models, Modernity and the Myrdals* (Helsinki: Renvall Institute for Area and Cultural Studies, 1997).
- Kettunen, Pauli, "Reinterpreting the Historicity of the Nordic Model", *Nordic Journal of Working Life Studies* 2:4 (2012).
- Kjær, Peter, "Changing Constructions of Business and Society in the News", i Peter Kjær & Tore Slaatta (red.), *Mediating Business: The Expansion of Business Journalism* (Köpenhamn: Copenhagen Business School Press, 2007).
- Kjær, Peter, Niina Erkama & Maria Grafström, "Transforming Business News Content: A Comparative Analysis", i Peter Kjær & Tore Slaatta (red.), *Mediating Business: The Expansion of Business Journalism* (Köpenhamn: Copenhagen Business School Press, 2007).
- Kjellberg, Anders, "Arbetsgivarstrategier i Sverige under 100 år", i Carsten Ströby Jensen (red.), *Arbejdsgivere i Norden: En sociologisk analyse af arbejdsgiverorganiseringen i Norge, Sverige, Finland og Danmark* (Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet, 2000).
- Kolstrup, Søren, *Forandringens årti – mellem velfærd og nyliberalisme 1990–2001* (Köpenhamn: Frydenlund, 2022).
- Kornhall, Per, Sten Svensson, Majsa Allelin & Bo Karlsson, *När skolan blev en marknad: Trettio år med friskolor* (Stockholm: Natur & Kultur, 2022).
- Koselleck, Reinhard, *Erfarenhet, tid och historia: om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004).
- Krippner, Greta, *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- Kristoffersson, Sara, "A Brand for Everyone", i Guy Julier m.fl. (red.), *Design Culture: Objects and Approaches* (London: Bloomsbury, 2019).
- Kåring Wagman, Anna, *Stadens melodi: Information och reklam i Stockholms kommun 1930–1980* (Stockholm: Stockholms universitet, 2006).
- Kärrylä, Ilkka, *Democracy and the Economy in Finland and Sweden since 1960: A Nordic Perspective on Neoliberalism* (Cham: Palgrave Macmillan, 2021).
- Körberg, Ingvar, *Förnyelsen: Sparbankernas historia 1945–1980* (Stockholm: Ekerlids, 2006).
- Körberg, Ingvar, *Sparbanksidén! Sparandet och sparbankerna i ett idéhistoriskt perspektiv* (Stockholm: Ekerlids, 2011).
- Landén, Anders (red.), *100 lyckade förmedlingar: Igår, idag och imorgon* (Ödeshög: Förlaget Näringslivshistoria på uppdrag av Mäklarsamfundet, 2019).
- Langley, Paul, *The Everyday Life of Global Finance: Saving and Borrowing in Anglo-America* (Oxford: Oxford University Press, 2008).
- Larsson, Bengt, Martin Letell & Håkan Thörn (red.), *Transformations of the Swedish Welfare State: From Social Engineering to Governance?* (New York: Palgrave Macmillan, 2012).
- Larsson, Jörgen & Christer Sanne, "Self-help Books on Avoiding Time Shortage", *Time & Society* 14:2–3 (2005).

- Larsson, Mariah, "Drömmen om den goda pornografin: Om sextio- och sjuttio-talsfilmen och gränsen mellan konst och pornografi", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1–2 (2007).
- Larsson, Mariah, *The Swedish Porn Scene: Exhibition Contexts, 8mm Pornography and the Sex Film* (Bristol: Intellect L & D E F A E, 2017).
- Larsson, Mats, Å & Å – Drömfabriken: Från fiction till fakta, *Bonniers – en mediefamilj* (Stockholm: Bonniers, 2003).
- Larsson, Mats (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016).
- Larsson Heidenblad, David, "Aktie-SM 1979", i *Bildningsboxen* (Stockholm: Norstedts, 2021).
- Larsson Heidenblad, David & Charlotte Nilsson, "Ungdomslivets finansialisering: Skapandet av en aktiekultur för och av unga i Sverige, 1985–1994", *Historisk Tidskrift* 142:4 (2022).
- Latham, Mark, "A Fraud, a Drunkard, and a Worthless Scamp: Estate Agents, Regulation, and Realtors in the Interwar Period", *Business History* 59:5 (2017).
- Lawrence, Jon, "Paternalism, Class and the British Path to Modernity", i Simon Gunn & James Vernon (red.), *The Peculiarities of Liberal Modernity in Britain* (Berkeley: University of California Press, 2011).
- Lee Bacchi, Carol, *Women, Policy and Politics: The Construction of Policy Problems* (London: SAGE, 1999).
- Lee Mudge, Stephanie, *Leftism Reinvented: Western Parties from Socialism to Neoliberalism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018).
- Lemke, Thomas, "'The Birth of Bio-politics': Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-liberal Governmentality", *Economy and Society* 30:2 (2001).
- Lennerhed, Lena, *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm: Norstedts, 1994).
- Lewin, Leif, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967).
- Lindbeck, Assar, *Det svenska experimentet* (Stockholm: SNS, 1998).
- Lindholm Narváez, Elena, "The Valkyrie in a Bikini: The Nordic Woman as Progressive Media Icon in Spain, 1891–1975", i Jonas Harvard & Peter Stadius (red.), *Communicating the North: Media Structures and Images in the Making of the Nordic Region* (Burlington: Ashgate, 2013).
- Lindqvist, Mats, *Is i magen: Om ekonomins kolonisering av vardagen* (Stockholm: Natur & Kultur, 2001).
- Lindsköld, Linnea, "So Bad It Should Be Banned. Judging the Aesthetic of Comics", i Erik Erlanson, Jon Helgason, Peter Henning & Linnéa Lindsköld (red.), *Forbidden literature: Case Studies on Censorship* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).
- Lindvall, Johannes, *The Politics of Purpose: Swedish Macroeconomic Policy after the Golden Age* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2004).
- Lindvert, Jessica, *Feminism som politik. Sverige och Australien 1960–1990* (Göteborg: Boréa, 2002).
- Linnarsson, Magnus, *Problemet med vinster: Riksdagsdebatter om privat och offentligt under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2017).

- Ljunggren, Stig-Björn, *Folkhemskapitalismen: Högers programutveckling under efterkrigstiden* (Uppsala: Uppsala universitet, 1992).
- Ljunggren, Stig-Björn, *Högers att lita på: Fredrik Reinfeldt och de nya moderaterna* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2006).
- Logemann, Jan, "Credit Access, and the American Welfare State", i Jan Logemann (red.), *The Development of Consumer Credit in Global Perspective: Business, Regulation, and Culture* (New York: Palgrave Macmillan, 2012).
- Lundberg, Urban, *Juvelen i kronan: Socialdemokraterna och den allmänna pensionen* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2003).
- Lundberg, Urban (red.), *Mellan folkbildning och fonderådgivning: Nya perspektiv på pensionssystemet* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2007).
- Lundberg, Urban & Mattias Tydén, "Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning", i Marika Hedin (red.), *Staten som vän eller fiende? Individ och samhälle i svenskt 1900-tal* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2007).
- Lunde Holbek, Sindre, "Det er forskjell på å drive en ideologisk sekt og et politisk parti. Fremskrittspartiets liberalistiske ideologi i perioden 1984–1994", masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2014.
- Lundh, Christer, *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000* (Stockholm: SNS, 2002).
- Lundin, Per, *Bilsmiljøet: Ideologi, ekspertis og regelskapende i etterkrigstidens Sverige* (Stockholm: Stockholmia, 2008).
- Lundin, Per & Niklas Stenlås, "The Reform Technocrats: Strategists of the Swedish Welfare State, 1930–60", i Joris Vandendriessche, Evert Peeters & Kaat Wils (red.), *Scientists' Expertise As Performance: Between State and Society, 1860–1960* (Abingdon & New York: Routledge, 2015).
- Lundqvist, Åsa & Klaus Petersen, *In Experts We Trust: Knowledge, Politics, and Bureaucracy in Nordic Welfare States* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010).
- Löfgren, Helena, *Det legitima ägandet: Politiska konstruktioner av allmännyttans privatisering i Stockholms stad 1990–2015* (Stockholm: Södertörns högskola, 2021).
- Lövgren, Britta, *Hemarbete som politik: Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930–40-talen och tillkomsten av Hemmens forskningsinstitut* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993).
- Maasen, Sabine & Barbara Sutter, "Introduction: Reviving a Sociology of Willing Selves", i Sabine Maasen & Barbara Sutter (red.), *On Willing Selves: Neoliberal Politics vis-à-vis Neuroscientific Challenge* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).
- Mack, Jennifer, "An Awkward Technocracy: Mosques, Churches, and Urban Planners in Neoliberal Sweden", *American Ethnologist* 46:1 (2019).
- MacKenzie, Donald, *An Engine, Not a Camera: How Financial Models Shape Markets* (Cambridge: MIT Press, 2006).
- MacLean, Nancy, *Democracy in Chains: The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America* (New York: Penguin, 2018).
- Malm Lindberg, Henrik & Stig-Björn Ljunggren, *Från jämlikhet till effektivitet: Om lärande socialdemokrati under 1980-talet* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2014).

- Marklund, Carl, "From 'False' Neutrality to 'True' Socialism: US 'Sweden-bashing' during the Later Palme Years, 1973–1986", *Journal of Transnational American Studies* 7:1 (2016).
- Marklund, Carl, "Double Loyalties? Small-State Solidarity and the Debates on New International Economic Order in Sweden During the Long 1970s", *Scandinavian Journal of History* 45:3 (2020).
- Marklund, Carl, "Swedishness on Stage: The New Sweden -88 Jubilee and the Renegotiation of State-Market Relations in Swedish Public Diplomacy at the Close of the Cold War", *Culture Unbound* 13:1 (2021).
- Marron, Donncha, *Consumer Credit in the United States* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009).
- Martin, Randy, *Financialization of Daily Life* (Philadelphia: Temple University Press, 2002).
- Martineau, Jonathan, *Time, Capitalism, and Alienation: A Socio-Historical Inquiry into the Making of Modern Time* (Leiden: Brill, 2015).
- Mattsson, Helena, "Designing the Reasonable Consumer", i Helena Mattsson & Sven-Olov Wallenstein (red.), *Swedish Modernism* (London: Black Dog Publishing, 2010).
- Mattsson, Helena, *Architecture and Retrenchment: Neoliberalization of the Swedish Model Across Space and Aesthetics, 1968–1994* (London: Bloomsbury Publisher, 2023).
- McGee, Micki, *Self-Help, Inc.: Makeover Culture in American Life* (Oxford: Oxford University Press, 2005).
- McRobbie, Angela, *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change* (London: SAGE, 2009).
- Mellbourn, Anders, *Bortom det starka samhället: Socialdemokratisk förvaltningspolitik 1982–1985* (Stockholm: Carlssons, 1986).
- Metzger, Jonathan, *Kunskapsekonomins pionjärer: Konsultbranschens framväxt i Sverige och Stockholm* (Stockholm: Stockholmia, 2018).
- Michie, Ranald, *The Global Securities Market: A History* (Oxford, Oxford University Press: 2006).
- Mikler, John, *The Political Power of Global Corporations* (London: Polity, 2018).
- Mort, Frank, *Capital Affairs: London and the Making of the Permissive Society* (New Haven: Yale University Press, 2010).
- Muehlebach, Andrea, *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy* (Chicago: University of Chicago Press, 2012).
- Mørkved Hellenes, Andreas, *Fabricating Sweden: Studies of Swedish Public Diplomacy in France from the 1930s to the 1990s* (Oslo & Paris: Sciences Po Paris/Universitetet i Oslo, 2019).
- Mørkved Hellenes, Andreas, "New Gustavians: Sweden, Europe and the return of the 18th century during the 1990s crisis", *Culture Unbound* 13:1 (2021).
- Nelson, Kenneth, "Lower Unemployment Benefits and Old-age Pensions is a Major Setback in Social Policy", *Sociologisk forskning* 54:4 (2017).
- Nickell, Stephen J., "Dynamic Models of Labour Demand", i Orley Ashenfelter & Richard Layard (red.), *Handbook of Labor Economics*, vol. 1 (Amsterdam: Elsevier, 1986).

- Nilsson, Lennart, "Den offentliga sektorns gränser", i Sören Holmberg & Lennart Weibull (red.), *Åttiotal: Svensk opinion i empirisk belysning* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1989).
- Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under 100 år, 1904–2004* (Stockholm: Santérus, 2004).
- Norberg, Johan, *Den svenska liberalismens historia* (Stockholm: Timbro förlag, 2020).
- Nordin, Svante, *Sveriges moderna historia: Fem politiska projekt 1809–2019* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).
- Nowotny, Helga, *Time: The Modern and Postmodern Experience* (Cambridge: Polity, 1994).
- Nycander, Svante, *Makten över arbetsmarknaden: Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal*, 2 uppl. (Stockholm: SNS, 2008).
- Offer, Avner & Gabriel Söderberg, *The Nobel Factor: The Prize in Economics, Social Democracy, and the Market Turn* (Princeton: Princeton University Press, 2016).
- Ohlsson, Claes, *Folkets fonder? En textvetenskaplig studie av det svenska pensionsparandets domesticering* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2007).
- Ohlsson, Claes, Victor Wählstrand Skärström & Henrik Björck, "The Market as a Concept in Swedish Parliamentary Records from 1867 to 1970: A Mixed Methods Study", *Proceedings of the Digital Parliamentary Data in Action* (2022).
- Olofsson, Gunnar, "Den stränge fadern och den goda modern: Sociologiska perspektiv på den moderna svenska staten", i Ulf Himmelstrand & Göran Svensson (red.), *Sverige – vardag och struktur: Sociologer beskriver det svenska samhället*, 2 rev. uppl. (Stockholm: Norstedts, 1993 [1988]).
- Olsen, Niklas, *The Sovereign Consumer* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).
- Olsen, Niklas, "Welfare State Criticism as Elite Criticism in 1970s Denmark", i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (London: Routledge, 2020).
- Olsen, Per I., "The Re-formatting of Electricity, and the Making of a Market", i Barbara Czarniawska & Tor Hernes (red.), *Actor–Network Theory and Organizing* (Malmö: Liber, 2005).
- Olson, Mancur, *How Bright are the Northern Lights? Some Questions about Sweden* (Lund: Institute of Economic Research, 1990).
- O'Malley, Pat, *Risk, Uncertainty and Government* (London: Glass House, 2004).
- Otter, Casten, von "Välfärdsstatens förvaltning", i Ulf Himmelstrand & Göran Svensson (red.), *Sverige – vardag och struktur: Sociologer beskriver det svenska samhället* (Stockholm: Norstedts, 1993 [1988]).
- Ottosson, Jan, "Konkurrensen om kunderna: Stockholms handel i förändring", i Håkan Lindgren & Tom Petersson (red.), *Tillväxt & tradition: Perspektiv på Stockholms moderna ekonomiska historia* (Stockholm: Stockholms, 2008).
- Outshoorn, Joyce & Johanna Kantola (red.), *Changing State Feminism* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).
- Paasonen, Susanna, "Smutty Swedes: Sex Films, Pornography and the Figure of Good Sex", i Darren Kerr & Donna Peberdy (red.), *Tainted Love: Screening Sexual Perversities* (London: I.B. Tauris, 2017).

- Payne, Christopher, *The Consumer, Credit and Neoliberalism* (London: Routledge, 2012).
- Pestoff, Victor A., "Globalization and Swedish Business Interest Associations in the Twenty-first Century", i Wolfgang Streeck, Jürgen R. Grote, Colker Schneider & Jelle Visser (red.), *Governing Interests: Business Associations Facing Internationalization* (London & New York: Routledge, 2006).
- Peters, Michael, "Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self: A Foucauldian Perspective", *Journal of Educational Enquiry* 2:2 (2001).
- Petersen, Anne Helen, *Can't Even: How Millennials Became the Burnout Generation* (Boston: Mariner Books, 2020).
- Petersson, Tom, "Det privata aktieägandet i Sverige", i Mats Larsson (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016).
- Pettersson, Jane, *Governing Citizens in the Age of Financialization: A Study of Swedish Financial Education* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2022).
- Phillips-Fein, Kim, *Invisible Hands: The Businessmen's Crusade against the New Deal* (New York: W.W. Norton, 2010).
- Pierre, Jon & Peter Ehn, "The Welfare State Managers: Senior Civil Servants in Sweden", i Edward C. Page & Vincent Wright (red.), *Bureaucratic Elites in Western European States: A Comparative Analysis of Top Officials* (Oxford: Oxford University Press, 1999).
- Popp Berman, Elizabeth, *Thinking Like an Economist: How Efficiency Replaced Equality in U.S. Public Policy* (Princeton: Princeton University Press, 2022).
- Prashad, Vijay, *The Darker Nations: A People's History of the Third World* (London: New Press, 2008).
- Precht, Elisabeth, "Kvinnoförbundet i nya verksamhetsformer: Intervju med Ann-Cathrine Haglund 2004", i Ann-Cathrine Haglund, Ann-Marie Petersson & Inger Ström-Billing (red.), *Moderata pionjärer. Kvinnor i politiskt arbete 1900–2000* (Stockholm: Sällskapet för moderata kvinnors historia, 2004).
- Premfors, Rune, *Den starka demokratin* (Stockholm: Atlas, 2000).
- Pries, Johan, *Social Neoliberalism through Urban Planning: Bureaucratic Formations and Contradictions in Malmö since 1985* (Lund: Lunds universitet, 2017).
- Rimke, Heidi Marie, "Governing Citizens through Self-help Literature", *Cultural Studies* 14:1 (2000).
- Ringarp, Johanna, *Professionens problematik: Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2011).
- Rodgers, Daniel, *Age of Fracture* (Cambridge: Belknap, 2011).
- Rose, Nikolas, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self* (London: Routledge, 1989).
- Rose, Nikolas, *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood* (New York: Cambridge University Press, 1996).
- Rothstein, Bo & Jonas Bergström, *Korporatismens fall och den svenska modellens kris* (Stockholm: SNS, 1999).
- Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund: Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm: Stockholms universitet, 2005).
- Runefelt, Leif, *Den magiska spegeln. Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914* (Lund: Nordic Academic Press, 2019).

- Rydgren, Jens, "Radical Right Populism in Sweden: Still a Failure, But For How Long?", *Scandinavian Political Studies* 25:1 (2002).
- Rymph, Catherine E., *Republican Women: Feminism and Conservatism from Suffrage through the Rise of the New Right* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006).
- Sagafi-nejad, Tagi & John H. Dunning, *UN and Transnational Corporations: From Code of Conduct to Global Compact* (Bloomington: Indiana University Press, 2008).
- Sainsbury, Diane, "Women's Political Representation in Sweden: Discursive Politics and Institutional Presence", *Scandinavian Political Studies* 27:1 (2004).
- Sallnäs, Marie & Stefan Wiklund, *Socialtjänstemarknaden: Om marknadsorientering och konkurrensutsättning av individ- och familjeomsorgen* (Stockholm: Liber, 2018).
- Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996).
- Salomonsson, Karin, "Flexible, Adaptable, Employable: Ethics for a New Labour Market", i Orvar Löfgren & Robert Willim (red.), *Magic, Culture and the New Economy* (New York: Berg, 2005).
- Salzer, Mirjam, *Länders image: En förstudie av begreppet landimage i internationell marknadsföring* (Linköping: Linköpings universitet, 1989).
- Salzer-Mörling, Mirjam, *Företag som kulturella uttryck* (Bjärred: Academia Adacta, 1998).
- Schaefer, Eric, "'I'll Take Sweden': The Shifting Discourse of the Sexy Nation in Sexploitation Films", i Eric Schaefer (red.), *Sex Scene: Media and the Sexual Revolution* (Durham: Duke University Press, 2014).
- Schneider, Volker & Jürgen R. Grote, "Introduction: Business Associations, Associative Order and Internationalization", i Wolfgang Streeck, Jürgen Grote, Volker Schneider & Jelle Vissner (red.), *Governing Interests: Business Associations Facing Internationalism* (London: Taylor & Francis, 2005).
- Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel* (Stockholm: SNS, 2000).
- Sejersted, Francis, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005).
- Sennett, Richard, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (New York: W.W. Norton, 1998).
- Shiller, Robert, *Narrative Economics* (Princeton: Princeton University Press, 2019).
- Sides, Josh, *Erotic City: Sexual Revolutions and the Making of Modern San Francisco* (New York: Oxford University Press, 2009).
- Sjöberg, Stefan, *Löntagarfondsfrågan – en hegemonisk vändpunkt: En marxistisk analys* (Uppsala: Uppsala universitet, 2003).
- Sjöblom, Alf, *Trygghet som handelsvara: Privat folkförsäkring i det framväxande välfärdssamhället 1900–1950* (Stockholm: Stockholms universitet, 2016).
- Sjölander, Jonas, *Solidaritetens omvägar: Facklig internationalism i den tredje industriella revolutionen – (LM) Ericsson, svenska Metall och Ericssonarbetarna i Colombia 1973–1993* (Växjö: Växjö University Press, 2005).
- Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax, 1998).

- Slobodian, Quinn, *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018).
- Slobodian, Quinn, *Crack Up Capitalism: Market Radicals and the Dream of a World without Democracy* (New York: Metropolitan Books, 2023).
- Slobodian, Quinn & Dieter Plehwe, *Market Civilizations: Neoliberals East and South* (Amsterdam: Zone Books, 2022).
- Smedberg, Carl-Filip, *Klassriket: Socialgruppsindelningen som skillnadsteknologi under 1900-talet* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022).
- Smith, Neil, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City* (London: Routledge, 1996).
- Smith, Neil, "Giuliani Time: The Revanchist 1990s", *Social Text* 57 (1998).
- Spross, Linn, *Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016).
- Stahre, Ulf, *Den alternativa staden: Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen* (Stockholm: Stockholmia, 1999).
- Stahre, Ulf, *Den globala staden: Stockholms nutida stadsomvandling och sociala rörelser* (Stockholm: Atlas, 2007).
- Stenfeldt, Johan, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agering, 2013).
- Stenfors, Alexis, "The Swedish Financial System", i *Studies in Financial Systems*, FESSUD (Financialisation, Economy, Society and Sustainable Development) Working Paper No. 13 (2014).
- Streeck, Wolfgang, "How Will Capitalism End?", *New Left Review* 87 (2014).
- Stråth, Bo, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen* (Stockholm: Atlas, 1998).
- Stråth, Bo, *The Brandt Commission and the Multinationals: Planetary Perspectives* (Abingdon & New York: Routledge, 2023).
- Sukarieh, Mayssoun & Stuart Tannock, *Youth Rising? The Politics of Youth in the Global Economy* (New York: Routledge, 2015).
- Sundevall, Fia, "Porr i vapenskapet och bögkompani på Gotland: Sexualitet i lumpen", i Anna Maria Forssberg & Klas Kronberg (red.), *Lumpen: Från Mönstring till Muck* (Stockholm: Atlantis, 2014).
- Sunnercrantz, Liv, *Hegemony and the Intellectual Function: Medialised Public Discourse on Privatization in Sweden, 1988–1993* (Lund: Statsvetenskapliga institutionen, 2017).
- Sutcliffe-Braithwaite, Florence, *Class, Politics, and the Decline of Deference in England, 1968–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2018).
- Svallfors, Stefan, *Vem älskar välfärdsstaten? Attityder, organiserade intressen och svensk välfärdspolitik* (Lund: Arkiv, 1989).
- Svensson, Torsten, *Marknadsanpassningens politik: Den svenska modellens förändring 1980–2000* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2001).
- Swedberg, Richard, *Principles of Economic Sociology* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2003).
- Swift, David, "From 'I'm Not a Feminist, but ...' to 'Call Me an Old-fashioned Feminist ...': Conservative Women in Parliament and Feminism, 1979–2017", *Women's History Review* 28:2 (2019).

- Sörbom, Adrienne, *Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget* (Stockholm: Stockholms universitet, 2002).
- Telasuo, Christina, *Småstater under internationalisering: Valutamarknadens avreglering i Sverige och Finland på 1980-talet: En studie i institutionell omvandling* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2000).
- Ther, Philipp, *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent* (Berlin: Suhrkamp, 2016).
- Tillema, Linnea, *Övningar i frihet: Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänskliga relationer i 1970-talets Sverige* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2021).
- Tillema, Linnea, "The Crying Boss: Activating 'Human Resources' through Sensitivity Training in 1970s Sweden", *Journal of The History of the Behavioral Sciences* 59:3 (2023).
- Tollin, Katharina, *Sida vid sida: En studie av jämställdhetspolitikens genealogi 1971–2006* (Stockholm: Atlas Akademi, 2011).
- Ullenhag, Kerstin, *I takt med tiden: SNS åren 1948–1998* (Stockholm: SNS, 1998).
- Viktorov, Ilja, *Fordismens kris och löntagarfonder i Sverige* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2006).
- Viscovi, Dino, *Marknaden som mönster och monster: Ekonomiska experter och nyheter om ekonomi i Rapport 1978–1998* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2006).
- Wajcman, Judy, "How Silicon Valley Sets Time", *New Media & Society* 21:6 (2019).
- Waldenström, Daniel, *Swedish Stock and Bond Returns 1856–2012* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014).
- Waterhouse, Benjamin, "The Corporate Mobilization Against Liberal Reform: Big Business Day, 1980", i Kim Phillips-Fein & Julian E. Zelizer (red.), *What's Good for Business: Business and American Politics since World War II* (Oxford: Oxford University Press, 2012).
- Waterhouse, Benjamin, *The Land of Enterprise: A Business History of the United States* (New York: Simon & Schuster, 2017).
- Wendschlag, Mikael & Thibaud Giddey, "Tax System Credibility vs. Banking System Credibility: Tax Evasion from Sweden to Switzerland in the Early 1970s", i Korinna Schönhärl, Gisela Hürlimann & Dorothea Rohde (red.), *Histories of Tax Evasion, Avoidance and Resistance* (New York: Taylor & Francis, 2022).
- Westberg, Johannes & Esbjörn Larsson, "Winning the War by Losing the Battle? The Marketization of the Expanding Preschool Sector in Sweden", *Journal of Education Policy* 37:5 (2022).
- Westerberg, Rikard, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020).
- Westerberg, Rikard, "From Marxist Venture to Venture Capitalists: The Swedish Wage-Earner Funds and the Market Turn", *Enterprise & Society* (elektronisk förpublicering, 2022).
- Westerdahl, Stig, *Det självspelande pianot: Kalkylerna och kapitalet som skapar Sveriges bostadskris* (Årsta: Dokument Press, 2021).
- Wiklund, Martin, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006).

- Wittrock, Björn & Stefan Lindström, *De stora programmens tid: Forskning och energi i svensk politik* (Stockholm: Akademilitteratur, 1984).
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001).
- Zerubavel, Eviatar, *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life* (Berkeley: University of California Press, 1985).
- Zetterberg, Hans L., *Den svenska socialstaten – ett forskningsprojekt* (Stockholm: City University Press, 1992).
- Åberg, Martin, *Politikern i svensk satir 1950–2000: Från folkhemspamp till välfärdsmanger* (Lund: Nordic Academic Press, 2006).
- Åsbrink, Erik, ”Kreditavregleringen och den ekonomisk-politiska miljön”, i Nils-Eric Sandberg (red.), *Vad kan vi lära av kraschen? Bank- och fastighetskrisen 1990–93* (Stockholm: SNS, 2005).
- Åström Rudberg, Elin, ”Doing Business in the Schools of the Welfare State: Competing ‘Entrepreneurial Selves’ and the Roots of Entrepreneurship Education in 1980s Sweden”, *Enterprise & Society* (elektronisk förpublicering, 2022).
- Östberg, Kjell, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002).
- Östberg, Kjell, ”Först så går det upp ... Svensk kvinnorörelse i ett longitudinellt perspektiv”, i Yvonne Svanström & Kjell Östberg, *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år* (Stockholm: Atlas, 2004).
- Östberg, Kjell, & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013).

Om författarna

Jenny Andersson är professor vid Institutionen för idéhistoria, Uppsala universitet.

Klara Arnberg är lektor vid Institutionen för ekonomisk historia och internationella relationer, Stockholms universitet.

Erik Bengtsson är lektor vid Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet.

Oskar Broberg är lektor vid Institutionen för ekonomi och samhälle, Göteborgs universitet.

Nikolas Glover är lektor vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet.

Orsi Husz är professor vid Institutionen för idéhistoria, Uppsala universitet.

Liza Jakobsson är doktorand vid Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola.

David Larsson Heidenblad är forskare vid Historiska institutionen, Lunds universitet.

Carl Marklund är forskare vid Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola.

Helena Mattsson är professor vid KTH Arkitektur, Kungliga tekniska högskolan.

Andreas Mørkved Hellenes är forskare vid Teknikens ekonomi och organisation, Chalmers tekniska högskola.

Charlotte Nilsson är forskare vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

Linnea Tillema är forskare vid Institutionen för idéhistoria, Uppsala universitet.

Helena Tolvhed är lektor vid Historiska institutionen, Stockholms universitet.

Elin Åström Rudberg är forskare vid Institutionen för ekonomisk historia och internationella relationer, Stockholms universitet.

